

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 2 (41)
ISSUE 2 (41)

Ужгород 2019
Uzhhorod 2019

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: 10.24144/2523-4498.2(41).2019

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 12 листопада 2019 р., протокол № 11.

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 2 (41). 235 с.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Галемба Агнешка – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща.

Гутька Мирослав – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина.

Калішевська Івона – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща.

Кічера Віктор – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Марек Павел – PhDr. PaedDr., Ph.D., почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія.

Немеш Ярослав – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри медіа та культурної спадщини Жилінського університету в Жіліні, Словаччина.

Нікжентайтис Альвідас – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва.

Цоранич Ярослав – доцент PhDr., PhD., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина.

Шмігель Міхал – doc. PhDr., PhD., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина.

Шмід Марек – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія.

Шульце Вессель Мартін – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Адреса редакції:

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000.
тел.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2019

© Видавництво УжНУ «Говерла», 2019

© Автори статей, 2019

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record № 11 from November 12, 2019.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Danylets J. (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2019. Issue 2 (41). 235 p.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

Editor-in-chief:

doc. ***Iurii Danylets***, Candidate of History, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. ***Igor Prokhnenko***, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. ***Marek Babic***, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr hab. ***Agnieszka Halemba***, Professor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland.

Mgr. ***Miroslav Hutka***, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia.

dr ***Iwona Kaliszewska***, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland.

doc. ***Viktor Kichera***, Candidate of History, Docent of the Department of Modern Ukrainian history and foreign countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

prof. PhDr. PaedDr. ***Pavel Marek***, Ph.D., Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic.

doc. Mgr. ***Jaroslav Nemeš***, PhD., Docent of the Department of Mediamatics and Cultural Heritage of the Faculty of Humanities at the University of Žilina, Slovakia.

prof. habil. dr. ***Alvydas Nikžentaitis***, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania.

doc. PhDr. ***Jaroslav Coranič***, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia.

doc. PhDr. ***Michal Šmigol'***, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia.

doc. PhDr. et PaedDr. ***Marek Šmíd***, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic.

prof. Dr. ***Martin Schulze Wessel***, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address:

SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations, 3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000
tel.: +380506928781, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Пагіря О. М.

Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.) 8

Іваненко А. О.

Особливості здійснення цивільного процесу в Райхскомісаріаті «Україна»: аналіз судової практики (1941 – 1944 рр.)..... 20

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Тимар І. І., Волощук М. М.

Образ мадярів-кочівників у польському історіописанні XI – XV століть 32

Гуцул В. М.

Франко-норманська кавалерія XI – початку XII століття і виникнення рицарської тактики кінного бою на матеріалі візуальних джерел..... 46

Кепша А. С.

Образ ворогів-християн в Утремері XI – XII ст. на основі праці Усами ібн Мункиза «Книга повчань» 64

Ферков О. В.

Писемні джерела дослідження діяльності католицьких релігійних орденів на теренах Північно-Східної Угорщини у середньовіччі та ранньому новому часі 73

Шмид М.

Святой Престол и приход к власти большевиков в России в 1917 году 86

Попович Т. М.

Перебування 12-ої чехословацької пішої дивізії на Підкарпатській Русі (1919 – 1922 рр.)... 97

Казак О. Г.

Функционирование Минского Белорусского педагогического техникума в 1920-е гг. сквозь призму национально-культурной политики в Советской Беларуси 108

Кічера В. В.

Мукачівська кафедральна капітула (1919 – 1938 рр.): адміністративно-політичний та соціальний аспект 117

Шніцер І. О.

Судовий процес над Йозефом Тісо та його вплив на суспільно-політичне життя в Чехословаччині 1946 – 1947 рр. 127

Андрейко В. І.

Розвиток міграційних процесів в Європі та Україна. 134

Лавер О. Г., Матяшовська Б. О., Шумило Н. Я.

Проблема біженців та нелегальних мігрантів у світлі новітньої статистики. 143

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Радченко Н. М.

Висвітлення діяльності кредитно-фінансових установ Наддніпрянської України в джерелах особового походження (друга половина XIX – початок XX ст.)..... 156

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Коцан В. В.

Традиційний народний одяг боржавських долин Закарпаття XIX – першої половини XX ст. 163

Сологуб-Коцан Т. Я.

Орнаментальні мотиви народної одягової вишивки Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст. (на прикладі фондової колекції Закарпатського музею народної архітектури та побуту)..... 178

АРХЕОЛОГІЯ

Долженко Ю. В., Мойжес В. В.

Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року) 192

Прохненко І. А., Жиленко М. А.

Питання датування Хустського замку 206

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Мороз В. Р.

Книга про священномученика Йосафата Кунцевича..... 221

Коцан В. В.

Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту 224

НЕКРОЛОГ

Олашин М. В.

Пам'яті професора І. Ф. Короля..... 227

Олашин М. В.

Пам'яті доцента Г. І. Ігольникової 229

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ..... 230

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

O. Pahiria.

Foreign Policy Manoeuvres of the Government of Carpatho-Ukraine in the wake of Hungary's aggression (mid-March 1939)..... 8

A. Ivanenko.

Peculiarities of the Civil Process in the Reichcomissariat «Ukraine»: Analysis of Court Practice (1941 – 1944)..... 20

WORLD HISTORY

I. Tymar, M. Voloshchuk.

The image of the Hungarian (Magyars) Nomads in the Polish historical description of the 11th – 15th centuries..... 32

W. Hucul.

The Franco-Norman Cavalry in 11th – beginning 12th centuries and Origin of Mounted Shock Combat in Visual Sources. 46

A. Kepsha

The image of enemies Christians in Outremer in 11th –12th centuries based on «The Book of Contemplation» by Usamah ibn Munqidh 64

O. Ferkov.

Written sources of research on the activities of Catholic religious orders in the territory of North-Eastern Hungary in the Middle Ages and the Early Modern Times..... 73

M. Smid.

The Holy See and the coming to power of the Bolsheviks in Russia in 1917..... 86

T. Popovych.

The residence of the 12th infantry division in Pidkarpatsyka Rus (1919 – 1922) 97

O. Kazak

The functioning of the Minsk Belarusian Pedagogical College in the 1920s through the prism of national-cultural policy in Soviet Belarus 108

V. Kichera.

Mukachevo Cathedral Capitula (1919 – 1938): administrative, political and social aspects..... 117

I. Shnitser.

Judicial proceedings on Jozef Tiso and its influence on social and political life in Czechoslovakia 1946 – 1947..... 127

V. Andreiko.

Development of migration processes in Europe and Ukraine 134

O. Laver, B. Matyashovska N. Shumilo.

The problem of refugees and non-legal migrants in a light of newest statistics 143

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

N. Radchenko.

Elucidation of activities credit and financial institutions of the Dnieper Ukraine in personal origin sources (the second half of XIX – early XX centuries)..... 156

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

V. Kotsan.

Traditional people clothes of the Borzhava Dolynians of the Transcarpathian Region of the 19th – first half of the 20th century..... 163

T. Sologub-Kotsan.

Ornamental motives of national clothing embroidery of the Transcarpathia of the end of the 19th – first half of the 20th century (on the example of the fund collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life) 178

ARCHEOLOGY

Y. Dolzhenko, V. Moizhes.

Anthropological Analysis of the Burials from the Medieval Church in the Castle of Uzhhorod (found in 2018)..... 192

I. Prokhnenko, M. Zhylenko

The question of Huszt Castle's dating..... 206

REVIEWS

V. Moroz.

A book about hieromartyr Josaphat Kuntsevych 221

V. Kotsan.

Scientific collection Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life 224

OBITUARY

M. Olashyn.

In memory of professor Ivan Korol..... 227

M. Olashyn.

In memory of docent Hanna Iholnykova 229

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE 230

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.87) «1938/1939»

DOI: 10.24144/2523-4498.2(41).2019.184288

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ МАНЕВРИ УРЯДУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ УГОРСЬКОЇ АГРЕСІЇ (СЕРЕДИНА БЕРЕЗНЯ 1939 Р.)

Пагіря Олександр Михайлович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального музею

“Територія терору”, м. Львів

E-mail: bandusak@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-2481-9769>

У статті розглядаються дипломатичні заходи уряду А. Волошина спрямовані на забезпечення міжнародного визнання незалежності Карпатської України та захисту її суверенітету в умовах розпаду Чехо-Словаччини та початку збройної агресії гортистської Угорщини у середині березня 1939 р. На основі широкого комплексу джерел українського та іноземного походження, зокрема дипломатичних документів з німецьких, польських і чеських архівів, аналізуються чотири основні зовнішньополітичні лінії уряду Карпатської України: 1) спроби отримання протекторату з боку гітлерівської Німеччини за словацьким сценарієм; 2) звернення до країн західної демократії (Великої Британії, Франції та США) щодо дипломатичного втручання та врегулювання конфлікту з Угорщиною; 3) намагання вийти на прямі переговори з Будапештом, щоб припинити бойові дії та обговорити долю краю у складі Угорщини; 4) спроби заручитися підтримкою Румунії у конфлікті з Угорщиною та отримання протекторату Бухареста. Всі чотири вектори, попри їхню суперечливість і неоднозначність, переслідували за мету збереження суверенітету Карпатської України та міжвоєнних завоювань українського руху в регіоні. Жоден із них врешті-решт не приніс успіху карпатоукраїнському уряду з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію. Німеччина вирішила коштом Карпатської України втягнути Угорщину у свій військово-політичний союз у майбутній війні в Європі; країни Заходу проковтнули зникнення з карти континенту цілої країни – Чехо-Словаччини і зробила вигляд, ніби питання Карпатської України раптом стало внутрішньою справою Угорщини; Будапешт, отримавши з німецьких рук Підкарпаття, не мав жодного бажання вести переговори з представниками хустського уряду, адже вважав себе повноправним господарем регіону; Румунія, попри наявність власних територіальних апетитів на південно-східну частину Карпатської України, вважала небезпечним ув'язуватись у відкритий конфлікт зі своїм сусідом.

Ключові слова: Карпатська Україна, Хуст, Августин Волошин, Німеччина, Угорщина, Румунія, країни Заходу, протекторат.

Постановка проблеми. В умовах розпаду Чехо-Словаччини 14 – 15 березня 1939 р. уряд Карпатської України пішов на проголошення незалежності краю від Праги, поставши перед нагальною проблемою отримання міжнародного визнання та його захисту від агресії з боку сусідньої Угорщини. У першу чергу, у Хусті розглядали можливість реалізації словацького сценарію – отримання протекторату Німеччини. Українські лідери сподівалися на захист Берліна, як одного із ключових гарантів кордонів Карпатської України за умовами Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. Втім, попри домінуючий погляд в історіографії, цей вектор не був єдиним на порядку денному карпатоукраїнського уряду. В розпачі останній також звернувся за допомогою до країн Заходу, а окрім цього запропонував сусідній Румунії обійняти протекторат над краєм та направити війська для захисту від угорців. Поряд з цим не виключалася і можливість отримання автономії у складі самої Угорщини, війська якої розпочали окупацію регіону. Магістральною лінією усіх цих зовнішньополітичних

пошуків був порятунок місцевого населення від угорських репресій та захист міжвоєнних завоювань українського руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій історіографії [Вегеш, 1997; Боднар, 1997; Болдижар, 1998; Богів, Задорожний, 1999; Вони боронили Карпатську Україну, 2002; 2004; 2009; Васирина, 2009; 2018; Jagnecki, 2018] дана проблема отримала тільки часткове висвітлення. Дослідники приділяли здебільшого увагу прони́мецькій орієнтації уряду Августина Волошина та його спробам отримати протекторат Третього Рейху, й лише інколи згадували про інші альтернативи, зокрема звернення про підтримку до сусідньої Румунії. Документи українського та іноземного (німецького, угорського, румунського, американського, британського, французького, польського) походження дають можливість окреслити ширший горизонт міжнародних пошуків «одноденної держави».

Мета. У даній статті спробуємо розглянути чотири основні зовнішньополітичні вектори

карпатоукраїнського уряду в драматичні дні розпаду Чехо-Словацької республіки у середині березня 1939 р.

Невизнана держава

Проголошуючи свою державну незалежність на засіданні Союму 15 березня 1939 р., Карпатська Україна, з точки зору міжнародного права, здійснювала правозахисну сецесію в умовах остаточного розпаду Чехо-Словацької та загрози окупації краю з боку гортистської Угорщини, або так званий *remedial secession* – відокремлення заради порятунку. У момент кризи чехословацької державності Карпатська Україна, як автономний суб'єкт триєдиної федерації, активувала свій суверенітет за умовчанням (*quiescent sovereignty*) та здійснила спробу реалізувати своє право на самовизначення у формі незалежної держави [Савчин, с. 257, 259–260].

За визначенням істориків і політологів, проголошена незалежна Карпатська Україна мала всі ознаки державності [Małkiewicz, 2010, s. 121–123], включно з власною територією (11 094 км²), окресленою Віденським арбітражем, населенням (544 тис. осіб) із власним крайовим громадянством, урядом, державними органами і посадовими особами, суверенітет, що проявлявся у самостійності та верховенстві влади у межах її території, а також здатності видавати закони та проводити власну зовнішню політику. Хоча жоден з цих критеріїв не був дотриманий повністю. Зокрема, з початком угорського наступу уряд Карпатської України втратив контроль над певною частиною своєї території. Від самого початку суверенітет новонародженої держави обмежувався присутністю чехословацьких збройних сил та адміністративного апарату ЧСР. З поступовим відходом чехословацьких військ територію Карпатської України обороняли її збройні сили – Національна Оборона Карпатської України, яка хоча і не була повноцінною армією, мала власне озброєння, уніформу, командування, мобілізаційний резерв, контролювала значну частину території і протягом певного часу чинила опір угорським військам. Карпатська Україна мала власного президента, уряд і парламент, обраних на законних виборах, які діяли в межах чинного законодавства і мали підтримку населення. Державні органи не були сформовані повністю, але їх розбудова розпочалася ще у жовтні 1938 р. і тривала вже понад п'ять місяців. Союм Карпатської України прийняв Конституцію, яка, однак, не була застосована у реальному житті через угорську окупацію. У зв'язку з цим, польський дослідник історії Другої Чехо-Словацької Анджей Малкевич називає Карпатську Україну «фрагментарною державністю» [Małkiewicz, 2013, s. 396].

Однією із функцій держави є здійснення власної зовнішньої політики. Формування засад останньої розпочалося ще у період автономії, коли уряд Підкарпатської Русі/Карпатської України на чолі з А. Волошином за згодою Праги (а часто і без неї) проводив переговори та вступав у контакти з офіційними представниками іноземних держав,

насамперед Німеччини, Угорщини, Румунії, Великої Британії, Франції та США. Хоча згідно нової конституції ЧСР, право на здійснення зовнішньої політики залишалося у виключній компетенції Праги, кожна із частин триєдиної Чехо-словацької держави намагалась проводити внутрішню і зовнішню політику на свій розсуд, не враховуючи наявність єдиної федералізованої держави [Мар'яна, 2003, с. 6].

Відповідальним за зовнішньополітичний напрям Карпатської України був Юліан Ревай, який після проголошення незалежності останньої 14 березня 1939 р. був заочно призначений міністром закордонних справ. Водночас визначальний вплив на формування засад зовнішньої політики молодій республіці мав сам прем'єр-міністр Августин Волошин (обраний 15 березня 1939 р. президентом). Саме він був ініціатором ключових кроків Карпатської України на міжнародній арені, які реалізовувались міністром (з 15 березня 1939 р. прем'єр-міністром) Ю. Реваєм та новоспеченими дипломатами республіки, Вікентієм Шандором у Празі, Володимиром Стахівим у Берліні та Юліаном Брацайком, Миколою Долинаєм та Михайлом Дуткою у Будапешті.

Німецький вектор

У пост-мюнхенських реаліях єдиною країною, яка могла надати міжнародні гарантії державного існування у тогочасній Європі була гітлерівська Німеччина. Після ганебної Мюнхенської змови західні демократії (Франції та Велика Британія), слідуючи політиці «умиротворення», фактично добровільно віддали регіон Центрально-Східної Європи у руки Третього Рейху. Жодне важливе міжнародне питання у цій частині континенту у той час не вирішувалося без згоди Берліна. Більше того, для карпатських українців Німеччина була тією країною, яка (дарма, що з маніпулятивною метою) апелювала до вільсонівського права націй на самовизначення. Третій Рейх також до певної міри виступав гарантом кордонів Карпатської України, які були накреслені Віденським арбітражем 2 листопада 1938 р., за яким до Угорщини були передані південно-західні території краю з переважаючим угорським населенням.

Перші спроби отримання міжнародного протекторату Німеччини над краєм відносяться до періоду Віденського арбітражу. Під час короткої зустрічі з міністром закордонних справ Німеччини Йоахімом Ріббентропом на полях третейської конференції 2 листопада 1938 р. прем'єр А. Волошин звернувся до Берліна з проханням взяти регіон під свою протекцію. Однак німці відхилили цю пропозицію, пославшись на те, що кордони, встановлені Віденським арбітражем, є остаточними, майбутнє Карпатської України – гарантоване їй українці, мовляв, можуть покладатися на це [РА АА, *Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland*, R. 103408, s. 43]. У той час Карпатська Україна зазнавала руйнівних наслідків від угорської та польської підірвної діяльності і відчайдушно шукала міжнародної підтримки. Німецька протекція

видавалася її очільникам найбільш оптимальним варіантом забезпечення кордонів Карпатської України та її вільного існування.

Питання німецького протекторату знову актуалізувалося на початку березня 1939 р. у зв'язку з обговоренням у Хусті планів Словаччини проголосити самостійність під захистом Третього Рейху. Це ставило на порядок денний питання оголошення незалежності Карпатської України. Оскільки передбачалося, що після виходу Словаччини з ЧСР сусідні Угорщина та Польща неодмінно розпочнуть агресію проти молоді республіки, остання мала теж просити про захист Берліна. У зв'язку з цим, прем'єр А. Волошин вирішив на місці прозондувати ґрунт щодо можливості отримання німецького протекторату. З документів німецького консульства у Хусті відомо, що 7 березня 1939 р. під час розмови з німецьким консулом Вальтером Шплеттоссером він висловився за проголошення незалежності Карпатської України під охороною Третього Рейху. Однак вже наступного дня німецький державний секретар Ернст Вайцекер надіслав вказівку хустському консулу надалі уникати розмов на політичні теми з головою карпатоукраїнського уряду та іншими українськими діячами [Suško, 1973, s. 195; Kotowski, s. 93–94]. Берлін не мав наміру відповідати на заклик хустської влади і продовжував дотримуватися політики «стриманості» в українському питанні. Всупереч спекуляціям у західних ЗМІ та дипломатичних колах щодо гітлерівських планів походу проти СРСР із плацдарму у Карпатській Україні, питання останньої було визнано у Берліні неактуальним ще на початку жовтня 1938 р. [DGFP, 1951, p. 52].

Перше офіційне звернення у Берлін щодо надання протекторату над Карпатською Україною було відправлено з Хуста 14 березня 1939 р. о 1:30 ранку. Після отримання інформації про нічну аудієнцію колишнього голови словацького уряду Йозефа Тісо у фюрера, результатом чого мало стати проголошення незалежності Словаччини та, відповідно, переривання зв'язків Карпатської України з рештою території республіки на заході, лідер карпатоукраїнського уряду вирішив діяти на випередження. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. він віддав наказ начальнику хустської жандармерії Володимиру Ваці передати карпатським січовикам зброю зі складів чехословацької жандармерії, аби ті мали змогу обороняти Карпатську Україну у випадку раптового угорського нападу, а сам з нічним візитом навідався до німецького консула Гамількара Гофмана в готелі «Коруна», під час якого передав коротку телеграму наступного змісту: «До міністра закордонних справ, Берлін, Німеччина. Від імені уряду Карпатської України я прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої незалежності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр Д-р Волошин, Хуст» [PA AA, Innere Politik. Parlaments, R. 103419, s. 149; Ibidem, Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland, R. 103408, s. 26].

Цю телеграму історики раніше помилково датували 15 березням 1939 р. [Злепко, 1994, с. 295–

296], вважаючи, що прохання про німецький протекторат надійшло з Хусту тільки після проголошення незалежності Карпатської України ввечері 14 березня 1939 р. Однак зміст повідомлення Гофмана в Берлін не залишає сумнівів у тому, що це сталося ще до кривавого зіткнення з чехословацькими військами в Хусті та його околицях [Пагіря, 2019, с. 21–37] та проголошення незалежності Словаччини.

Очевидно, що у такий спосіб А. Волошин намагався діяти на випередження з метою отримання гарантій захисту Німеччини від очікуваної агресії з боку Угорщини ще навіть до офіційного ухвалення рішення уряду та Союму про самостійність Карпатської України.

У складних міжнародних обставинах середини березня 1939 р. в уряді Карпатської України була єдина можливість зберегти своє існування – слідувати прикладу сусідньої Словаччини, що, в свою чергу, передбачало певну форму підпорядкування інтересам Берліна. Наскільки лідери Карпатської України усвідомлювали межу залежності новоутвореної держави від Третього Рейху і яку ціну були готові платити за її політичне існування на сьогодні важко з'ясувати. У тогочасній Європі ще не існувало прикладів німецького протекторату над іноземними країнами, що міг дати діячам у Хусті певне уявлення про те, як могли виглядати подальші відносини Карпатської України з Німеччиною.

Після завершення боїв з чехословацькими військами в Хусті, у першій половині 14 березня 1939 р. до помешкання німецького консула Г. Гофмана у готелі «Коруна» був направлений представник уряду Карпатської України з повідомлення про те, що угорські війська перейшли кордон поблизу Підгорян, на північ від Мукачева, і просувалися силою чотирьох полків у напрямку Сваляви. У зв'язку з цим, хустський уряд просив Німеччину здійснити інтервенцію в Будапешті, щоб зупинити наступ гонведів [DGFP, 1951, p. 254–255].

Вже після офіційного проголошення урядом незалежності Карпатської України ввечері цього ж дня, А. Волошин о 23:05, надіслав у Берлін свою другу ноту з проханням про протекторат: «Від імені уряду Карпатської України повідомляю, що внаслідок оголошення незалежності Словаччини ми не можемо залишатися далі у складі Чехо-Словацької федеративної держави. Водночас наш уряд висловлює велику подяку німецькому народу та Вам за справжню підтримку національних устремлінь українського народу і віддається під могутній захист Німецького Рейху» [PA AA, Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland, Vol. IV 127, R. 103408, s. 27].

Перебуваючи у Празі вночі 14 – 15 березня 1939 р., новопризначений міністр закордонних справ Карпатської України Ю. Ревай просив через німецького повіреного у справах Андора Генке «протекторату проти угорців, які просунулися вглиб території Карпатської України на 10 км, а також проти чехів» [DGFP, 1951, p. 271]. Курсуючи між Віднем і Берліном, він протягом кількох днів без успіху намагався добитися аудієнції у Й. Ріббентрона

[AAN, Sztab Główny w Warszawie 1919 – 1939, cz. I, sygn. 616/362, s. 91]. Не отримавши відповіді до ранку 15 березня, український уряд просив Німеччину повідомити як можна швидше, чи Карпатська Україна була обіцяна Угорщині [DGFP, 1951, p. 275].

О 16:00 15 березня 1939 р., у перерві між засіданнями Союму, А. Волошин відправив у Берлін свою третю телеграму: «Ми проголошуємо незалежність Карпатської України і просимо протекції Німецького Рейху. Водночас повідомляємо, що угорські війська перейшли сьогодні о 6 год. ранку [насправді 14 березня 1939 р. – О. П.] наш кордон поблизу Мукачево. Просимо вжити заходів проти угорців, як також захисту і допомоги проти чехів, які застосовують силу» [DGFP, 1951, p. 275–276].

Після засідання Союму, о 19.20 з Хуста на Вільгельмштрассе надійшла чергова нота: «Уряд Карпатської України звертається до Міністерства закордонних справ з проханням, з огляду на позицію німецького уряду в мюнхенському договорі, взяти до уваги несправедливий напад угорських військ на територію Карпатської України та здійснити демарш у цій справі перед угорським урядом. Уряд Карпатської України наказав головному командуванню збройних сил організувати оборону країни. Бойові дії вже розпочалися. Цивільне населення, не маючи достатньо зброї, дає гідну та героїчну відсіч загарбнику. Українські збройні сили, які тільки створюються, тим не менше, можуть витіснити угорські війська із зайнятих ними територій. Втручання німецьких військ є нагальним в даній ситуації. Ми просимо взяти це до уваги. Прем'єр-міністр Августин Волошин» [РА АА, Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland, Vol. IV 127, R. 103408, s. 30].

Однак офіційний Берлін мовчав, оскільки доля краю ще 11 – 12 березня 1939 р. була вирішена на користь Угорщини. Як писав у своїх спогадах німецький повірений у Празі А. Генке: «Ніколи чесний і щирий український патріот (А. Волошин – О. П.) не міг насмілитись допустити щонайменшої думки про зраду свого, начебто, німецького друга» [Hencke, 1977, s. 278].

Під час нічної зустрічі з президентом Чехо-Словаччини Емілем Гахою 15 березня 1939 р., на якій останній погодився передати долю чеського народу до рук Гітлера, останній підтвердив відсутність німецьких інтересів на схід від Малих Карпат [Čelovský, 1997, s. 216] і заявив, що вирішив «умити руки від цієї держави» (Карпатської України) [Адам, 1964, с. 103]. Більше того, як доповідав угорський посол в Німеччині Деме Стояї, Берлін самим рішучим чином закликав угорців до поспішності у просуванні своїх військ і створенні «доконаного факту» в Карпатській Україні [Tóth, 2015, s. 281].

Відчуваючи свою безпорадність у цій ситуації, Хуст спробував також неофіційні канали комунікації з Третім Рейхом за посередництва ОУН. Керівник української пресової служби у Відні В. Стахів ще 14 березня 1939 р. відправив на адресу керівника політичного відділу МЗС Німеччини Гюнтера Альтенбурга лист, в якому просив звернути увагу на

телеграми А. Волошина із проханням про допомогу. «Українці мають намір разом з чеськими силами захищатися проти будь-якого нападу, навіть спільного з боку поляків та угорців, і якщо не отримають допомогу, будуть відразу піднімати загальне повстання на українських землях Польщі», – писав Стахів [DGFP, 1951, p. 257]. Наступного дня останній взяв на себе роль офіційно представляти інтереси Карпатської України у Німеччині.

У відповідь на численні запити щодо німецької допомоги Карпатській Україні речниками в Берліні було публічно спростовано інформацію про те, що Німеччина для реалізації власних цілей коли-небудь прагнула створити «П'ємонт» на Закарпатті для побудови «Великої України». При цьому було роз'яснено, що уряд Рейху хотів тільки забезпечити право народів Чехо-Словацької федерації на самовизначення, яке після розпаду останньої стало ілюзорним. Німецькі офіційні кола заявили, що відтепер питання Карпатської України ставало повністю угорською справою, й відтак, прохання Хуста про допомогу не могло мати жодних наслідків [Діло, 17 березня 1939, с. 5]. Інше офіційне комюніке, відправлене з Берліна у Будапешт стверджувало, що «Рутенія цікавила Німеччину до тих пір, поки вона була частиною Віденського арбітражного рішення. Оскільки Чехо-Словаччина припинила своє існування, Віденський арбітраж вважається вже суто історичним документом, а відтак, це є виключною справою Угорщини як вона розраховується з Рутенією. Це питання стало тепер угорським» [Seton-Watson, 1939, p. 193].

Німецька преса, яка протягом автономного періоду не втомлювалась тримати у фокусі міжнародної громадськості питання національного самовизначення краю, несподівано проігнорувала повідомлення про проголошення незалежності Карпатської України та її прохання про німецьку допомогу [ЦДАГО України, ф. 269, оп. 3, спр. 6, арк. 64].

За словами співробітника бюро МЗС Німеччини Петера Клейста, який напередодні ліквідації Чехо-Словаччини розробляв для фюрера пам'ятні записки з українського питання, пропонуючи йому різні аргументи на користь збереження Карпатської України, А. Гітлер спростував заяви, згідно якими він був, начебто, вплутаний в українські справи: «Якщо я б був пов'язаний з українцями та їхніми політичними планами, то у Відні не проголошував б арбітражного рішення, яке зробило Карпатську Україну нежиттєздатною» [Год кризиса, 1990, с. 273]. Як заявляв П. Клейст, він випробував всі засоби для порятунку Карпатської України, вказуючи на її важливе значення у зв'язку з німецькими планами на сході. «Я звертав увагу на можливість сильного обурення українців проти Німеччини у випадку, якщо ми віддамо Карпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав на те, що ми не можемо раптово порвати з українцями після того, як підтримували їх сподівання на утворення Карпатської України з німецькою допомогою та підтримкою. На фюрера ці аргументи на справили враження. Як мені повідомив міністр закордонних справ, Гітлер на все це відповів: «Це

трагічно, але неминуче» [Военная разведка информирует, 2008, с. 63–64].

Новопризначений представник карпатоукраїнського уряду у Берліні В. Стахів 16 березня 1939 р. зробив демарш на зустрічі з державним секретарем Німеччини В. Кепплером щодо позиції його держави у питанні Карпатської України. При цьому останній заявив, що уряд Рейху не може здійснити інтервенцію в Будапешті з вимогою зупинити угорський наступ, так як провал цих дипломатичних зусиль мав би автоматично призвести до відповідних мілітарних кроків проти Угорщини, до чого Німеччина не була готова. Він також зазначив, що уряд в Хусті нібито запізнився із проханням про охорону, і зробив вигляд, начебто його звернення були насправді вигадкою закордонних журналістів [Стахів, 2005, с. 222–224].

Продовжуючи не вірити у «зраду» німців, А. Волошин у додаток до численних нот у Берлін ввечері 15 березня 1939 р. вирішив звернутися особисто до А. Гітлера із короткою телеграмою: «Я відчуваю свій обов'язок висловити мою щире вдячність за Вашу підтримку і прошу одночасно Вашого сприяння у теперішній критичній ситуації» [РА АА, Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland, R. 103408, s. 36]. Втім, у той момент фюреру було не до Карпатської України – він тріумфував, урочисто в'їхавши на празький Град [Tomášek, s. 229].

Ввечері цього ж дня німецький консул у Хусті Г. Гофман, відповідно до отриманих інструкцій з Берліна, усно заявив членам уряду Карпатської України, що в умовах наступу угорської армії вздовж всієї демаркаційної лінії німецький уряд твердо радив не чинити опору. Німеччина не могла надати протекторат і пропонувала захист тільки окремих осіб [DGFP, 1951, р. 276; Рогач, с. 113]. Як згадував німецький повірений у Празі А. Генке: «Відповідь, яку консулу Гофману, що був розуміючим другом карпатських українців та їхнього прем'єра, дозволили передати усно, не могла бути жакливішою з політичної та людської точки зору; вона показала з жорстокою чіткістю увесь масштаб катастрофи, що насувалася на країну» [Hencke, 1977, s. 279].

В умовах угорської агресії міжнародна позиція Хуста спиралася на договірно-правову базу мюнхенської доби, яка забезпечила міждержавні гарантії кордонів автономної Підкарпатської Русі у складі Чехо-Словацької республіки. У зв'язку з цим, уряд Карпатської України окремою телеграмою звернувся до іншого підписанта Мюнхенського договору та Віденського арбітражу – фашистської Італії. Повідомляючи Рим про напад угорських військ і збройний опір української національної оборони, Хуст зазначав, що остання могла скласти зброю лише за наказом уряду Карпатської України й у випадку, якби мюнхенські держави, насамперед Німеччина, офіційно заявили про свій дозвіл на збройну окупацію краю Угорщиною [AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5463, s. 225].

Однак, надавши ще 12 березня 1939 р. «зелену світло» Будапешту на зайняття Карпатської України,

Третій Рейх водночас не хотів офіційно афішувати цей крок, побоюючись остаточно втратити прихильність українців. Відтак, жодного публічного роз'яснення ситуації з боку Берліна не надійшло, попри категоричні вимоги уряду в Хусті якнайшвидше повідомити, чи Німеччина пообіцяла Карпатську Україну Угорщині.

Апеляції до Заходу

Після невдачі з отриманням протекторату Німеччини уряд Волошина апелював до демократичних держав. Ще 14 березня 1939 р. представник карпатоукраїнського уряду у Празі В. Шандор передав американському послу Вільбуру Карру ноту за підписом міністра закордонних справ Карпатської України Ю. Ревая, в якому той повідомляв про реалізацію права на самовизначення та проголошення незалежності Карпатської України внаслідок відповідного кроку з боку Словаччини та розпаду ЧСР [Archives of Ontario, F 2118-2-1-157]. Протягом наступних днів відповідні ноти були розіслані через дипломатичні представництва у Берліні та Відні на адресу урядів Великої Британії, Франції, Югославії, Румунії та Польщі [Шандор, 1996, с. 363; Shandor, 1969, р. 340; Kennan, 1968, р. 88–90]. Їхній текст був майже ідентичний: «Вже декілька днів на терені Карпатської України тривають криваві бої без оголошення війни. Уряд Карпатської України апелює до урядів європейських держав з проханням про інтервенцію перед угорським урядом задля припинення бойових дій та врегулювання питання Карпатської України дипломатичним шляхом без непотрібного пролиття крові» [AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5463, s. 227].

У своїх нотах міністр Ревай просив європейські держави повідомити свою позицію щодо угорської агресії проти Карпатської України, як колишньої складової Чехо-Словацької республіки [The French Yellow Book, 1939, р. 92; Lidově Noviny, 17 března 1939, s. 2; Діло, 16 березня 1939, с. 1]. Однак жодна держава не вважала за потрібне реагувати.

Перебуваючи у відчаї, 18 березня 1939 р. канцелярія уряду Карпатської України звернулася з черговою телеграмою до американського посла у Празі, в якій повідомляла про невдалі спроби Хуста домогтися припинення бойових дій на Підкарпатті та просила вжити термінових заходів для припинення конфлікту та пошуку шляхів мирного врегулювання з угорською владою. Внаслідок цього в американських дипломатів склалося враження, що Німеччина відмовилася відгукнутися на пряме звернення карпатських українців про допомогу, натомість порадивши їм самостійно владнати свої розбіжності з угорцями [Archives of Ontario (Toronto, Canada), F 2118-2-1-261; Kennan, 1968, р. 89].

Великобританія, Франція та США, намагаючись уникнути зайвих дипломатичних наслідків під час окупації Угорщиною Карпатської України, зробили вигляд, ніби підкарпатське питання є внутрішньою проблемою Угорщини. Зокрема, британський посол у Будапешті Джофрі Нокс засудив угорську інвазію як акт насильства, однак ні він, ні міністр закордонних

справ Великобританії лорд Едуард Галіфакс, ні прем'єр-міністр Невілл Чемберлен ніколи не висловлювали офіційного протесту на адресу Будапешта. Зокрема, угорські дипломати помітили, що в той час, коли британська дипломатична служба видала інструкції пресі гостро виступати проти захоплення вермахтом Богемії та Моравії, вона в той же час прихильно поставилася до військової акції Угорщини в Карпатській Україні, не заявивши проти цього свого протесту [Пушкаш, 1999, с. 40].

Зокрема, виступаючи в Палаті лордів 20 березня 1939 р., лорд Галіфакс не дав жодної оцінки угорській окупації Підкарпатської Русі, на відмінну від розлогого пасажу про поглинання Третім Рейхом чеських земель, яке він назвав «грубим порушенням міжнародного права, суверенних прав і свобод чехів» [The British War Blue Book, 1939, p.6].

У своїй відповіді на запитання щодо того, чи уряд Його Величності підтримає Рутенію у її прагненні вирішувати власну долю на засаді самовизначення в дусі Мюнхенської угоди, прем'єр-міністр Чемберлен 16 березня 1939 р. відповів, що статус Рутенії був начебто врегульований між русинськими органами влади та угорським урядом, і з боку Лондона не було б жодної користі втручатися у ці справи [British Foreign Office Files, 1997, p. 158].

Події в Карпатській Україні мали для Лондона периферійне значення. Неофіційно Форін офіс дав зрозуміти Будапешту своє задоволення тим фактом, що «в Карпатську Русь увійшли угорці, а не німці». Англіїці помилково сприйняли дії угорців не як співучасть разом з Німеччиною у розчленуванні Чехо-Словаччини, а як акт, здійснений проти волі Берліна [Bán, 2004, p. 59–60; Becker, 2015, p. 684–690].

У той же час міністр закордонних справ Франції Джордж Бонне безпосередньо привітав угорського посла в Парижі, зазначивши, що було б краще, якби у Прагу увійшли угорці, а не німці [Macartney, 1957, p. 342]. Ще напередодні розпаду Чехо-Словаччини Париж був поінформований про те, що «нацистські лідери усвідомили помилковість своєї ставки на Карпатську Україну, як відправну базу для реалізації своїх майбутніх планів на сході» [Macartney, 1957, p. 76].

Американський посол у Будапешті Джон Монтгомері, у свою чергу, тільки поцікавився, чи отримав Будапешт дозвіл Берліна на окупацію «Рутенії», і зробив помилковий висновок, що вона відбулася «без відома та поради Німеччини, і значною мірою проти її волі, завадивши тим самим німецькій армії висунутися ще східніше Словаччини та вийти в тил Польщі» [Montgomery, 1993, p. 123]. Західні демократії сподівалися, що встановлений спільний кордон Угорщини з Польщею стане певного роду бар'єром проти німецької експансії на схід. З точки зору стратегічних інтересів Заходу територіальні зміни на сході колишньої ЧСР вважалися навіть вигідними [Smetana, 2008, p. 113].

Спроби переговорів із Угорщиною

Невдовзі після проголошення незалежності Словаччини, о 15:00 14 березня 1939 р. угорський

уряд через чехословацького посла Мілоша Кобра передав ультиматум у Прагу, на виконання якого відводилося всього 12 год. В цьому документі Угорщина де-юре визнавала проголошення самостійності Словаччини. Поряд з цим, посилаючись на події в Карпатській Україні, Будапешт вимагав від чехословацької влади негайно звільнити осіб угорської національності, припинити їх переслідування і забезпечити їм повну свободу організації, видати зброю загонам угорської самооборони, гарантувати захист майна угорських підданих і протягом 24 год. розпочати евакуацію чехословацьких військ із території Карпатської України [Archiv MZV, II. sekce (1918 – 1939), III. řada, kart. 458; Magyarország külpolitikája, 1970, old. 556–557, 563–564]. Цього ж дня, о 19.00 аналогічний ультиматум був переданий угорським військовим представником бароном Віммерспергом уряду Карпатської України у Хусті [Шандор, 1996, С. 339–340].

Пізно ввечері 14 березня надійшла відповідь з Праги: чехословацький уряд пообіцяв виконати більшість пунктів ультиматуму (в т. ч. звільнення інтернованих угорців, забезпечення свободи і захисту майна, виведення чехословацьких військ), однак відмовився озброювати загоны угорської самооборони, посилаючись на закон про автономію Карпатської України, відповідно до якого право на зброю мали тільки армія та органи безпеки [Archiv MZV, II. sekce (1918 – 1939), III. řada, kart. 458].

Зі свого боку уряд Волошина надав власну відповідь, яка зводилася до кількох пунктів: 1) уряд Карпатської України вже провів амністії угорців і надав гарантував свободу діяльності угорських організацій; 2) право на зброю мала лише регулярна армія, у той час як члени спортивних організацій («Січ», «Орел» та «Сокіл») не були озброєні; 3) евакуація чехословацьких військ мала бути проведена згідно закону про Підкарпатську Русь; 4) уряд мав забезпечити захист майна угорського населення поруч з іншими національностями [Archiv MZV, II. sekce (1918 – 1939), III. řada, kart. 458]. Незважаючи на це, Угорщина заявила, що коли хустський уряд не може захистити угорське населення на своїй території, то про нього потурбується Будапешт [Пушкаш, 2006, с. 271].

15 березня 1939 р. о 12.30 міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чакі надіслав на адресу А. Волошина в Хуст прямиий ультиматум, в якому пропонував останньому без жодного опору передати Угорщині всю повноту влади на території Закарпаття. Відповідь потрібно було надати до 20.00. В надісланій о 16.50 телеграмі А. Волошина повідомлялось: уряд проголошеної цього дня самостійної Карпатської України направив в Будапешт делегацію у складі трьох осіб (Ю. Брацайко, М. Долинай та М. Дутка) для проведення переговорів з приводу державної приналежності краю. Він просив призупинити військові дії до їх завершення. Цього ж вечора, о 18.05 Іштван Чакі відповів, що угорський уряд гостинно зустрине сьогодні заявлену делегацію, але вже розпочаті військові дії неможливо зупинити з

«технічних причин». Угорський уряд мав намір чим швидше зайняти Карпатську Україну і просив Августина Волошина як церковного діяча зробити все для уникнення кровопролиття [The New York Times, 16 March 1939, p. 1].

Про бажання вести переговори щодо долі краю в рамках Угорського королівства заявив також у своїй телеграмі на ім'я регента Міклоша Горті міністр Ю. Ревай, що у той час перебував у Відні. Однак угорський уряд відкинув пропозицію переговорів і висунув уряд у Хусті ультиматум про передачу владу угорським військовим представникам до 8 години вечора 15 березня 1939 р. [Адам, 1964, с. 105–106].

Попри негативну відповідь угорського уряду, уповноважена урядом А. Волошина карпато-українська делегація вирушила до Будапешта. Не маючи змоги вранці 16 березня 1939 р. перетнути лінію фронту поблизу Великої Копані через сильний угорський обстріл (за іншою версією, була зупинена січовиками та відправлена назад до Хуста від тим приводом, що «нема чого їхати переговорювати з мадярами» [Єфремов, 2009, с. 60]), делегації довелося перетнути румунський кордон у Великому Бичкові та провести цілий день у Сиготі, очікуючи офіційного дозволу румунського уряду на проїзд в Угорщину [Брашайко, 2009, с. 45–46].

Тільки ввечері 17 березня 1939 р. делегати прибули в Будапешт і відразу завітали в будівлю МЗС Угорщини, де їх зустрів найнижчий за рангом чиновник – помічник секретаря міністра Елемар Уйпетері [Пушкеш, 2006, с. 293]. Останній, виступаючи в якості приватної особи, порадив українцям звернутися до угорського державного секретаря з питань національних меншин д-ра Тібора Патоки. Однак останній відмовив карпатоукраїнській делегації в аудієнції, пославшись на факт зайняття угорськими військами території Закарпаття. Українським представникам було запропоновано викласти своє прохання у письмовому вигляді. Відтак, 19 березня вони надіслали лист угорському прем'єр-міністру графу Пала Телекі із пропозицією надати Закарпаттю територіальну автономію у складі Угорського королівства, щоб українська національність мала змогу «збереглась в рамках угорської держави, проявила свою культурність в області літературної мови, адміністрації, релігії, шкіль, господарства та юриспруденції». У документі зазначалося, що «уряд Карпатської України визнає, що територія Закарпаття, в силу історичних, геополітичних та господарських обставин належала до Угорщини і що корінне українське населення отримує гарантію на життя, якщо йому нададуть територіальну автономію лише в межах Угорської держави» [ГДА СБУ, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 29–30]. Українські делегати просили угорського прем'єра врахувати вимоги влади Карпатської України та поставити це питання на обговорення угорського королівського уряду. Детальнішу заяву про проект автономії, організацію місцевого уряду та парламенту делегація передала 26 березня 1939 р. до рук державного секретаря д-ра Тібора Патоки [ГДА СБУ, ф. 13, спр. 928, т. 2, арк. 11–12].

Однак угорські правлячі кола, засліплені ідеєю відновлення тисячолітньої держави св. Іштвана, відкинули звернення української делегації, проігнорувавши сам факт її прибуття та кількомісячного перебування в столиці Угорщини [Пагіря, 2009, с. 49–70]. В умовах успішного просування гонведів у напрямку польського кордону, миротворчі заклики карпатоукраїнського уряду та його пропозиції політичного врегулювання конфлікту не мали для Будапешту жодного значення. Угорці вважали себе повними господарями ситуації і не потребували порад купки закарпатських політиків, які на той момент втратили владу в краї. Тим часом угорський уряд приступив до розроблення своїх проектів автономії краю, яким так ніколи і не судилося бути втіленими в життя.

Румунський протекторат

В умовах відсутності чітких сигналів із Берліна та Будапешта, уряд Карпатської України водночас спробував прозондувати ґрунт щодо можливості отримання румунського протекторату над краєм. Німецький консул у Хусті Гофман рапортував 15 березня 1939 р.: «Якщо угорські війська будуть просуватися далі, уряд Карпатської України має намір попросити Румунію окупувати їхню країну» [DGFP, 1951, р. 275].

Очевидно, що в умовах стрімкого угорського наступу допомога Румунії розглядалася в Хусті в якості альтернативи протекторату Німеччини. Протягом всього автономного періоду Бухарест надавав продовольчу та матеріальну допомогу хустському уряду, що внаслідок урізання території краю за Віденським арбітражем перебував у вкрай скрутному економічному становищі. Довгий час румунський уряд виступав проти анексії Карпатської України Угорщиною, прагнучи зберегти прямий зв'язок із своїм союзником по Малій Антанті – Чехо-Словацькою. Водночас у Бухаресті розуміли, що угорська окупація Карпатської України каталізує угорські ревізійні претензії проти себе і послабить обороноздатність країни. З огляду на ці обставини, уряд Карпатської України розглядав Румунію якщо не в якості союзника, то принаймні країни з нейтральною позицією. Однак в умовах розпаду Чехо-Словацької держави Бухарест висунув власні територіальні претензії на південно-східну частину Підкарпаття [DGFP, 1951, р. 278], де компактно проживала румунська меншина, а також в рамках оборонних заходів зосередив свої війська на чехословацькому кордоні. Під впливом польської дипломатії Бухарест змінив свою позицію щодо спільного польсько-угорського кордону у Карпатах і покладав у зв'язку з цим певні сподівання на реалізацію плану польського міністра закордонних справ Юзефа Бека щодо здійснення потрійної окупації Карпатської України військами трьох держав – Угорщини, Польщі та Румунії.

Згідно з повідомленням французького посла у Берліні Роберта Кольондра, після вторгнення угорських військ «уряд в Хусті у відчаї запропонував свою країну Румунії» [Trial of the Major War Criminals, 1949, р. 342]. Вже перебуваючи у Загребі 3

квітня 1939 р., А. Волошин офіційно спростував цю інформацію через пресу [Новий шлях, 13 квітня 1939, с. 1], однак наявність такого звернення підтверджують румунські джерела.

Зокрема, прикордонні органи Румунії повідомляли, що перейшовши кордон о 10:50, 16 березня у супроводі начальника служби безпеки Степана Вайди, голови Союму Августина Штефана, секретаря Івана П'єщака та інших президент А. Волошин звернувся у Мараморош-Сиготі до румунського уряду з проханням надати наказ румунській армії перейти на територію Карпатської України та забезпечити захист румунського та українського населення [Grad, 2007, с. 230–231, 233]. В іншій ноті від 17 березня 1939 р. він повідомляв, що угорські «терористичні банди» в умовах евакуації чехословацької армії атакували населення Великого Бичкова та Солотвина, де були здійснені акти грабежу та вбивства цивільних, створивши тим самим загрозу для їхнього життя та добробуту. У зв'язку з цим, президент Карпатської України звертався до командира марамороської групи румунських військ дивізійного генерала Якобічі з проханням окупувати та відновити порядок у Великому Бичкові, Солотвині та можливо Тячеві, так як Румунія, на його думку, могла бути zagrożена подіями у прикордонній зоні [Grad, 2007, с. 235].

Про переговори у Мараморош-Сиготі між представниками влади Карпатської України та генерального штабу Румунії повідомляла також румунська преса, яка писала, що українські урядовці звернулися до уряду в Бухаресті з проханням звільнити Карпатську Україну від угорців [Василина, 2009, С. 120–121].

16 березня 1939 р. Рада Міністрів цієї країни розглядала заяву А. Волошина про можливий перехід Карпатської України до складу Румунії [Венгрия и вторая мировая война, 1962, с. 158–159], яка у підсумку була відхилена. Як заявив прем'єр-міністр Румунії Арман Калінеску: «Зрозуміло, що Румунія не мала жодного інтересу захоплювати територію, населену іншою національністю, а тому не зупинила свою увагу на тому, щоб відповісти на прохання» [Мандрик, 2009, с. 71]. Не прагнучи ув'язуватися у відкритий конфлікт зі своїм сусідом, Бухарест вирішив відмовитися від своїх планів щодо окремих районів Закарпаття.

Висновки. Попри домінуючу тезу в історіографії, німецький вектор не був єдиним на порядку денному хустського уряду у драматичні березневі дні проголошення Карпатської України. Поряд із серйозними сподіваннями на захист з боку Німеччини, лідери Карпатської України відчайдушно шукали підтримки у західних столицях, а також протекції сусідньої Румунії проти угорського наступу. Проявивши надзвичайну дипломатичну

гнучкість, карпатоукраїнські політики водночас пішли на встановлення прямого контакту з урядом у Будапешті, сподіваючись домовитися про припинення бойових дій та умови входження краю до складу корони св. Стефана. Жоден із цих варіантів не приніс успіху уряду Карпатської України, яка була покинута міжнародною спільнотою перед обличчям угорської агресії.

Головна причина невдачі уряду Волошина на зовнішньополітичному напрямку полягала насамперед у несприятливій міжнародній ситуації. Жодна з країн світу не була зацікавлена в існуванні Карпатської України як незалежної держави. Після кількох місяців складної дипломатичної гри Німеччина вирішила коштом Карпатської України втягнути Угорщину у свій військово-політичний союз для майбутньої війни в Європі. Слідуючи політиці невтручання та «умиротворення агресора», країни Заходу мовчки проковтнули зникнення з карти континенту цілої країни – Чехо-Словаччини, зробивши при цьому вигляд, ніби питання Карпатської України раптом стало внутрішньою справою Угорщини. Захід вважав зміну господаря регіону навіть вигідною для своїх стратегічних інтересів у Центрально-Східній Європі. Будапешт, отримавши з німецьких рук Підкарпаття, не мав жодного бажання вести переговори з представниками хустського уряду, адже вважав себе повноправним господарем краю. Румунія, попри наявність власних територіальних апетитів на південно-східну частину Карпатської України, вважала для себе небезпечним ув'язуватися у відкритий конфлікт зі своїм сусідом і не відгукнулася на заклики хустської влади про допомогу.

Відчайдушні кроки карпатоукраїнського уряду задля порятунку проголошеної державності, її міжнародного визнання та припинення збройного конфлікту були свідченням відкритості та прагматизму лідерів Карпатської України, пошуку ними різних варіантів виходу із критичної ситуації. Водночас вони також виявили їхню зовнішньополітичну наївність та нерозуміння геополітичних реалій у Європі у середині березня 1939 р.

Зовнішньополітичні маневри уряду А. Волошина в критичний момент існування Карпатської України можна також трактувати з огляду на фронтірне положення краю з характерними для його мешканців амбівалентністю, множинною ідентичністю, численними культурними і політичними лояльностями, які загалом типові для прикордонних територій, а особливо для Закарпаття. В цьому відношенні карпатоукраїнські політики були подібними до своїх словацьких колег, які постійно маневрували між виявом лояльності до Чехословаччини, з одного боку, та пошуком співпраці з Німеччиною, Польщею та Угорщиною, з іншого боку.

Список використаних джерел

- Andor Hencke, 1977. *Augenzeuge einer Tragödie. Diplomatenjahre in Prag 1936 – 1939*, München: Fides-Verlagsgesellschaft München.
- András Bán, 2004. *Hungarian-British Diplomacy, 1938 – 1941: The Attempt to Maintain Relations* / Foreword by John Lukac, London.

- András Becker, 2015. The Dynamics of British Official Policy towards Hungarian Revisionism, 1938 – 1939, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 93, № 4, p. 684–690.
- Andrzej Małkiewicz, 2010. Dwudniowe państwo – Karpacka Ukraina w marcu 1939 r., *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / red. nauk. Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Roman Drozd, Iryna Betko, Michal Śmigiel. Tom III, Głogów: Drukarnia Wydawnictwo "Druk - Ar", s. 121–123.
- Andrzej Małkiewicz, 2013. *Samobójstwo demokracji: Czechosłowacja w okresie II Republiki 1938 – 1939* / Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra: Uniw. Zielonogórski.
- Andrej Tóth, 2015. Vojenské obsazení Podkarpatské Rusi Maďarským královstvem v březnu 1939 a jeho mezinárodněpolitické souvislosti, *Paginae Historiae. Sborník Národního archivu*, Roč. 23, č. 2: Podkarpatská Rus, s. 256–314.
- Albert S. Kotowski, 2001. «Ukrainisches Piemont»? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, № 49, Freiburg.
- Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (Praha), II. sekce (1918 – 1939), III. řada, kart. 458.
- Archives of Ontario (Toronto, Canada), F 2118-2-1-157 (Stephen Rosocha Fond).
- Archiwum Akt Nowych (Warszawa), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5463.
- Boris Čelovský, 1997. *Řešení česke otázky podle německých dokumentů 1933 – 1945*, Praha: Tilia.
- British Foreign Office Files on Ukraine and Ukrainians 1917 – 1948 with supplementary files from The War Office, The Cabinet Office and the Empire Marketing Board* by J.V. Koshiv, 1997. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, Edmonton.
- Cornel Grad, 2007. *Maramureșul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politico-strategice din Europa Centrală (1919 – 1940). Documente*, Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Ред. В. Чубота, Т. Нікоара, М. Вегеш, Л. Горват. – Cluj-Napoca – Satu Mare, s. 201–252.
- Documents on German Foreign Policy (DGFP) 1918 – 1945. 1951. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937 – 1945) / Volume IV. *The Aftermath of Munich October 1938 – March 1939*, Washington.
- Kennan George Frost, 1968. *From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938 – 1940: Diplomatic Papers*, – Princeton NJ: Princeton Univ. Press.
- Ladislav Suško, 1973. Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajině v období od septembrovej krízy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939, *Československý časopis historický*, XXI. 2, Prague, s. 195.
- Lidové Noviny*, 17 března 1939.
- Macartney, C. A., 1957. *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929 – 1945*. P. II, Edinburg: University Press.
- Magyarország külpolitikája 1938 – 1939. 1970. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945/* Ádám Magda; Magyar Tudományok Akadémia. Történettudományi Intézet, Budapest.
- Michał Jarnecki, Piotr Kołakowski, 2017. "Ukraiński Piemont". *Ruś Zakarpaska w okresie autonomii 1938 – 1939*, Warszawa: Wydawnictwo: Oficyna Wydawnicza RYTM.
- Montgomery J. F., 1993. *Hungary the unwilling satellite*, New York.
- The New York Times*, 16 March 1939.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA, Berlin). Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland. Vol. IV 127. R. 103408.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin). Innere Politik. Parlaments –Parteiwesen. R. 103419.
- Seton-Watson R. W., 1939. *From Munich to Danzig*, London: Methuen.
- Smetana V., 2008. *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938 – 1942)*, Prague: Karolinum Press.
- Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg, 1949*. 14 November 1945 – 1 October 1946 – Nuremberg. Volume XXXI.
- The British War Blue Book*, 1939, London.
- The French Yellow Book*, 1939, Paris.
- Tomášek D. 1988. *Deník druhé republiky*, Praha, Naše vojsko.
- Vincent Shandor, 1969. Carpatho-Ukraine: important part of the Ukrainian state, *The Ukrainian Quarterly*, Volume XXV.
- Адам, М., 1964. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938 – 1939 рр., *Українсько-угорські історичні зв'язки*, К.: Наукова думка, с. 78–109.
- Боднар, В. Л., Вегеш, М. М., 1997. *Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938 – 1939)*, Ужгород.
- Богів, О., Задорожний, В., 1999. *Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародній відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.)*, Ужгород.
- Болдичар, М. М., 1998. *Краю мій рідний. Науково-популярні нариси з історії Закарпаття*, Ужгород.
- Бращайко, Ю. М., 2009. «Що я видів на Закарпаттю...»: Спогади / Передм. та упор. І. Ліхтей, Ю. Сідей, Ужгород: Ліра.
- Василина, Н., 2009. *Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій*, Ужгород: Карпати.
- Вегеш, М., 1997. *Карпатська Україна 1938 – 1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: у 2-х томах*, Ужгород.
- Вегеш, М. 2004., *Карпатська Україна. Документи і факти*, Ужгород: Карпати.
- Вегеш, М., Токар, М., 2009. *Карпатська Україна на шляху державотворення*, Ужгород: Карпати.
- Вегеш М., Токар, М., 2018. *Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України*, Ужгород: Карпати.
- Венгрия и вторая мировая война, Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны, 1962.*, Москва.
- Военная разведка информирует, Документы Разведуправления Красной Армии. Январь 1939 – июнь 1941 г.*, 2008. / Сост. В. Гаврилов, Москва: МФД.
- Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців*, 2002. / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. (Відп. ред. М. М. Вегеш), Ужгород: Карпати.
- Галузевий архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 928, т. 2.

- Год кризиса 1938 – 1939, 1990. Документы и материалы в двух томах. Т. 1 (29 сентября 1938 – 31 мая 1939), Москва: Политиздат.
- Єфремов, С., 2009. *Бої 14 – 15 березня 1939 року на Карпатській Україні* / Ред. та вступ. стаття М. Мушинки, Ужгород: Гражда.
- Діло*, 16 березня 1939.
- Діло*, 17 березня 1939.
- Злепко, Д., 1994. Українське питання у 1938 – 1939 роках і Третій Райх, *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції*, Т. 228 (ССХХVIII), Львів, с. 249–308.
- Марьина, В., 2003. *Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина*, Москва.
- Мандрик, М., 2009. Карпатський геополітичний чинник 1938 – 1939 рр. у системі міжнародної дипломатії, *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1 (32), Київ – Харків: Права людини.
- Новий шлях*, 13 квітня 1939.
- Пагіря, О., 2019. Події 13 – 14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України* (Ужгород, 14 – 15 березня 2019), Ужгород, с. 21–37.
- Пагіря, О., 2009. Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини, *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1 (32), Київ–Харків: Права людини, с. 49–70.
- Пушкаш, А., 1999. Закарпатье в международных отношениях накануне Второй мировой войны, *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*, Ужгород, с. 20–42.
- Пушкаш, А., 2006. *Цивілізація или варварство. Закарпатье 1918 – 1945*, Москва: Европа.
- Рогач, І., 1939. *Під прапором незалежності, Карпатська Україна в боротьбі*. Збірник, Відень: Видання Української Пресової Служби, с. 109–115.
- Савчин, М., 2019. Карпатська Україна та континуїтет української державності, *Карпатська Україна – незалежна держава, Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України* (Ужгород, 14 – 15 березня 2019), Ужгород, с. 253–261.
- Стахів, В., 2005. *Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля*, Гадяч. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 269, оп. 3, спр. 6.
- Шандор, В., 1996. *Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1939 – 1945*, Ужгород: МПП: Гражда.

References

- Adam, M., 1964. *Zagharbannja Zakarpattja khortistsjkoju Ughorshhynoju v 1938 – 1939 rr.* [The Invasion of Transcarpathia by Horticultural Hungary in 1938 – 1939], *Ukrajinsjko-ughorsjki istorychni zv'jazky*, Kyjiv: *Naukova dumka*, s. 78–109. (in Ukrainian).
- Albert S. Kotowski, 2001. «Ukrainisches Piemont»? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, № 49, Freiburg. (in German).
- Andor Hencke, 1977. *Augenzeuge einer Tragödie. Diplomatenjahre in Prag 1936 – 1939*, München: Fides-Verlagsgesellschaft München. (in German).
- András Bán, 2004. *Hungarian-British Diplomacy, 1938 – 1941: The Attempt to Maintain Relations* / Foreword by John Lukac, London. (in English).
- András Becker, 2015. The Dynamics of British Official Policy towards Hungarian Revisionism, 1938 – 1939, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 93, № 4, p. 684–690. (in English).
- Andrej Tóth, 2015. Vojenské obsazení Podkarpatské Rusi Maďarským královstvím v březnu 1939 a jeho mezinárodněpolitické souvislosti, *Paginae Historiae. Sborník Národního archivu*, Roč. 23, č. 2: Podkarpatská Rus, s. 256–314. (in Czech).
- Andrzej Małkiewicz, 2010. Dwudniowe państwo – Karpacka Ukraina w marcu 1939 r., *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / red. nauk. Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Roman Drozd, Iryna Betko, Michał Śmigiel. Tom III, Głogów: Drukarnia Wydawnictwo "Druk - Ar", s. 121–123. (in Polish).
- Andrzej Małkiewicz, 2013. *Samobójstwo demokracji: Czechoslowacja w okresie II Republiki 1938 – 1939* / Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra: Uniw. Zielonogórski. (in Polish).
- Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (Praha), II. sekce (1918 – 1939), III. řada, kart. 458.
- Archives of Ontario (Toronto, Canada), F 2118-2-1-157 (Stephen Rosocha Fond).
- Archiwum Akt Nowych (Warszawa), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (II RP), sygn. 5463.
- Bodnar, V. L., Veghesh, M. M., 1997. *Karpatsjka Ukrajina v mizhnarodnykh vidnosynakh (1938 – 1939)* [Carpathian Ukraine in International Relations (1938 – 1939)], Uzhghorod. (in Ukrainian).
- Boghiv, O., Zadorozhnyj, V., 1999. *Karpatsjka Ukrajina (Pidkarpatsjka Rusj) u mizhnarodnyj vidnosynakh (travenj 1938 – berezenj 1939 rr.)* [Carpathian Ukraine (Subcarpathian Rus) in international relations (May 1938 – March 1939)], Uzhghorod. (in Ukrainian).
- Boldyzhari, M. M., 1998. *Kraju mij ridnyj. Naukovo-populjarni narysy z istoriji Zakarpattja* [My native land. Popular essays on the history of Transcarpathia], Uzhghorod. (in Ukrainian).
- Boris Čelovský, 1997. *Řešení česke otázky podle německých dokumentů 1933 – 1945*, Praha: Tilia. (in Czech).
- Brashhajko, Ju. M., 2009. «Shho ja vydiv na Zakarpattju...»: *Spoghady* ["What I saw in Transcarpathia ...": Memories] / Peredm. ta upor. I.Likhtej, Ju. Sidej, Uzhghorod: Lira. (in Ukrainian).
- British Foreign Office Files on Ukraine and Ukrainians 1917 – 1948 with supplementary files from The War Office, The Cabinet Office and the Empire Marketing Board* by J.V. Koshiv, 1997. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, Edmonton. (in English).
- Centralnyj derzhavnyj arkhiv gromadsjkykh objednanj Ukrajinj [Central State Archives of Public Associations of Ukraine] (CDAGhO), f. 269, op. 3, spr. 6.
- Cornel Grad, 2007. *Maramureșul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politico-strategice din Europa Centrală (1919 – 1940). Documente*, Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Ред. В. Чубота, Т. Нікоара, М. Вереш, Л. Горват, Cluj-Napoca–Satu Mare, с. 201–252. (in Romanian).
- Dilo [Case]*, 16 bereznja 1939. (in Ukrainian).
- Dilo [Case]*, 17 bereznja 1939. (in Ukrainian).

- Documents on German Foreign Policy (DGFP) 1918 – 1945. 1951. From the Archives of the German Foreign Ministry. Series D (1937 – 1945) / Volume IV. The Aftermath of Munich October 1938 – March 1939, Washington. (in English).*
- Ghaluzevyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral Archive of the Security Service of Ukraine], f. 13, spr. 928, t. 2.
- God krizisa 1938 – 1939* [Year of crisis 1938 – 1939], 1990. Dokumenty i materialy v dvuh tomah. T. 1 (29 sentjabrja 1938 – 31 maja 1939), Moskva: Polytyzdat. (in Russian).
- Jefremov, S., 2009. *Boji 14 – 15 bereznja 1939 roku na Karpatskijj Ukraini* [Fighting March 14 – 15, 1939 in the Carpathian Ukraine] / Red. ta vstup. statija M. Mushynky, Uzhghorod: Grazhda. (in Ukrainian).
- Kennan George Frost, 1968. *From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938 – 1940: Diplomatic Papers*, Princeton NJ: Princeton Univ. Press. (in English).
- Ladislav Suško, 1973. Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukraině v období od septembrovej krizy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939, *Československý časopis historický*, XXI. 2, Prague, s. 195. (in Czech).
- Lidové Noviny*, 17 března 1939. (in Czech).
- Macartney C. A., 1957. *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929 – 1945*. P. II, Edinburg: University Press. (in English).
- Magyarország külpolitikája 1938 – 1939. 1970. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945.* / Ádám Magda; Magyar Tudományos Akadémia. Történettudományi Intézet, Budapest. (in Hungarian).
- Mandryk, M., 2009. Karpatskijj gheopolitychnyj chynnyk 1938 – 1939 rr. u systemi mizhnarodnoji dyplomaciji [Carpathian geopolitical factor of 1938 – 1939 in the system of international diplomacy], *Z arkhiviv VUChK-GhPU-NKVD-KGhB*, №1 (32), Kyjiv – Kharkiv: Prava ljudyjny. (in Ukrainian).
- Marjyna, V., 2003. *Zakarpatskaja Ukrajna (Podkarpatskaja Rusj) v polytyke Benesha y Stalina* [Transcarpathian Ukraine (Subcarpathian Rus) in the politics of Benes and Stalin], Moskva. (in Russian).
- Michał Jarnecki, Piotr Kołakowski, 2017. *"Ukraiński Piemont". Ruś Zakarpacka w okresie autonomii 1938 –1939*, Warszawa: Wydawnictwo: Oficyna Wydawnicza RYTM. (in Polish).
- Montgomery J. F., 1993. *Hungary the unwilling satellite*, New York. (in English).
- Novyj shljakh [New Way]*, 13 kvitnja 1939. (in Ukrainian).
- Pahiria, O., 2009. Nevidomi lysty deleghaciji urjadu Karpatskjoji Ukrainy do urjadu Ughorshhyny [Unknown Letters from the Delegation of the Government of the Carpathian Ukraine to the Government of Hungary], *Z arkhiviv VUChK-GhPU-NKVD-KGhB*, №1 (32), Kiev-Kharkov: Prava ljudyjny, s. 49–70. (in Ukrainian).
- Pahiria, O., 2019. Podijj 13 – 14 bereznja 1939 r. v Khusti: putch, povstannja chy zbrojnyj konflikt? [Events of March 13 – 14, 1939 in Khust: putsch, rebellion or armed conflict?], *Karpatsjka Ukrajina – nezalezna derzhava. Materialy mizhnarodnoji naukovoji konferenciji, prysvjachenoji 80-richchju progholoshennja nezalezhnosti Karpatskjoji Ukrainy* (Uzhghorod, 14 – 15 bereznja 2019), Uzhghorod, s. 21–37. (in Ukrainian).
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin). Innere Politik. Parlaments-Parteiwesen. R. 103419.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA, Berlin). Politische Beziehungen der Karpatho-Ukraine zu Deutschland. Vol. IV 127. R. 103408.
- Pushkash, A., 1999. Zakarpat'e v mezhdunarodnyh otnoshenijah nakanune Vtoroj mirovoj vojny [Transcarpathia in international relations on the eve of World War II], *Karpatsjka Ukrajina: pytannja derzhavno-pravovogho rozvytku i mizhnarodnogho stanovishha*, Uzhghorod, s. 20–42. (in Russian).
- Pushkash, A., 2006. *Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpat'e 1918 – 1945* [Civilization or barbarism. Transcarpathia 1918 – 1945], Moskva: Evropa. (in Russian).
- Roghach, I., 1939. Pid praporom nezalezhnosti [Under the banner of independence, Carpathian Ukraine in the struggle], *Karpatsjka Ukrajina v borotjbi*. Zbirnyk, Videnj: Vydannja Ukrajinskjoji Presovoji Sluzhby, s. 109–115. (in Ukrainian).
- Savchyn, M., 2019. Karpatsjka Ukrajina ta kontynujitet ukrajinskjoji derzhavnosti [Carpathian Ukraine and the Continuity of Ukrainian Statehood], *Karpatsjka Ukrajina – nezalezna derzhava, Materialy mizhnarodnoji naukovoji konferenciji, prysvjachenoji 80-richchju progholoshennja nezalezhnosti Karpatskjoji Ukrainy* (Uzhghorod, 14 – 15 bereznja 2019), Uzhghorod, s. 253–261. (in Ukrainian).
- Seton-Watson R. W., 1939. *From Munich to Danzig*, London: Methuen.
- Shandor, V., 1996. *Spomyjny. T. 1. Karpatsjka Ukrajina. 1939 – 1945* [Memories. Vol. 1. Carpathian Ukraine. 1939 – 1945], Uzhghorod: MPP: Grazhda. (in Ukrainian).
- Smetana V., 2008. *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938 – 1942)*, Prague: Karolinium Press. (in English).
- Stakhiv, V., 2005. *Pro ukrajinsjku zovnishnju polityku, OUN, Karpatsjku Ukrainu ta politychni vbyvstva Kremlja* [On Ukrainian foreign policy, the OUN, the Carpathian Ukraine and the Kremlin's political killings], Ghadjach. (in Ukrainian).
- The British War Blue Book*, 1939, London. (in English).
- The French Yellow Book*, 1939, Paris. (in English).
- The New York Times*, 16 March 1939. (in English).
- Tomášek D. 1988, *Deník druhé republiky*, Praha, Naše vojsko. (in Czech).
- Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg, 1949*. 14 November 1945 – 1 October 1946 – Nuremberg. Volume XXXI. (in English).
- Vasylyna, N., 2009. *Karpatsjka Ukrajina v mizhnarodnykh vidnosynakh naperedodni Drughoji svitovoji vijny. Nove bachennja podijj* [Carpathian Ukraine in International Relations on the Eve of the Second World War. New Vision of Events], Uzhghorod: Karpaty. (in Ukrainian).
- Veghesh, M., 1997. *Karpatsjka Ukrajina 1938 – 1939 rokiv u zaghaljnoevropejskomu istorychnomu konteksti* [Carpathian Ukraine 1938 – 1939 in a pan-European historical context]: u 2-kh tomakh, Uzhghorod. (in Ukrainian).
- Veghesh, M., 2004. *Karpatsjka Ukrajina. Dokumenty i fakty* [Carpathian Ukraine. Documents and Facts], Uzhghorod: Karpaty. (in Ukrainian).
- Veghesh, M., Tokar M. 2018. *Vershyna dukhu. Do 80-richchja progholoshennja derzhavnoji nezalezhnosti Karpatskjoji Ukrainy* [Top of the Spirit. To the 80th Anniversary of the Declaration of State Independence of Carpathian Ukraine], Uzhghorod: Karpaty. (in Ukrainian).

- Veghesh, M., Tokar, M., 2009. *Karpatsjka Ukrajina na shljakhu derzhavotvorennja* [Carpathian Ukraine on the path of state formation], Uzhghorod: Karpaty. (in Ukrainian).
- Vengrija i vtoraja mirovaja vojna [Hungary and the second world war], 1962. Sekretne diplomateskie dokumenty iz istorii kanuna i perioda vojny, Moskva. (in Russian).
- Vincent Shandor, 1969. Carpatho-Ukraine: important part of the Ukrainian state, *The Ukrainian Quarterly*, Volume XXV. (in English).
- Voennaja razvedka informiruet [Military intelligence informs], 2008. Dokumenty Razvedupravlenija Krasnoj Armii. Janvar' 1939 – ijun' 1941 g. / Sost. V. Gavrilov, Moskva: MFD. (in Russian).
- Vony boronyly Karpatsjku Ukrajinu: Narysy istoriji nacionaljno-vyzvolnoji borotjby zakarpatsjkykh ukrajinciv [They Defended Carpathian Ukraine: Essays on the History of the National Liberation Struggle of Transcarpathian Ukrainians], 2002. / M. M. Veghesh, M. V. Deleghan, O. D. Dovghanych ta in. (Vidp. red. M. M. Veghesh), Uzhghorod: Karpaty. (in Ukrainian).
- Zlepko, D., 1994. Ukrajinsjke pytannja u 1938 – 1939 rokakh i Tretij Rajkh [The Ukrainian Question in 1938 – 1939 and the Third Reich], *Zapysky Naukovogho tovarystva im. Shevchenka. Praci istoryko-filosofsjskoji sekciji*, T. 228 (SSKhKhVIII), Ljviv, s. 249–308. (in Ukrainian).

SUMMARY

FOREIGN POLICY MANOEUVRES OF THE GOVERNMENT OF CARPATHO-UKRAINE IN THE WAKE OF HUNGARY'S AGGRESSION (MID-MARCH 1939)

Oleksandr Pahiria

Candidate of History, Senior Researcher at the Memorial Museum
Territory of Terror, Lviv

The article analyses the diplomatic efforts of the Government of Augustyn Voloshyn called to ensure international recognition for the independence of Carpatho-Ukraine and protect its sovereignty in the wake of the break-up of Czecho-Slovakia and the onset of Hungary's armed aggression in mid-March 1939. On the basis of analysis of vast Ukrainian and foreign sources, in particular, diplomatic documents from German, Polish and Czech archives, four main foreign policy directions of the Carpatho-Ukrainian government are studied: 1) attempts to obtain protectorate from Nazi Germany under the Slovakian scenario; 2) appeals to Western democracies (Great Britain, France, and the USA) for diplomatic interventions in Budapest so to settle the conflict with Hungary; 3) efforts to come into direct talks with Budapest in order to stop hostilities and discuss the future of the land as part of Hungary; 4) attempts to garner the support of Bucharest in the conflict with Hungary and obtain its protectorate. Despite their contradictory and controversial nature, all the four vectors pursued one goal – to protect the sovereignty of Carpatho-Ukraine and the interwar achievements of the Ukrainian movement in the region. Eventually, neither of the mentioned efforts of the Carpatho-Ukrainian Government succeeded due to the unfavourable international situation. Germany decided at the cost of Carpatho-Ukraine to engage Hungary into its military and political alliance for the future war in Europe. The Western countries swallowed the vanishing of an entire country – Czecho-Slovakia from the European map and started to pretend that the Carpatho-Ukraine issue suddenly became an internal matter of Hungary. After taking over Subcarpathia with German assistance, Budapest was not willing to engage in any talks with representatives of the Khust government and considered itself to be a full-fledged master of the region. Despite its territorial appetite for the South-Eastern part of Carpatho-Ukraine, Romania found it dangerous to be engaged in open conflict with its neighbour.

Keywords: Carpatho-Ukraine, Khust, Augustyn Voloshyn, Germany, Hungary, Romania, the West, protectorate.

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ (1941 – 1944 рр.)

Іваненко Аліна Олексіївна

кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, докторант,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
E-mail: alina.a.ivanenko@gmail.com
Researcher ID: V-9056-2018
<http://orcid.org/0000-0001-9303-7395>

У сучасному вигляді цивільне судочинство нашої держави існувало не завжди. Воно розвивалось, видозмінювалось і цей процес не завершився досі. Період окупації німецькими військами території України не був виключенням. Не зважаючи, на важкі реалії воєнних подій соціальне життя продовжувалось: люди розлучались, ділили майно, отримували спадщину і т.д. усі ці процеси достатньо часто, як сьогодні, так і 80 років тому, вирішував суд. З окупацією України уся попередня радянська судова система була зруйнована і потрібно було будувати нову. У результаті нормативної правотворчості окупаційної адміністрації на теренах Райхскомісаріату «Україна» було створено «дуальну» судову систему: німецьких судів (суди, які вирішували справа, у разі якщо одна зі сторін була «арійського» походження або позовна вартість була вища 5000 крб.) та система українських цивільних судів (судів шліхтерів) (вирішували дрібні цивільні справи місцевого населення, де позовна вартість була нижча 5000 крб.). Власне кадрове забезпечення камер шліхтерів, підсудність справ та процесуальна діяльність судів і стала предметом даного дослідження. У результаті нормативної правотворчості окупаційної адміністрації РКУ місцеві цивільні суди, створені на теренах РКУ навесні 1942 р., розв'язували досить широке коло цивільних спорів і мали стати ефективним засобом збереження спокою та дотримання правопорядку з боку населення. Цим самим окупаційна адміністрація РКУ створювала видимість «спокою» та усталеного правопорядку в місцевому соціумі.

Ключові слова: суд, справа, шліхтер, підсудність, засідання, суддя.

Постановка проблеми. Цивільне судочинство – це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок провадження в цивільних справах, який визначається системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав та обов'язків і цивільних процесуальних дій, якими вони реалізуються їх суб'єктами – судом і учасниками процесу. Значимо, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Звичайно, що у сучасному вигляді цивільне судочинство нашої держави існувало не завжди. Воно розвивалось, видозмінювалось і цей процес не завершився досі. Період окупації німецькими військами території України не був виключенням. Не зважаючи, на важкі реалії воєнних подій соціальне життя продовжувалось: люди розлучались, ділили майно, отримували спадщину і т.д. усі ці процеси достатньо часто як сьогодні, так і 80 років тому вирішував суд.

З окупацією України уся попередня радянська судова система була зруйнована і потрібно було будувати нову. У результаті нормативної правотворчості окупаційної адміністрації на теренах Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) було створено «дуальну» судову систему: німецьких судів (суди, які вирішували справа, у разі якщо одна зі

сторін була «арійського» походження або позовна вартість була вища 5000 крб.) та система українських цивільних судів (судів шліхтерів) (вирішували дрібні цивільні справи місцевого населення, де позовна вартість була нижча 5000 крб.).

Власне кадрове забезпечення камер шліхтерів, підсудність справ та процесуальна діяльність судів і стала **метою** даного дослідження.

Актуальність теми дослідження зумовлена її недостатньої вивченістю, не зважаючи на відносно велику кількість публікацій у цьому напрямку.

Історіографія. Радянська історіографія практично не приділяла уваги цим сегментам окупаційного минулого. Так, у дослідженні Л. Воробйова «Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами» [ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239] та колективній монографії «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине», виданій вже в 1986 р. досить стисло розглянуто систему цивільних судів [Народная война, 1985]. У достатньо специфічному ракурсі згадується судова система в одному з розділів колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні» – «Друга світова війна як новий вимір терору та тероризму». Розглядаючи терор та тероризм у досліджуваній період, автори розділу О. Лисенко та Т. Вронська виокремили внутрішній судовий та позасудовий державний терор, який німецька влада планувала широко застосовувати на окупованих територіях [Лисенко,

Вронська, 2002]. В. Шайкан у загальних рисах описує діяльність судових установ, які були створені в 1942 р. – судів шліфенів (цивільної юрисдикції) [Шайкан, 2006; Шайкан, 2007; Шайкан, 2010].

Ширше, порівняно з іншими дослідженнями, проблема функціонування цивільної адміністрації РКУ та судової системи представлена в розділі “Система управління окупованими територіями” колективної праці О. Гончаренка, О. Лисенка та Т. Першиної “Історія Другої світової війни: погляд з ХХІ століття”. У тексті проаналізовано порядок створення та функціонування німецьких і українських судових інституцій РКУ, їхні компетенції та повноваження, порядок кадрового забезпечення [Гончаренко, Лисенко, Першина, 2010]. О. Гончаренко проблеми функціонування системи місцевих судових установ РКУ виділяє в окремий предмет дослідження. У дослідженнях автора чітко окреслено компетенцію судів і зазначено, що для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру на теренах РКУ були створені мирові (третейські) суди, які очолювали шліхтери. У дотичній з О. Гончаренком проблемно-тематичній ніші працює М. Куницький. У дисертаційному дослідженні М. Куницького «Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.)» особливе місце відведено судовим засобам захисту прав та інтересів місцевого населення РКУ та практичній роботі місцевих судових установ із врегулювання повсякденних проблем населення РКУ. У статті М. Куницького «Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941 – 1944 рр.)» проаналізовано процесуальні особливості функціонування місцевих цивільних та кримінальних судів на теренах РКУ [Куницький, 2014].

Ще однією важливою працею в досліджуваній сфері є колективна монографія О. Гончаренка, М. Куницького та О. Лисенка О. «Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр.». Один з підрозділів цієї роботи присвячено судовій системі. Н. Колісник у кількох своїх працях [Колісник, 2014a, 2014b, 2014c] розглядає проблему функціонування системи цивільних судів в окупованій Німеччиною Україні. У статті Ю. Левченко «Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941 – 1944 рр.» проаналізовано судовий апарат українських адміністративно-територіальних одиниць: Рейхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина», «Військової зони України», які під час окупації України 1941 – 1944 рр. перебували під владою нацистської Німеччини [Левченко, 2011]. Потрібно згадати ще одну колективну монографію, яка присвячена регіональній історії – «Кривий Ріг: лихоліття 1941 – 1945 рр.». У ній було коротко охарактеризовано судову систему Рейхскомісаріату «Україна»: Верховний суд (обергеріхт), нижчі судові

інстанції (дойчгеріхт), «зондергеріхти» (суди особливого призначення), третейські (мирові суди) на чолі із шліхтерами (мировими суддями) [Кривий Ріг, 2016].

Виклад основного матеріалу. Швидкість створення нормативних документів для врегулювання правових відносин місцевого населення мала доволі довгі часові терміни. Так, генеральний комісар округу «Київ» 30 травня 1942 р. прийняв постанову «Про підсудність і судове переведення в цивільних справах місцевого населення». Цей документ базувався на відповідній постанові райхскомісара від 15 березня 1942 р., а вона у свою чергу – на нормативному акті райхсміністра східних окупованих територій від 19 грудня 1941 р. «Про німецьку юрисдикцію в зайнятих східних областях» [Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. р-8676, оп. 2, спр. 5].

Для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру в Україні були створені мирові (третейські) суди, які очолювались шліхтерами (Schlichter). Ці суди розглядали справи сімейного та цивільного характеру. Шліхтери призначалися та відкликалися генеральним комісаром за поданням гебітскомісарів з числа осіб, обізнаних з правом. Вони повинні були проживати на території генерального округу. Камери шліхтерів створювались у кожному районі [Гончаренко, 2011c, с. 36–41]. Судові установи знаходились на утриманні управи: місцеві – міською управою, районні – районною управою. Існували випадки, коли за неспроможності районної, міська управа сприяла діяльності районної управи, фінансувала ремонт і т. д. [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 5, арк. 1].

1) Для навчання шліхтерів проводились з'їзди, наприклад 26 – 28 листопада 1942 р. працював «З'їзд головних шліхтерів в Києві». З'їзди відбувалися у вигляді конференцій з проведенням лекцій та відповідями на питання, які виникали протягом самого зібрання, так і безпосередньо під час роботи. За програмою дводенного з'їзду перед суддями виступали з лекціями німецькі спеціалісти у відповідній сфері, які працювали на території Райхскомісаріату «Україна»:

2) начальник правового відділу генерального округу Київ д-р Гюнтер «Задачи и положение шлихтеров и шефенов»;

3) юридичний співробітник правового відділу Генеральної округи, професор Ейсман «Учение про состав преступления», «Стадии преступления» та «Соучастие в уголовном процессе»;

4) Суддя при німецькому суді в Києві, Йогансон «Основы гражданского процесса» та «Рассмотрение важнейших материальных гражданских проблем, в особенности в праве о разводе и в вопросах о выселении и о других спорах, касающихся владения поземельными участками, домами и квартирами»;

5) Перекладач д. Биркенберг «О судебных формулярах, формальности при засвидетельство-

ваниях и в переписке, ведение предписанных книг и пр.»;

6) Юридичний співробітник правового відділу В. Полозов «Нравственные начала правовой жизни»;

7) Юридичний співробітник при гебітскомісарі в Києві К. Арндт «Необходимые составные части приговора шеффенов (с точки зрения Гебисткомиссара)»;

8) Шліхтер Дашкевич «Практическая работа шлихтера, в особенности в области установления обстоятельств, от которых зависят права отдельных лиц в пределах пока предоставленной возможности» [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 1, арк. 14–15].

Склад камер шліхтерів був достатньо різний, все залежало від потреб кожного окремо міста. Окрім власне судді у судових установах передбачалось існування ще шести посад технічних працівників:

1. Секретар: займався веденням протоколу судових засідань; реєстрував доручення Німецького суду; приймав гроші судових зборів, вів грошову книжку та здавав гроші до Бургомістрату.

2. Виконавець: виконання судових рішень; виконання доручень Німецького суду; ведення реєстру виконавчих справ; ведення листування по виконанню рішень.

3. Діловод: виготовлення повісток; виготовлення копій рішень сторонами; заведення та підшивка судових справ; реєстрація вхідних та вихідних паперів; реєстрація справ в настільному реєстрі; запис сторін в абетку.

4. Розсылний: рознесення та вручення судових повісток та копій; пакування та здача пакунків; виготовлення конвертів та бланків.

5. Прибиральниця.

6. Завгосп: нагляд за будинками та майном будинку; за постачання його усім потрібним; виконання ремонтів.

7. Сторожі [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 5, арк. 3].

На прикладі м. Полтави можна розглянути склад судової установи. У місті працювали 2 шліхтери та 1 шеффен. Передбачалось на трьох суддів достатньо розширений склад технічних працівників із відповідною заробітною платою: 3 секретарі (заробітна плата кожного 400 крб.), 2 виконавці (заробітна плата кожного 400 крб.), 3 діловоди (заробітна плата кожного 340 крб.), 3 розсылні (заробітна плата кожного 230 крб.), 2 прибиральниці (заробітна плата кожного 230 крб.), 1 завгосп (заробітна плата кожного 400 крб.), 2 сторожі (заробітна плата кожного 230 крб.) [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 5, арк. 13; спр. 6, арк. 13]. Шліхтери ж та шефени отримували заробітну плату 950 крб. вони прирівнювались до другої групи діяльності (ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 1, арк. 21 зв.; 23 зв.). Аналогічну заробітну плату отримували шліхтери Баришівського району, переяславського Гебіту. А от штат технічних працівників був менший, у камері працювало всього 5 осіб: суддя, секретар, судовий виконавець, діловод-машиніст, кур'єр-прибиральниця. Заробітні плати були фактично такі ж, як і у

полтавських колег, за виключенням судового виконавця, який отримував 480 крб. і кур'єр-прибиральниці, яка отримувала 200 крб. [ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв., 3 зв. 4, 5].

Станом на початок 1943 р. штат був майже незмінний за виключенням деяких змін серед технічного персоналу, тепер працювали у судових установах міста 2 діловоди, 1 друкарка, 2 розсылні, 1 сторож і 1 прибиральниця [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 6, арк. 72-72 зв.]. Робочий день у даних працівників тривав від 7.00 до 17.00 з обідньою перервою 12.00-13.00, хоча до цього робочий день був менший на 1 годину (початок о 8.00) [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 5, арк. 72; спр. 6, арк. 60].

До підсудності шліхтерів відносились такі справи:

1. Майнові спори про майно, яке до 21.06.1941 р. було приватною власністю (ненаціоналізовані будинки). Не підсудне було майно, яке до 21.06.1941 р. не було в приватній власності (земля, націоналізовані будинки) навіть, якщо вони у подальшому були передані в приватну.

2. Діти, що народились після розлучення до стікання терміну у 302 дні. Позов мав подати чоловік матері протягом 1 року з того часу, коли він дізнався про народження дитини. Якщо чоловік помер, не скориставшись правом на даний позов, то його діти, що були народжені у шлюбі, мали право подати даний позов протягом 1 року після смерті батька. Позашлюбними вважались діти, які народились після стікання терміну у 302 дні після розлучення [ДАПО, ф. 2357, оп. 1, спр. 24; 30; 35].

3. Аліменти. Право на утримання мали: подружжя, його діти, онуки, батьки та прабабки. Батьки першочергово мали утримувати дітей та онуків, а діти та онуки – батьків і прабабків. Позашлюбні діти могли отримувати утримання, але не були зобов'язані утримувати власного батька [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 38-40; ф. р-2357, оп. 1, спр. 12а; 18; 23; 33; 37; 47; 49; 50; ф. р-2763, оп. 1, спр. 21].

4. Позбавлення батька права на представництво та виховання дитини.

5. Відшкодування матері витрат та збитків, що обумовлені народженням позашлюбної дитини її батьком [ДАПО, ф. 2357, оп. 1, спр. 19].

6. Призначення та зняття опіки.

7. Призначення та складання піклування. Була можливість призначення піклування для повнолітніх людей (після досягнення 18-річного віку) для осіб, які не могли самостійно «вести дела».

8. Складання заповіту шляхом внесення до протоколу.

9. Визнання заповіту недійсним.

10. Розподіл спадку за законом. Черги наслідування були дещо подібні до сучасних: 1 черга – діти; 2 черга – батьки, брати, сестри; 3 черга – бабусі, дідусі.

11. Затвердження духовного заповіту.

12. Визнання духовного заповіту недійсним (позов мала право подати кожна зацікавлена особа).

13. Відсторонення від заповіту негідного спадкоємця.

14. Присудження долі спадку дітям, батькам чи одному з подружжя спадкодавця, що були позбавлені ним спадку; присудження, щоб при нарахованні невід'ємної долі спадку було донараховано отримане наперед від спадкодавця;

15. Прийняття мір для охорони спадкових кредиторів.

16. Винесення постанови про відділення спадку (якщо це потрібно), призначення спадкоємцями певних осіб.

17. Охорона спадку.

18. Трудові справи [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 25; 32; 41].

19. справи про шлюб та розлучення [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 38–40; ф. р-2357, оп. 1, спр. 31; 38; 42; 44; 46; ф. р-2763, оп. 1, спр. 1–2; 11].

20. Виселення з квартир та стягування квартплати [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 26–28].

21. Забезпечення позовів.

22. Встановлення фактів (дати народження, смерті, реєстрація шлюбу) [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 38–40; спр. 15; 17; 21–22; 29; 36; 45; 48; ф. р-2763, оп. 1, спр. 5–8; спр. 10; 12–20; 22].

23. Стягнення грошових сум з боржників [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 13; 16; 39].

24. Про виключення з опису майна [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 43].

25. Про встановлення порушеної власності [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 38–40; ДАПО, Ф. р-2357, спр. 14; 20; 40; ф. р-2763, оп. 1, спр. 4.]

Одним із напрямків підсудності судів шліхтерів, як зазначалось вище були справи по розлученню. Хотілося б зазначити, що розірвати шлюб можна було лише у судовому порядку. Окрім звичних причин для відносно великої кількості даних справ, були і ті, які характерні виключно для того часу: чоловік безвісно відсутній (засланий радянською владою до табору до війни або призваний до лав радянської армії і протягом декількох років нема жодної звістки, померлою людиною об'являлась через 5 років), один із подружжя «виявився» єврейського походження.

Вирішальним для місцевої підсудності шлюбних справ вважалось місце проживання чоловіка. Якщо ж чоловік вважався безвісно відсутнім, то бралось до уваги останнє спільне місце проживання подружжя.

Кожен із подружжя мав право подавати документи на розлучення і таких випадках:

1. Якщо один із подружжя помилився у відношенні іншого в таких обставинах, які б суттєво впливали на його рішення вступати до шлюбу [ДАПО, ф. р-8676, оп. 2, спр. 5, арк. 31].

2. Якщо одного із подружжя було введено в оману перед одруженням;

3. Якщо одного із подружжя протизаконно, загрозою змусили одружитись;

4. У разі вчинення перелюбства;

5. Якщо один із подружжя якимось тяжким порушенням обов'язків руйнував шлюбні стосунки;

6. Якщо один із подружжя хворів на тяжку інфекційну або «викликаючу огиду» хворобу і на вилікування від якої другий з подружжя не сподівався;

7. Один із подружжя безвісти зник більш ніж 3 роки тому;

8. Якщо у одного із подружжя психічне захворювання та «духовну єдність поміж подружжям порушено та поновлення такої єдності не передбачається» [ДАПО, ф. р-8676, оп. 2, спр. 5, арк. 32].

В «Инструкции для рассмотрения брачных дел в производстве у шлихтера» від 20.2.1943 р., зазначалось, що «шлихтером должно быть прежде всего установлено противосудности брака поведение обвиняемого супруга, далее должно быть установлено, привело ли в данном случае нарушение брачных обязанностей к оправдывающему расторжению брака расстройству брачных отношений... Единичный поступок может представлять собой тяжелое нарушение брачных отношений, решающим, однако, как правило, является общее поведение супругов ... » [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 2, 5, 9]. Так, в одній із заяв, що була подана на розлучення, причиною для цього було вказано: «... проживши з останньою до цього часу, я не маю у себе наслідства, винуваю в цьому лічу свою дружину через фізичні недостатки її. Маючи бажання забезпечити себе дітьми будучими годувальниками при старості своїх років я думаю в крайньому разі підшукати собі придатну особу для сімейного життя» [ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 2, арк. 1]. Тобто, шліхтер, як і в будь-якій судовій справі мав достатньо скрупульозно розглянути справу про розлучення і дати власний висновок: прийняти до уваги наявність «прощення» (якщо були наявні ознаки того, що один із подружжя вибачив іншого за провину, то шлюб не розривали); знайти винного у розлученні та вказати його [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 3, 6].

Спочатку призначались примирливі засідання, де мали бути присутні лише сторони. У разі, якщо примирення було неможливе, то мало бути з'ясоване відношення сторін до питання про розлучення. При чому, пошук винного мав наслідки лише тоді, коли стояло питання про подальше утримання якоїсь зі сторін та долі дітей. Але це вже мали бути подальші позови, в даній справі розглядали лише розірвання шлюбу [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 3, 6].

Загалом справи по розлученням вирішувались відносно швидко, близько 1 – 2 місяців. Але існували випадки, коли за певних обставин справа розглядалась усіма інстанціями майже півроку: справа про розлучення П.А. Макухи та М.В. Макухи була розпочата 29 грудня 1942 р., розглядалась шліхтером Зіньківського району 19 січня 1943 р., коли ним була направлена до розгляду Німецьким судом, і лише 29 липня 1943 р. Гадяцьким

касаційним судом при окружному комісарі було затверджено розлучення [ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 1]. Такий термін розгляду справ про розлучення не був поодиноким [ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 2].

Як тільки шлюб було розірвано, то шліхтер направляв копії рішень до РАЦСу, де шлюб було укладено. У разі, якщо даний РАЦС знаходився поза територією впливу німецької влади, то дане рішення направлялось місцевому Гауптшліхтеру для попереднього зберігання [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 4, 7, 16].

Щороку шліхтери складали щорічні звіти по справах про подружні стосунки та дітей, у яких вказувалось прізвище шліхтера, що вирішував справу, дані сторін, короткий виклад предмету спору, дата та зміст вирішення [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 2, 14 арк.].

Хотілося б зазначити, що у судовому порядку розглядалися і справи по дозвіл на укладення шлюбу, у випадку, якщо шлюб бажала заключити особа, яка не досягла шлюбного віку (21 рік), а батьків не було або працювали у Німеччині і, відповідно, не могли дати дозвіл на шлюб [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 38; 44; 46].

Великий масив справ були направлені на встановлення дати народження певної особи. Це справи, в основному невеликі за обсягом і в основному складались із трьох основних документів: заяви, протокол засідання (з показами свідків) та, так зване, Вирішення, де і зазначалась встановлена судом дата народження (у деяких випадках смерті чи хрещення). Такі справи вирішувались швидше, порівняно з іншими: в основному термін прийняття рішення становив близько двох тижнів [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 38–40; ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 15; 17; 21–22; 29; 36; 45; 48; ф. р-2763, оп. 1, спр. 5–8; 10; 12–20; 22].

Надзвичайно поширеними були справи про виплату аліментів. В основному, позовні заяви надходили від жінок, які утримували дітей самостійно після розлучення, а батько не приймав фінансової участі. При чому, усі позови, що були подані, були схвалені. На одну дитину виплачувалось 25 % заробітної плати, а на двох дітей – 30 % [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 38–40; ф. р-2357, оп. 1, спр. 12а; 18; 23; 37; 47; 50; ф. р-2763, оп. 1, спр. 21]. Виключенням стала справа, де у позові зазначалось наявність двох дітей, одному з яких менше двох місяців, але суд зобов'язав батька виплачувати лише 25 % заробітної плати із зазначенням: «на утримання старшого сина» [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 49]. Також не були позбавлені аліментів діти, які народились протягом 302 днів після розлучення [ДАПО, ф. р- 2357, оп. 1, спр. 24; 30]. Аліменти надавались дітям, батьки яких ніколи не перебували у шлюбі, за можливості підтвердження батьківства [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 35]. Звичайно, якщо ж не доведено батьківство чоловіка, у на якого складався позов про аліменти, то жінці відмовляли [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 19].

Окрему категорію осіб, які потребували грошей на утримання, складали батьки, які не мали засобів для життя. Їм призначалась сума, яку вони отримували від своїх дітей [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 33].

Кожну справу незалежно від її суті заводили з відповідного розпорядження шліхтера. На лицьовій стороні обгортки зазначали: номер справи, назва камери шліхтера, прізвищ, ім'я та по-батькові сторін, предмет спору, дати початку та закінчення справи. На зворотному ж аркуші зазначалося прізвище, ім'я та по-батькові усіх осіб, яких мали викликати на судові засідання [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.]. Під час заведення справи остання записувалась до настільного реєстру та абетки. Усі папери справи підшивались у порядку надходження [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.].

Одночасно із заведенням справи стягались із позивачів в цивільних справах мито та судові збори, виписувались повістки для кожного із учасників судового засідання та складались інші потрібні папери. У разі, якщо справа розглядалась без виклику сторін, то замість повістки мали виписати повідомлення відповідачу про його право протягом певного часу надати письмові пояснення чи заперечення проти позовних вимог [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.]. Про одержання грошей видавалась квитанція та робились відмітки на позовних заявах або протоколах судових засідань. Для прикладу у справах по розлученням судовий збір складав близько 150 крб. [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 7]. Усі грошові внески здавались у день їх одержання до шліхтера, який передавав їх не рідше, ніж раз у 3 місяці, до установи, до якої він був зачислений [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1, арк. 2].

У протоколі судового засідання зазначалось: місце і час засідання, прізвище шліхтера, прізвища сторін, свідків та експертів, назва справи, всі дії сторін у відповідному порядку, в якому вони відбувались, окремі ухвали шліхтера, зміст показів та пояснень сторін, свідків, зміст усного висновку експертів, і все те, що за необхідності забажали зазначити сторони і шліхтер. [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1].

За результатами судового засідання суд виносив Рішення, де було зазначено ухвалу та пояснення даної ухвали [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 50, арк. 7].

Цивільні справи, по яким було подано касаційну скаргу надсилались до касаційної камери на другий день після надходження скарги, де і давалось остаточне рішення. У разі, якщо скаргу не було подано у зазначений у протоколі засідання термін (про що касаційна камера надсилала відповідне повідомлення), рішення підлягало виконанню [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 47, арк. 8]. За вимогою відповідної сторони видавалось свідоцтво про набуття рішенням законної сили. У справах, де рішення підлягало примусовому виконанню, на ім'я відповідної сторони видавався під розписку виконавчий документ, який передавався судовому

виконавцю для реалізації. Два вищезазначені документи (свідоцтво і виконавчий лист) мали бути підписані шліхтером і секретарем [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1].

Судові справи, в яких рішення набули законної сили і були направлені до виконання вважались закінченими, про що робилась відмітка, зазначалась кількість аркушів у справі та підписувалась секретарем [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1]. Вони зберігались у порядку номерів у спеціальній шафі, ключ від якої мав лише секретар.

Статистичний поточний облік руху судових справ вів секретар камери, про що не пізніше 5-го числа кожного місяця звітувався касаційній камері. Даний звіт підписували секретар і шліхтер [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 2]. Власну ревізію проводив і шліхтер не менш одного разу на місяць. Про наслідки ревізії складався акт, копії якого направлялись до касаційної камери при штабт-комісаріаті [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1, арк. 3]. Окремо про роботу касаційної камери та судів шліхтерів та шефенів мали подаватись двомісячні звіти кожного першого, третього, п'ятого, сьомого, дев'ятого та одинадцятого місяця через гебітскомісара до правового відділу генерального округу Київ [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4, арк. 42]. У щомісячних звітах мали зазначати: кількість справ, що залишились, кількість справ, що надійшли протягом місяця за підсудністю (про розлучення, про виселення з квартир та квартплату, про встановлення часу народження чи смерті, про виключення з опису майна, про право спадщини, про розділ майна та повернення майна, позовних), скільки справ розглянуто за місяць, скільки закінчених справ (вирішено, зупинено, припинено за згодою сторін, відмова від позову), залишилось незакінчених справ [ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 11, арк. 4–4 зв.].

Згідно «Інструкції про діловодство в камерах шліхтерів м. Києва» Все діловодство велось українською мовою секретарем камери. Робити будь-які підчистки було заборонено, якщо була виявлена помилка, то потрібно було закреслити непотрібне, і зверху зробити потрібний напис. Нагляд за всім діловодством камери здійснював сам шліхтер.

В камері велись такі книги:

1. Настільний реєстр цивільних справ: відмічався рух справи, тобто дати: коли справу призначено до розгляду, коли її було відкладено, коли та як справу вирішено, коли справи надіслано до касаційної камери, коли справу повернуто, коли справу переведено до архіву і т.д. та, власне коротко викладена суть справи та її вирішення [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.); ф. р-2302, оп. 1, спр. 3];

2. Абетка цивільних справ: записувалось прізвище, ім'я та по батькові позивача та відповідача;

3. Журнал судових засідань: записувались усі справи, що призначені до розгляду на денне засідання, а після кожного засідання робилась відмітка про наслідки справи. За 3 дні, але не пізніше наступного дня судового засідання у відповідності до журналу складався список справ до розгляду, який вивішувався на дверях залу судових засідань [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 9; ф. р-2302, оп. 1, спр. 8];

4. Книга обліку надходжень судових зборів: зазначались дата внесення суми, від кого та по якій справі було надходження, сума та підпис про одержання квитанції [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 7];

5. Розносна книга для пакетів і листування [ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 5; 9; ф. р-2357, оп. 1, спр. 12].

При надходженні листа секретар відмічав дату надходження на листі та не пізніше другого дня був зобов'язаний доповісти про надходження шліхтеру [ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1, арк. 1].

Висновки. Таким чином, у результаті нормативної правотворчості окупаційної адміністрації РКУ місцеві цивільні суди, створені навесні 1942 р., розв'язували досить широке коло цивільних спорів: майнові, аліментні, справи, що стосувались призначення опіки і піклування (при чому, як для дітей, так і для дорослих за потреби), справи у галузі спадкування, трудові спори, справи про шлюб та розлучення, встановлення фактів народження, смерті, шлюбу, стягнення боргів та ін. Частіше за інші шліхтерами розглядались справи, що стосувались розлучення, аліментів та встановлення певних юридичних фактів. За кожен заведену справу із позивачів стягувались судові збори, сума яких залежала від вартості позову загалом. Квитанція про дану оплату стала одним із обов'язкових документів у справі поряд із заявою позивача, протоколом судового засідання і рішенням суду. Усім діловодством займався відповідний службовець, а контролював особисто шліхтер. Наступною інстанцією нагляду за діяльністю судової установи була касаційна камера, яка, окрім того, виконувала і свою пряму функцію – повторний розгляд справи у разі скарги.

Як ми бачимо, камери шліхтерів мали достатньо чітку структуру і обсяг повноважень. Вони були створені, як засіб збереження спокою та дотримання правопорядку з боку населення. Цим самим окупаційна адміністрація РКУ створювала видимість «спокою» та усталеного правопорядку в місцевому соціумі.

Список використаних джерел

Архієрейський, Д. В., Бажан, О. Г., Бикова, Т. В., 2002. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси*, Київ: Наукова Думка, 952 с.

Гончаренко, О. М., 2009. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941 – 1944 рр.), *Часопис української історії*, Київ, вип. 16, с. 59–64.

Гончаренко, О. М., 2010. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.), *«Історія повсякденності: теорія та практика»*: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14 – 15 трав. 2010 р., Переяслав-Хмельницький, с. 151–153.

Гончаренко, О. М., 2011а. Громадянський статус місцевого населення окупованої України: аналіз нормативних заходів комендатур Вермахту та цивільної адміністрації райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.), *Мандрівець*, № 3, с. 29–33.

Гончаренко, О. М., 2011b. Майнові правовідносини місцевого населення Райхскомісаріату «Україна»: проблеми визначення цивільного статусу та аналіз нормативного забезпечення, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, вип. 1, с. 141–146.

Гончаренко, О. М., 2011с. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941 – 1944 рр.), *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Випуск № 202. Частина II*, Черкаси, с. 36–41.

Гончаренко, О. М., 2011d. *Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941 – 1944 рр.)*: монографія, К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 600 с.

Гончаренко, О. М., 2012. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941 – 1944 рр.), *«Історія повсякденності: теорія та практика»*: матеріали Всеукр. наук. конф., (м. Переяслав-Хмельницький), 5 – 6 жовт. 2012 р., Переяслав-Хмельницький, с. 99–105.

Гончаренко, О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є., 2014. *Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941 – 1944 рр.*, Київ, 151 с.

Гончаренко, О., Лисенко, О., Першина, Т., 2010. *Система управління окупованими територіями України. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси*, Київ: НВП “Видавництво “Наукова думка, НАН України”, кн. 1, 735 с.

Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. р-2302, оп. 1, спр. 1, 25 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 2. На 14 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 3. На 98 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 4. На 48 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 5. На 93 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 6. На 72 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 7. На 10 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 8. На 10 арк.

ДАПО, ф. р-2302, оп. 1, спр. 9. На 6 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 11. На 29 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 12. На 4 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 12а. На 10 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 13. На 47 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 14. На 41 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 15. На 11 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 16. На 15 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 17. На арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 18. На 8 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 19. На 15 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 20. На 20 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 21. На 10 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 22. На 30 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 23. На 9 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 24. На 15 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 25. На 21 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 26. На 17 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 27. На 23 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 28. На 11 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 29. На 10 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 30. На 8 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 31. На 21 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 32. На 14 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 33. На 12 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 35. На 24 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 36. На 9 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 37. На 5 арк.

ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 38. На 4 арк.

- ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 39. На 3 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 40. На 44 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 41. На 12 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 42. На 8 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 43. На 12 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 44. На 4 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 45. На 17 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 46. На 4 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 47. На 8 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 48. На 10 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 49. На 26 арк.
 ДАПО, ф. р-2357, оп. 1, спр. 50. На 7 арк.
 ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 1. На 30 арк.
 ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 7. На 12 арк.
 ДАПО, ф. р-2358, оп. 1, спр. 9. На 20 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 1. На 14 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 2. На 9 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 4. На 16 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 5. На 6 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 6. На 5 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 7. На 5 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 8. На 5 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 10. На 6 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 11. На 10 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 12. На 9 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 13. На 12 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 14. На 4 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 15. На 8 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 16. На 5 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 17. На 6 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 18. На 5 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 19. На 7 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 20. На 5 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 21. На 26 арк.
 ДАПО, ф. р-2763, оп. 1, спр. 22. На 6 арк.
 ДАПО, ф. р-8676, оп. 2, спр. 5. На 33 арк.
- Колісник, Н., 2014а. Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.), *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, серія Історія, вип. 2, ч. 3. Тернопіль: (ТНПУ), с. 61–65.*
- Колісник, Н., 2014б. Особливості здійснення цивільного судочинства на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.), *Переяславський літопис, вип. 6, с. 57–63.*
- Колісник, Н., 2014с. Проблеми нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату Україна (1941 – 1944 рр.), *Гілея: науковий вісник, (91), с. 93–97.*
- Кривий Ріг: лихоліття 1941 – 1945 рр. Історичні нариси*, 2016. [авт. кол.: В. В. Стецкевич, В. О. Шайкан, Р. П. Шляхтич, Є. М. Левченко; наук. ред. В. В. Стецкевич], Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 522 с.
- Куницький, М. П., 2013. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.), *Мандрівець, Тернопіль, № 6 (108), с. 36–40.*
- Куницький, М. П., 2014. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941 – 1944 рр.), *Часопис української історії, Київ, вип. 29, с. 29–34.*
- Левченко, Ю. І., 2011. Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941 – 1944 рр., *Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. Науковий збірник. Серія: Політика, історія, культура, 4 (60), с. 115–120.*
- Лисенко, О., Вронська, Т., 2002. *Друга світова війна як новий вимір терору та тероризму, Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій; Авт. кол. НАН України. Інститут історії України, К.: Наукова думка, с. 596–706.*
- Мартиненко, Т. І., Кондратюк К. К., 2013. Соціальна історія Львова часів німецької окупації крізь призму матеріалів судочинства: джерелознавчий аспект, *Вісник Львівської комерційної академії. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, вип. 11, серія – гуманітарні науки, с. 268–278.*
- Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941 – 1944: в 2 кн., кн. 1: Борьба в подполье*, 1985, Київ: Наукова думка, 387 с.
- Турченко, Ф. Г., Мороко, В. М., Штейнле, О. Ф., Орлянський, В. С., 2013. *Запорізький рахунок Великій війні. 1939 – 1945*, Запоріжжя: Просвіта, 416 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2520, оп. 1, спр. 1.
- ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239. На 159 арк.

- Шайкан, В. О., 2005. *Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в період Другої світової війни*. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 564 с.
- Шайкан, В. О., 2006. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України, *Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 22 квітня 2005 р. К.: ВПЦ МВС України, с. 111–121.
- Шайкан, В. О., 2007. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації, *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. Київ, вип. 11, с. 205–210.
- Шайкан, В. О., 2010. *Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941 – 1944*, Київ, 80 с.

References

- Arkhiiereiskyi, D. V., Bazhan, O. H., Bykova, T. V., 2002. *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX – XX st. Istorychni narysy* [Political terror and terrorism in Ukraine. XIX-XX centuries. Historical Essays], Kyiv: Nauk. Dumka, 952 s. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., 2009. Sudova ta upravlinsko-rozporiadcha praktyka ustanov okupatsiinoi administratsii Reikhskomisariatu «Ukraina» u sferi prypynennia simeinykh pravovidnosyn (1941 – 1944 rr.) [Judicial and administrative practice of the institutions of occupation administration of the Reich Commissariat "Ukraine" in the sphere of termination of family legal relations (1941 – 1944)], *Chasopys ukrainskoi istorii*, Kyiv, 16, s. 59–64. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., 2010. Povsiakdenne zhyttia ukrainskoho naselennia kriz pryzmu dokumentiv sudochynstva orhaniv tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.) [Everyday life of the Ukrainian population through the prism of judicial documents of the bodies of the civil administration of the Reich Commissariat of Ukraine (1941 – 1944)], *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf.*, Pereiaslav-Khmelnyskyi, s. 151–153. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., 2011a. Hromadianskyi status mistsevoho naselennia okupovanoi Ukrainy: analiz normatyvnykh zakhodiv komendatur Vermakhtu ta tsyvilnoi administratsii raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.) [Civic Status of the Local Population of Occupied Ukraine: An Analysis of the Regulatory Measures of the Wehrmacht Commands and the Civil Administration of the Reich Commissariat of Ukraine (1941 – 1944)], *Mandrivecz*, 3, s. 29–33. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., 2011b. Mainovi pravovidnosyny mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina»: problemy vyznachennia tsyvilnoho statusu ta analiz normatyvnoho zabezpechennia [Property Relations of Local People of the Reich Commissariat "Ukraine": Problems of Determining Civil Status and Analysis of Regulatory Support], *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*, 1, s. 141–146. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., 2011c. Ukrainski myrovi sudy v systemi orhaniv pravosuddia hitlerivskoho okupatsiinoho aparatu vlady Raikhskomisariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura, sluzhbova kompetentsiia ta osnovnyi zmist diialnosti (1941 – 1944 rr.) [Ukrainian courts of justice in the system of justice of Hitler's occupation apparatus of power of the Reich Commissariat "Ukraine": organizational structure, official competence and main content of activity (1941 – 1944)], *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 202, s. 36–41. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M. 2011d. Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941 – 1944 rr.) [Functioning of the occupation administration of the Reich Commissariat "Ukraine" administrative, organizational and legal aspects (1941 – 1944)]: monohrafiia, K.: *NPU imeni M.P. Drahomanova*, 600 s. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., 2012. Povsiakdenne zhyttia mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina» u konteksti funktsionuvannia okupatsiinoi systemy tsyvilnykh sudiv (1941 – 1944 rr.) [Everyday life of the local population of the Reich Commissariat "Ukraine" in the context of the functioning of the occupation system of civil courts (1941 – 1944)], *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf.*, Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2012. 99–105. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., Kynytskyi, M. P., Lysenko, O. Ye., 2014. *Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu «Ukraina» ta «viiskovoi zony». 1941 – 1944 rr.* [The system of local authorities in the territory of the Reich Commissariat "Ukraine" and "military zone". 1941 – 1944], Kyiv, 151 s. (in Ukrainian).
- Honcharenko, O. M., Lysenko, O., Pershyna, T., 2010. *Systema upravlinnia okupovanymy terytoriiamy Ukrainy. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia: Istorychni narysy* [Management system of the occupied territories of Ukraine. Ukraine in the Second World War: A View from the 21st Century: Historical Essays], Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka, NAN Ukrainy", kn. 1, 735 s. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (dali – DAPO), F. R-2302, Op. 1, Spr. 1, 25 ark.
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 2, 14 ark
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 3, 98 ark
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 4, 48 ark
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 5, 93 ark.
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 6, 72 ark.
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 7, 10 ark
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 8, 10 ark.
- DAPO, F. R-2302, Op. 1, Spr. 9, 6 ark.
- DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 11, 29 ark.
- DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 12, 4 ark.
- DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 12a, 10 ark.
- DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 13, 47 ark.
- DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 14, 41 ark.
- DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 15, 11 ark.

- DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 16, 15 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 17, 7 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 18, 8 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 19, 15 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 20, 20 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 21, 10 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 22, 30 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 23, 9 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 24, 15 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 25, 21 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 26, 17 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 27, 23 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 28, 11 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 29, 10 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 30, 8 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 31, 21 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 32, 14 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 33, 12 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 35, 24 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 36, 9 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 37, 5 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 38, 4 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 39, 3 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 40, 44 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 41, 12 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 42, 8 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 43, 12 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 44, 4 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 45, 17 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 46, 4 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 47, 8 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 48, 10 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 49, 26 ark.
DAPO, F. R-2357, Op. 1, Spr. 50, 7 ark.
DAPO, F. R-2358, Op. 1, Spr. 1, 30 ark.
DAPO, F. R-2358, Op. 1, Spr. 7, 12 ark.
DAPO, F. R-2358, Op. 1, Spr. 9, 20 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 1, 14 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 2, 9 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 4, 16 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 5, 6 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 6, 5 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 7, 5 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 8, 5 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 10, 6 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 11, 10 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 12, 9 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 13, 12 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 14, 4 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 15, 8 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 16, 5 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 17, 6 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 18, 5 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 19, 7 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 20, 5 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 21, 26 ark.
DAPO, F. R-2763, Op. 1, Spr. 22, 6 ark.
DAPO, F. R-8676, Op. 2, Spr. 5, 33 ark.

Kolisnyk, N., 2014a. Zminy hromadianskoho statusu osoby u praktytsi roboty mistsevykh sudovykh ustanov na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.) [Changes in the civil status of a person in the practice of work of local judicial institutions in the territory of the Reich Commissariat of Ukraine (1941 – 1944)], *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istoriia*, 2, 3, Ternopil: (TNPU). s. 61–65. (in Ukrainian).

Kolisnyk, N., 2014b. Osoblyvosti zdiisnennia tsyvilnoho sudochynstva na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.) [Features of civil proceedings in the territory of the Reich Commissariat of Ukraine (1941 – 1944)], *Pereiaslavskiy litopys*, 6, s. 57–63. (in Ukrainian).

Kolisnyk, N., 2014c. Problemy normatyvno-pravovoho zabezpechennia roboty mistsevykh sudovykh ustanov na terenakh Raikhskomisariatu Ukraina (1941 – 1944 rr.) [Problems of regulatory and legal support for the work of local judicial institutions in the territory of the Reich Commissariat of Ukraine (1941 – 1944)], *Hileia: naukovyi visnyk*, 2014, (91), s. 93–97. (in Ukrainian).

Kry`vy`j Rig: ly`xolittya 1941 – 1945 rr. Istory`chni nary`sy` [Kryvyi Rih: The Scourges of 1941 – 1945], 2016 [avt. kol.: V. V. Steczkevych, V. O. Shajkan, R. P. Shlyaxty`ch, Ye. M. Levchenko; nauk. red. V. V. Steczkevych], Kry`vy`j Rig: Vy`davny`chy`j centr DVNZ “KNU”, 522 s. (in Ukrainian).

Kunytskyi, M. P., 2013. Sudovi zasoby zakhystu prav ta interesiv mistsevoho naseleння Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941 – 1944 rr.) [Judicial remedies for the rights and interests of the local population of the Reich Commissariat of Ukraine (1941 – 1944)], *Mandrivecz`*, № 6 (108), s. 36–40. (in Ukrainian).

Kunytskyi, M. P., 2014. Funktsionuvannia ustanov shlifeniiv ta shafeniv na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina»: analiz sudovoi praktyky (1941 – 1944 rr.) [Functioning of shlifeniiv and shafeniv institutions in the territory of the Reich Commissariat of Ukraine: analysis of case law (1941 – 1944)], *Chasopys ukraïnskoi istorii*, 29, s. 29–34. (in Ukrainian).

Levchenko, Yu. I., 2011. Sudovyi aparat nimetskykh administratyvno-terytorialnykh odynyts Ukrainy za roky okupatsii: 1941 – 1944 rr. [Judicial apparatus of German administrative-territorial units of Ukraine for the years of occupation: 1941 – 1944], *Visnyk akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn federatsii profspilok Ukrainy. Naukovyi zbirnyk. Seriia: Polityka, istoriia, kultura*, 4 (60), s. 115–120. (in Ukrainian).

Ly`senko, O., Vrons`ka, T., 2002. *Druga svitova vijna yak novy`j vy`mir teroru ta terory`zmu, Polity`chny`j teror i terory`zm v Ukrayini. XIX – XX st.: Istory`chni nary`sy`* [World War II as a New Dimension of Terror and Terrorism, Political Terror and Terrorism in Ukraine. XIX – XX centuries: Historical essays] / Vidp. red. V.A. Smolij; Avt. kol. NAN Ukrayiny`, Insty`tut istoriyi Ukrayiny`, K.: Naukova dumka, s. 596–706. (in Ukrainian).

Martynenko, T. I., Kondratiuk, K. K., 2013. Sotsialna istoriia Lvova chasiv nimetskoï okupatsii kriz pryzmu materialiv sudochynstva: dzhereloznavchyi aspekt [The Social History of Lviv during the German Occupation through the Prism of Legal Proceedings: A Source Study Aspect], *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoï akademii*, 11, s. 268–278. (in Ukrainian).

Narodnaïa voïna v tylu fashytskykh okkupantov na Ukrayne, 1941 – 1944: V 2 kn., kn. 1: Borba v podpole [People's war in the rear of fascist occupiers in Ukraine, 1941 – 1944: in 2 volumes, book. 1: Fighting underground], K.: Nauk. dumka, 1985, 387 s. (in Russian).

Shaïkan, V. O., 2005. *Kolaboratsionizm na terytorii Raikhskomisariatu “Ukraina” ta viiskovoi zony v period Druhoï svitovoi viiny. Monografiia* [Collaboration on the territory of the Reich Commissariat of Ukraine and the military zone during the Second World War. Monograph], Kryvyi Rih: Mineral, 564 s. (in Ukrainian).

Shaïkan, V. O., 2006. Nimetska systema sudochynstva ta diïalnist ukraïnskykh pravovykh viddiliv u roky tymchasovoi hitlerivskoi okupatsii Ukrainy [German Judicial System and Activity of Ukrainian Legal Departments during the Temporary Occupation of Ukraine], *Bezsmertia podvyhu: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, Kyiv, s. 111–121. (in Ukrainian).

Shaïkan, V. O., 2007. Stan systemy sudochynstva na terytorii Raikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v roky hitlerivskoi okupatsii [Status of the Judicial System in the Territory of the Reich Commissariat "Ukraine" and the Military Zone during the Occupation of Hitler], *Storinky voïennoi istorii Ukrainy*, Kyiv, 11, s. 205–210. (in Ukrainian).

Shaïkan, V. O., 2010. *Povsiakdenne zhyttia ukraïntsv u roky nimetskoï okupatsii. 1941 – 1944* [Everyday life of Ukrainians during the German occupation. 1941 – 1944], Kyiv, 80 s. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, F. 2520, Op. 1, Spr. 1.

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, F. 4620, Op. 3, Spr. 239. 159 ark.

Turchenko, F. H., Moroko, V. M., Shteinle, O. F., Orlianskyi V.S., 2013. *Zaporizkyi rakhunok Velykii viini. 1939 – 1945* [Zaporizhzhya account of the Great War. 1939 – 1945], Zaporizhzhia: Prosvita, 416 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

PECULIARITIES OF THE CIVIL PROCESS IN THE REICHCOMISSARIAT «UKRAINE»: ANALYSIS OF COURT PRACTICE (1941 – 1944)

Alina Ivanenko

Candidate of History, Docent of the Department of Law of Philosophy and Political Science T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Doctoral Candidate SHEE «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University»

The civil judiciary of our state has not always existed in the form it is now. It has evolved, changed, advanced and this process has not been completed yet. The period of occupation by the German troops of Ukrainian territory was no exception. Despite the difficult realities of the war, social life continued: people parted, shared property, inherited, and so on, and all these processes are and were often ruled, both today and 80 years ago, by the court. With the occupation of Ukraine, the entire previous Soviet judicial system was destroyed and a new one had to be built. As a result of the normative lawmaking of the occupation administration, a “dual” judicial system was created on the territory of the Reichcommissariat “Ukraine”: German courts (courts that dealt with the case if one of the parties was of “Aryan” origin or the claim was above 5000 rubles) and system of Ukrainian civil courts (shlichter courts) (settling minor civil cases of the local population where the claim was below 5000 rubles.). The actual staff selection of the shlichters’

cameras, the jurisdiction of the cases and the procedural activity of the courts are the subject of this study. As a result of the normative lawmaking of the Reichcomissariat "Ukraine" occupation administration, local civil courts, created on the territory of the Reichcomissariat in the spring of 1942, resolved a wide range of civil disputes and became an effective means of maintaining peace and law enforcement among the local population. In this way, the Reichcomissariat "Ukraine" occupation administration created the appearance of "calmness"; as well as law and order established in the local society.

Keywords: *court, case, shlichter, jurisdiction, sitting, judge.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(398.6) 94(439).01

DOI: 10.24144/2523-4498.2(41).2019.184448

ОБРАЗ МАДЯРІВ-КОЧІВНИКІВ У ПОЛЬСЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ XI–XV СТОЛІТЬ

Тимар Ірина Іванівна

здобувач кафедри всесвітньої історії,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ,
фахівець Центру медієвістичних студій
E-mail: radistiren@gmail.com

Волошук Мирослав Михайлович

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ,
директор Центру медієвістичних студій
E-mail: myrkomyrko79@gmail.com
Scopus Author ID: 57200183525
<http://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

*Стаття присвячена образу кочових мадярів (угрів) у польському середньовічному історіописанні XI–XV ст. Формування літературної традиції в державі Пястів XI – XIII ст. відбувалося й під впливом західних хронік та анналів. Підкреслюється, що прибулі на рубежі IX – X ст. до Паннонії номади були одними з перших, з якими познайомилися у ранній державі династії Пястів. Про це свідчать фрагментарні, дещо пізніші за походженням джерела. Однак із постановям Угорського королівства, мадярська частина якого (у розумінні adeptів попереднього кочового способу життя), репрезентована не лише спадкоємцями роду Арпада, була дуже впливовою, оцінки і ставлення до угрів у польських інтелектуальних колах суттєво змінилися. Зберігаючи в характеристиках сусідів подекуди характерні їм дочасні окреслення доби *honfoglalás*, із властивою роллю Аттіли, автори польських анналів і хронік XI – XIV ст. здебільшого апелювали до сучасних їм міждинастичних стосунків і мало «пригадували» мадярське кочове минуле. Однак все таки окремі сюжети читаються. Головно йшлося про термінологічні запозичення в окресленні мадярів (угрів), рефлексії щодо їхнього походження тощо. Сумішшю термінологічної та оціночної копії свідчень про ранніх мадярів (угрів) стали «Annales» найвідатнішого польського автора XV ст. Яна Длугоша. Пізньосередньовічний автор, вживаючи досі не уцілілі матеріали (зокрема й цілі літописні зведення), спробував запропонувати ціліснішу картину кочового світу, з яким підтримували контакти Пясти. Певною мірою він мусів звернути увагу й на мадярський світ Паннонії кінця IX – X ст. та новопосталого близько 1000 р. Угорського королівства. Запропоновані статистичні показники статті дозволяють прослідкувати певну еволюцію динаміки окреслень номадів польськими авторами XI – XV ст.*

Ключові слова: польське історіописання, хроніки, аннали, Пясти, номади, мадяри (угри), Угорське королівство, Ян Длугош.

Постановка проблеми. Першими кочівниками, із якими на ранньому етапі формування династії доводилося контактувати Пястам були мадяри (угри). Перехід останніх до осілого способу життя на території Карпатської низовини хронологічно збігся з утворенням ранньосередньовічної польської держави. Для цього короткого періоду угорської історії, коли мадяри під натиском печенігів прийшли до Паннонії та зайняли придунайські землі, угорські вчені підібрали термін «період завоювання» або «здобуття батьківщини» (далі – *honfoglalás*) [Плетнева, 1990, с. 35]. Відображення й оцінки номадів доби *honfoglalás* у польському історіописанні суттєво різняться з оцінками пізніших християнізованих *gentium* посталого близько 1000 р. Угорського королівства на чолі з династією Арпадів. Тоді для європейських інтелектуалів кочове минуле угорців відійде в минуле, і, по суті, більше не

впливатиме на *imago* сусіда.

Мета даної статті – простежити етапи формування та «затирання» образу кочових мадярів (угрів) у польському історіописанні XI–XV ст. із плавним переходом до акцентування уваги на партнерських, майже рівноправних, відносинах другої половини XIII – початку XIV ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що окреслена нами проблема у такому вигляді артикулюється вперше. Науковий доробок, вартий уваги у даному випадку стосуватиметься хіба дрібних маргінальних аспектів, з яких спробуємо вибудувати цілісність образу кочових мадярів (угрів) у польській історичній пам'яті XI–XV ст. Загальне тло образу мадярів-номадів у західноєвропейському історіописанні чи не найкраще знає з праць угорських істориків Дюли Моравчика (1892–1972) [Moravcsik, 1958] і Дьєрдя Дьєрффі (1917–2000)

[Györfy, 2003], а також радянського (російського) історика Володимира Шушаріна (1924–1999) [Шушарин, 1997]. Окремі його аспекти на тлі аналізу «Угорсько-польської хроніки» («*Chronicon Hungarico-Polonicum*») вивчав Ришард Гжешік (*1964) [Grzesik, 1993; 1999; 2003]. Продовження аналізу нарративу криз призму формування образу кочових номадів у польському історіописанні початку XIII ст. належить професорові Мартінові Гомзи (*1967) з Братислави [Homza, 2009]. Краківський дослідник Станіслав Анджей Срока (*1966), натомість, спробував узагальнити знання, котрі існували про південного сусіда від моменту потрапляння таких у землі Пястів [Sroka, 2002].

Виклад основного матеріалу. Формування образу прийшлих кочівників у польській середньовічній літературі мало тривалу історію, однак, вочевидь, першим було закладено *imago* мадярів (угрів). На розлогих теренах тогочасної християнізованої Європи сприйняття цих номадів різнилося, що можна помітити у хронологічній перспективі вживаної щодо них термінології. Так ромейський автор та імператор Македонської династії Лев Мудрий (866–912) ідентифікував сучасних собі мадярів із турками [Лев Мудрий, 2012, с. 274]. Костянтин Багрянородний (905–959) у творі «Про управління імперією», назвавши номадів турками, генеалогічно пов'язав їх із хазарами [Constantine Porphyrogenitus, 1967, р. 171]. Імператор, зокрема, повідомив, що хазарський хаган одружив Леведія, предка мадярів, зі своєю дочкою і запропонував йому взяти верховенство над всіма мадярськими (угорськими) племенами, однак, останній відмовився на користь Арпада. У цьому зв'язку російський дослідник Володимир Шушарін припустив, що інформацію про зв'язки мадярів з Хазарським каганатом ромей одержали саме від мадярських інформаторів. Автор додав, що пізніша усна угорська традиція зберігала пам'ять про «хазарський» період в історії мадяр [Шушарин, 1997, с. 154]. На продовження теми Йозеф Перені (1924–1981) припустив, що «хазарська дань» словян *Повісті временних літ* насправді була «оногурською», а пізніший автор тексту просто не зауважив хазарсько-угорського зв'язку, тому й приписав її хазарам [Перені, 1973, с. 102].

Згідно висновків Дюлі Моравчика, цей етнікон вживався щодо гуно-тюркських народів [Moravcsik, 1958, р. 16], а до мадярів у ромейських джерелах так називали хазар [Moravcsik, 1958, р. 1].

Польські дослідники Вітольд Швентославський (*1956) і Станіслав Анджей Срока звернули увагу на те, що таке окреслення було досить типовим у середині X – на початку XI ст. [Świętosławski, 2006, s. 19; Sroka, 2002, s. 12] Адже, як раніше зазначив угорський історик Йозеф Перені, мадяри у культурному сенсі не відрізнялися від інших кочівників, котрі говорили тюркськими мовами [Перені, 1973, с. 95]. Натомість зі студій Дьєрдя Сейкея (1924–2016) випливає, що під Туркією у ромейських джерелах слід розуміти майбутню «Угорщину» [Székely, 1988, s. 21], як це найкраще відобразилося у жесті дару ромейським імператором

Михайлом VII Дукою (1050–1090) угорському королю Гейзі (1074–1077) королівської корони (з часом відомої, як Священна Корона) із написом, що вона належить «королю Туркії» [Székely, 1988, s. 29; Valay de Sz., 1976, s. 37–64; Kovács, Lovag, 1980; Bertényi, 1996; Sroka, 2002, s. 9–20]. У цілому окреслення «Туркія-Угорщина» у ромейських пам'ятках зустрічалася до середини XII ст. [Шушарин, 1997, с. 155].

Між 899–970 рр. мадяри з'являлися на теренах Європи близько 50 разів. В християнському світі думали, що це *gens*, котрий щоразу приходив із Скіфії, країни Toga і Maroga. Тобто у свідомості сучасників усі номади були одним й тим же племенем, відомим під різними назвами, зокрема: скіфи, сармати, авари, гуни, мадяри [Györfy, 2008, s. 17]. Тому не дивно, що за підрахунками Д. Моравчика лише у ромейських джерелах щодо мадярів (угрів) використовувалося 18 різних означень [Moravcsik, 1958, р. 380]. За словами В. Шушаріна, західноєвропейські автори головно застосували до них етнікон, похідний від «оугре», але при цьому часто вживали й назви відомих раніше кочових народів, які здійснювали набіги на Західну Європу до IX–X ст.: «авари (гуни, ін.), котрих називають унгарі» [Шушарин, 1997, с. 117].

«Гуни» ж, поряд з етніконом «скіфи», з об'єктивних причин у ромейських джерелах до чужоземних народів застосовувалися найчастіше. Російський історик Геннадій Літаврін (1925–2009) вважав, що у поняття «гуни» ромей вкладали дві основні ознаки: належність до великого союзу племен і народів та їхню надзвичайну жорстокість, тобто в сучасній семантиці поняття «вандалізм» [Літаврін, 1976, с. 213]. Американський сходознавець Петр Голден (*1953) стверджує, що у зневажливому сенсі щодо будь-якого кочового народу євразійських степів використовувався термін «гунський» [Golden, 1992, р. 106]. Тому й не дивно, що ромей, котрі мадярів (угрів) також називали «гунами», розглядали їх як один із чергових кочових племен, прибулих у прикордонні з Імперією землі.

Однак, на відміну від інших номадів, названих «гунами», використання цього етнікону щодо мадярів потребує особливої уваги, оскільки традиція його вживання привела до ототожнення гунської та угорської історій.

Угорський дослідник Єньо Суч (1928–1988) зазначив, що в X ст. у християнському світі утвердилася теза про родову ідентичність гунів і мадяр. Він вважав, що одним із джерел цієї думки була схильність вважати всі народи, які з V ст. проникали на європейський континент, «бичом Божим» для християн, при чому розглядалися вони як один *gens* [Szűcs, 1999, s. XLV]. Хроністи при цьому покликалися на повідомлення ранньо-середньовічних джерел про перебування гунів у Європі. Йдеться зокрема про твір остготського автора VI ст. Йордана (бл. 485–551) «Про походження і діяння гетів» («*De origine artibusque getarum*») [Jordanis; Йордан, 2005, с. 1255–1282]. Одержану інформацію про гунів, як показав досвід угорського історіописання другої половини XIII ст.

ототожнили з історією угрів [Simonis de Kéza, 1999, s. XXIV].

Вперше як «народ гунів» («gens Hunorum») мадяри постають на початку X ст. у німецьких анналах [Szűcs, 1999, s. XLIV, Com. 13]. Таке ототожнення зрозуміле, бо назва «*Hungari*» близька за звучанням з терміном «*Huni*». На цьому тлі частина європейської інтелектуальної еліти навіть не зауважила якої-небудь різниці поміж мадярами та аварами, з чого угорський історик Дьердь Дьерффі сформулював тезу про тривале побутування у середньовічному інтелектуальному дискурсі міфу аварсько-(мадярсько)угорської (чи гуно-аваро-угорської) історичної спільності [Györffy, 2003, s. 32]. Генезу ототожнення угрів з аварами та гунами можливо слід шукати у ромейських джерелах, оскільки всі три *gentes* для Імперії були прийшлими зі сходу, відносини з ними розвивалися дуже схоже – із постійними випадками найманства та ворожнечі. У тактиці ведення бою вони мало відрізнялися між собою. Зрештою, Паннонія була свого часу підконтрольною територією гунів, згодом аварів і мадярів (угрів). Все це, ймовірно, сформувало думку про їхню спорідненість, хоча «псевдоаварами» (οἱ ψευδάβαροι) європейських аварів називав ще Феофілакт Симокатта [Феофілакт Симокатта, 2005, с. 624–625, 633]. У зв'язку з цим радянський вчений Михайло Артамонов підкреслював відсутність спільних рис між європейськими «аварами» та справжніми аварами, з яких перші були частиною огор-угрів, котрі втекли на захід від тюркютів [Артамонов, 1962, с. 106].

Німецький автор Відукінд (925–980) у своєму творі втім ототожнював обидва *gentes*: «*Avares, quos modo Ungarios vocamus, gentem belli asperrimam, ut quidam putant reliquiae errant Hunnorum, Hunni egressi sunt de Gothis, Gothi autem de insula, ut Iordanis narrat*» [Widukindi monachi corbeiensis *Rerum gestarum Saxoniarum*, 1935, s. 28], етнічно пов'язуючи їх з гунами. Готфрід Вітебський (1120–1196) також угорців назвав аварами [Gotifredi Viterbiensis, 1872, s. 134]. У німецького автора XII ст. Оттона Фрейзингенського (1114–1158) повідомляється наступне: «*Nota, quos modo Turcos appellamus, Huni dicebantur antiquitus, a Caspiis portis primitus egressi. Occidentales vero Huni sunt, quos Ungaros et Avares appellamus*» [Otonis episcopi Frisingensis, 1912, s. 233]. До слова, ранні франкські джерела теж ототожнювали аварів з гунами: «*Avari coinomento Chuni*» [Chronicarum quae dicuntur Fredegarii scholastici, 1888, s. 144]; «*Avaribus, qui primus Hunni, postea de regis proprii nomine Avares*» [Annales Fuldenses, 1826, s. 410; Pauli, 1878, s. 69; Frederii et Aliorum Chronica, 1888, s. 144–145; Annales Mettenses priores, 1905, s. 69, 80]. З цього приводу польський медієвіст Лех Тишкевич (1931–2017) писав, що «[...] ця мішанина змінюючих один одного кочових народів свідчить про пошук генетичного та географічного зв'язку між ними» [Tyszkiewicz, 2004, s. 64].

Станом на початок XIII ст. думка про спорідненість мадярів (угрів) з гунами міцно увійшла в інтелектуальний вжиток. Зокрема у датованому XIII ст. добре відомому німецькому епічному творі

«*Пісня про Нібелунгів*» («*Das Nibelungenlied*») є інформація про гунського вождя Етцеля (Атлі в «*Старій Едді*»). Автор поеми центром гунських володінь назвав територію Середнього Дунаю, вживши термін «*Угорщина*» [Песнь о Нібелунгах, 1972, 762]. Географічний опис «*Otiis imperialibus*» Гервасія Тільберзького Паннонію називає «*Barbarica*», Карпати – «*Alpes Hungarie (Hunie)*», а угорців ототожнює з гунами «*Ungariam vel Huniam*» [E Gervasii Tilleberiensis, 1885, s. 371; Strzelczyk, 1970, s. 157]. Немало до цих асоціацій спричинився й твір Готфріда Вітебського [Szűcs, 1988, s. 37]. Образ Аттіли, відтак, завдяки мадярському посередництву, у європейських джерелах набув нечуваного поширення [Grzesik, 1999, s. 167–169].

Не виглядає відтак дивним, що на рубежі XII–XIII ст. історичність і генетичність зв'язків угорців з гунами потрапила до найвідомішого епосу Угорщини – Анонімових «*Дінь Угорців*» («*Gesta Hungarorum*»), написаних, за різними оцінками, за часів короля Бели III (1145–1196) [Szűcs, 1999, р. XLVI] або ж його онука Бели IV (1206–1270), коли той при своєму батькові Андрієві II (1205–1235) урядовав як *rex iunior* (молодший король) [Homza, 2009, s. 37]. На сьогодні його твір, написаний після повернення автора на батьківщину з навчання у Європі, є найдавнішою збереженою писемною пам'яткою напівісторичного змісту, що переповідає історію мадярів IX–XI ст. У ній автор першим королем Паннонії назвав Аттілу (396–453): «[...] *terram Pannonie descenderent, que primo Athile regis terra fuisset*» [P. Magistri, 1937, s. 45], нащадка Магога, сина Яфета: «[...] *primus rex Scithie fuit Magog filius Iaphet* [...]», а *cuius etiam progenie regis descendit nominatissimus atque potentissimus rex Athila*» [P. Magistri, 1937, s. 35]. Описуючи ж прибуття номадів до Паннонії, Анонім зазначив про генеалогічну спорідненість гунського вождя з першими Арпадами: «*Pannonie, quam audiverant fama volante terram Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus pater Arpad descenderat*» [P. Magistri, 1937, s. 40].

Ототожнення угорців із гунами та перебування останніх упродовж IV–V ст. на чолі з Аттілою у Паннонії за кілька століть до появи тут мадярів, справедливо сформували його образ як першого вождя угрів. Погляди Аноніма в інших «*Дінях угорців*» («*Gesta Hungarorum*») наприкінці XIII ст. перейняв і розширив Шимон Кеза (XIII ст.). За словами Є. Сюча, він усвідомлював хибність тези про історичну спорідненість угрів із гунами, адже був добре обізнаний із тогочасними європейськими і угорськими джерелами, мав досвід перебування у місцях, пов'язаних із історією гунів [Szűcs, 1999, р. 11–12].

Причиною свідомого фальшування «*Дінь*» був ряд політичних мотивів. По-перше, від середини XII ст. в західноєвропейському історіописанні почали нуртувати так звані «національно зорієнтовані» твори, які мусіли містити інформацію про славних осіб-предків окремо взятого *gentis*. Оскільки в XIII ст. у християнському світі вже побутувала думка про спільність гунів і мадярів (угрів), то Шимон Кеза

розумів, що образ Аттіли-вождя ідеально вписувався до цієї картини. По-друге, хроніст був сучасником короля Володислава IV (1262–1290), за правління якого помітну роль в житті Угорщини відігравали кумани. Тож генетична спільність з кочовими гунами певним чином виправдовувала «поганське» оточення короля [Szűcs, 1999, р. II–LVI]. Крім того, запропонована версія аргументувала право угорців зберігати контроль над зайнятими землями під приводом «повернення додому» [Szűcs, 1988, s. 40]. Не даремно одним із ключових завдань праці Шимона Кези було ввести у свідомість угорців XIII–XIV ст. логічність і закономірність «варварського і християнського періодів у процвітанні історії, гідної великих народів» [Körmendy, 1990, s. 106].

В угорській середньовічній усній традиції існувала легенда, за якою гуни і мадяри є нащадками братів Гунора і Магора [Körmendy, 1990, s. 104]. Шимон Кеца у деталях переповів цю історію («Hunor scilicet et Mogor ex Eneith sua coniuge generavit, ex quibus Huni sive Hungari sunt exorti») [Simonis de Kéza, 1937, s. 144; Simonis de Kéza, 1999, s. 14], котра досі залишається єдиним відомим народним переказом походження мадяр [Шушарин, 1997, с. 199]. Деякі дослідники вважають, що ім'я «Гунор» («Hunor») походить від «Оногур» («Onogur») – назви народності, з якими були пов'язані протоугорці, а під іменем «Магор» («Magor») слід розуміти «мадяр» («magyar») [Simonis de Kéza, 1999, s. 14, Com. 2]. На думку В. Шушаріна, Шимон Кеца використав відоме зі сказання ім'я «Гунор» для обґрунтування своєї ідеї про тотожність гунів та мадяр, а твердження про походження від Гунора і Магора «гунів чи мадяр» – лише його вигадка [Шушарин, 1997, с. 200].

Інший хроніст з XV ст. Ян Туроці (1435–1490) також переповів історію походження угрів і гунів від Гунора і Магора в промовистому розділі під назвою «Про походження гунів, тобто угрів» («De generationis Hunorum sive Hungarorum origine») [Johannes de Thurocz, 1985, s. 20]. Такий родовід залишався популярним в Угорщині до доби Просвітництва, а серед декотрих вчених і до другої половини XIX ст. [Nawrocki, 1988, s. 54]. Цікавою у даному контексті є схожість згаданих імен з біблійними Гоґом і Маґогом, від яких ніби-то беруть початок усі номади.

Додамо, що всі угорські хроністи, починаючи з XIII ст. розпочинали історію своїх предків зі згадок про гунів та Аттілу [P. magistri, 1937, s. 35; Simonis de Kéza, 1937, s. 142; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 1937, s. 255; Chronicon Hungarico-Polonicum, 1938, s. 302]. В «Угорсько-польській хроніці» («Chronicon Hungarico-Polonicum») першої третини XIII ст. Аттіла фігурує як король угорців [Chronicon Hungarico-Polonicum, 1938, s. 300; Grzesik, 1999, s. 171]. За словами дослідника хроніки Мартіна Гомзи (*1967), текст хроніки є першою джерельно збереженою трансформацією історичного Атілли в угорський образ [Homza, 2009, s. 51]. Якщо у «Діянях Угорців» він був другорядною особою, предком перших угорців та Арпада, то в «Угорсько-польській хроніці» роль Арпада належить Аттілі [Homza, 2009, s. 33].

«Композиція угорських хронік» («Chronici Hungarici compositio») XIV ст. чітко називає Аттілу угорським володарем (не предком!): «Atyle regis Hungarorum» [Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 1937, s. 260], а також зберігає тяглість ототожнення двох кочівних народів в епізодах ще гунської («доугорської») історії – «Hunos sive Hungaros» [Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 1937, s. 256] чи «Hungari sive Huni» [Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 1937, s. 261]. Однак суттєво, що «Композиція угорських хронік» виникла у результаті неодноразового переписування хроніки Шимона Кези [Sroka, 2002, s. 22]. Ймовірно, ототожнення Аттіли з Арпадом у чеській «Хроніці попа Дуклянина» середини XIII ст. було наслідком також впливу угорської традиції [Historia Królestwa Słowian, 1988, s. 73, 73, 145].

Результати сучасних історичних, антропологічних та генетичних студій довели відсутність історичних зв'язків між угорцями і гунами [Szűcs, 1999, р. XLIV]. Хоча гуни, відкочовуючи на захід, взяли із собою частину угрів [Артамонов, 1962, с. 108]. Д. Дьєрффі з цього приводу писав: «[...] ідентифікація угорців зі скіфами і гунами є неадекватною щодо дійсності, хоча такий погляд, встановившись у XIII ст., в певній мірі існує і досі» [Györffy, 2003, s. 18]. Зазначмо, що в художній літературі Угорщини на рубежі XVIII–XIX ст. Аттілу разом із Арпадом вважали угорським національним героєм [Kertész, 1997, s. 195–202].

У західноєвропейському середньовічному історіописанні чергова хвиля номадів кінця IX–XI ст. ототожнювалася із гунами. Це пояснювалося аналогічними за змістом грабіжницькими набігами на європейські держави, як у V ст. це робили гуни. Схожими були й назви *gentium*. Серед польських середньовічних джерел найдавніші свідчення про мадярів містять рочники (*annales*)¹. Під 790 р. у «Великопольському» («Rocznik wielkopolski») та 792 р. у «Капітульному Краківському» («Rocznik kapitulny krakowski») рочниках повідомляється про прихід Карла Великого (742–814) до Паннонії та війни з «гунами» [Rocznik kapitulny krakowski, 1872, s. 790], тобто аварами [Grzesik, 2003, s. 3, przym. 16]. Мадярів рочники згадують пізніше 897 (899) р., а також на початку X ст. («Ungari», «Ungri», «Hungari») [Rocznik kapitulny krakowski, 1872, s. 791; Rocznik wielkopolski, 1872, s. 791]. Польський дослідник Ришард Гжешик переконаний, що ці перші повідомлення запозичені з німецької анналістики [Grzesik, 2003, s. 4], однак, слід зауважити, що ні в цих, ні в інших польських рочниках, не зустрічається найменування угрів «гунами», котре, втім, траплялося у німецьких анналах [Szűcs, 1999, р. XLVI, Com. 13]. Польські рочники називають угрів винятково «Ungari» та «Hungari» [Rocznik kapitulny krakowski, 1872, s. 791; Rocznik wielkopolski, 1872, s. 791].

Але європейська термінологія прижилася у

¹ Рочники (аннали) – різновид історичного нарративного джерела, що містить хронологічно послідовні записи подій.

хроніках. Вже у хорографії¹ польської хроніки Галла Аноніма угри відомі. Автор знав про них та їхнє проживання на південь від володінь П'ястів [Galla kronika, 1864, s. 394]. Він назвав їх «Hungaros» [Galla kronika, 1864, s. 399] чи «Ungari» [Galla kronika, 1864, s. 423], а країну – «Ungaria» [Galla kronika, 1864, s. 395, 414, 422]. Але поряд з цим йому була відома традиція трактування угорців як народ, котрий походив від гунів: «[...] per Ungariam, Hunis qui et Ungari dicuntur quondam occupatam» [Galla kronika, 1864, s. 395; Gall Anonymi, 1952, s. 8; Gesta Principum polonorum, 2003, p. 14]. Р. Гжешік вважав, що ці слова Галла засвідчують усвідомлення на початку XII ст. змішаного етнічного походження угрів [Grzesik, 2003, s. 30]. Хоч, правдоподібніше, автор лише хотів повідомити про різні назви одного й того ж народу.

Про «гунів, тобто угрів» («Hunos seu Hungaros» [Miersuae Chronicon, 1872, s. 189]), підкорених польським князем Болеславом I Хоробрим, повідомляє хроніка першої половини XIII ст., написана у стінах Краківського францисканського монастиря, котру в історіографії називають «Хронікою Межви» («Miersuae Chronicon»), за іменем згаданого в ній одного з ймовірних авторів. За версією польського дослідника Августа Бельовського (1806–1876), автором частини цієї хроніки був єпископ Вінцентій Кадлубек (1160–1223) [Miersuae Chronicon, 1872, s. 145]. Сучасні польські вчені доводять факт зв'язку між хроніками Кадлубка, Межви та Великопольською, при цьому припускають ймовірність користування спільними джерелами авторами всіх трьох [Kürbisowna, 1959, s. 105–121, 127–132]. Так чи інакше, в «Хроніці Межви» майже дослівно передано згадане у Кадлубка повідомлення про гунів-угрів [Chronica Polonorum Vincentii, рік, s. 279; Chronica Polonorum Magistri Vincentii, 1994, s. 41; Mistrz Wincenty, 1996, s. 57].

У своїх «Annales» Ян Длугош (1415–1480) історично пов'язував мадярів із «гунами». У хорографії він повідомляв, що Паннонія² після приходу гунів одержала назву «Hungaria» [Ioannis Dlugossii, 1964, s. 69; Jana Długosza, 1961, s. 64; Великая хроника, 1987, с. 204, прим. 9]. Про Гейзу – «[...] Yesse, Pannoniorum seu Hunorum princeps» [Ioannis Dlugossii, 1964, s. 182] автор повідомив під 968 р., а під наступним роком назвав його ж «[...] Yesse, duce Hungarie» [Ioannis Dlugossii, 1964, s. 184], тобто вжив терміни «гуни-угорці» як синоніми. Ще один вартий уваги приклад з «Annales» поданий під 1137 р. в описі боротьби польського війська проти русько-угорської коаліції. Хроніст процитував князя Болеслава Кривоустого (1085–1138), котрий поряд з руссю згадував «гунів» («[...] omnes tam Hunorum quam Ruthenorum turmas, qui nos consalutatam advenerunt») [Ioannis Dlugossii, 1970, s. 330]. За словами польського критика Кристини Перадської (1908–1986), дане цитування автор запозичив з «Великопольської хроніки» [Jana Długosza, 1969,

s. 401, przur. 2]. При порівнянні цитати в обох наративах, помітна схожість, однак, за «Великопольською хронікою» князь Болеслав назвав угрів «варварським народом» («*barbarice gentis*») [Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 46–47]. Отже, можна припустити, що Я. Длугош дійсно використав цю цитату з «Великопольської хроніки», чи, принаймні, з того ж джерела, що й її автор, однак вжив термін «гуни», котрий, ймовірно, вважав доречнішим. Це дозволяє говорити про те, що для Я. Длугоша дана назва угорців була звичною.

Однак, при тому, що етнонімом «гуни» мадярів окреслювали практично у всіх польських хроніках XI–XIV ст., його вживання не варто вважати у Польщі поширеним. Нами підраховано, що з використаних Вінцентієм Кадлубком етнонімів щодо угрів «гунами» назвав їх в 4,5 % випадків, автор «Великопольської хроніки» – 1,8 %, Ян Длугош – 2,4 % (див. Таблиця 1). Поява цієї дефініції у польських джерелах радше засвідчує обізнаність їх авторів з традицією звати угорців гунами. Поряд з «Ungari» та «Hungari» в польській хронікарській традиції широко вживається термін «Pannonii». Складно відповісти, хто вперше назвав мадярів паннонцями, однак поява означення датується не раніше приходу номадів до Паннонії. Схожі окреслення зустрічаються не лише у польських джерелах. У німецького хроніста Готфріда Вітебського знаходимо звістки про паннонців, яких «[...] Pannoniam nonnulli novam Ungariam vocant». Після чого автор додає: «[...] Ungari etiam Huni sunt appellati» Gotifredi Viterbiensis, 1872, s. 102]. Ромейський автор Іоанн Кіннам (1143–1184) угрів називав «гунами» та «пеонцями» [Бибинов, 1998, с. 62, 67], а їхню країну – «Пеонією» [Бибинов, 1998, с. 63, 69]. Пеони – античний народ, що проживав на території Македонії. В. Шушарін підрахував, що поряд з терміном «угри» архаїзований етнонім «пеони» у ромейських авторів був найбільш вживаним саме щодо мадярів. Автор додає, що пеонами називали ще й болгар [Шушарин, 1997, с. 118].

Етнонім «Pannonii» лише одного разу при описі подій, в яких, на думку польських дослідників, угри взагалі участі не брали [Щавелева, 1990, с. 74, прим. 2], використав Галл Анонім [Galla kronika, 1864, s. 467]. А от у «Хроніці Польщі» («Chronica Polonorum») Вінцентія Кадлубка цей термін вживається для означення угорців нарівні з дефініцією «Ungari» [Chronica Polonorum, 1994, s. 15, 41, 53, 90, 110, 111, 114, 159, 160, 165; Mistrz Wincenty, 2010, s. 22, 148, 153, 222, 230]. Розумів, хто такі паннонці і часто послуговувався цим окресленням автор «Великопольської хроніки» [Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 40, 45, 46, 47]. Зокрема, він чітко вказав на те, що паннонці – це угорці: «Pannoniis seu Hungaris» [Boguphali II, 1872, s. 500; Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 33]. А угорського принца та короля Галичини Коломана (1208–1241) іменував «Pannoniorum rex» та «Hungarorum rex» [Boguphali II, 1872, s. 500; Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 32]. Аналогічну пам'ять про паннонців та Королівство паннонців («Pannoniorum

¹ Хорографія – детальний географічний опис земель. У середньовічних хроніках часто містився у вступній частині.

² Паннонія – назва римської провінції, котра займала території між Дунаєм та Савою, але в Середні віки Паннонією називали всю зайняту угорцями територію

Regnum») [Ioannis Dlugossii, 1973, s. 217] на сторінках «*Annales*» збірці Я. Длугош [Ioannis Dlugossii, 1970, s. 234, 308, 331, 333, 335; Ioannis Dlugossii, 1973, s. 217]. Загалом, вживання цього терміну можна вважати характерним для польських наративів, натомість, для джерел іноземного походження він не притаманний. У п'ястівській Польщі ймовірно термін «*Pannonii*» був зрозумілішим, ближчим, ніж «*Hungari*». Так, назву «*Pannonii*» при першій згадці про мадярів вжив Кадлубек [Chronica Polonorum, 1994, s. 15], а Длугош зазначив, що Угорщину правильніше називати Паннонією: «[...] Hungariam, sive verius Pannoniam» [Ioannis Dlugossii, 1964, s. 73], хоч сам автор в більшості випадків послуговувався термінами «*Ungari*», «*Hungari*» (89,3% випадків, і лише в 8,3% вживав «*Pannonii*»). Однак дефініція «*Pannonii*» переважає у роботі Вінцентія Кадлубка (63,6% згадок) та у «*Великопольській хроніці*» (51,9%) (див. Таблиця 1).

Немає сумнівів у тому, що назва народу «*Pannonii*» виникла внаслідок поселення угрів на території історичної Паннонії. Вживання в польських джерелах «*Pannonii–Pannoniorum*» засвідчує ототожнення хроністами угрів за зайнятою територією, а не за племінним походженням (*origo gentis*).

Досить часто, говорячи про певний *gens*, середньовічні хроністи не наводили додаткових відомостей, котрі б допомогли досліднику сформулювати ставлення автора до нього, тому єдиною зачіпкою в таких випадках слугує вжита термінологія. Саме так виглядає образ «раннього» мадяра-угра в польських наративах, включно до Кадлубка. Авторам до початку XIII ст. ймовірно імпонувало гунське походження мадярів. Однак, абсолютно в новому світлі ті постають у «*Великопольській хроніці*» XIII ст.

У вступі невідомий автор назвав угрів слов'янами. Першим підтвердженням цього є теза про Паннонію – «матір всіх слов'ян» («*Panonia sit mater et origo omnium Slauonicarum nacionum*») [Boguphali II, 1872, s. 468; Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 4]. Назву краю наратор виводив від Пана, нащадка Яфета, котрий мав трьох синів, Леха, Руса і Чеха – прото-засновників трьох народів з характерними назвами [Boguphali II, 1872, s. 468; Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 4]. Бригіда Кюрбісовна (1921 – 2001) вважає, що тут мається на увазі лише Польща. У хроніці Кадлубка йдеться про те, що Паннонія була першим місцем поселення слов'ян, але Вінцентій не розділяв понять «слов'яни» і «поляки» [Mistrz Wincenty, 2010, s. 12, przyp. 24]. Про «полонізацію» слов'ян Кадлубком зазначив також Анджей Фелікс Грабський (1934 – 2000) [Grabski, 1964, s. 36–37]. Далі, продовжуючи розповідь про них, автор зазначив, що оселені в Паннонії угорці також є слов'янами: «[...] Item de Hungaris, qui et ipsi sunt Slavi» [Boguphali II, 1872, s. 471; Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 7].

Схожий переказ походження слов'ян відображено у «*Повісті временних літ*» [Ипатьевская летопись, 1998, стб. 5]. На думку Р. Гжешіка, польський хроніст почерпнув інформацію саме з руського джерела, оскільки писав свою працю в

період, коли Галицьку землю вже було приєднано до Польського королівства та з'явилася можливість ознайомитися з руським літописанням [Grzesik, 1999, s. 200]. Але при наведенні легенди автор «*ПВЛ*» не вважав угрів слов'янами, а радше протиставляв їх: «Оугре прогнаша Волохы и наслѣдиша землю ту и сѣдоша съ Словенъми покоривше æ подъ сѧ и ѿтолѣ прозваса земля Оугорьска [...]» [Ипатьевская летопись, 1998, стб. 18]. Крім того, він порівняв мадярів із половцями («и пришедше къ Днѣпру сташа вежами бѣша бо ходаше æко и Половци и пришедше ѿ вѣстока») [Ипатьевская летопись, 1998, стб. 18]), котрих, як відомо, в літописах вважали варварськими кочівниками, абсолютно відмінними від Русі [Ипатьевская летопись, 1998, стб. 210, 716, 717, 740–741].

Ймовірно, польський хроніст використав повідомлення з різних джерел. Помітно, що автор «*Великопольської хроніки*» сам собі суперечив (або не до кінця розумів), пов'язуючи номадів-мадярів то зі слов'янами, то з гунами. Він писав також, що уграми називаються від гунів, а також водночас і від ріки Втра, біля якої ті осіли після втечі від готів. Згодом знову повернулися до Паннонії, з котрої, згідно автора, походили. Їхньою метою цього разу було залишитися тут назавжди [Boguphali II, 1872, s. 472; Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 7].

Іншим підтвердженням слов'янсько-угорської родової спільності є інформація про Аттілу, котрого досі не згадувала жодна польська хроніка. Деякі історики стверджують, що автор запозичив образ гунського вождя із «*Угорсько-польської хроніки*» початку XIII ст. [Kürbisowna, 1959, s. 201; Grzesik, 1993, s. 39; Grzesik, рік, s. 129], де повідомлялося про боротьбу Аттіли з місцевими князями Хорватії та Славонії (*Sclavoniae*), після перемоги котрих він осів у долині Тиси [Kronika Węgiersko-Polska, 1864, s. 496–499; Żywot, 2003, 2. 56–61]. В цьому контексті під Славонією автор розумів весь Карпатський басейн. Бригіда Кюрбісовна дійшла висновку, що автор «*Великопольської хроніки*» при наведенні відомостей про Аттілу, використав угорські та поморські джерела [Kürbisowna, 1959, s. 209]. Він ототожнив гунів з вандалами, а Аттілу з Тотілою [Grzesik, 1993, s. 39]. Так званий Тотіла (Тіла) був відомим колись вождем поморських слов'ян.

Хроніка повідомляє про те, що поморське плем'я втранів, змушене через натиск готів залишити свої землі, і під керівництвом Тіли, званого Аттілою, перейти до Паннонії. Тут вони, слов'янські народи («*multe naciones Slavorum*»), стали назватися вандалами. А згодом, після приходу до Паннонії гунів, об'єднавшись з ними, одержали назву «*Hungari*» від «*Hunis*» та «*Wtransi*» [Boguphali II, 1872, s. 472; Cronica Poloniae Maioris, 1970, s. 7]. Тобто народ угорці сформувалася на основі асиміляції гунів зі слов'янами, а Аттіла був слов'янським вандалом, а не гуном. Згідно археології про перебування гунів на території сучасної Польщі свідчать лише три поховання на півдні країни. Однак і ті не дозволяють говорити про сталість їхнього тут кочування. За висновками дослідників, це поховання воєначальників, померлих в ході походу

на Північні Карпати [Strzelczyk, 1987, s. 28]. Саме з цієї причини угорсько-слов'янські відносини праісторичних часів для польських хроністів були наближені до ідилії [Grzesik, 1993, s. 54]. Додамо, що у роботі Кадлубка, котру без сумнівів також використовував автор «*Великопольської хроніки*», вандалі – слов'янський польський народ, котрий прийняв владу дочки легендарного Крака Ванди [Chronica Polonorum, 1994, s. 13; Mistrz Wincenty, 2010, s. 18]. В польській історіографії побутує думка про те, наче В. Кадлубек сконструював тезу про польсько-вандальську ідентичність [Strzelczyk, 1992, s. 319], яка в польській історіографії також неодноразово привертала увагу [Balzer, 1934, s. 97–140; Ulewicz, 1950, s. 211; 1964, s. 135–149]. Однак, ймовірно, думка великопольського автора про вандалів-угорців сформувалася під впливом локальної «*Польсько-сілезької хроніки*» («*Chronicon Polono-Silesiacum*») кінця XIII ст. У цьому джерелі повідомляється, що частина вандалів зветься гунами, а першим їхнім володарем був Аттіла [Chronica Polonorum, 1878, s. 609]. Інформацію «*Польсько-сілезької хроніки*» інакше передав автор поморського місцевого джерела, датованого серединою XIV ст. Ангелус (Августин). У його «*Протоколі*» («*Protocollum*») повідомляється, що «[...] Pomeranos esse primos Wandalorum, quare videtur quod primi censerі debeant Polonorum», а після смерті Ванди, котра була бездітною, володарем вандалів став Аттіла [Augustyn, 2008, s. 72–73]. Зауважмо, що головною метою Ангелуса було обґрунтувати тезу про незалежність західного Помор'я від П'ястів [Strzelczyk, 1992, s. 322].

Серед джерел «*Великопольської хроніки*» була ймовірно й «*Хроніка пап та імператорів*» («*Chronicon pontificum et imperatorum*») домініканця Мартіна Поляка, або Мартіна з Опави (*Martinus Oppaviensis, Martinus Polonus*, 1215(1220)–1279), у котрого повідомлення про гунів, вандалів та остготів змішалися [Chronicon pontificum, 2008, s. 37, 265, 267, 363], а відтак спровокували ототожнення Тіла-Аттіла-Готіла. Однак, це не стосується зв'язків гунів із вандалами та уграми, отже даний сюжет великопольський хроніст доповнив іншими джерелами. Погоджуємося з думкою Б. Кюрбісовни, що традиція пов'язувати Аттілу зі слов'янами не зародилася ані в Польщі, ані в Угорщині, а походила з місцевого поморського хронікарства, що й підтверджується «*Протоколом*» [Kürbisowna, 1959, s. 203]. Ежи Стжельчик (* 1941) переконаний, що причиною вищеназваних ототожнень є подібність назв *Hungari-Hunni-Vkra-Ukra* [Strzelczyk, 2007, s. 46]. Це стосується й імен *Attila-Totila*. Образ Аттіли як слов'янсько-угорського вождя в авторів пізніших джерел не знайшов підтримки [Grzesik, 1999, s. 129]. Так, Я. Длугош запозичив тільки легенду про Паннонію як батьківщину слов'ян, котра після приходу гунів одержала назву «Угорщина» [Joannis Dlugossii, 1961, s. 69]. Натомість з його багатотомного твору про Аттілу й слов'ян-угорців не відомо нічого.

Є. Стжельчик припустив, що після занепаду Аварського каганату в Паннонії щодо слов'ян почали

вживати термін «вандали». За словами вченого, спочатку наприкінці VII ст. назва вандалів була перенесена на аварів. Вже згадувалося, що останніх часто ототожнювали з гунами, а дії останніх – з вандалами. Зважаючи на це, а також на факт, що християнська традиція приписувала особливе варварство гуннам і вандалам, зв'язок авари-вандали вчений вважає зрозумілим [Strzelczyk, 1992, s. 312]. Протягом VII – IX ст. під вандалами розумілися мешканці Паннонії, як авари, так і слов'яни, про що свідчать німецькі джерела. Наприклад 790(796) р. в «*Алеманських анналах*» («*Annales Alemanici*») чи описі єпископа Удальрика («*Miracula Sancti Oudalrici*») Мешко I (935 – 992) виступає як «dux Wandalorum, Misico nomine» [Gerhardi, 1841, s. 423]. Ще на початку XX ст. Освальд Бальзер (1858 – 1933) зауважив, що в Паннонії етнічна назва вандалів, після їхнього відходу до Африки, продовжувала пов'язувалася з цією територією їх дочасного проживання. Ототожнення вандалів зі слов'янами у німецьких джерелах можна пояснити, по-перше, знанням давніших текстів, де йшлося про присутність вандалів між Лабою, Одрою та Віслою. По-друге, місцеві назви тамтешніх слов'ян – «*Veneti*», «*Wenedi*», «*Vinili*», «*Vinuli*» були близькими за звучанням до «*Wandali*» [Balzer, 1934, s. 109]. А вже Кадлубек доповнив ці відомості легендою про Ванду і т. д. [Strzelczyk, 1977, s. 313].

Загалом, як бачимо на основі аналізу різнопланових джерел, кочовий період історії мадярів мало цікавив польських авторів. Можливо, це пов'язано з тим, що всі хроніки писалися в період, коли Угорщина була найсильнішим королівством так званої Молодшої Європи, з елітами котрого П'ясти підтримували тісні зв'язки, утім культурні. Тому поляки вважали за доцільне вдаватися до опису «варварських часів» історії сусіда. Але з усієї віднайдені інформації, що стосується образу кочових мадярів, можна виділити наступні спостереження:

Висновки. 1. Подібність назв та способу життя гунів і мадярів сформували в середньовічній Європі думку про спільність цих двох народів, що на свою користь перейняли й офіційні угорські хроніки. Аналіз польських джерел свідчить, що авторам наративів була відома поширена в Європі традиція, хоч особливого продовження вона так і не отримала. Про обізнаність із нею свідчать хіба згадки про мадярів під іменем гунів, але даний термін не часто вживався.

2. Для польських хронік характерним було називати мадярів-номадів паннонцями. Складно визначити, де виник цей етнізм, адже є приклади його вживання не лише в польських джерелах (див. Таблиця 2). Але їх аналіз дозволяє припустити, що для поляків найменування «паннонці» було найприйнятнішим варіантом. Вживання цього терміну може свідчити про те, що польські хроністи розглядали угорців як постійного сусіда, тому ідентифікували їх, перш за все, територіально з Паннонією, а не за походженням.

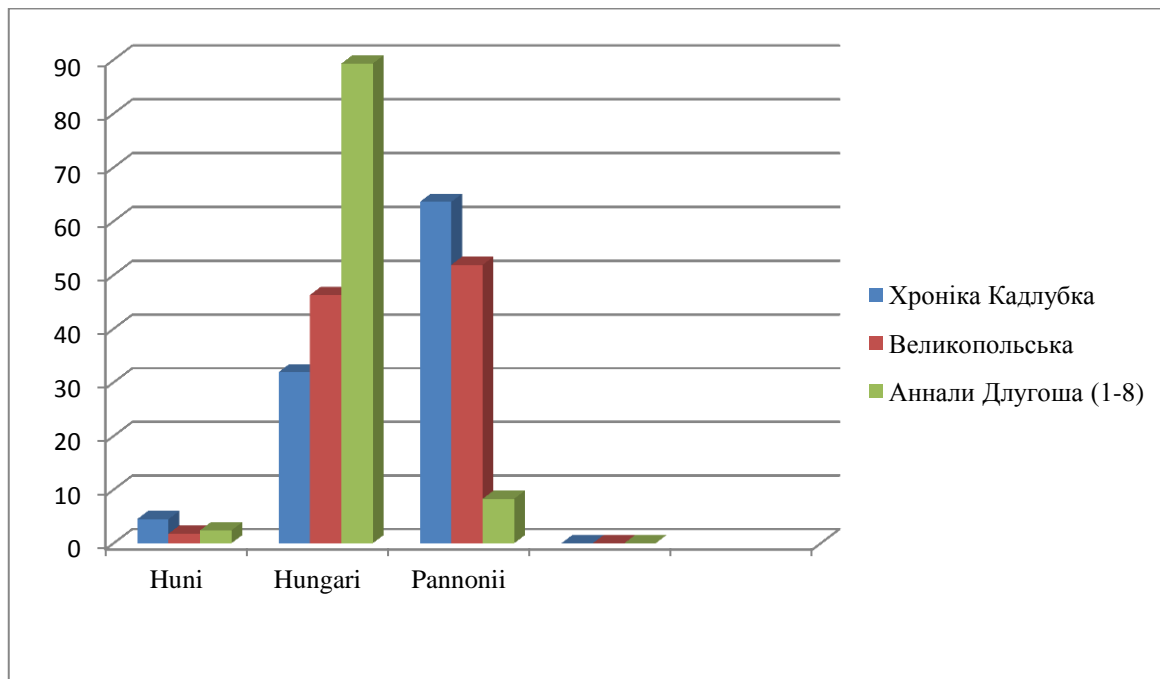
3. Ймовірно, для поляків кочове походження угорців не було привабливим, тому вони мало про це

повідомляли, і навпаки, воліли б бачити в них етнічно ближчий народ. Таку позиція демонструє автор «Великопольської хроніки», котрий поєднав гунську теорію походження угорців зі своєю, слов'янською. У нього угорці походять від спільного всім слов'янам предка. Автор не хотів знати їхньої відмінності від сусідів.

4. З угорських джерел великопольський хроніст запозичив і образ гуна Аттіли. Але концепція цієї постаті у нього інша. Якщо для угорських авторів Аттіла – предок гунів та угорців, то в польського – предок слов'янського народу вандалів, котрі в свою чергу взяли участь у формуванні угорців.

Таблиця 1. Співвідношення вживання етнізмів щодо маляр у найбільших польських хроніках

%	Huni	Ungari Hungari	Pannonii
Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi	4,5	31,9	63,6
Cronica Poloniae Maioris	1,8	46,3	51,9
Annales seu cronicae incliti regni Poloniae	2,4	89,3	8,3

Таблиця 2. Етнізми, вжиті у європейських середньовічних джерелах щодо угорців періоду honfoglalás

	Угорські джерела	Польські джерела	Руські джерела	Візантійські джерела	Повідомлення інших європейських джерел
Назва народу угорців	Huni Hungari Hungaros	Ungari Hungari Hungaros Huni Hunos ■ Pannonii	Оугре	■ Пеони Гуни Турки	Ungari Huni ■ Pannonii
Образ Аттіли	Аттіла – вождь угорців або їхніх предків гунів	▲ Аттіла – вождь польських (поморських) вандалів чи слов'ян	!?	Аттіла – вождь гунів	Аттіла – вождь гунів, німців, угорців та інші варіанти

Паннонія		■ Паннонія – «коліска» слов'янських народів.	■ Паннонія – «коліска» слов'янських народів	Пеонія	
		▲ Теорія про угорсько-слов'янську народну спільність			

▲ – представлено лише в польських джерелах, ■ – представлено в польських і епізодично (частково) в інших джерелах.

Список використаних джерел

- Annales Fuldenses, 1826, ed. G. H. Perts, *Monumenta Germaniae historica* (далі – MGH). *Scriptores*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, t. 1, s. 337–415.
- Annales Mettenses priores, 1905, recognovit B. de Simson, *MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. Hannoverae et Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 10. 119 s.
- Augustyn ze Stargardu, zwany niegdyś Angelusem. Protokół, 2008, przeł. E. Buszewicz. Stargard : Miseum, 138 s.
- Balzer, O., 1934. Studium o Kadłubku, *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*, Lwów : Wyd-wo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 1, s. 97–140.
- Banaszkiewicz, J., 1979. *Kronika Dzierzwy XIV – wieczne kompendium historii ojczyzny*, Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAU, 188 s.
- Bertényi, I. A., 1996. *Magyar szent korona Magyarország cimere és zászlaja*, Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 229 s.
- Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis, 1872, opr. W. A. Maciejowski, *Monumenta Poloniae historica* (далі – MPH), Lwów: Nakładem własnym, t. 2, s. 449–600.
- Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek*, 1994, ed. M. Plezia, Kraków : PAU, 212 s.
- Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi*, 1872, MPH, wyd. A. Bielowski, Lwów : Nakładem własnym, 1872. t. 1, s. 193–453.
- Chronica Polonorum*, 1878, ed. Dr. L. Ćwikliński, MPH, Lwów : Komisja księgarni Gubrynowicza i Schmidta, t. 3, s. 578–656.
- Chronicarum quae dicuntur Fredegarii scholastici, IV, 48, 1888, ed. B. Krusch, *MGH. Scriptores rerum Merovingicarum*, Hannover : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 2, 579 s.
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 1937, ed. A. Domanovszky, *Scriptores rerum Hungaricarum* (далі – SRH), Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, t. 1, s. 217–506.
- Chronicon Hungarico-Polonicum, 1938, ed. J. Deér, SRH, Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, t. 2, s. 289–320.
- Chronicon pontificum et imperatorum, 2008, textus Latinus iuxta editionem L. Weiland ; in linguam Polonicam transtulerunt A. Fabiańska et J. Soszyński*, Kęty : Wyd-wo Marek Derewiecki, 456 s.
- Constantine Porphyrogenitus, 1967. *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Washington : Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 347 p.
- Cronica Poloniae Maioris, 1970, rec. et annot. B. Kürbis, MPH. Seria II, Warszawa : PWN, t. 8, 248 s.
- Długossi, Ioannis, 1964. *Annales*, ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka, Varsaviae : PWN, t. 1–2, 466 s.
- Długossi, Ioannis, 1970. *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka, Varsaviae : PWN, t. 3–4, 496 s.
- Długossi, Ioannis, 1973. *Annales*, ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka, Varsaviae : PWN, t. 5–6, 431 s.
- Długosza, Jana, 2009. *Roczniki*, red. i wstępem opatrzył J. Dąbrowski ; tekst łac. ustaliła i przedm. zaopatrzyła W. Semkowicz-Zarembina ; koment. do tekstu pol. oprac. K. Pieradzka i B. Modelska-Strzelecka ; na jęz. pol. przeł.: St. Gawęda et al. ; tekst pol. przejrzał M. Plezia, Warszawa : PWN, t. 1–2, 448 s.
- Długosza, Jana, 2009. *Roczniki / kom. red.: Z. Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac. D. Turkowska i M. Kowalczyk ; przekł. na jęz. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradzka*, Warszawa : PWN, t. 3–4, 443 s.
- E Gervasii Tilleberiensis, 1885. *Otiis imperialibus*, ed. F. Liebermann, R. Pauli, *MGH Scriptores*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 27, s. 359–394.
- Frederii et Aliorum Chronica, 1888, ed. B. Krusch, *MGH. Scriptorum Rerum Merovingicarum*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 2, 579 s.
- Gall, Anonymi, 1952. *Cronicae et Gesta ducum sive Principum polonorum*, ed. C. Maleczyński, MPH. Seria nova, Kraków : PAU, t. 2, 198 s.
- Galla kronika, 1864, MPH, wyd. A. Bielowski, Lwów : Nakładem własnym, t. 1, s. 379–484.
- Gerhardi vita S. Oudalrici episcopi Augustani, 1841, edidit D. G. Waitz, *MGH Scriptorum*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlaci Hahniani, t. IV, s. 377–428.
- Gesta Principum polonorum, 2003. *The deeds of the Princes of the Poles*, trans. and annot. by P. W. Knoll, F. Schaer, Budapest ; New-York : CEU Press, 384 p.
- Golden, Peter B., 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 483 p.
- Gotifredi Viterbiensis. *Pantheon*, 1872, *MGH. Scriptorum*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, t. 22, s. 107–307.
- Grabski, A. F., 1964. *Polska w opiniach obcych (X – XIII w.)*, Warszawa : PAN, 414 s.

- Grzesik, R., 1993. Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobrażenia o kontaktach huńsko-słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych, *Roczniki Historyczne*, r. 59, s. 33–42
- Grzesik, R., 1993. *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w Średniowieczu*, Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 252 s.
- Grzesik, R., 2003. Obraz stosunków polsko-węgierskich w czasach piastowskich w rocznikach polskich, *Studia źródłoznawcze*, r. 41. s. 1–18.
- Grzesik, R., 2003 *Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*, Warszawa : Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS PAN, 239 s.
- Györfly, Gy., 2003. *Święty Stefan I. Król Węgier i jego Dzieło*, przekład T. Kapturkiewicz, Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 793 s.
- Historia Królestwa Słowian czyli Latopis Popa Duklanina*, 1988, opr. J. Leśny, Warszawa : PAN, 246 s.
- Homza, M., 2009. *Uhorsko-polská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava : Libri Historiae, Post Scriptum, 223 s.
- Jordanis. *De origine artibusque getarum* [онлайн]. Доступно: <http://www.thelatinlibrary.com/> (14.05.2014)
- Johannes de Thurocz, 1985. *Chronica Hungarorum*, ed. E. Galántai, J. Kristó, Budapest : Akademiai Kiadó, t. 1, 331 s.
- Kertész, N., 1997. Mityczne dzieciństwo narodu węgierskiego. Kariera literacka Arpada i Attyli na przełomie XVIII–XIX wieku, *Polska i Węgrzy w kulturze i cywilizacji Europejskiej*, red. J. Wyrozumski, Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Seria Nauka, № 7, s. 195–202.
- Kovács, É., Lovag Zs. 1980. *A Magyar koronázási jelvények*, Budapest : Corvina, 97 l.
- Kronika Węgiersko-Polska, 1864, opr. S. Pilat, MPH, Lwów : Nakładem własnym, t. 1, s. 485–515.
- Körmendy, A., 1990. Świadomość narodowa i państwowa na Węgrzech w średniowieczu. Stan badań, *Państwo, naród, stany w świadomości wieków Średnich*, red. naukowa A. Gieysztor i Sł. Gawlas, Warszawa : PWN, wyd. 1, s. 100–110.
- Kürbisowna, B., 1959. *Dziejopisarstwo Wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa : PWN, 301 s.
- Miersuae Chronicon, 1872. MPH, wyd. A. Bielowski, Lwow : Nakładem własnym, 1872, t. 2, s. 143–192.
- Mistrz, Wincenty (tzw. Kadłubek), 1996. *Kronika Polska*, opr. B. Kürbis, Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 322 s.
- Mistrz, Wincenty (tzw. Kadłubek), 2010. *Kronika Polska*, red. nauk. S. Sierpowski, Kraków : Marketing Room Polska, 269 s.
- Moravcsik, Gy., 1958. *Byzantinoturcica*, Berlin : Akademie-Verlag, t. 2, Aufl. Bd. 2, 376 s.
- Nawrocki, A., 1988. *Szamanizm i Węgrzy*, Warszawa : ISKRY, 191 s.
- Otonis episcopi Frisingensis chronica sive historia de duabus civitatibus, 1912, ed. A. Hofmeister, *MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 45, 544 s.
- P. magistri, qui Anonymus dicitur, 1937. *Gesta Hungarorum*, praefatus est textumque recensuit E. Jakubovich, annotations exegeticas adiecit D. Pais, *SRH*, ed. E. Szentpétery, Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, t. 1, s. 13–118.
- Pauli, 1878. *Historia Langobardorum*, ed. L. Bethmann, G. Waitz, *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI – IX*, Hannoverae : Impensis Bibliopoli Hahniani, 1878, t. 1, s. 12–192.
- Rocznik kapitulny krakowski*, 1872, MPH, wyd. A. Bielowski, Lwów : Nakładem własnym, t. 2, s. 1–78.
- Rocznik Wielkopolski*, 1961, MPH, ed. A. Małeck, W. Kętrzyński, X. Liske, Warszawa : PWN, t. 3, s. 7–42.
- Simonis de Kéza, 1937. *Gesta Hungarorum*, A. Domanovsky, *SRH*, edendo opera praefuit I. Szentpétery, Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, t. 1, s. 129–194.
- Simonis de Kéza, 1999. *Gesta Hungarorum*, ed. L. Veszprémy, Budapest : CEUPRESS, 235 s.
- Spinei, V., 2008. The Cuman bishopric – genesis and evolution, *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (450–1450)*, ed. F. Curta, Leiden ; Boston : Brill, s. 413–456.
- Sroka, S., 2002. A. *Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu*, Budgoszcz : Homini, 133 s.
- Strzelczyk, J., 1970. *Gerwazy z Tilbury. Stadium z dziejów uczoności geograficznej w Średniowieczu*, Wrocław ; Warszawa ; Kraków : PAN, 324 s.
- Strzelczyk, J., 2007. *Mity, podania i wierzenia dawnych słowian*, Poznań : REBIS, 264 s.
- Strzelczyk, J., 1987. *Od Prastłowian do Polaków. Dzieje narodu i Państwa Polskiego*, Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 79 s.
- Strzelczyk, J., 1992. *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa : PAN, 392 s.
- Strzelczyk, J., 1977. Wandalowie, *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, pod. red. G. Labudy i Z. Stiebera, Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN, t. 6. s. 313.
- Székely, Gy., 1988. Węgierskie symbole państwowe w dobie Średniowiecza, ich związki z Bizancjum oraz wartości ideowe, *Kwartalnik historyczny*, r. 95, № 4, s. 21–33.
- Szűcs, J., 1999. Theoretical elements in Master Simon of Kéza's *Gesta Hungarorum* (1282 – 1285), *Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum*, ed. and transl. L. Veszprémy, Budapest : CEUPRESS, s. XXIX–CII.
- Szűcs, J., 1988. Wykład pradziejów węgierskich w *Gesta Hungarorum* Szymona Kézaiego (1282–1285), *Kwartalnik Historyczny*, r. 95, № 4, s. 35–62.
- Świętosławski, W., 2006. *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły i Odry*, Łódź : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 160 s.
- Tyszkiewicz, L., 2004. A. *Hunowie w Europie. Ich wpływ na Cesarstwo Wschodnie i Zachodnie oraz na ludy barbarzyńskie*, Wrocław : Wy-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 202 s.
- Ulewicz, T., 1950. *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków : Biblioteka Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 211 s.
- Valay de Sz., 1976. *Corona Regia – Corona Regni – Sacra Corona, Ungarm Jahrburch*, № 7, s. 37–64.
- Widukindi monachi corbeiensis *Rerum gestarum Saxoniarum*, 1935. *Libri tres, MGH : Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, ed. G. Waitz, K. A. Kehr, Hannoverae : Impensis Bibliopoli Hahniani, t. 60, s. 1–154.
- Żywo Św. Stefana króla Węgier czyli Kronika Węgiersko-Polska*, 2003, preł., wstęp i kom. R. Grzesik, Warszawa : DIG, 128 s.

- Артамонов, М. И. 1962, *История хазар*, Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 521 с.
- Бибииков, М. В. 1998, *Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы* (тексты, перевод, комментарий), Москва : Ладомир, 186 с.
- Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI – XIII вв.*: (Перевод и комментарии) 1987, под. ред. В. Л. Янина, Москва : Изд-во Моск. ун-та, 264 с.
- Йордан, 2005. О происхождении и деяниях гетов, *Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов* составление и редакция А. Н. Гаркавца, Алматы : Баур, с. 1255–1282.
- Ипатьевская летопись, 1998. *Полное собрание русских летописей*, предисл. Б. Клосса. т. 2, Москва : АРК, 648 с.
- Лев Мудрый, 2012. *Тактика Льва*, изд. подготовил В. В. Кучма ; отв. ред. Н. Д. Барабанов, Санкт-Петербург : Алетея, 368 с.
- Литаврин, Г. Г., 1976. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках, *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточные романцев (методология и историография)*, отв. ред. В. Д. Королюк, Москва : Наука, с. 198–217.
- Перени, Й., 1973. Угры в «Повести временных лет», *Летописи и хроники. 1973. Памяти А. Н. Насонова*, Москва : Наука, с. 92–102.
- Песнь о Нибелунгах*, 1972, пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- Плетнева, С. А., 1990. *Половцы*, Москва : Наука, 210 с.
- Плетнева, С. А., 1986. *Хазары*, Москва : Наука, 92 с.
- Феофилакт Симокатта, 2005. *История. Великая Степь в античных и византийских источниках : Сб. материалов*, сост. и ред. А. Н. Гаркавца, Алматы, 2005, с. 583–638.
- Шушарин, В. П., 1997. *Ранний этап этнической истории венгров*, Москва : РОССПЭН, 512 с.
- Щавелева, Н. И., 1990. *Польские латиноязычные средневековые источники: Тексты, перевод, комментарий*, Москва : Наука, 218 с.

References

- Annales Fuldenses, 1826, ed. G. H. Perts, *Monumenta Germaniae historica* (далі – MGH). *Scriptores*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, t. 1, s. 337–415. (in Latin).
- Annales Mettenses priores, 1905, recognovit B. de Simson, *MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*, Hannoverae et Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 10, 119 s. (in Latin).
- Artamonov, M. I. 1962, *Istoriya khazar [The history of Khazars]*, Leningrad : Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 521 s. (in Russian).
- Augustyn ze Stargardu, zwany niegdys Angelusem. Protokół, 2008, przeł. E. Buszewicz, Stargard : Miseum, 138 s. (in Polish).
- Balzer, O., 1934. Studium o Kadlubku, *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*, Lwów : Wyd-wo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 1, s. 97–140. (in Polish).
- Banaszkiewicz, J., 1979. Kronika Dzierzwy XIV-wieczne kompendium historii ojczystej, Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAU, 188 s. (in Polish).
- Bertényi, I. A., 1996. Magyar szent korona Magyarorszáig címere és zászlaja, Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 229 s. (in Polish).
- Bibikov, M. V. 1998, *Vizantijskiy istorik Ioann Kinnam o Rusi i narodakh Vostochnoy Evropy* (teksty, perevod, kommentariy) [The Byzantian historian Ioann Kinnam about the Rus' and the nations of East Europe (texts, translations, commentaries)], Moskva : Ladonir, 186 s. (in Russian).
- Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae, cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis, 1872, opr. W. A. Maciejowski, *Monumenta Poloniae historica* (далі – MPH), Lwow : Nakładem własnym, t. 2, s. 449–600. (in Latin).
- Chronica Polonorum Magistri Vincentii dicti Kadlubek, 1994, ed. M. Płezia, Kraków : PAU, 212 s. (in Latin).
- Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis episcopi, 1872, MPH, wyd. A. Bielowski, Lwow : Nakładem własnym, t. 2, s. 193–453. (in Latin).
- Chronica Polonorum, 1878, ed. Dr. L. Ćwikliński, MPH, Lwów : Komisja księgarni Gubrynowicza i Schmidta, t. 3, s. 578–656. (in Latin).
- Chronicarum quae dicuntur Fredegarii scholastici, IV, 48, 1888, ed. B. Krusch, *MGH. Scriptores rerum Merovingicarum*, Hannover : Impensis Bibliopoli Hahniani, t. 2, 579 s. (in Latin).
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 1937, ed. A. Domanovszky, *Scriptores rerum Hungaricarum* (далі – SRH), Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, t. 1, s. 217–506. (in Latin).
- Chronicon Hungarico-Polonicum, 1938, ed. J. Deér, SRH, Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, t. 2, s. 289–320. (in Latin).
- Chronicon pontificum et imperatorum, 2008, textus Latinus iuxta editionem L. Weiland ; in linguam Polonicam transtulerunt A. Fabiańska et J. Soszyński, Kęty : Wyd-wo Marek Derewiecki, 456 s. (in Latin).
- Constantine Porphyrogenitus, 1967. De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik, Washington : Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 347 p. (in Latin).
- Cronica Poloniae Maioris, 1970, rec. et annot. B. Kürbis, MPH. Seria II, Warszawa : PWN, t. 8, 248 s. (in Latin).
- Długosi, Ioannis, 1964. *Annales*, ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka, Varsaviae : PWN, t. 1–2, 466 s. (in Latin).
- Długosi, Ioannis, 1970. *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka, Varsaviae : PWN, t. 3–4, 496 s. (in Latin).
- Długosi, Ioannis, 1973. *Annales*, ed. curavit et scripsit I. Dąbrowski ; textum recensuit atque praefatione instruxit V. Semkowicz-Zaremba ; comment. conferunt C. Pieradska, B. Modelska-Strzelecka, Varsaviae : PWN, t. 5–6, 431 s. (in Latin).
- Długosza, Jana, 2009. *Roczniki, red. i wstępem opatrzył J. Dąbrowski* ; tekst łac. ustaliła i przedm. zaopatrzyła W. Semkowicz-Zarembina ; koment. do tekstu pol. oprac. K. Pieradzka i B. Modelska-Strzelecka ; na jęz. pol. przeł.: St. Gawęda et al. ; tekst pol. przejrzał M. Płezia, Warszawa : PWN, t. 1–2, 448 s. (in Polish).

- Długosza, Jana, 2009. *Roczniki, kom. red.: Z. Kozłowska-Budkowa et al. ; oprac. tekstu łac. D. Turkowska i M. Kowalczyk ; przekł. na jeź. pol. J. Mrukówna ; red. i koment. K. Pieradzka*, Warszawa : PWN, t. 3–4, 443 s. (in Polish).
- E Gervasii Tilleberiensis, 1885. *Otiis imperialibus*, ed. F. Liebermann, R. Pauli, *MGH Scriptorum*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 27, s. 359–394. (in Latin).
- Frederii et Aliorum Chronica, 1888, ed. B. Krusch, *MGH. Scriptorum Rerum Merovingicarum*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 2, 579 s. (in Latin).
- Gall Anonymi, 1952. *Cronicae et Gesta ducum sive Principum polonorum*, ed. C. Maleczyński, *MPH. Seria nova*, Kraków : PAU, t. 2, 198 s. (in Latin).
- Galla kronika, 1864, *MPH*, wyd. A. Bielowski, Lwow : Nakładem własnym, t. 1, s. 379–484. (in Latin).
- Gerhardi vita S. Oudalrici episcopi Augustani, 1841, edidit D. G. Waitz, *MGH Scriptorum*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlaci Hahniani, t. IV, s. 377–428 (in Latin).
- Gesta Principum polonorum*, 2003. The deeds of the Princes of the Poles, trans. and annot. by P. W. Knoll, F. Schaer, Budapest ; New-York : CEU Press, 384 p. (in Latin).
- Golden, Peter B., 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 483 p. (in English).
- Gotifredi, Viterbiensis. *Pantheon*, 1872, *MGH. Scriptorum*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, t. 22, s. 107–307. (in Latin).
- Grabski, A. F., 1964. *Polska w opiniach obcych (X – XIII w.)*, Warszawa : PAN, 414 s. (in Polish).
- Grzesik, R., 1993. Attyla a Słowianie. Przyczynek do wyobrażenia o kontaktach huńsko-słowiańskich w średniowiecznych źródłach narracyjnych, *Roczniki Historyczne*. r. 59, s. 33–42. (in Polish).
- Grzesik, R., 1993. *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w Średniowieczu*, Poznań : Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 252 s. (in Polish).
- Grzesik, R., 2003. Obraz stosunków polsko-węgierskich w czasach piastowskich w rocznikach polskich, *Studia źródłoznawcze*, r. 41, s. 1–18. (in Polish).
- Grzesik, R., 2003 *Polska Piastów i Węgrzy Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*, Warszawa : Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS PAN, 239 s. (in Polish).
- Györffy, Gy., 2003. *Święty Stefan I. Król Węgier i jego Dzieło, przekład T. Kapturkiewicz*, Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 793 s. (in Polish).
- Historia Królestwa Słowian czyli Latopis Popa Duklanina, 1988, opr. J. Leśny, Warszawa : PAN, 246 s. (in Polish).
- Homza, M., 2009. *Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*, Bratislava : Libri Historiae, Post Scriptum, 223 s. (in Slovakian).
- Jordanis. *De origine artibusque getarum* [онлайн]. Доступно: <http://www.thelatinlibrary.com/> (14.05.2014) (in Latin).
- Ipatyevskaya letopis [The Hypatian Codex], 1998. *Polnoye sobranie russikh letopisey*, predisl. B. Klossa. t. 2, Moskva : ARK, 648 s. (in Russian).
- Johannes de Thurocz, 1985. *Chronica Hungarorum*, ed. E. Galántai, J. Kristó, Budapest : Akademiai Kiadó, t. 1, 331 s. (in Latin).
- Kertész, N., 1997. Mityczne dzieciństwo narodu węgierskiego. Kariera literacka Arpada i Attyli na przełomie XVIII – XIX wieku, *Polska i Węgry w kulturze i cywilizacji Europejskiej*, red. J. Wyrozumski, Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Seria Nauka, № 7, s. 195–202. (in Polish).
- Kovács, É., Lovag, Zs. 1980. *A Magyar koronázási jelvények*, Budapest : Corvina, 97 l. (in Hungarian).
- Kronika Węgiersko-Polska, 1864, opr. S. Pilat, *MPH*, Lwów : Nakładem własnym, t. 1, s. 485–515. (in Latin).
- Körmeny, A., 1990. Świadomość narodowa i państwowa na Węgrzech w średniowieczu. Stan badań, *Państwo, naród, stany w świadomości wieków Średnich*, red. naukowa A. Gieysztor i Sł. Gawlas, Warszawa : PWN, wyd. 1, s. 100–110. (in Polish).
- Kürbisowna, B., 1959. *Dziejopisarstwo Wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa : PWN, 301 s. (in Polish).
- Lev, Mudryy, 2012. *Taktika Lva* [The tactic of Lev], izd. podgotovil V. V. Kuchma ; otv. red. N. D. Barabanov, Sankt-Peterburg : Aleteyya, 368 s. (in Russian).
- Litavrin, G. G., 1976. Nekotoryye osobennosti etnonimov v vizantijskikh istochnikakh [Some features of the ethnonyms in the Byzantine sources], *Voprosy etnogeneza i etnicheskoy istorii slavyan i vostochnykh romantsev (metodologiya i istoografiya)*, otv. red. V. D. Korolyuk, Moskva : Nauka, s. 198–217. (in Russian).
- Miersuae Chronicon, 1872. *MPH*, wyd. A. Bielowski, Lwow : *Nakładem własnym*, 1872, t. 2, s. 143–192. (in Latin).
- Mistrz, Wincenty (tzw. Kadłubek), 1996. *Kronika Polska*, opr. B. Kürbis, Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 322 s. (in Polish).
- Mistrz, Wincenty (tzw. Kadłubek), 2010. *Kronika Polska, red. nauk. S. Sierpowski*, Kraków : Marketing Room Polska, 269 s. (in Polish).
- Moravcsik, Gy., 1958. *Byzantinoturcica*, Berlin : Akademie-Verlag, t. 2, Aufl. Bd. 2, 376 s. (in German)
- Nawrocki, A., 1988. *Szamanizm i Węgrzy*, Warszawa : ISKRY, 191 s. (in Polish)
- Otonis episcopi Frisingensis chronica sive historia de duabus civitatibus, 1912, ed. A. Hofmeister, *MGH. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, Hannoverae ; Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, t. 45, 544 s. (in Latin).
- P. magistri, qui Anonymus dicitur, 1937. *Gesta Hungarorum*, praefatus est textumgue recensuit E. Jakubovich, annotations exegeticas adiecit D. Pais, *SRH*, ed. E. Szentpétery, Budapestini : Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. sumptibus, t. 1, s. 13–118. (in Latin).
- Pauli, 1878. *Historia Langobardorum*, ed. L. Bethmann, G. Waitz, *MGH. Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*, Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878, t. 1, s. 12–192. (in Latin).
- Perényi, J., 1973. Ugyr v «Povesti vremennykh let» [The Hungarians in the «Tale of Bygone Years»], *Letopisi i khroniki 1973. Pamyati A. N. Nasonova*, Moskva : Nauka, s. 92–102. (in Russian).
- Pesn' o Nibelungakh* [The Nibelungenlied], 1972, per. i prim. Y. B. Korneva, Sankt-Peterburg: Nauka, 344 c. (in Russian).
- Pletneva S. A., 1990. *Polovtsy* [The Cumans], Moskva : Nauka, 210 s. (in Russian).
- Pletneva, S. A., 1986. *Khazary* [The Khazars], Moskva : Nauka, 92 s. (in Russian).
- Rocznik kapitulny krakowski*, 1872, *MPH*, wyd. A. Bielowski, Lwów : Nakładem własnym, t. 2, s. 1–78. (in Latin).
- Rocznik Wielkopolski*, 1961, *MPH*, ed. A. Małcki, W. Kętrzyński, X. Liske, Warszawa : PWN, t. 3, s. 7–42. (in Latin).

- Shchhaveleva, N. I., 1990. *Pol'skiye latinoyazychnye srednevekovyye istochniki: teksty, perevod, kommentariy* [The Polish latinlanguage sources: texts, translation, commentaries], Moskva : Nauka, 218 c. (in Russian).
- Shusharin, V. P., 1997. *Ranniy etap etnicheskoy istiryi vengrov* [The early period of the ethnic history of the Hungarians], Moskva : ROSSPEN, 512 s. (in Russian).
- Simonis de Kéza, 1937. *Gesta Hungarorum*, A. Domanovsky, SRH, edendo opera praefuit I. Szentpétery, Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, t. 1, s. 129–194. (in Latin).
- Simonis de Kéza, 1999. *Gesta Hungarorum*, ed. L. Veszprémy, Budapest : CEUPRESS, 235 s. (in Latin).
- Spinei, V., 2008. The Cuman bishopric – genesis and evolution, *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans (450–1450)*, ed. F. Curta, Leiden ; Boston : Brill, s. 413–456.
- Sroka, S., 2002. *A. Wokół kontaktów dawnych ziem węgierskich z Polską w średniowieczu*, Budgoszcz : Homini, 133 s. (in Polish).
- Strzelczyk, J., 1970. *Gerwazy z Tilbury. Stadium z dziejów uczoności geograficznej w Średniowieczu*, Wrocław ; Warszawa ; Kraków : PAN, 324 s. (in Polish).
- Strzelczyk, J., 2007. *Mity, podania i wierzenia dawnych słowian*, Poznań : REBIS, 264 s. (in Polish).
- Strzelczyk, J., 1987. *Od Praslówian do Polaków. Dzieje narodu i Państwa Polskiego*, Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 79 s. (in Polish).
- Strzelczyk, J., 1992. *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Warszawa : PAN, 392 s. (in Polish).
- Strzelczyk, J., 1977. *Wandalowie, Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, pod. red. G. Labudy i Z. Stiebera, Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : PAN, t. 6. s. 313. (in Polish).
- Székely, Gy., 1988. *Węgierskie symbole państwowe w dobie Średniowiecza, ich związki z Bizancjum oraz wartości ideowe, Kwartalnik historyczny*, r. 95, № 4, s. 21–33. (in Polish).
- Szűcs, J., 1999. Theoretical elements in Master Simon of Kéza's *Gesta Hungarorum* (1282 – 1285), *Simonis de Kéza. Gesta Hungarorum*, ed. and transl. L. Veszprémy, Budapest : CEUPRESS, s. XXIX–CII.
- Szűcs, J., 1988. Wykład pradziejów węgierskich w *Gesta Hungarorum* Szymona Kézaiego (1282–1285), *Kwartalnik Historyczny*, r. 95, № 4, s. 35–62. (in Polish).
- Świętosławski, W., 2006. *Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczach Wisły i Odry*, Łódź : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 160 s. (in Polish).
- Theophylact Simocatta, 2005. *Istoriya* [The history], *Vekikaya Step' v antichnykh i vizantiyskikh istochnikakh: Sbornik materialov*, sostavleniye i red. A. N. Garkavca, Almaty : Baur, s. 583–638. (in Russian).
- Tyszkiewicz, L., 2004. *A. Hunowie w Europie. Ich wpływ na Cesarstwo Wschodnie i Zachodnie oraz na ludy barbarzyńskie*, Wrocław : Wy-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 202 s. (in Polish).
- Ulewicz, T., 1950. *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków : Biblioteka Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 211 s. (in Polish).
- Valay de Sz., 1976. *Corona Regia – Corona Regni – Sacra Corona, Ungarm Jahrburch*, № 7, s. 37–64. (in Hungarian).
- Velikaya khronika o Polshе, Rusi i ikh sosedyach XI–XIII vv.*: (perevod i kommentariy) [The Great Chronicle about Poland, Rus' and their neighbors] 1987, pod red. V. L. Yanina, Moskva : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 264 s. (in Russian).
- Widukindi monachi corbeiensis Rerum gestarum Saxoniarum, 1935. *Libri tres, MGH : Scriptorum Rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, ed. G. Waitz, K. A. Kehr, Hannoverae : Impensis Bibliopoli Hahniani, t. 60, s. 1–154. (in Latin).
- Yordan, 2005. *O proiskhozhdenii i deyaniyach getov* [About about the origin and deeds of the Goths], *Vekikaya Step' v antichnykh i vizantiyskikh istochnikakh: Sbornik materialov*, sostavleniye i red. A. N. Garkavca, Almaty : Baur, s. 1255–1282. (in Russian).
- Żywot Św. Stefana króla Węgier czyli Kronika Węgiersko-Polska*, 2003, preł., wstęp i kom. R. Grzesik, Warszawa : DIG, 128 s. (in Polish).

SUMMARY

THE IMAGE OF THE HUNGARIAN (MAGYARS) NOMADS IN THE POLISH HISTORICAL DESCRIPTION OF THE 11th – 15th CENTURIES

Iryna Tymar

Mgr., postgraduate of the Department of World history
SHEE «Vasyl' Stefanyk Precarpathian National University»,
Ivano-Frankivsk, the specialist of the Centrum Studiorum Mediaevalium

Myroslav Voloshchuk

Doctor of Historical Science, Professor of the Department of World history
SHEE «Vasyl' Stefanyk PreCarpathian National University»,
Ivano-Frankivsk, the head of the Centrum Studiorum Mediaevalium

The article is devoted to the image of the Hungarians (Magyars) in the Polish medieval historical descriptions during the 11th – 15th centuries. The background of the literary traditions in the states of the Piast dynasty formed under the influence of the Western chronicles and annals. It is emphasized, that the nomads, who arrived to Pannonia at the turn of the 9th and 10th centuries, were one of the first, met in the early state of the Piast dynasty. The

fragmentary and little bit later in origin sources indicate about it. But after the Hungarian Kingdom creation, the Magyar part of which (in the understanding of the adepts of the previous nomadic lifestyle), represented not only by the successors of the Arpad dynasty, was very authoritative, the appreciation and attitude to the Magyars among the Polish intellectuals has changed significantly. Keeping in the characteristics of the neighbors in some places, their previous descriptions of the honfoglalás era, with specific role of Attila, some authors of Polish chronicles and annals of the 11th – 15th centuries mostly appealed to their current inter-dynastic relations and didn't memorized about the Magyars nomad past. But some fragments we can read. It was mainly about terminological influences in the names of the Magyars (Hungarians), reflections about their origins etc. The "Annales" of the most prominent Polish author of the 15th century Jan Długosz became a composite of the terminological and evaluative compilations of the testimony about the early Magyars (Hungarians). The late-mediaeval author using non remained till nowadays (among them the whole chronicle editions), tried to propose the wholistic picture of nomadic world, which the Piasts were contacted with. He had also to pay any attention to the Magyar world of Pannonia of the 11th – 15th centuries and to the Hungarian kingdom raised about the year of 1000. The proposed statistic datas let us to trace the evolution of the nomadic definitions by the Polish authors of the 11th – 15th centuries.

Keyword: Polish historical descriptions, chronicles, annals, the Piasts, nomads, the Magyars (Hungarians), the Hungarian Kingdom, Jan Długosz.

ФРАНКО-НОРМАНСЬКА КАВАЛЕРІЯ XI – ПОЧАТКУ XII СТОЛІТТЯ І ВИНИКНЕННЯ РИЦАРСЬКОЇ ТАКТИКИ КІННОГО БОЮ НА МАТЕРІАЛІ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ

Гуцул Володимир Миколайович

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: huculv@gmail.com

Scopus Author ID: 56333447800

http://orcid.org/0000-0002-1126-1746

У статті розглядається комплекс візуальних джерел XI – початку XII століття, пов'язаних з франко-норманською армованою кіннотою. А саме – мініатюри Родезької (Roda Bible) та Ріполлійської (Ripoli Bible) Біблій (обидві північно-каталонського походження, пов'язані із скрипторієм монастиря св. Петра у м. Ріпол), так званий килим з Байє (довжиною 72 метрів, виконаний в останній третині XI ст. який зображає передісторію та хід норманського завоювання Англії з особливим акцентом на битву під Гастінгсом (1066 р.), а також рельєфах фасаду кафедрального собору святого Петра у м. Ангулемі. В статті аналізуються зображені там предмети озброєння, спорядження, мілітарні практики їх застосування, а також прослідковується динаміка їх змін, зафіксована візуальними засобами. Ці джерела чітко і послідовно фіксують новачі в озброєнні вершника та кінному бою, що з'явилися протягом XI ст. – стремна з довгими пуглицями і сідло з високими луками. Перші дозволяли вершнику випростати ноги і впертися нижньою частиною спини у задню луку другого, що надавало комбатанту значно надійнішої опори; мигдалевидний щит, котрий почали носити в бою не в руці, але на шийному ремені, що звільняло ліву руку комбатанта для точнішого керування конем; кушування списа і таранний удар ним. Роль франко-норманів у розповсюдженні цих прийомів у найвіддаленіші куточки «християнського світу» була вирішальною. Інтеграція норманських еліт у франкський культурний простір автоматично відкоригувала їх бойові практики. Як це помітив Метью Стрікленд, протягом X – XI ст. відбувся перехід від вікінзьких бойових традицій, базованих на використанні бойових кораблів до франкських, основою яких було використання бойових коней. Тоді як виведення і утримання бойових коней в належній формі надзвичайно копітка і коштовна справа, і для росту їх поголів'я недостатньо одного ентузіазму, навіть монаршого. Саме від початку XI ст. історики економічних та демографічних процесів фіксують потужний господарчий та виробничий підйом на середньовічному Заході. Від початку XI ст. норманські герцоги мали для впровадження ефективних, проте дорогих воєнно-технологічних новачі, на зразок важкої кавалерії, достатньо як економічної потужності так і мілітарної заангажованості.

Ключові слова. Франко-нормани, армована кіннота, рицарська зброя, таранний бій.

Постановка проблеми. Жан Флорі, посиляючись на очевидну належність до франко-нормандського культурного простору двох історичних джерел, де вперше згадується таранний бій (йому йшлося про *chanson de geste* «Пісня про Роланда», створена в другій половині XI – поч. XII ст., і про так званий килим з Байє, 72 метрово вишивку, що документує битву під Гастінгсом (1066) датовану 1080-ми рр.) заявляв таке. Таранний бій кушуваним списом і базована на ньому ударна тактика армованої кавалерії були винайдені близько 1050 року в Нормандії [Flogi, 1988, р. 213], а в період 1050 – 1100 рр. вони були розповсюджені по Європейському континенті і прилягаючих до нього островах франко-норманами, причому, значну роль у цьому зіграли перші хрестові походи [Flogi, 1998, р. 93 passim], додавши в іншому місці, що «найімовірніше новий стиль бою зародився на пограниччі Нормандії, Анжу та Турені» [Flogi, 2016, р. 229]. Флорі вважав ці зміни «списового бою» революційними. Його твердження встигли стати класичними. Процеси трансформації захисного та зачіпного озброєння і тактичних концепцій його застосування «доби вікінгів» у «рицарські» точно та послідовно відображені у корпусі західноєвропейських візуальних джерел франко-норманського ареалу XI –

поч. XII ст., а саме – в мініатюрах Родезької (Roda Bible) та Ріполлійської (Ripoli Bible) Біблій, килимі з Байє та рельєфах собору св. Петра в Ангулемі. Проте цей корпус візуальних джерел поки що не був підданий комплексному аналізу на предмет змісту та динаміки баталістичних сюжетів і способів використання зображеної там номенклатури озброєння армованої кінноти. Власне цьому присвячена дана стаття. (Оскільки публікація Девіда Ніколя, котра містить його власні графічні інтерпретації окремих деталей цих пам'яток [Nicolle, 1999, р. 414–415], має описовий, а не аналітичний характер [Nicolle, 1999, р. 128–130].

Джерельна база. *Мініатюри Родезької (Roda Bible) та Ріполлійської (Ripoli Bible) Біблій* (обидві північно-каталонського походження, пов'язані із скрипторієм монастиря св. Петра у м. Ріпол.) – документують чергові новачі в кінному бою та озброєнні, що відбулися протягом першої половини – середини XI ст. Манускрипт першої з них, *Biblia Sancti Petri Rodensis*, широко датований спеціалістами з Національної французької бібліотеки на 901 – 1100 рр., але скоріше за все, він був створена у другій третині – середині XI ст. Ріполійську Біблію Девід Ніколь датує останньою чвертю XI ст. – таке датування він

аргументує помітними мусульманськими впливами на зображення костюму, пов'язаними, на його думку, з черговою мусульманською інвазією на іберійських християн, що відбувалася в цей час [Nicolle, 1999, p. 129]. Проте навряд чи такі впливи можуть бути вмотивовані загостренням військових дій, адже діалог культур в Північній Іспанії в той час вівся перманентно. Більш обґрунтованим видається думка працівників Метрополітен-музею в Нью-Йорку, висловлена на сторінках каталогу «Мистецтво середньовічної Іспанії 500 – 1200», котрі датують пам'ятку другою третьою XI ст., посиляючись на іконографічну подібність мініатюр із рельєфами на західному порталі Ріполійського монастиря [The Art of Medieval Spain, p. 306–309]. Отже, пам'ятки ці створені в один період, якщо не одними і тими ж майстрами.

Килим з Байє вважається точкою відліку історії рицарства як бойової сили, а крім того, початком європейської «документальної баталістики». Зараз пам'ятка зберігається у музеї міста Байє, у північній Франції. В цьому джерелом вперше зафіксовано таранний удар списом, а крім того, килим надзвичайно пластично представляє взаємоузгоджений комплекс рицарського озброєння, котрий склавшись серед норманських воєнних еліт у середині XI ст., а протягом XII ст. поширився у найвіддаленіші куточки християнського світу. Щоправда, килим зображає таранні атаки норманських вершників на піші англосаксонські формації. Тоді як найдавніше зображення кінного таранного зіткнення, котре дійшло до нас, міститься на *рельєфах фасаду кафедрального собору святого Петра* у м. Ангулемі (південно-західна Франція), які датуються першою третьою XII ст. Серед науковців побутує думка, що зображені там два парних поєдинки ілюструють епізоди з «Пісні про Роланда». Власне це візуальне джерело позначає верхню хронологічну межу процесу генези тактичного прийому таранної кінної атаки.

Аналіз літератури. Фрагменти кожної з вищезгаданих візуальних пам'яток регулярно з'являється в воєнно-історичній та, рідше, в зброєзнавчій літературі, здебільшого як ілюстративний матеріал. Найбільше уваги приділено килиму Байє – пам'ятка перебуває в центрі уваги кількох поколінь дослідників [The Bayeux Tapestry and Its Contexts. A Reassessment, 2014, passim]. Відносно свіжі приклади застосування її деталей для воєнно-історичних досліджень містяться у працях Джона Френса [France, 1999, passim], Метью Стрікланда [Strickland, 1996, passim] та Домініка Бартелемі [Бартелемі, 2012 passim]. В їх працях можна знайти і детальну бібліографію проблеми.

Натомість обом Бібліям пощастило значно менше. Вікторія Сірло використала деякі мініатюри з обидвох у своїй роботі про впровадження таранного бою каталонським рицарством, проте обрала фрагменти, що ілюструють дворучний хват спису [Cirlot, 1985, 40a]. Вона не помітила того, що мотиви біблійних мініатюр мають численні аналогії з візуальною програмою килима з Байє. А саме – зображення мигдалеподібних щитів, сидел з високими луками, стремен з довгими путлицями, шпор, та вершників що сидять на огирах Девід Ніколль чи не першим помітив

дещо з цього – зображення *вентайлів (ventails)* – додаткової кольчужної деталі, що прикривала розріз горловини та шию, а в XII ст. розвинулася у кольчужний каптур, який захищав шию, нижню частину обличчя та голову (*койф –coif*). Проте він дивним чином пояснив це слабою компетенцією авторів мініатюр [Nicolle, 1999, 128, 576].

Зазначимо, що усі чотири пам'ятки ніколи не розглядалися в комплексі. Власне цю ситуацію пробує виправити дана стаття, основна мета якої полягає у тому, аби прослідкувати динаміку змін у кінному бою протягом XI ст., відображену в цих візуальних джерелах, а також ступені причетності останніх до франко-норманської традиції.

Виклад основного матеріалу. Протягом IX-X ст. на Північному Заході Франкського королівства складалася нова сила, котра не лише адаптувала каролінгський воєнно-технологічний досвід, але і здобула завдяки йому неабиякий бойовий авторитет. Вікінги-нормани, що регулярно прибували до Франції на службу і для розбою, щонайпізніше від 876 р. перетворили територію навколо міста Руан на свій сталий плацдарм для виправ у глиб країни. Вони користувалися традиційною тактикою вікінгів, більше того, завдяки їй вони й посіли свою політико-економічну нішу в ареалі. В 911 р. один із ватажків цих підприємливих шукачів пригод, Роллон (або Рольф Пішоход, так звали його земляки, він був нібито таким великим і важким, що не знаходив для себе достатньо витривалого коня) після кількох відчутних поразок від короля Франції Карла Простуватого, приніс йому васальну присягу і отримав у ленне володіння землі, розташовані у долині Нижньої Сени. В наступному році Роллон прийняв хрещення. Таким чином почалася історія герцогства Нормандії [Crouch, 2002, p. 1–7, 298].

Після прийняття християнства прибульцям із Скандинавії вдалося вписатися у феодальні структури королівства франків та блискавично сприйняти культурні пріоритети латинських еліт, попри те, що скандинавська еміграція, в тому числі і «військова» до Нормандії тривала ще століття. Французькі нормани з Франції продовжували користуватися військовою допомогою колишніх земляків-нехристиян із Скандинавії і відправлялися з ними у сусідні краї по здобич. Так в 924 – 926 рр. ці збірні банди дісталися Бургундії, 966 – 970 рр. Іспанії, 1006 р. Утрехту, 1008 р. – Пуату. В 1013 р. герцог Річард II взяв на службу поганський загін певного Олафа з Норвегії. Ще в 1047 рр. норманський барон Рауль Тессон та його люди користувалися бойовим кличем «*Тор допоможе!*» [Zumthor 1968, s. 49–52].

З іншого боку, перед «натуралізованими» у Франкському королівстві норманами стояла гостра потреба захистити свої володіння від колишніх «братів по зброї» з Півночі Європи, не таких орудних, але не менш охочих до війни та грабунку. Під 943 роком Ріхер Реймський нотує:

«*Піратський король Сетріх, що з'явився на Сені з кораблями повними воїнів і його герцог Турмод, теж з кораблями та військом, прибули аби нехтуючи королівським пожалуванням, захопити усе, змусити до ідолопоклонства сина покійного герцога (Річарда,*

внука засновника Нормандського герцогства Рольфа Пішохода та позашлюбного сина герцога Вільгельма Довгого Меча) і прилучити його до поганських церемоній. Тоді король наказав зібрати військо з усієї округи... [Рихер Реймський, 1997, с. 83].

Як люди зброї, для яких війна була природним заняттям, норманські еліти опинилися у надзвичайно сприятливих умовах для бойового вдосконалення. Васально-ленна система політичної та економічної організації середньовічного суспільства, куди вони блискавично влилися, надавала військовому професіоналу більше простору для розвитку, оскільки краще забезпечувала його потреби, усувала від прямої виробничої та господарської діяльності, а отже, залишала йому достатньо часу на зміцнення та розвиток своїх мілітарних кондицій.

Інтеграція норманських еліт у франкський культурний простір автоматично відкоригувала їх бойові практики. Як це помітив Метью Стрікланд, протягом X–XI ст. відбувався перехід від вікінзьких бойових традицій, базованих на використанні бойових кораблів до франкських, основою яких було використання бойових коней [Strickland, 1996, p. 134]. Тоді як виведення і утримання бойових коней в належній формі надзвичайно копітка і коштовна справа, і для росту їх поголів'я недостатньо одного ентузіазму, навіть монаршого. Саме від початку XI ст. історики економічних та демографічних процесів фіксують потужний господарчий та виробничий підйом на середньовічному Заході. Корчування лісів під нові сільськогосподарські угіддя, впровадження до господарства нових технічних засобів, (так звана «аграрна революція»), урбанізація і пов'язана з нею інтенсифікація економічних процесів, стали причиною технологічних, виробничих та мілітарних проривів, що забезпечили в наступних двох століттях домінацію середньовічного Заходу у Європі та на Близькому Сході [Зайбдт, 2010, с. 8-9]. Збільшення поголів'я та якості коней – ресурсу так би мовити «стратегічного», основного сухопутного транспортного засобу доіндустріальних часів, виглядає на цьому фоні закономірним. Що, в свою чергу вплинуло на кількість та бойові кондиції кінноти.

Поль Зюмтор вважав, що в інтенсифікації господарства і виробництва, які в реформуванні політичних структур, «пробудження Нормандії сталося винятково рано» [Zumthor 1968, s. 138]. Фігурально висловлюючись, протягом двох-трьох генерацій, нащадки скандинавських бондів-хліборобів з середовища котрих, зазвичай, рекрутувалися вікінги, перетворювалися у феодалних панів. Від початку XI ст. норманські герцоги мали для впровадження ефективних, проте дорогих воєнно-технологічних новацій, на зразок важкої кавалерії, достатньо як економічної потужності так і мілітарної заангажованості.

Візуальний матеріал обох каталонських Біблій, пов'язаний із мілітарними технологіями, має далеко не локальне значення, оскільки Північна Іспанія була в цей час осередком Реконквісти, куди, для того аби битися із сарацинами, стікалися добровольці з усієї Європи. Нормани із півночі Франції складали у цьому русі чільну складову. Першим із відомих нам норманів, котрі воювали в Іспанії, був Рожер де Госні (біля 990 – 1040) [Aristizábal, 2008, p. 5–16]. Це була

надзвичайно колоритна особистість. Хроніст Адемар Шабанський пише про його іспанські пригоди, що відбувалися десь між 1025 і 1035 рр. так:

«Нормани разом із своїм вождем Рожером відбули убивати невірних в Іспанію, де стерли з лиця землі велику кількість сарацинів і захопили їх міста та фортеці, що залишилися по них. Одразу по прибуттю Рожер, полонивши сарацинів, щодня перерубував одного з них надвоє, і на очах інших бранців варив одну половину як звичайну свинину і годував їх нею, а іншу половину забирав собі і робив вигляд, що з'їсть її із своїми людьми вдома. Вчинивши такі речі з ними, він дозволив цим своїм першим бранцям втекти з полону ніби через недогляд, оскільки хотів аби його потворна поведінка була відома серед сарацинів. Ці новини так налякали їх, що сарацини, котрі жили поблизу в Іспанії під королем Мусетусом, уклали мирову з Ермесендою, графинею Барселони і пообіцяли щороку платити данину, бо Ермесенда була вдова і віддала свою дочку за Рожера» [Adémar of Chabannes, 2000, p. 269–270].

Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens повідомляє нам, що Рожер із своїми людьми стаціонував у містах Таррагона і Жерона, тобто саме в тому регіоні де були виготовлені обидві вищезгадані пам'ятки. [Aristizábal, 2007, p. 73]. Таким чином, в тамтешніх монастирських скрипторіях добре знали як докладно виглядали і чим воювали прибульці з Півночі, тому аналогії між Родезькими мініатюрами і гобеленом з Байє, про які мова піде нижче, виглядають невинуватими.

В іконографічній програмі мініатюр Родезької Біблії прочитуються сюжети характерні для франко-норманського культурного кола. Так, наприклад, фоліо 129 v містить зображення поединку двох армованих вершників на замковому дворі. Цей сюжет мав би символізувати захоплення міста Гезер єгипетським фараоном. Вершники озброєні лише крилатими списами, мають на собі сегментовані конічні шоломи із *насаліями* (*nasal* – вертикальна вузька полоса металу (приблизно 1,5 – 3 см), що виходила із передньої частини тулії і прикривала ніс та лице комбатанта [Nicolle, 1999, p. 568], була особливо помічна проти навкісного січного удару в обличчя); кольчуги з вкороченими рукавами і *вентайлами* (*ventail*). Остання деталь широко розтиражована на килимі з Байє. Їх опуклі щити підвішені на шийному реміні, котрий чітко помітний у лівого вершника, таким чином звільнялася рука вершника для ефективнішого маніпулювання поводом. Родезька Біблія подає чи не найстарше зображення такої підвіски щита. Несиметрична конструкція щита – нижня частина звужується в напрямку ноги вершника, вказує на те, що автору мініатюри йшлося не про круглий, а про «мигдалеподібний» щит. Вершники сидять у масивних сідлах з розвинутими луками та стременами із довгими пуглищами, конструкція дозволяла їм повністю випростати ноги і опертися тазом у задню луку сідла. Така посадка на коні давала кілька різних точок опори, а тому значно збільшувала потужність удару холодною зброєю. Деталі зображення ясно вказують, що правий вершник сидить на жеребці, положення кінських ніг говорять про те, що бойові коні рухаються на швидких аллюрах. Поєдинок зафіксовано на самому початку, коли комбатанти лише з'їжджаються, мініатюри Ріполійської Біблії містять продовження цього сюжету, про що нижче.

Fig. 1. *Biblia Sancti Petri Rodensis*, folio 129 v, Bibliothèque nationale de France, Latin 6 (2), second third – middle of 11th century.

Це чи не перше зображення рицарського поєдинку у західній середньовічній іконографії. Власне постає питання чи не маємо ми справу з зародженням традиції гонорового інтерперсонального насильства, про яку певний франк-хрестоносець розповідав у присутності візантійської принцеси Анни Комніної її батьку, імператору Олексію.

«Я франк шляхетної крові – відповів він – і все що я хочу сказати, так це те, що в країні, звідки я прибув, є роздоріжжя біля старого святилища, куди приходять кожен, хто бажає битися на поєдинку і в повному спорядженні моляться Пану Богу про допомогу поки чекає противника, який захоче битися з ним. На цьому перехресті я довго чекав на свого противника, але не знайшлося жодного, хто б наважився битися зі мною» [Anna Comnena, 2000, p. 187].

Фолію 145г зображає битву під Бейт-Закария що відбулася 162 р. до н. е. між іудейським військом під проводом Іуди Маккавея (воно зображено в правій частині композиції) та греками-селевкитами, котрими командував Лісій, придворний Антіоха IV. В біблійному тексті сказано, що греки наступали фалангою разом з бойовими слонами, проте автор зобразив подію як зіткнення вершників, що вказує на важливість кінноти у мистецьких конвенціях XI ст. Проте на цій мініатюрі майже не помітно жеребців, а шпори є далеко не у всіх вершників. Вершники споряджені неоднорідно – на більшості не видно металеві броні, проте у них є стремена і сидять у сідлі повністю випроставши ноги. Двоє з іудейських вершників носять так звані гобери – кольчужні сорочки до половини бедра – один з койфом, на котрий одягнуто шолом, інший – з вентайлом. У греків лише один вершник має на собі металевий обладунок, причому не кольчугу, але ламелляр, так само з

вентайлом. Можливо автору йшлося про каролінгзьку *brunia* (броню), він підкреслив відмінність, зобразивши різні фактури обладунків, проте позначив вентайл у грека як кольчужний. Кольчужне плетиво передає дрібна штриховка з ліній, що перетинаються перпендикулярно. Усі мають шоломи. Щити вершників мають мигдалеподібну форму, ймовірно, тут маємо справу з першим зображенням цього предмету. Дотепер немає усталеної думки про походження такого типу щита. Довгий час він вважався «норманським», оскільки така зброя у статистичних кількостях зображена на гобелені з Байє, але це визначення не є коректним [Hoffmeyer, 1966, p. 85]. Дослідники візантійського озброєння вказують на згадку у компілятивному візантійському трактаті другої половини X ст. *Sylloge Tacticorum* про призначений для важкої піхоти (гоплітів) трикутний щит висотою в людський ріст як на першу згадку про таку зброю. Проте Лукаш Гротовський вважає, що повідомлення потребує обережного трактування, оскільки в тексті згадується ще і чотирихкутний щит, якому у візантійському матеріалі не вдалося знайти аналогій [Grotowski, 2011, s. 283]. Враховуючи численні іспанські та італо-візантійські іконографічні аналогії наведені Адою Брюнн-Гоффмейер, можливо такий тип щита мав південно-європейське походження [Hoffmeyer, 1966, p. 85-87]. Його форма краще підходить вершнику аніж піхотинцю – в сідлі верхнім півкруглим краєм зручно прикривати обличчя, а нижнім звуженим кінцем – ліву ногу. Характерно, що греки на мініатюрі f145г тримають ці щити в руках, оперуючи ними як динамічним захистом, натомість у іудеїв вони висять на шиї щільно прилягаючи до лівого боку вершника, вивільняючи його руку для точнішого керування конем поводом – таким чином маємо справу із зображенням ще однієї новації XI ст.

Fig. 2. *Biblia Sancti Petri Rodensis*, folio 145r, Bibliothèque nationale de France, Latin 6 (3) 03, second third – middle of 11th century.

Свої крилаті списи вершники використовують в каролінгській манері попередніх століть, використовуючи для удару виключно м'язи рук.

Мечі вершників мають широкі клинки, вузькі хрестовини та монолітні, а не сегментовані, диско-подібні навшпіль, що відображає новий етап історії цього виду зброї. На f145r зображено три мечі конструктивно подібних до меча № 4J з паризького Музею армії [Reitse, 2002, р. 142-143]. Комбатант у центральній частині композиції захищається «сильною половиною» клинка від удару спису.

Коні на мініатюрі невисокі, проте м'язисті з широкими грудьми і масивними шиями. Судячи із

положення ніг у тварин, на відміну від вищезгаданого поєдинку, бій відбувався на невисоких швидкостях, що власне і дозволяло завдавати ударів списом обіруч. У декого з вершників помітні сідла з високими луками, шпори та випростані у стременах ноги. Елезар – син Саварана, котрий поре списом череву грецькому слону в нижньому лівому куті композиції, є єдиним зображеним там вершником, що сидить на жеребці. Двоє з вершників тримають списи у зігнутих в лікті руках, способом близьким до кушування і схожим на зображення того хвату, що міститься в Золотій Псалтирі Сант-Галенського монастиря (кін. IX ст.).

Fig. 3. *Golden Psalter (Psalterium aureum)*, folio 140 r, St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 22, c. 840 — 912.

Що дає підстави знов поміркувати про датування таранного бою. Метью Стрікланд зауважив: «мені здається, що кушований спис не був інновацією, з перебоями адаптованою лише в другій половині XI

ст. Якщо ми визнаємо [коректними] – а ми мусимо це зробити – зображення рицарів на килимі з Байє, що застосовують кушовані списи поряд із своїми товаришами, які списами колють, утримуючи поверх

плеча, або кидають їх, ми повинні дати таку саму віру Золотій Псалтирі (створеної біля 880 року), котра демонструє докладно таку саму комбінацію [Strickland, 1996, p. 145].

Коректність аналогії викликає зауваження. Персонаж каролінгської пам'ятки справді тримає древко «крилатого» списа в горизонтальному положенні і правим ліктем притискає його до боку, проте, на відміну від норманських рицарів при Гастінгсі, з килиму з Байє, він зображений в поході, а не в бою. Натомість каролінгська кіннота, котра штурмує місто на іншій мініатюрі Псалтирі, користується усіма переліченими Стріклендом прийомами списового бою крім кушуння.

У випадку Родеської Біблії так само не варто говорити про зображення таранного бою. Вершник (у верхній частині композиції), що тримає спис у кушованій манері, позбавлений стремен, острогів і захисного обладунку. Другий теж зображений без броні. Якщо припустити, що невідомий майстер трактує своїх персонажів як комбатантів навчених таранному бою, з якоїсь причини випустив ці деталі, то навіть у такому випадку напівзгнутим ногам першого вершника немає пояснень, адже авторам мініатюр була відома «глибока посадка» вершника, зображена на Фоліо 129v. Крім одного – при виконанні малюнка не ставилася мета зобразити таранний бій. Нагадаємо – посадка в сідлі без стремени або із стременими з вкороченими путлицями не передбачає таранного бою, адже зігнуті ноги вершника не надають можливості надійно впертися у задню луку сідла перед атакою. Шоломи характерної «каролінгської» форми і крилаті списи, у котрі споряджено більшість комбатантів на мініатюрах уособлюють консервативні тенденції в озброєнні «тисячного року».

Фоліо 342г Ріполійської Біблії представляє подальший розвиток зняряд та технік кінного бою, котрі були впроваджені в каролінгські часи. Зображальна програма чотирьох фронтальних зіткнення армованої кінноти, які ілюструють основні битви що згадуються у першій книзі Маккавеїв, має більше як стилізації і мистецьких умовностей, так і пластичності та динаміки. Озброєнням та тактикою її персонажі нічим принципово не відрізняються від родеських мініатюр. Проте тут більше кольчуг з вентайлами, шпор на ногах у вершників і жеребців під ними. Мініатюри краще передають динаміку рукопашної: комбатанти тримають списи у два способи – вістрям догори і вістрям до низу і завдають ними удари опускаючи руку від голови донизу або викидаючи напівзігнуту в лікті руку із списом від боку вперед, прикриваючись від противника щитами. Помітне бажання автора зобразити особливості кінного шикуння противників.

Фоліо 342г містить логічне продовження сюжету Ріполійської Біблії про поєдинок вершників, там гарно читається динаміка такого бою. Комбатанти намагаються завдати ударів противнику у слабкі

місця його армування – поверх щита у шию та лице, нижче щита – у стегна, щит комбатантам служить якраз для того аби прикривати ці вразливі місця, реагуючи на наміри противника. Обидва вершника сидять на жеребцях і з'їжджаються обернутими до противника лівим, прикритим щитом боком. Автор мініатюри завдав собі труду зобразити бороди на їх обличчях, що певно натякає на вік та авторитет. Комбатанти тримають списи у два способи – прямим хватом в опущеній руці, завдаючи удару викидаючи руку вперед, або зворотнім хватом завдаючи ударів у вертикальній площині зверху вниз, або в горизонтальній над плечем.

Вартує уваги ще одна особливість іконографічної програми біблійних мініатюр – автори уникають зображення пробитих кольчуг чи розрубаних шоломів – що може свідчити про те що XI ст. якість захисної зброї була настільки високою, що не дозволяла зачіпні зброї ближнього бою пробити броню виключно за посередництвом сили людських м'язів. Тому пошуки нових прийомів та бойових технік виглядають логічними.

Армована кавалерія стала потужним засобом багатовекторної норманської експансії. Як пише Амматус з Монте-Касіно у своїй «Історії Норманів», виникнення інтересу французьких норманів до воячки у Середземномор'ї пов'язаний із сарацинською облогою Салерно в 999 р. На той час там перебувало сорок норманів, котрі поверталися з прощі до Єрусалиму. Спостерігши тамтешніх християн у грізній небезпеці нормани попросили у тамтешнього володаря Гвіммара зброї та коней (*arme et chevauz*), нижче Амматус ще раз підкреслює, що вони додатково наполягали на конях (*et demandoient chevauz*). Отримавши бажане, нормани вчинили вилазку з міста і атакували сарацинів (безперечно, у кінному строю) так успішно, що звільнили місто від облоги. «Хорообрі нормани», повернувшись додому розповідали про багатство тих земель і цим розпалили у своїх земляках охоту до далеких виправ і воєнних пригод [L'Ystoire de li Normant, p. 15-16].

У битві під Каннами 1018 р. вони билися на боці лонгобардів Мелюса Арійського проти візантійського війська катапана Василя Бойанеса. Незважаючи на поразку союзників-лонгобардів, значні власні втрати і загибель на полі бою свого начальника Жільбера Буатера, вони перегрупували поріділі по битві сили, обрали новим очільником рідного брата Жільбера – Райнульфа і закріпилися в околицьних горах, куди до них продовжували прибувати земляки. Як пише про це Девід Дуглас, багато хто пішов потім на службу до греків, разом з котрими вони безуспішно намагалися відбити у мусульман Мессіну. Усі три хроністи норманської звитяги – Вільгельм з Апулії, Годфрід Малатерра і Аматус, сходяться в тому, що родина Готевілів, котрі стали на чолі норманського завоювання Південної Італії, та їх воїни, були «винятковими вершниками». Їх успіхи були теж винятковими навіть на ті героїчні часи.

Fig. 4a. *Ripoll Bible*, folio 342 r, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.lat. 5729, middle of 11th century.

Fig. 4b. *Ripoll Bible*, folio 342 r, fragment, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.lat. 5729, middle of 11th century.

В Середземномор'ї франки та нормани цінувалися перш за все через вправність у кінному бою. Вільгельм з Апулії, котрий працював у 1090 рр., називає норманів, що прибули у Італію, знаменитими вершниками (*insignis equestri*) [Guillelmus Apuliensis, *passim*]. Сентиментом до бойових коней та кавалерійського бою відзначався молодий Вільгельм Завойовник. Як повідомляє Вільгельм з Пуат'є, герцог, непереможний вершник, під час облоги Муліерна 1049 р. один не побоявся атакувати верхи п'ятнадцять противників, причому найзухвалішому з них ударом списа роздробив стегно і вибив з сідла. Навряд чи є підстава вважати Вільгельма ексклюзивним винахідником таранного бою – тим більше що його біограф працював біля 1075 р., коли цей прийом був уже добре відомим і, скоріше за все, зафіксованим на gobелені з Байє, котрий до того демонструє нам способи транспортування бойових коней кораблями [Бартелеми, 2012, с. 191–193]. Проте немає підстав сумніватися у тому, що серед усіх дарів, герцог найбільше цинив коней, котрих поважні мужі, які прагнули його приязні, слали йому з Оверні, Гасконі і навіть з Іспанії. Таким чином, з повідомлення хроніста напрашується чіткий висновок про те, що Вільгельм не лише сам експериментував із техніками верхового бою, але послідовно дбав про поставки коней для своїх людей. [Zumthor, 1968, s. 115].

На думку Жана Флорі, масована атака важкої норманської кавалерії принесла перемогу в одному з найповажніших зіткнень у християнському світі першої половини XI ст.: битві при Чівітате 1053 р. між військами папи Льва IX. та коаліцією зібраною проти нього південно-італійськими норманами [Флорі, 2013, с. 17]. Справді, Вільгельм Апулійський, якому належить

найдокладніша реляція про битву, кілька разів наголошує на тому, що нормани билися в кінному строю. Власне перша навальна атака вершників графа Річарда Аверського на італійські загони, котрі не встигли вишикуватися до бою, дезорганізувала папське військо.

Натомість швабські найманці Лева IX трималися твердо. Вільгельм докладно описує озброєння швабів і опосередковано протиставляє їх бойові техніки норманським вершникам.

«Це був гордий народ великої хоробрості, але недосвідчений у верховій їзді, тому бився він більше мечем як списом. Оскільки вони не були здатні панувати над своїми конями то не були спроможні завдати поважної шкоди списом, проте були досконалі і володінні мечем. Їх мечі були дуже довгими і гострими і вони часто спромагалися розрубати людину зверху до низу на дві частини. Вони вирішили зійти з коней і вишикуватися в пішому строю і дали собі слово краще загинути аніж показати ворогу спину. І такою була їх хоробрість, що навіть в цьому порядку вони були куди страшніші за вершників» [William of Apulia, p. 20].

Проти них Ульфред, брат Роберта Гвіскара, застосовував тактику змішаного строю, котра пізніше виправдала себе під Гастінгсом, проте спершу норманам довелося сутужно.

«Шваби змушені були розтягнути свій битевний шик проти войовничого Ульфреда. Спочатку той на відстані атакував стрілами, але вороги відповідали йому так само стрілами і врешті противники кинулись один на одного з мечами в руках і цими мечами бувало завдавали навзаєм небачені удари: можна було побачити людські тіла розсічені надвоє і вершників та

коней, що лежали мертвими поряд» [William of Arulia, p. 20].

Основний бойовий порядок піших формацій у IX-XI ст. – це так звана «стіна зі щитів», коли добре екіповані піші бійці з списами, мечами та сокирами, і, зазвичай, в кольчужних обладунках, утворюють лінійну формацію, прикриту щитами. Такий бойовий лад зображено на gobелені з Байє, про нього згадують англосаксонська «Битва при Мелдоні» та «Сага про Ньяля» [Сага о Ньяле, 1973, с. 438–439]. Атакувати «стіну зі щитів», за умови, що воїни, котрі її утворюють, достатньо підготовлені та відповідно споряджені, противнику непросто, а помірно просуваючи цю бойову формацію вперед, можливо досягти успіху в наступі. Застосування піхотної тактики аж ніяк не свідчить про «відсталість» війська, навпаки, шваби Лева IX, які розтягували фронт, аби уникнути оточення, воїни «фірду» короля Гарольда, або вікінги Егіля, мислили тактично грамотно і користалися особливостями рельєфу собі на користь. Торольв, брат Егіля, говорить воїнам: «...будемо триматися щільно до лісу, тоді він буде прикривати нас з тилу, і вони [скотти] не зможуть дістатися до нас з усіх боків» [Сага об Егіле, 1999, с. 163].

Головний герой поеми Вільгельма, Роберт Гвіскард особисто повів своїх вершників в атаку, коли побачив що Ульфред конче потребує допомоги. Ратні подвиги Роберта описані поетом з певними літературними гіперболами, проте вони в цілому кореспондують із мілітарними реаліями доби та візуальним матеріалом, зокрема – з мініатюрами Родеської Біблії.

«Роберт, помітивши що на його брата запекло нападають вороги, котрі вирішили не відступати ані на крок, із завзятістю та відвагою в'їхав в саму середину ворожих лав разом із загонами графа Герарда та калабріїцями, котрі довірили йому зверхність над собою. Він пробивав ворогів списом, обезглавлював їх мечем, роздаючи навколо кріпкі удари важкою рукою. Він бився обома руками, то списом то мечем, і вражав тим та іншим залежно від обраної цілі. Тричі він був вибитий з сідла і тричі вертався до бою щоразу більш затямим... І так він ніс перед собою смерть швабам. Він відрубав ноги та руки, відділяв голови від тіл, пробивав груди і плечі. І зрубуючи голови високим, він рівняв їх зростом з низькими, доводячи що велика звитяга не конче мусить належати великому тілу...» [William of Arulia, p. 21–22].

Попри свою гіперболічність, цей опис, повністю кореспондує з мініатюрами Родеської Біблії – особливо з драматичним фрагментом фоліо 144r, де зображено як голова одного з вершників злітає з пліч від спиртного удару меча. Судячи з повідомлення Вільгельма, результат битви вирішила навальна атака норманських вершників, що спричинила втечу італійців. Повернення Річарда із своїми людьми після їх переслідування призвело до повного оточення найбільш боездатних швабів, які загинули майже всі, незважаючи на героїчний спротив. Порівнюючи норманів та швабів Вільгельм натякає на те, що потужний удар списом може бути завданий лише вправним вершником, таким чином є підстави вважати, що йому вже була відома специфіка таранного бою. Він працював у другій половині 1090-их рр., тому немає гарантії того, що він

не усучаснив мілітарні деталі. Проте співставлення тексту та зображень ясно вказує на те, що експерименти з техніками кінного бою в норманському середовищі велися інтенсивно.

Високий попит на норманських найманців у Візантії та Середземномор'ї, котрий спостерігався в XI ст., доводить що такі експерименти з озброєнням і тактикою виявилися успішними, залізобокі франки користувалися там неабияким авторитетом. Два старших сина Танкреда Готвільського біля 1038 року служили Імперії на Сицилії, тоді як молодший біля 1060 р. перебував у союзі з еміром Сіракуз. Очевидно, що військова підтримка норманів цінувалася високо. Карколомна кар'єра Русселя з Байолю ватажка загону франко-норманських вершників, що спочатку служили імператору Роману Діогену, проте залишили його у битві під Манцикертом (1073). Воюючи далі на свій страх і ризик проти Візантії і турків-сельджуків, йому майже вдалося за прикладом своїх земляків, добути собі власні володіння в Анатолії і лише союз останніх з майбутнім імператором Алексієм Комніном, змусив його до капітуляції. Проте навіть Алексій не наважився скористатися поширеною візантійською практикою політичної боротьби і осліпити Русселя, натомість був змушений знову прийняти його на службу і лише повторна зрада нормана привела до його страти в 1077 р.

Описуючи мілітарні здібності візантійського можновладця у кінному бою, Анна Комніна прямо порівнює його з норманом. *«Насправді, Никифор умів володіти списом і прикриватися щитом. Побачивши Никифора на коні, можна було прийняти його за народженого у Нормандії, а не ромея. Верхи на коні цей юнак був справжнім дивом, природа щедро обдарувала його»* [Anna Comnena, 2000, p. 172].

На думку Девіда Дугласа, більшість перемог норманів між 1050 і 1100 роками були перемогами кінноти над піхотою [Дуглас, 2004, с. 118]. Спостереження загалом, вірне, але приймаючи його, мусимо врахувати зауваження Гая Хелселла, які він висловив з приводу дискусії навколо питання чи билися англосакси в кінному строю до 1066 р., або ж ця армована кіннота з'явилася в Англії разом з норманами.

«Позиції сторін в цих дебатах, подібно до дискусії, котра точиться стосовно чисельності військ, здебільшого базуються на серії припущень. Першим з них є анахронічний імпорт уявлень про кінноту та піхоту, запозичених безпосередньо з ранньомодерної і модерної воєнної справи. Що найраніше від XVII ст. постійні армії формально поділялися на регіменти кінноти та піхоти і чітко розрізнялися у плані тактики, зброї, бойового шикування та муштри. Через що піхота не могла битися верхи, а кіннота одразу зрозуміла - бій пішки шкодить її честі. Третій різновид кавалерії, котра пересувалася верхи, проте спішувалася для бою тоді був впроваджений у формі драгунів. ... Тоді як комбатантів доби раннього середньовіччя такий жорсткий поділ на роди військ не стосувалася... Були загони, котрі мали коней і такі, що не мали, і були такі бойові задачі, котрі краще були виконувати спішившись, а не верхи. Так само, деякі ситуації вимагали битися верхи, в інших начальник міг дійти висновку що краще зійти з коней. Від комбатанта

очікувано здатності виконувати якщо не всі такі завдання то їх більшість і битися за будь яких умов» [Hulsall, 2000, p. 180–181].

Не лише конями та їздою верхи, але і спорядженням, вражали нормани своїх противників та наймачів. Анна Комніна не приховує захвату, описуючи залізобоких «кельтів» з війська Боемунда Антіохійського, хоча її важко запідозрити у сентиментах до найнебезпечніших ворогів свого батька.

«Франкські обладунки являють собою кольчужну сорочку, плетену із кілець, цю міцну залізну тканину не пробивають стріли, залишаючи шкіру власника цілою. На додачу франки прикриваються щитом, але не круглим. Їх щит довгий, дуже широкий зверху, звужений унизу, так що має шпичак, децю вигнутий зсередини, а його зовнішня поверхня є гладкою та блискучою і має сяючий умбон литої латуні... Франк на коні є непереможним і може пробити діру у стінах Вавилону, проте позбувшись коня перетворюється на безпорадну жертву» [Anna Comnena, 2000, p. 242].

Перше велике зіткнення, в якому брав участь герцог Нормандії Вільгельм Завойовник, тоді ще Вільгельм Бастард – битва під Валь-е-Дюн (1047) [Wace, 136–137] так само відбувалася в кінному строю. Повідомлення сучасників події більш ніж лаконічні. Придворний біограф герцога Вільгельм з Пуатьє описує битву риторичними латинськими фігурами мови. Вільгельм з Жюм'єжу (біля 1000 – біля 1070) повідомляє важливу річ – битва відбулася у формі численних зіткнень окремих загонів кінноти [Douglas, 1964, p. 50]. Ані піхоти ані стрільців обидва сучасники події не помітили. Відкритим залишається питання чи снобізм середньовічних хроністів не дозволив витратити письмена на простолод, малозначний у битевній ордалії – Суді Божому, що визначав правого володаря Нормандії, чи битва справді відбулася за канонами феодалного конфлікту, що передбачав участь лише шляхетних вершників?

Колоритна батальна нарація про битву при Валь-е-Дюн, котру вмістив у свій віршований «Роман про Ру або історію норманського народу» створену в 1160-х рр. нормандським поетом Васом, змушує дати рацію

другому припущенню. Майстер Вас мешкав поблизу, у м. Кан і виказав у тексті обізнаність з топографією битви. Його розгорнена розповідь базувалася на місцевій усній традиції та героїчних «піснях про діяння» [Douglas, 1964, p. 51]. На відміну від урочистої латини хроністів Вільгельма, вона справляє враження хоча і сумбурної, проте детальної реконструкції «героїчного діяння із вищим сенсом».

Якщо брати повідомлення Васа на віру, то можна вважати, що при Валь-е-Дюн була застосована тактика зустрічних фронтальних зіткнень невеликих загонів армованих вершників із «нахиленими списами та щитами при боці», характерна саме для «статусних» лицарських зіткнень, як бойових так і турнірних. Тут справу вирішувала точність удару і надійність обладунку.

Виграний Вільгельмом «рейтинговий» поєдинок неабияк впливав на моральний дух сторін. Молодий герцог довів своєї лицарської кондиції, убивши у кінному поєдинку на списах Хардрода (Hardé) з Байє. На повному ходу Вільгельм вразив важку для кушованого спису ціль: він вцілив противнику в шию нижче щоки, удар заподіяв миттєву смерть.

Кульмінаційний момент битви настав коли французький король був вибитий із сідла в результаті навалної атаки лицарів із Контене. Короля спас надійний гобер і відданість його оточення. Вас двічі вертається до цієї події. Спочатку він пише, що короля здолав невідомий норман, в іншому – висловлює припущення, що цим норманом був Хаймо Зубатий, сеньор Контене.

Не варто повністю відкидати ймовірність того, що майстер Вас дещо осучаснив бойові техніки середини XI ст. аби прикрасити розповідь і біографію персонажів, проте безперечним є те, що в битві при Валь-е-Дюн поряд із молодим герцогом Вільгельмом приймало участь чимало вершників, котрі пізніше билися разом з ним при Гастінгсі (1066), першому зіткненні де застосування таранного бою посвідченого автентичним джерелом. Цим джерелом є килим з Байє, створений скоріше за все, на замовлення учасника битви Вільгельмового брата Одона, єпископа, про який мова піде нижче.

Fig. 5a. The Bayeux Tapestry, fragment, Musée de la Tapisserie de Bayeux, in situ, last third of 11th century.

Fig. 05b. *The Bayeux Tapestry*, fragment, Musée de la Tapisserie de Bayeux, in situ, last third of 11th century.

Fig. 5c. *The Bayeux Tapestry*, fragment, Musée de la Tapisserie de Bayeux, in situ, last third of 11th century.

За два тижні до Гастінгсу, Гарольд Годвінсон, тодішній король Англії, на півночі Англії у битві при Стамфорд-Бріджі повністю знищив інвазійну армію іншого претендента на англійський престол, свого брата Тості, котрому допомагав норвезький король Гарольд Гардрада. У цій битві не unikнули смерті ані Тості ані Гарольд Гардрада. Вартує згадати дещо пізніше повідомлення Сноррі Стурлусона про події, що передували битві під Стамфорд-Бріджем (1066), де Сноррі згадує двадцять англосаксонських рицарів, які прибули на переговори з норвежцями «*усі кольчужній броні, як і їх коні*». Далі Сноррі знову детально описує воїнів Гарольда Годвінсона та його самого, як вершників закованих у залізо з ніг до голови [Snorri Sturluson, 1964, p. 653–654]. І хоча далі Сноррі опис битви під Стамфорд Бріджем в деталях нагадує повідомлення норманських хронік і килиму з Байє про перемогу Вільгельма під Гастінгсом, аж до загибелі Гарольда Хардради від стріли у горло включно, не можна заперечити той факт, що хускарли англійського короля, зображені на килимі з Байє в однаковому озброєнні з вершниками Вільгельма. Тому, насувається припущення, що піша оборона була обрана англійським королем під Гастінгсом не тому, що його бійцям був невідомий кінний бій, але через те, що його темп маршу на південь не дозволив компенсувати втрати в конях під час битви під Стамфорд-Бріджем. Скоріше за все, під Гастінгсом зійшлися два війська, де елітарні частини були подібними одна до одної. Якщо Лінн Вайт і мав рацію, стверджуючи, що битва під Гастінгсом була боротьбою тактичної концепції VII ст. з концепцією XII ст. [White, 1961, p. 22], то це сталося не через

технологічну відсталість англосаксонського війська, але через специфічні тактичні умови та свідоме рішення англосаксонського короля.

Битва при Гастінгсі являла собою серію комбінованих атак важкої норманської та легкої бретонської кінноти, за підтримки піших лучників на лінію англосаксонських піших бійців, що вишикувалися у «стіну щитів» на гребні пагорбу. Англосакси оборонялися вправно, в певний момент франко-нормани були близькі до панічної втечі, проте холоднокровність Вільгельма і передчасна і невдала контратака частини англосаксонської армії (котра була оточена і знищена в полі), врешті принесла норманам перемогу. Гарольд Годвінсон був убитий на місці, а разом з ним і велика кількість англосаксонської знаті.

Битва при Гастінгсі, результатом якої стало норманське завоювання Англії, через запеклість і затаїтість учасників повністю випадає із умовностей феодальної війни, проте є типовою для попередньої епохи «темних віків», як то спостеріг Метью Стрікланд.

«Англо-сакси призвичасні здебільшого до оборонних війн у захисті батьківщини від іноземних загарбників, (аж до початку XI ст. ними були здебільшого язичники-вікінги) битву у полі зазвичай обертали для переможеної сторони у тотальну різанину. Знищення Гарольда Гардради та його норвежців було для Вільгельма і його людей похмурим але вчасним нагадуванням про те, що чекає їх у випадку поразки від короля Гарольда. Тому, не варто звинувачувати хроніста Вільгельма з Пуат'є у пустій риторичі, коли він згадує як герцог зупинив свої

війська, котрі втікали із поля бою при Гастінгсі, нагадуванням про те, що вони або переможуть або усі згинуть. З іншого боку, звичай брати полонених і залишати живими противників рицарського походження для викупу, який здається мав франкське походження, хоча і фіксується у Нормандському герцогстві біля 1066 р., проте без універсального застосування. При Гастінгсі і ставлення норманнів до противника і розпачлива тактична ситуація в якій вони опинилися, вчиняли такі наміри непрактичними, а тому небажаними. В «стратегічному» плані нормани маючи за плечима море, де оперував англосаксонський флот, потребували швидкої і вирішальної перемоги, звідси походить ризиковане рішення Вільгельма вдатися до гри ва-банк і превентивного удару. Більше того, навіть якщо страх перед наслідками поразки переважив плани на багату здобич, Вільгельм міг покріпити мораль свого війська наголосивши, що воно веде війну під штандартом наданим папою римським проти узурпатора-клятвopорушника. Коли жб врешті нормани здобули важко заслужену перемогу, в них не було жодної причини шкoдувати противників, землі та майно котрих вони планували захопити» [Strickland, 1996, p. 3–4].

Жан Флорі спостеріг, що повідомлення Вільгельма з Пуатьє про те, як герцог особисто брав участь в кінних атаках на англосаксонські позиції і зламав під час одної з них спис, проте був «з уламком страшніший за тих із довгими списками» (*terribilior cum parte hastae quam grandia spicula vibrantes*), наштoкxує на припущення про існування таранного бою на момент битви і таким чином текст Вільгельма підтверджує візуальну нарацію килима із Байє [Florі, 2016, s. 21, 399–400]. Подібно до Вільгельма з Апулії, котрий докладно зупиняється на подвигах Роберта Гвіскара у битві при Чівітате, Вільгельм з Пуатьє неодноразово повертається до особистих діянь свого герцога. «Три коня було вбито під ним. Тричі він опинявся на землі і безстрашно мстився за смерть свого бойового коня. І там він виказував швидкість і силу розуму та тіла. Лють його меча пробивала щити, шоломи та кольчуги, кількох він збив з ніг ударами свого щита» [Gesta Willelmi, 1845, p. 136–137].

«Рицарськість» герцога підкреслена Вільгельмом з Пуатьє згадкою про те, як той через свого посланця викликав перед битвою короля Гарольда на поєдинок, «кладучи свою голову проти його голови», аби зберегти життя бійців, «котрі не мали ніякого стосунку до їх суперечки» [Gesta Willelmi, 1845, p. 130–131]. Проте останній, після певних вагань, відмовився. Меттью Стрікланд вважає, що герцогу йшлося про те, аби виграти час і він був певним у відмові [Strickland, 1996, p. 44], проте з рівною ймовірністю можна висувати припущення про те, що герцог намагався таким «рицарським жестом» додатково зміцнити мораль своїх людей перед вирішальним зіткненням

У плані тактичних рішень битва при Гастінгсі має очевидні аналогії із битвою при Чівітате, оскільки обидві вирішив успіх армованої кінноти проти піших формацій, але про бойові техніки що стосувалися, ми

знаємо значно більше завдяки учаснику першої, Одо, єпископу (1036-1097) – брату Вільгельма Завойовника, котрий виступив меценатом килима з Байє, вишитого у середині 1080-их рр.

Саме на килимі з Байє уперше зустрічається зображення кушованого списа. Зброя та спорядження обидвох сторін, зафіксованих на гобеліні, ніби не є ультрасучасними на другу половину XI ст. – за винятком кольчужного прикриття ніг у деяких вершників, весь комплекс спорядження міститься на мініатюрах Родезької Біблії. Інформативна цінність гобелену полягає в тому, що він подає послідовну, цілісну демонстрацію як свіжих воєнно-технічних рішень, які протягом першої половини XI ст. були розроблені всередині корпорації *militis*, так і застосування нової тактики – таранного кінного бою із кушованим списом.

Зображення демонструє спустошливість таранної атаки на піші порядки. Незважаючи на запеклий спротив англосаксів, нормани вповні користуються перевагами вершників – ударною потужністю галопуючого коня, безпечною дистанцією, котру надає довгий кушований спис, високою позицією комбатанта в сідлі, що дозволяє завдавати ударів зверху донизу, від яких піхотинцю складно захиститися. Важлива деталь – це стать коней, під норманами переважно жеребці. Нормани активно використовували жеребців у якості бойових коней. На відміну від меринів та кобил, жеребці через запальну вдачу і природну агресивність, потребували неабиякої вправності від вершника, але і найкраще надавалися до бою. Сідла з високими луками, стремена, шпори дозволили вершнику певніше сидіти і краще контролювати коня, тому використання жеребця для тренуваного комбатанта стало можливим. В сцені загибелі короля Гарольда помітно як норманський вершник таранить власним жеребцем саксонського хускарла і як той падає збитий з ніг. Пішому англосаксу важко скоротити дистанцію, необхідну для ефективного ураження норманського вершника. Тому він обирає для своєї бойової сокири найуразливішу ціль – коня. На гобелені задемонстровано і перевагу клинкової зброї над древковою: на нижньому фрагменті помітно як відлітає англосаксонська сокира від держака, перерубаного норманським мечем. Крім таранного бою, джерело подає чи не весь арсенал способів застосування списа, придатних для вершника.

Проте Домінік Бартелемі слушно зауважив, що на гобелені з Байє: «представлено не кінний поєдинок і не турнір, де кіннота з'їжджається з кіннотою, але атака норманської кавалерії на спішену англосаксонську знать» [Бартелемі, 2012, с. 206]. Латинська «Пісня про битву під Гастінгсом» містить докладний опис поєдинку кінного норманського жонглера Тайлефера та пішого англійця, що передував битві.

«Тим часом, коли перед битвою усі завмерли, тортуровані страхом і трепетом від близької смерті в бою, жонглер, шляхетний своєю відважною душею, виїхав наперед з чисельного герцогського війська. Він покріпляв французьких мужів і страшив англійців, і бавився своїм мечем, високо його

підкидаючи. Певен англієць, який побачив самотнього мужаба який так віддалився від своїх численних сподвижників аби погратися з мечем, запалившись від того, як нехтує своїм життям рицар, вийшов вперед аби зустріти свою смерть. Як тільки англієць опинився у межах досяжності, жонглер пришипорив коня і гострим списом пробив англійця разом із щитом, а своїм мечем відрубав голову від нерухомого тіла. Обернувшись до своїх товаришів він показав їм свій трофей і таким чином посвідчив, що битва почалася їм на користь» [Carmen de Hastingae Proelio, 1996, p. 47].

«Пісня про Роланда», котру, якщо вірити повідомленнями XII ст. авторства Вільгельма Малмсберійського і Ордеріка Віталія, декламували нормани на битовому полі Гастінгсу, є першим текстовим джерелом, котрий подає точні описи таранного бою. Більшість авторитетів зійшлися на думці, що ця «пісня про діяння» була створена в середині XI ст., проте найдавніша редакція, що дійшла до нас, датується серединою XII ст., власне як і «Роман про Ру». Сюжет її обертається навколо поразки ар'єргарду Карла Великого на чолі із «префектом Бретонської марки Роландом *Hruodlandus Britannici limitis praefectus*» під час повернення із іспанського походу. Подія посвідчена джерельно, вона згадується під 778 р. у «Житті Карла Великого» авторства його придворного Ейнхарда (775 – 840). Франки, котрі розтягнули свої походні порядки аби пройти через Ронсенвальську ущелину, були атаковані і розбиті місцевими басками. Там поряд з Роландом загинув палатин Ансельм та придворний столярник Егхард. В короткому описі цієї події автор спеціально підкреслив важке озброєння (*armorum gravitas*) франків, котре зіграло фатальну роль у битві з легкоозброєними (*levitas armorum*) басками [Einhardi Vita Karoli Magni, 2005, p. 72].

Поль Зюмтор висловив припущення, що приводом повернення до цього сюжету і створення «пісні про діяння» про давно минулі часи була експедиція об'єднаних християнських сил у відповідь на вбивство короля Арагону. Поль Зюмтор зауважив, що її створення може бути пов'язане із походом в Північну Іспанію 1064 р. об'єданого із французьких контингентів війська, що закінчилася взяттям м. Барбастро, щоправда тимчасовим. Ці, м'яко кажучи, скромні успіхи християнського війська, відновили інтерес франків до сюжетів про війни Каролінгів із маврами.

На досить скромному історичному матеріалі північно-французькі поети-жонглері сконструювали епічну картину про вірного і хороброго Карлового васала Роланда, для якого рицарська честь, вірність сеньйору і, що найголовніше, репутація непереможного бійця важливіша за власне життя і тактичну доцільність. Подібні літературні твори, поперше чітко віддзеркалювали ідеали воєнних еліт XII ст., а по-друге значно прислужилися до складання і поширення рицарської мілітарної етики. А крім того, «Пісня про Роланда», регулярно подає натуралістичні і чітко структуровані описи таранної кінної атаки кушованим списом, детальні настільки, що вони більше нагадують інструкції аніж поезію. Власне,

вона тиражує інструкцію. «Пришипорив свого коня і поїхав швидко /і ударив так як належить / Розколов щит і розпоров гобер / Пробив груди, злавав ребра / Цілий хребет вибив геть / Своім списом вийняв тому душу / Ударив точно, так що його тіло злетіло / На повну довжину спису від коня і впало мертвим» [La Chanson de Roland].

В тексті описи таких поєдинків розташовані один за одним, причому їх порядок визначає статус учасників. Ясна справа, що комбатанти екіпіровані відповідно своєму статусу: у *гобери, добрі шоломи, міцні щити*, б'ються вони виключно рицарською зброєю – списками та мечами. Обидві описані в Пісні битви ніби розпадаються на низку індивідуальних зіткнень, проте в загальній композиції сюжету їх варто розуміти такими, що відбувалися одночасно, Автор мав на меті описати таранне зіткнення рицарських загонів, добре відоме шляхетним слухачам. Цей факт кореспондує з спостереженням Р. С. Смайла: «атака середньовічних вершників, насправді була сукупністю індивідуальних офензив, ефект залежав від того, чи вдасться учасникам разом зламати противника своєю вагою» [Smail 1994, p. 114].

«Пісня про Роланда» майже повністю ігнорує рядових комбатантів, він час від часу вказує їх загальне число, проте не звертає найменшої уваги на їх безпосередню роль у зіткненнях. Маємо справу з елітарним, так би мовити «рицарським», ракурсом спостереження битових реалій, при якому до нешляхетних бійців автору немає діла, якою б важливою не була їх роль у битві. Саме така нараційна конвенція дала можливість Бернарду Баграку сумніватися у пізнавальній цінності історичних джерел «рицарського кола». Проте специфічність конструкції битових описів, яку ми спостерігаємо у «Пісні про Роланда», не конче означає їх повний розрив з реальністю.

За спостереженням Роберта Бартлетта металеві обладунки перетворювали вершників на важких у буквальному сенсі слова. На повне спорядження могло йти до 30 кг заліза. У Середньовіччі, коли більшість сільськогосподарських знарядь залишалися дерев'яними, а ціна на промислові метали у десятки разів перевищувала ціну на зерно, рицарський бойовий обладунок був запаморочливою розкішшю. «Важкі кіннотники Середніх віків жили в добу зерна, а виглядали як люди доби металу» [Бартлетт 2007, с. 72–73]. Рицарське озброєння вимагало не лише коштовних матеріалів. Для його виробництва потрібно було чимало витратних матеріалів, часу, високотехнологічної, кваліфікованої праці. Ян Пірс доводив, що кування та інші операції, необхідні для виготовлення доброго меча, займали близько 200 робочих годин. Кольчуга, що складалася з клепанних кілець числом від кількох тисяч до кількох десятків тисяч штук, потребувала не менших зусиль [Pierce, 1986, p. 155].

Меч в XI ст. набув кардинально інших форм. Зміни в конструкції, що полягали у видовженні хрестовини і перетворенні на верша на монолітний диск, кулю, чи так званий «бразильський горіх», за висловом Еварта Окшотта, були спрямовані на

розширенні арсеналу бойових прийомів [Oakshott, 1991, р. 8]. Основна функціональна трансформація полягала в тому, що як кінцем хрестовини так і на вершечку меча можна було завдати шокового удару, таким чином колuche-січна зброя перетворювалася на універсальну. Натомість, техніка володіння мечем в сідлі не мала великого простору для розвитку. Металевий захисний обладунок сковував рухи, необхідність контролювати коня обмежувала рицаря у фехтувальних прийомах. Найвірніший шлях до успіху це контроль над конем. «Можна навіть сказати що хороший вершник але слабкий фехтувальник мав би перевагу над противником який є добрим фехтувальником але посереднім вершником» [Anglo, 2000, р. 295].

Спис залишав більше простору для маневру в сідлі, проте потребував від останнього спеціальної конструкції. Уже на сідлах з мініатюри Родеської Біблії помітне значне підвищення передньої луки сідла, що дозволяло техніку удару *fautre* (*feltro* – латиною) – так про нього згадує хроніст Гілберт Монський. Домінік Бартеlemi, посилаючись на Клода

Гайе, пише про нього так. «*Fautre* – це передня частина ленчика сідла, якщо в момент атаки вперти в неї вток списа, він діяв як таран і удар виходив надзвичайно сильним, нерідко летальним» [Бартеlemi, 2012, с. 348–349]. Недоліком такого прийому була чимала небезпека для того, хто його завдавав – якщо підпруга не витримувала надмірних навантажень, вершник вилітав у повітря разом із сідлом. Тому коня необхідно було притримувати і таким чином гасити силу удару.

Килим з Байе містить чи не єдине зображення наслідків невдалого удару *fautre* – виконаного на занадто високій швидкості – бойовий кінь позбавлений і вершника і сідла перевертається через голову, а вершник падає разом із сідлом не випускаючи з рук списа. Тому, напевне, прийом не прижився – на малих швидкостях він був не особливо ефективним, на великих – небезпечним для вершника, що його завдавав. Так само непросто, було і точно прицілитися. Але в критичних ситуаціях ударом *feltro* користувалися як «останнім шансом», що власне і описано у Гілберта Монського.

Fig. 6. Relief from Angouleme Cathedral, Cathédrale Saint-Pierre, first quarter of 12th century.

«Пісня про Роланда» краще кореспондує не з гобеленом з Байе, але з першим іконографічним джерелом, що документує таранне зіткнення між вершниками, а саме з рельєфом з Ангулемського собору, датованим на 1120-ми рр. Аскетичний за формою, проте виразний і динамічний рельєф, наглядно демонструє злотованість тренуваних бійців, відчайдушність котрих впливає з відточеного професіоналізму. Розщеплений щит ураженого бійця, нога, що втратила стремено, похилена голова, розкинуті руки – наслідки таранного удару, коли на вістрі списа концентрується уся вага армованого вершника та бойового коня і енергія його руху на повному кар'єрі. Екіпування комбатантів до дрібниць відповідає аналогам норманських вершників на гобелені із Байе, помітна навіть прорізь у кольчuzі, звідки виглядає руків'я меча. Проте тут

вони зішлись в поєдинку, причому застосовують саме кушування списа, а не удар «*fautre*», помітний і на гобелені. Ефективність таранної атаки залежала від величини кута, котрий утворював перекинутий через шию коня кушований спис до лінії напрямку руху вершника. Чим менший був кут, тим потужніший виходив удар, проте збільшувалася ймовірність зіткнення з противником, але як правило мало фатальні наслідки для усіх [Anglo, 2000, р. 227–228]. Тому виконання описаних в піснях про діяння ударів, коли спис прошивав наскрізь противника через усі шари захисного обладунку, викидав того з сідла а також збивав з ніг його коня, передбачало філігранну точність маневру для зменшення кута і досягнення максимальної потужності удару.

Власне в цьому рельєфі дістав завершення мотив кінного поєдинку, прописаний у двох каталонських

Бібліях. Ця батальна композиція повинна знаменувати собою завершення процесу оформлення нових бойових технік в універсальну систему таранного бою, котра підходила як для війни так і для ритуалізованих актів збройного насильства у середовищі воєнних еліт. Як це демонструють візуальні джерела – франко-нормани зіграли у ньому ключову роль.

Висновки. Наявна джерельна база дозволяє віднести Родезьку та Ріполійську Біблію до пам'яток норманського кола, або ж принаймні спостерегти значні норманські впливи у зображенні зброї та її застосування. Власне цим пояснюються численні аналогії та паралелі у мотивах та деталях, цих

пам'яток із килимом з Байє. Ці джерела чітко і послідовно фіксують новації в озброєнні вершника та кінному бою, що з'явилися протягом XI ст. – стремена з довгими путлицями і сідло з високими луками, перші дозволяли вершнику випростати ноги і впертися нижньою частиною спини у задню луку другого, що надавало комбатанту значно надійнішої опори; мигдалевидний щит, котрий почали носити в бою не в руці, але на шийному ремені, що звільняло ліву руку комбатанта для точнішого керування конем; кушування списа і таранний удар ним. Роль франко-норманів у розповсюдженні цих прийомів у найвіддаленіші куточки «християнського світу» була вирішальною.

Список використаних джерел

- Adémar of Chabannes, 2000. *Chronicle in: The Normans in Europe*, [edited and translated by Elisabeth van Houts], Manchester and New York, p. 269-270.
- Anglo S., 2000. *The Martial Ars of Renaissance Europe*, New Haven & London, 384 p.
- Anna Comnena, 2000. *The Alexiad* [translated by Elizabeth A. S. Dawes], Ontario, 302 p.
- Aristizábal, L. V., 2007. Norman and Anglo-Norman Participation in the Iberian Reconquista c. 1018–1248 [Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy], 384 p.
- Aristizábal, L. V., 2008. Roger of Tosny's adventures in the County of Barcelona, *Nottingham Medieval Studies* LII (2008), p. 5-16.
- Bibliotheca Apostolica Vaticana (BAV) Vat.lat. 5729 Ripoll Bible.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (2) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (3) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Carmen de Hastingsae Proelio, 1996. *The Battle of Hastings : Sources and Interpretations [edited and Introduced by Stephen Morillo]*, Woodbridge, p. 45–54.
- La Chanson de Roland vers 1090, Bibliotheca Augustana. [online] https://www.hs-augsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/11siecle/Roland/rol_ch02.html (date of access 21. 05. 2019)
- Cirlot, V., 1985. Techniques guerrières en Catalogne féodale: le maniement de la lance, *Cahiers de civilisation médiévale*, 28e année (n°109), Janvier-mars 1985, p. 35–43.
- Crouch, D., 2002. *The Normans. The History of a Dynasty*, London, 346 p.
- Douglas, D. C., 1964. *William the Conqueror: The Norman Impact Upon England*, Berkley & Los Angeles.
- Einhardi, Vita Karoli Magni / Эйнхард, Жизнь Карла Великого, 2005, Москва, 304 с.
- Flori, J., 1988. Encore l'usage de la lance... La technique du combat chevaleresque vers l'an 1100, *Cahiers de civilisation médiévale*, 31e année (n°123), Juillet -septembre 1988, p. 213–240.
- Flori, J., 1998. *Chevaliers et chevalerie au Moyen Age*, Paris, 308 p.
- Flori, J., 2016. *Richard Lvi srdce. Král a rytíř*, [Překlad: Dušan Špitálský], Praha, 476 s.
- France, J., 1999. *Western Warfare in the age of Crusades 1000 – 1300*, Cornell, 328 p.
- Gesta Willelmi ducis Normannorum et regis Anglorum, 1845, in *Scriptores Rerum Gestarum Willelmi Conquestoris*. [ed. Giles J. A.], London.
- Grotowski, P., 2011. Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843 – 1261), *Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków, 496 s.
- Guillelmus Apuliensis, Gesta Roberti Wiscardi, [text online], <https://www.thelatinlibrary.com/williamapulias.html> (date of access 24.11.2019).
- Halsall, G., 2003. *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*, London - New York, 320 p.
- Hoffmeyer, A. B., 1966. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid, *Gladius N V*, p. 1–194.
- L'Ystoire de li Normant et la chronique de Robert Viscart par Aimé, Moine du Mont-Cassin, 1835, Paris, 372 p.
- Nicolle, D., 1999. Arms and Armour of the Crusading Era 1050 – 1350, *Western Europe and Crusading States*, London, 636 p.
- Oakeshott, E., R., 1991. *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge, 306 p.
- Peirce, I., 2002. *Sword of the Viking Age*, Woodbridge, 152 p.
- Pierce, I., 1986. The Knight, His Arm and Armour in the Eleventh and Twelfth Century, *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood (Papers from the first and second Strawberry Hill Conference)*, Woodbridge, p. 152–164.
- Smail, R. C., 1994. *Crusading Warfare 1097-1193, second edition with a bibliographical introduction by Christopher Marshall*, Cambridge, 276 p.
- Snorri Sturluson, 1964. *Heimskringla. History of the Kings of Norway* [Translated with Introduction and Notes by Lee M. Hollander], Austin TX, 854 p.
- Strickland, M., 1996. *War and Chivalry. The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066 – 1217*, Cambridge, 388 p.
- The Art of Medieval Spain AD 500 –1200, 1993, New York, 358 p.
- The Bayeux Tapestry and Its Contexts. A Reassessment, 2014, Pastan, E. C., White S. D., with Gilbert K., Woodbridge, 416 p.
- The Bayeux Tapestry: New Approaches Proceedings of a Conference at the British Museum, 2011 [Edited by Michael J. Lewis, Gale R. Owen-Crocker and Dan Terkla], Oxford and Oakville, 196 p.
- The History of the Norman People. Wace's Roman De Rou, 2004, [translated by Glyn S. Burgess], Woodbridge, 264 p.
- White, L., 1962. *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 302 p

- William of Apulia. *Gesta Roberti Wiscardi*, <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> [date of access 29. 11. 2019]
- Zumthor, P., 1968. *Wilhelm Zdobywca*, Warszawa, 254 s.
- Бартелеми, Д., 2012. *Рыцарство. От древней Германии до Франции XII века*, Москва, 584 с.
- Бартлетт, Р., 2007. *Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950 – 1350 гг.*, Москва, 432 с.
- Дуглас, Д. Ч., 2003. *Норманны: от завоевания к достижениям 1050-1100 гг.*, Санкт-Петербург, 416 с.
- Зайбл, Ф., 2010. *Блиск і вбогість Середньовіччя*, Львів, 512 с.
- Рихер Реймский, 1997, *История* [пер. А. В. Тарасовой], Москва, 330 с.
- Saga o Nyale, 1973. [пер. с древнеисл. С. Канцельсона, В. Беркова, М. Стеблин-Каменского, О. Смирницкого и А. Корсуна] в *Исландские саги. Ирландский эпос. Библиотека всемирной литературы. Серия первая, Т. 8.*, Москва, с. 163–445.
- Saga ob Egile, 1999 [пер. со староисл. С. Масловой-Лашанской и В. В. Кошкина], Санкт-Петербург, 316 с.
- Флори, Ж., 2013. *Боэмунд Антиохийский. Рыцарь удачи*, Санкт-Петербург, 336 с.

Reference

- Adémar of Chabannes, 2000. *Chronicle in: The Normans in Europe*, [edited and translated by Elisabeth van Houts], Manchester and New York, p. 269–270.
- Anglo S., 2000. *The Martial Ars of Renaissance Europe*, New Haven & London, 384 p.
- Anna Commena, 2000. *The Alexiad* [translated by Elizabeth A. S. Dawes], Ontario, 302 p.
- Aristizábal, L. V., 2007. Norman and Anglo-Norman Participation in the Iberian Reconquista c. 1018–1248 [Thesis submitted to the University of Nottingham for the degree of Doctor of Philosophy], 384 p.
- Aristizábal, L. V., 2008. Roger of Tosny's adventures in the County of Barcelona, *Nottingham Medieval Studies* LII (2008), p. 5–16.
- Bartelemi, D., 2012, *Rytsarstvo. Ot drevney Germanii do Frantsii XII veka* [Chivalry. From ancient Germany to France of the XII century], Moskva, 584 s. (in Russian).
- Bartlett, R., 2007, *Stanovlenie Evropyi. Ekspansiya, kolonizatsiya, izmeneniya v sfere kulturyi 950 – 1350 gg.* [The Formation of Europe. Expansion, colonization, changes in the sphere of culture 950 – 1350], Moskva, 432 s. (in Russian).
- Bibliotheca Apostolica Vaticana (BAV) Vat.lat. 5729 Ripoll Bible.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (2) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Bibliothèque nationale de France (BNF), Latin 6 (3) Biblia Sancti Petri Rodensis.
- Carmen de Hastings Proelio, 1996. *The Battle of Hastings : Sources and Interpretations [edited and Introduced by Stephen Morillo]*, Woodbridge, p. 45–54.
- Cirlot, V., 1985. Techniques guerrières en Catalogne féodale: le maniement de la lance, *Cahiers de civilisation médiévale*, 28e année (n°109), Janvier-mars 1985, p. 35–43.
- Crouch, D., 2002. *The Normans. The History of a Dynasty*, London, 346 p.
- Douglas, D. C., 1964. *William the Conqueror: The Norman Impact Upon England*, Berkley & Los Angeles.
- Duglas, D. Ch., 2003, *Normanni: ot zavoevaniya k dostizheniyam 1050 – 1100 rr.* [Normans: from conquest to achievements of 1050 – 1100], Sankt-Peterburg, 416 s. (in Russian).
- Einhardi, *Vita Karoli Magni / Jejnhard, Zhizn' Karla Velikogo* [The Life of Charlemagne], 2005, Moskva, 304 s.
- Flori, J., 1988. Encore l'usage de la lance... La technique du combat chevaleresque vers l'an 1100, *Cahiers de civilization médiévale*, 31e année (n°123), Juillet -septembre 1988, p. 213–240.
- Flori, J., 1998. *Chevaliers et chevalerie au Moyen Age*, Paris, 308 p.
- Flori, J., 2016. *Richard Lvi srdce. Král a rytíř*, [Překlad: Dušan Špitálský], Praha, 476 s.
- Flori, Zh., 2013, *Boemund Antiohiyskiy. Rytsar udachi* [Bohemund of Antioch. Knight of Fortune], Sankt-Peterburg, 336 s. (in Russian).
- France, J., 1999. *Western Warfare in the age of Crusades 1000 – 1300*, Cornell, 328 p.
- Gesta Willelmi ducis Normannorum et regis Anglorum, 1845, in *Scriptores Rerum Gestarum Willelmi Conquestoris. [ed. Giles J. A.]*, London.
- Grotowski, P., 2011. Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843 – 1261), *Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków, 496 s.
- Guillelmus Apuliensis, *Gesta Roberti Wiscardi*, [text online], <https://www.thelatinlibrary.com/williamapulia.html> (date of access 24.11.2019).
- Halsall, G., 2003. *Warfare and Society in the Barbarian West*, 450–900, London - New York, 320 p.
- Hoffmeyer, A. B., 1966. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid, *Gladius N V*, p. 1–194.
- La Chanson de Roland vers 1090, Bibliotheca Augustana. [online] https://www.hs-augsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/11siecle/Roland/rol_ch02.html (date of access 21. 05. 2019)
- L'Ystoire de li Normant et la chronique de Robert Viscart par Aimé, Moine du Mont-Cassin, 1835, Paris, 372 p.
- Nicolle, D., 1999. Arms and Armour of the Crusading Era 1050 – 1350, Western Europe and Crusading States, London, 636 p.
- Oakeshott, E., R., 1991. *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge, 306 p.
- Peirce, I., 2002. *Sword of the Viking Age*, Woodbridge, 152 p.
- Pierce, I., 1986. The Knight, His Arm and Armour in the Eleventh and Twelfth Century, *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood (Papers from the first and second Strawberry Hill Conference)*, Woodbridge, p. 152–164.
- Riher Reymyskiy, 1997, *Istoriya* [History] [per. A. V. Tarasovoy], Moskva, 330 s.
- Saga o Nyale [The Saga of Nyala.], 1973, [per. s drevneisl. S. Kantselona, V. Berkova, M. Steblin-Kamenskogo, O. Smiritskogo i A. Korsuna] v *Islandskie sagi. Irlandskiy epos. Biblioteka vseмирnoy literaturyi. Seriya pervaya, T. 8.*, Moskva, c. 163–445. (in Russian).
- Saga ob Egile [The Saga of Egil], 1999, [per. so staroisl. S. Maslovoy-Lashanskoy i V. V. Koshkina], Sankt-Peterburg, 316 c. (in Russian).

- Smail, R. C., 1994. *Crusading Warfare 1097-1193, second edition with a bibliographical introduction by Christopher Marshall*, Cambridge, 276 p.
- Snorri Sturluson, 1964. *Heimskringla. History of the Kings of Norway* [Translated with Introduction and Notes by Lee M. Hollander], Austin TX, 854 p.
- Strickland, M., 1996. *War and Chivalry. The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066 – 1217*, Cambridge, 388 p.
- The Art of Medieval Spain AD 500 –1200, 1993, New York, 358 p.
- The Bayeux Tapestry and Its Contexts. A Reassessment, 2014, Pastan, E. C., White S. D., with Gilbert K., Woodbridge, 416 p.
- The Bayeux Tapestry: New Approaches Proceedings of a Conference at the British Museum, 2011 [Edited by Michael J. Lewis, Gale R. Owen-Crocker and Dan Terkla], Oxford and Oakville, 196 p.
- The History of the Norman People. Wace's Roman De Rou, 2004, [translated by Glyn S. Burgess], Woodbridge, 264 p.
- White, L., 1962. *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 302 p
- William of Apulia. *Gesta Roberti Wiscardi*, <https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf> [date of access 29. 11. 2019]
- Zaybdt, F., 2010. *Blisk i vbogist Serednovichchya* [The Shine and Poverty of the Middle Ages], Lviv, 512 s. (in Ukrainian).
- Zumthor, P., 1968. *Wilhelm Zdobywca*, Warszawa, 254 s.

SUMMARY

THE FRANCO-NORMAN CAVALRY IN 11th – BEGINNING 12th CENTURIES AND ORIGIN OF MOUNTED SHOCK COMBAT AS IT CONCERNS IN VISUAL SOURCES

Wolodymyr Hucul

Candidate of History, Docent of Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies
SHEE «Uzhhorod National University»

The article deals with the complex of visual sources of the XI - the beginning of the XII century, connected with the Franco-Norman armored cavalry. Namely, miniatures of the Roda Bible and the Ripoli Bible Bibles (both of North Catalan origin related to the scripture of St. Peter's Monastery in Ripol), the so-called the Bayeux Tapestry (72 meters long, made in the last third) XI century depicting the prehistory and the course of the Norman conquest of England with special emphasis on the Battle of Hastings (1066), as well as reliefs of the facade of St. Peter's Cathedral in Angouleme. The article analyzes the weapons and equipment depicted, the military practices for their use in battle, and also traces the dynamics of their changes, recorded by visual sources. These sources clearly and consistently capture the innovations in rider and equestrian weapons that emerged during the XI century - stirrups with long bows and a saddle with high bows, the first allowed the rider to straighten his legs and rest his lower back in the back bow of the second, which gave the combatant much more reliable support; an almond-shaped shield, which began to be worn not in the hand but in the neck strap, which released the left hand of the combatant for more precise control of the horse; biting the spear and ramming it. The role of the Franco-Normans in the dissemination of these techniques to the remotest corners of the "Christian world" was crucial. The integration of the Norman elites into the Frankish cultural space developed their fighting practices. As Matthew Strickland observed, during the X-XXI centuries. there was a shift from Viking fighting traditions based on the use of warships to Frankish ones, the basis of which was the use of fighting horses. While raising and keeping fighting horses in proper form is extremely painstaking and costly, there is not enough enthusiasm, even monarchy, to grow their livestock. From the beginning of the XI century. historians of economic and demographic processes record a powerful economic and industrial boom in the medieval West. From the beginning of the XI century. the Norman dukes had sufficient economic power and military involvement to implement effective, but expensive military and technological innovations, such as heavy cavalry.

Keywords: Franko-Normans, armored cavalry, chivalric arms and armor, mounted shock combat.

ОБРАЗ ВОРОГІВ-ХРИСТИЯН В УТРЕМЕРІ ХІ – ХІІ СТ. НА ОСНОВІ ПРАЦІ УСАМИ ІБН МУНКИЗА «КНИГА ПОВЧАНЬ»

Кепша Андрій Сергійович

докторант кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: andrewkepsha@gmail.com

http://orcid.org/0000-0002-1110-2059

У статті розглядається праця середньовічного арабського автора Усами ібн Мункиза «Книга повчань». Дана праця, яка була знайдена в Мадриді в музеї Ескоріал, викликала в свій час інтерес наукових кіл, оскільки дала можливість поглянути на відомі події ХІ – ХІІ ст. з протилежного для європейців-християн боку. Оскільки автор праці займав високий соціальний статус в суспільстві і брав активну участь в політичних перипетіях епохи, ця праця дає можливість розглянути події з точки зору як учасника, так і уважного спостерігача. Варто відзначити, що Усама ібн Мункиз походив з клану Бану Мункиз, які були власниками Шейзару – укріпленої фортеці та поселення, яке знаходилось на шляху з Алеппо в Дамаск, головних центрах тодішньої Сирії. Крім того, хороша освіта врешті дала можливість автору «Книги повчань» потрапити на службу до головних політичних діячів епохи від Каїру до Дамаску. Активна політична діяльність, яка давала можливість контактувати як з представниками світу ісламу різних течій, так і з християнами різних конфесій, створила умови до формування образу «ворога», не завжди очікуваного і передбачуваного. Автор доходить висновку, що поняття «ворог» не завжди передбачало «франків», які в ході події Першого хрестового походу заволоділи землями на Близькому Сході, створивши нові держави, та витіснивши мусульман. Крім того, навіть «франки» як такі, не в усіх випадках фігурують як єдине поняття, яке за різних обставин набуває різного забарвлення. Таким чином, аналіз даної праці дає можливість зрозуміти складність політичної ситуації в Святій Землі ХІ – ХІІ ст., поглянути на події з точки зору мусульман, які зазнали вторгнення європейців-християн, і врешті-решт відмовитись від стереотипного уявлення про дані події як протистояння двох «світів» – християн та мусульман.

Ключові слова: *хрестові походи, франки, мусульмани.*

Постановка проблеми. «Книга повчань» Усами ібн Мункиза (1095 – 1188) була створена ним в зрілому віці під кінець його політичної кар'єри. Аби краще зрозуміти можливості автора до написання вагомий праці, необхідно спробувати зрозуміти, як формується образ ворога в людини епохи ХІ – ХІІ ст. Слід пам'ятати, наскільки важливу роль в житті тогочасної людини відігравала релігія. Чи то християнство, чи то іслам, фактично уявлення про світ, про суспільство, поняття моралі, добра і зла диктувались нормами тієї чи іншої релігії. Людям властиві вади й слабкості в усі часи, тому не слід очікувати від тогочасних людей дій тільки згідно з їхніми релігійними нормами. На їхні вчинки часто впливали походження, освіта, сформований світогляд, соціальний стан, життєвий досвід, політичні та військові події. Тому, розглядаючи працю сучасника та учасника військово-політичних дій проти ворогів ісламу, слід ознайомитись з вище зазначеними нюансами, щоб краще зрозуміти мотиви його поглядів та вчинків.

Окрім того, поява європейців-християн в такій кількості не могла не вразити тамтешніх мешканців. А згодом, спостерігаючи процес завоювання європейськими лицарями земель на Близькому сході, дізнавшись про їхню мету (захоплення Єрусалиму, а далі можливо й Багдаду?), та безпосередньо постраждавши від них, світ ісламу чітко почав формувати собі образ цих нових ворогів. Чи був цей образ незмінним? Чи, все ж таки, зазнавав змін у

зв'язку зі зміною політичної ситуації? Чи бачили різницю між європейцями-християнами і місцевими християнами? І чи була врешті-решт різниця між новоприбулими європейцями-християнами і тими, які вже прожили певний час на Святій землі? Саме на ці й супровідні питання ми спробуємо знайти відповіді, аби зрозуміти, чи зазнавав образ ворога змін протяг життя автора «Книги повчань».

Варто зауважити, що мозаїчна ситуація, культурний та політичний розвиток, вплинули на формування певного стереотипного уявлення про жителів віддаленої Західної Європи, які з'явилися в Святій Землі в 1097-1098 роках. І події завоювання Єрусалиму й навколишніх земель сприймалися мусульманами в міру вже існуючих стереотипів. Звичайно, уявлення про європейців формувалось і фольклором (зокрема, «Тисяча і одна ніч»), розповідями купців й мандрівників, пілігримів, дипломатів, поетів, і врешті-решт творами античних авторів (зокрема і Птолемея), переклади яких стали надбання і культури ісламу. Саме ці фактори сформували уявлення про «інших» [Carole Hillenbrande, 2000, с. 263–268]. Тому дана праця ставить собі за мету спробувати зрозуміти, що впливало на формування образу «інших», образу «ворога», та ким врешті-решт є цей «ворог», якими рисами наділений. «Книга повчань» дає таку можливість, зважаючи на бурхливі події в біографії автора «Повчань», в яких він брав участь.

Огляд джерел та літератури. «Книгу повчань»

Усами ібн Мункиза важко назвати класичним в європейському розумінні терміном «мемуари» чи «автобіографія». Твір належить до жанру арабської літератури під назвою «*adab*», який покликаний розважити читача, але водночас і повчати на конкретних приклад з життя автора. В творах подібного жанру не завжди повинна бути описана правдива інформація, яка має формувати цілісну нарративну цікаву розповідь (навіть якщо доведеться віддалитись від правди) [Carole Hillenbrande, 2000, с. 260–262]. «Книга повчань» Усами ібн Мункиза була виявлена в 1880 році французьким вченим Г. Деренбургом. Вона збереглась тільки в одному екземплярі сильно пошкодженого манускрипту неподалік Мадриду, будучи у власності монастиря Ескориал. Близько двадцяти п'яти перших сторінок не збереглося, тому текст розпочинається з обірваного речення. Праця складається з чотирьох частин, з яких певні фрагменти вдалось відновити на основі цитат з інших арабських праць даного періоду. Саме завдяки Г. Деренбургу з'явилось перше видання твору (1886 р.), а згодом воно було доповнене біографією автора твору (1889 р.). Переклад французькою з'являється щойно в 1895 році. Згодом американський вчений Ф. К. Гітті доповнює і покращує видання твору арабською, та врешті робить переклад англійською (1930 р.) [Paul M. Cobb, 2008, с. 81–84]. Нове видання твору було здійснено 2005 року, яке скоригувало певні неточності в перекладі твору з арабської мови [Paul M. Cobb, 2008].

Історіографія з даного питання детально проаналізована в праці Carole Hillenbrande [2000]. Окрім того, аналіз праць з даного питання таких авторів як Francesco Gabrieli «*Arab Historians of the Crusades*» [1969], Amin Maalouf «*The Crusades Through Arab Eyes*» [1983], Emmanuel Silvan «*Modern Arab Historiography of the Crusades*» [1972], David Nicolle «*The Crusades*» [2001], Jonathan Phillips «*The Crusades 1095 – 1197*» [2002], Paul E. Chevedden «*The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis*» [2008], Jonathan Riley-Smith «*The Crusades, Christianity and Islam*» [2008], Niall Christie «*Muslims and the Crusaders: Christianity's Wars in the Middle East, 1095 – 1382, from the Islamic Sources*» [2014], Paul M. Cobb «*The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*» [2014] можна знайти в «*An Analysis of Carole Hillenbrand's 'The Crusades: Islamic Perspectives'*» [2017]. Самі ці праці дають змогу проаналізувати «Книгу повчань» Усами ібн Мункиза та світ, в якому він жив і творив, чому і присвячена дана робота.

Виклад основного матеріалу. Усама ібн Мункиз народився в 1095 р., тобто в рік, коли Папа Урбан II саме здійснив свою доленосну промову в Клермоні. Шейзар, місто народження майбутнього автора «Книги повчань», було невеликим містечком. Але воно було розташоване на шляху між Алеппо (на пн.) і Дамаском (на пд.), які відігравали важливу політичну та військову роль в даному регіоні. Його сім'я володіла цим містечком відносно недовго – м. Шейзар було подароване діду Усами християнським єпископом.

Щоб краще зрозуміти формування світогляду

Усами, варто звернути увагу на політичну ситуацію в регіоні. Кінець XI – початок XII ст. – це був час, коли протистояння між Єгипетським (Фатіміди) і Багдадським (Аббасиди) халіфатами послабило обидві сторони. Емірати перебували в залежності від тих чи інших володарів, залежно від політичних обставин. Вони диктували політику союзів, яка часто приводила тих чи інших навіть до християнських володарів – імператора Східної Римської імперії чи володаря Єрусалимського королівства. Окрім політичного протистояння між Фатімідами і Аббасидами, не слід забувати про занепалих Омейядів, які були витіснені на окраїни мусульманського світу. Варто зауважити, що навіть халіфи в Багдаді чи Каїрі не були повноцінними володарями в традиційному розумінні цього слова. Частіше за все вони були маріонетками своїх власних візирів [Paul M. Cobb, 2008, с. 23–45].

Складну мозаїку протистояння доповнював релігійний фактор, тобто протистояння сунітів і шіїтів, центри яких знаходились відповідно в Багдаді та Каїрі. Не варто оминати увагою і події кінця XI ст., які трапились в середовищі шіїтів – створення нової секти Назаритів, більш відомі під назвою Ісмаїліти. Серед європейців вони стали відомі як секта вбивць Ассасинів. Вона наводили жах як на увесь християнський, так і на мусульманський світи. Їхній лідер Гасан ібн аль-Саббаг був оповитий легендами ще за життя [Maalouf Amin, 1983, с. 261].

До цієї військово-політичної палітри додається сила, яка з часом починає відігравати безпосередню ключову роль в регіоні – тюрки-сельджуки. Саме їхній наступ на землі Візантії врешті спровокував ряд подій (звернення візантійського імператора Олексія Комнина до Папи Римського Урбана II, та заклик до звільнення християнських земель від ворогів християнства), які посилили вплив тюрків на Близькому Сході. Вони часто роздавали землі вірним їм людям, а отже посади емірів та атабеків. Саме вони найчастіше отримували титул «султана» від багдадських халіфів і були реальною владою в регіоні. Влучно описують ситуацію слова: «Цілуй будь-яку руку, яку не можеш зламати, і моли Господа, аби допоміг тобі зламати її» [Maalouf Amin, 1983, с. 116].

На протигагу світу ісламу, в регіоні важливу роль відігравало християнство. Перш за все в регіоні традиційно проживали християни: греки, копти, сирійці; а згодом і європейці-католики. Безперечно давнім гравцем в регіоні була Візантійська імперія, яка вважали землі Малої Азії та Близького Сходу своїми, тимчасово втраченими через посилення тюрків-сельджуків, та мусульманського світу загалом. Але в той самий час співпраця між «ворогами» (наприклад, Константинополем і Каїром) не викликала здивування [Maalouf Amin, 1983, с. 125]. Зрештою поява хрестоносців та їхніх держав (Едесса – 1098, Антіохія – 1098, Єрусалим – 1099, Тріполі – 1109) змінило кардинально і без того складну систему відносин в регіоні. Крім того, відсоток від населення в регіоні склали євреї, які становили ту частину суспільства (як і місцеві християни), яких мусульманські правителі називали «люди письма».

Серед такої політичної, військової, релігійної мозаїки і опинилось малопомітне місто Шейзар,

виживання якого залежало від здійснення правильних і вчасних маневрів між сильними сусідами.

З дитинства Усама перебував під впливом військово-політичних подій – з розповідей він чув про участь легендарного Танкреда в захопленні Антіохії та наступі безпосередньо на Шейзар (1110 рік), а вже 1113 року таємнича секта ассасинів здійснює напад на його рідні землі. Отримавши класичну освіту (знання з риторики, граматики, поезії тощо), Усама повинен був усадкувати Шейзар, але через те, що батько відмовився від влади й присвячував себе переписуванню Корану та полюванню, влада перейшла до дядька Усами, який згодом передав владу своєму сину. Саме тому Усама згодом опиняється в почті мосульського атабека Зенгі, а в 1138–1148 рр. живе в Дамаску, перебуваючи вже під загрозою нападу збоку Зенгі. Саме в цей час налагоджується союз між Дамаском та Єрусалимом проти того ж Зенгі, а сам Усама бере участь в переговорах між двома сторонами. Співпраця між християнами-франками та мусульманами не повинна викликати здивування, оскільки такі союзи формувались не рідко, наприклад й 1108 року [Maalouf Amin, 1983, с. 195]. З цього часу Усама ібн Мункиз часто перебуває в Палестині, де він очевидно міг налагодити відносини з впливовими представниками Єрусалимського королівства. З часом політична ситуація змінюється не на користь Усами, і він змушений виїхати в Єгипет, де він займає впливові посади при дворі Фатімідів. Але участь в політичних змовах примушують його покинути і ці землі, тому він відправляється знову в Дамаск. Дорогою, як він сам розповідає, на нього здійснюють напад люди короля Єрусалиму, і під час цієї сутички Усама втрачає свою безцінну бібліотеку (близько чотирьох тисяч книг). На схилі його життя сходиться зірка нового правителя, який зміг припинити чвари в регіоні та об'єднати більшу частину земель під своєю владою – Саллах ад-Дін Юзуф. Саме йому вдається повернути більшу частину земель під владу мусульман та врешті захопити Єрусалим. Усама помирає 1188 року, ставши свідком успіхів мусульманського володаря-курда.

Оскільки поняття «ворог» для автора «Книги повчань» змінювалось в залежності від політичної ситуації, то варто наголосити, що ми відштовхуємось від встановленого поняття протистояння християн та мусульман в регіоні. Тому звернемо свою увагу саме на описах християн, які за визначенням були ворогами ісламу (не дивлячись на те, що і християни, і євреї вважались людьми «письма» і не були ворогами ісламу як такого), і яким врешті було оголошено джихад. Але варто наголосити, що джихад міг набувати різної форми. Зокрема «великий джихад» передбачав внутрішню духовну боротьбу та виконання приписів Корану. Натомість «малий джихад» передбачав конкретну фізичну боротьбу з ворогами ісламу і не мало значення, чи це наступальна чи оборонна війна. В контексті подій, які розглядаються, термін «джихад» передбачає оборонну священну війну з метою вигнання франків та повернення Святої Землі під контроль мусульман [An Analysis of Carole Hillenbrand's, 2017, с. 10–11].

Єдиний збережений варіант «Книги повчань»,

який доступний наразі науковому світу, розпочинається, як було зазначено вище, одразу з битви з франками. Оскільки рідне місто автора Шейзар було фактично прикордонним, то облоги фортеці чи дрібні сутички траплялись доволі часто. Зокрема «...в рік 532 (1138) правитель Візантії (malik al-Rum) виступив в похід на наші землі. Він сформував союз з франками (нехай Господь покине їх), аби здійснити напад на Шейзар та взяти його в облогу» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 112–113], а також «...ми продовжували рух нашим загоном до неділі 7 червня 1154 року. Наступного ранку ми були дуже здивовані появою загону франків в аль-Муїяліг (форпост в пустелі, близько 50 км на північ від Акаби в сучасній Йорданії), які вбили Аббаса та його сина Хасана аль-Мулька, взяли в полон його сина Насра та відступили з його скарбами та дружинами. Вони вбивали всіх, хто траплявся на шляху, та захопили в полон мого рідного брата Мухаммада. Ми зупинились серед пагорбів, а франки відступили» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 170]. Дуже часто відбувались сутички з військами могутнього Антіохійського князівства, яке становило реальну загрозу мусульманському світу з часів його утворення Боемундом I в 1098 році, грізна слава про якого гриміла в ті часи не тільки серед християн (і католиків, і православних), а й особливо серед мусульман. «Подібна подія трапилась зі мною під час нападу на Апамею. Іль-Газі щойно завдав поразки франкам при аль-Балаті, це було в рік 513(1190). Він знищив їх та вбив Рожера, правителя Антіохії, та всіх його вершників. Тому мій дядько Султан приєднався до війська Іль-Газі. А мій батько залишився у фортеці в Шейзарі... За кілька днів мій дядько повернувся від Іль-Газі. Він повідомив мене, аби я відвідав його в той час, який був незвичним. Отже, я відправився до нього і як ви думаєте, що я побачив? Одного з франків! Мій дядько сказав: цей вершник прибув з Апамеї, бажаючи зустрітись з воїном, який вразив своїм списом вершника Філіпа. Франки дуже вражені тим ударом списа, який зміг пробити подвійний захисний обладунок, хоч сам вершник і вижив. Але як він міг вижити? – закричав я. Франк відповів: Той удар тільки пронизав шкіру йому на тазі. Доля й справді неприступна фортеця. – була моя відповідь...» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 201]. Не менш повчальною та сповненою пієтетом історією є наступна розповідь «...Один наш воїн-курд, якого звали Майяг, одного разу вибив із сідла ударом списа одного франка і таким чином вбив його. Кілька днів по тому франки здійснили на нас напад знову. Цього разу Майяг, який щойно одружився, відправився на битву, одягнувши поверх гауберку червону накидку... за якою його легко можна було впізнати. Як наслідок, один франк вдарив його своїм списом і вбив. Наскільки близькі один до одного можуть бути весілля та похорон!» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 225]. Усама, який брав участь не в одній битві, детально описує пошкодження, які йому вдавалось (хоч і не завжди) завдати ворогу «...я спрямував свій спис на франка. Він впав набік настільки, що його голова була на рівні стремени, його щит та спис випали з його рук, а шолом злетів з голови. На той момент ми добрались

до наших піхотинців. Франк натомість піднявся і знову сів в сідло: на ньому була кольчуга під тунікою і мій спис не завдав йому жодної шкоди! Він разом зі своїми спільниками відступили. Наша піхота забрали його щит, спис та шолом» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 256–257] або «...франк завдав удару своїм мечем по краю обличчя, зробивши поріз через чоло, повіку, شوку, ніс та верхню губу, що призвело до того, що половина його обличчя звисала йому на груди» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 296].

Варто зауважити, що автор праці описує не тільки дрібні сутички з франками, але й значні події, зокрема тривалі облоги важливих фортець, прихід до влади нових правителів, походи франків й візантійців на Дамаск та Шейзар, та події Першого та Другого хрестових походів. «Антиохія належала справжньому дияволу серед франків, якого звали Рожер (Усама називає його Rujar, йдеться про Роджера із Салерно, який був регентом Антиохії в 1112 – 1119 рр.). Цей Рожер відправився як палігрим до Єрусалиму, володарем якого на той час був Балдуїн (Усама називає його Baghdadawin al-Brunn, йдеться про Балдуїна II, короля Єрусалиму 1118 – 1131 рр.). Балдуїн на той час був вже старим, в той час як Рожер молодим... Господь вирішив, аби Іль-Газі зустрівся з Рожером в битві під Данітом в 513 році та знищив його та всю його армію (тут Усама припускається помилки, оскільки Рожер загинув в битві «на полі крові» поблизу аль-Балат)» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 396; 788]. Слід зазначити, що ворогами Усами часто виступали не тільки франки, але й візантійці, які продовжували відігравати одну з ключових ролей в даному регіоні: «Один з найбільш дивних випадків долі відбувся в 532 році (1138), коли візантійці відправились в похід проти Шейзару. Вони встановили біля фортеці жахливі мангонелі, які вони принесли зі своєї країни, щоб завдати удари важкими набоями. Їхні камені вагою в двадцять-двадцять п'ять ратлів (міра ваги, яка варіювалась з часом; в часи пізнього середньовіччя в Єгипті один ратл становив приблизно 0,5 кг; в Сирії один ратл становив дещо більше) могли летіти на таку відстань, яку не могла подолати жодна стріла...» [Usamah ibn Munqidh 2008, с. 382; 785]. Місто Дамаск завжди становило для франків неабияку загрозу, тому неодноразово здійснювались спроби його захопити. Зокрема, Усама описує один з таких випадків, який трапився 1129 року: «Франки одноголосно домовились між собою здійснити похід на Дамаск та захопити це місто. Отже, вони зібрали чимало лідерів, зокрема графа Едесси, Тель Башира, та володаря Антиохії. Останній взяв в облогу Шейзар на шляху до Дамаску. Франки вже почали сперечатись між собою за власність й будинки в Дамаску, лазні, базари тощо... Отже, мусульмани відправились в похід проти франків та зустрілись в битві біля міста Кафартаб. Господь дарував перемогу мусульманам та знищив всіх франків [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 385–388]. Події Першого та Другого хрестових походів теж не оминають увагу автора «Книги повчань» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 340–342; 674].

Особливу увагу Усама ібн Мункиз приділяє регенту Антиохії, племіннику Боемунда, Танкреду:

«Танкред, володар Антиохії після Боемунда, взяв нас в облогу. Отже, ми бились один з одним і згодом уклали договір... Після того минуло близько року як Танкред знову пішов на нас війною і ми бились перед самими мурами міста... Одного дня багато піхотинців відправились з Шейзару. Франки атакували їх, але не змогли зрушити їх з їхніх позицій. Тоді Танкред увірвався в їхні ряди і вигукнув: «Ви мої лицарі! Кожен з вас отримає винагороду в сотні разів більшу аніж отримують ці мусульмани. Вони всього-навсього сержанти (Усама використовує термін sarjand), тобто піхотинці, а ви не можете відтіснити їх з їхніх позицій!... але вони все одно не спромоглися відтіснити наших воїнів» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 266–270].

Володарі Антиохії неодноразово здійснювали напади на місто Шейзар і були впливовими гравцями на політичній арені. Не рідко Усама описує франків (зокрема і вище згаданого Танкреда), де вказує на такі їхні риси як хитрість та підступність, але водночас обережність і хоробрість: «Насір аль-Давла Якут, управитель міста Аскалон, підійшов до нас і крикнув: «Ваш вантаж, підніміть його! Підніміть його!» На що я відповів: «Навіщо? Невже ти боїшся, що франки відберуть його?» «Так! – відповів він. «Не турбуйся, вони слідкували за нами й супроводжували нас на всьому шляху до Аскалону і в нас не виникало ніякого страху. Чому ж ми повинні боятись зараз, коли ми знаходимось в нашому місті?» Франки знаходились неподалік від нас. Тоді вони відступили на свою територію, зібрали більше війська і напали на нас піхотою, кіннотою і прибули навіть з наметами, щоб взяти місто Аскалон в облогу. Отже, ми виступили про них... авангард франків вже прибув. Франки (нехай Господь прокляне їх) найбільш обережні люди на війні. Вони піднялись на пагорб і зайняли там позиції, а ми зайняли позиції на пагорбі навпроти них. Між двома пагорбами був відкритий простір, де знаходились наші товариші, які були відділені від нас, а також ті, що доправляли коней, опинились поблизу франків. Останні не відправили навіть одного вершника проти них, оскільки переймались, чи не хитрість це або пастка...» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 141–146].

Цікавий випадок трапляється з автором, який переконує нас в хитрощах франків: «Ми прокинулись одного дня на ранкову молитву і помітили загін франків, приблизно десять вершників, які наблизились до воріт міста до того, як їх відчинили. Вони запитали вартового: «Яку має назву це місто?» Наші ворота були зроблені з дерева, вздовж яких встановлені були палки-болти, а вартовий знаходився всередині міста. Він відповів: «Місто називається Шейзар». Тоді франки здійснили постріл в отвір воріт, повернули своїх коней і відступили... За твоїм наказом, – сказав я своєму дядьку, я візьму кілька людей і буду переслідувати франків, щоб наздогнати їх поки вони не віддалились». «Ні, – відповів дядько. Чи є в Сирії франк, який не знає міста Шейзар? Це хитрість!» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 243–244]. Вартий уваги випадок, де Усама описує хитрощі й винахідливість франків під час бою: «...Того дня (27 листопада 1108 року) якийсь диявол-франк вершник підійшов до Танкреда і сказав: «Зробіть мені ящик з дерева, в який

я зможу залізти. Тоді опустить мене вниз по схилу до них на ланцюгах, причіплених до ящика. Таким чином вони не зможуть завдати шкоди ланцюгам своїми мечами...він спустився вниз схилом до печери...Отже, той франк зробив не один постріл з лука, але не вразив нікого через те, що місце було занадто вузьке, а людей там було занадто багато» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 279–280].

Не дивлячись на хитрощі франків, автор «Книги повчань» неодноразово відзначає їхню мужність та хоробрість, хоч і в деяких випадках слабкість: «Син Боемунда, володаря Антіохії, спостерігав за тим, що відбувається. Коли до нього прибули два вершники, він відправив когось взяти їхні щити, які він наказав перетворити на корита для тварин. Тоді він згорнув намети і сказав їм: «Один воїн-мусульманин переслідує двох франкських лицарів! Ви не чоловіки – ви жінки!» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 262–263]. А в той самий час Усама відзначає: «Франки не володіють жодними людськими чеснотами окрім мужності...ніхто не заслуговує в них такої пошани як лицарі. Саме вони володіють правом судити та здійснювати вирок», і далі «...В Апамеї був один видатний франкський лицар, якого звали Бадрату. Він завжди питав, чи зустріну я коли-небудь в битві Джуму. А Джума завжди питав, чи зустріну я коли-небудь в битві Бадрату. Військо з Антіохії виступило проти нас...Один лицар вийшов з їхніх наметів і зупинився перед нашим загоном. Він запитав: «Чи є Джума серед вас? – Ні, – відповіли вони...То був Бадрату...Він напав на чотирьох наших воїнів, і зійшовся в сутичці з одним з них...але завдав безглузлого удару. Отже, він відступив до свого табору» [Usamah ibn Munqidh 2008, с. 271–272], а також «...наше військо кинулось в наступ та оточило їх на марші. Раптом, один франкський лицар вийшов вперед та почав завдавати удари нашим людям доки не потрапив всередину ворожих йому військ...і його поранили, але він продовжував битись пішим доки не відступив до своїх товаришів» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 275].

Не менш цікавим, але й кумедним видається епізод, який автор зафіксував з вуст одного еміра з Єгипту: «Коли я був молодим, я здійснював піші рейди з Аскалону. Одного дня я був в поході на шляху до Єрусалиму, сподіваючись вибити щось з франкських пілігримів. От ми й натрапили на одну таку групу. Я зіштовхнувся з одним з них, який мав списа, а за ним знаходилась його дружина, яка тримала посудину у вигляді банки, в якій була вода. Чоловік завдав мені першого удару списом, через що я завдав йому удару і вбив. Тоді його дружина напала і завдала мені удару тією банкою в обличчя і залишила мені другий рубець. Кожен з них залишив слід на моєму обличчі» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 418–419]. Отже, Усама ібн Мункиз не позбавляє своїх ворогів таких рис як мужність і відвага, хоч і зазначає, що «...коли йдеться про франків...володіють вони жодними іншими рисами окрім мужності й войовничості, так само як дикі звірі наділені силою та здатністю носити вантаж» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 425].

Тим не менше, розповідь Усама ібн Мункиза

змушує замислитись, чи дійсно франки сприймали мусульманами так категорично. Безперечно, автор праці мав можливість неодноразово мати з ними справу, і то не тільки на полі бою. Тому можна зустріти цікаві випадки з життя Усама, де франки постають і з позитивними рисами: «Я порадився з Нур аль-Діном, шукаючи в його словах поради. Він сказав мені: «Ти ж не говориш серйозно, коли кажеш, що повернешся в Єгипет, де щойно зазнав великих проблем! Життя занадто коротке для цього. Я відправлю повідомлення до короля франків, аби здобути від нього право на безпечний проїзд для твоєї сім'ї, і відправлю когось супроводжувати їх». Отже, він (нехай Господь благословить його) відправив повідомлення і отримав право на безпечний проїзд від короля, з хрестом на ньому, який можна було використовувати і на морі, і на їхніх землях» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 188]. Іншим разом автор згадує про візит до франків, який він здійснив з метою звільнення полонених: «Я часто подорожував, аби відвідати короля франків в той час, коли діяв договір, укладений між королем франків та Джамал аль-Діном Мугаммадом (нехай Господь благословить його) у зв'язку з тим, що мій батько в свій час проявив щедрість до короля Балдуїна, батька королеви, дружини короля Фулька, сина Фулька (йдеться про період перебування Балдуїна в Шейзарі в полоні в 1123 році. Цей епізод теж зустрічається в праці Усама – с. 358). Франки вивели полонених, тому я міг викупити їх з полону. Отже, я звільнив тих, чие визволення Господь полегшив» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 307]. Неодноразово, в часи недовготривалого миру в регіоні, Усама як представник вищих прошарків суспільства, відправлявся на полювання (ця пристрасть була особливо властива його батьку). Один з таких епізодів можна зустріти в праці: «Я відправився з еміром Му'ін аль-Діном до Акри, аби відвідати короля франків Фулька, сина Фулька. Ми зустріли там генуезців, які щойно прибули із земель франків і привезли з собою дикого яструба, який полював на журавля...» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 567].

Дуже цікавий епізод можна зустріти в праці, який демонструє співпрацю та порозуміння між франками та мусульманами: «Рожер, володар Антіохії, відправив повідомлення моєму дядьку: «Я відправив одного з моїх лицарів з важливим дорученням до Єрусалиму. Прошу тебе надати йому супровід від Апамеї до Рафанії. Той лицар відправився своїм шляхом і відправив повідомлення моєму дядьку – «Мій володар відправив мене з важливим дорученням, яке має таємний характер. Але я бачу, що ти людина мудра, тому я можу тобі розповісти про це доручення. – Але як ти знаєш, що я мудра людина, якщо ми ніколи раніше не бачились? – запитав мій дядько. І лицар відповів: «Тому що я помітив, що землі, які я перетинав, перебувають в суцільних руїнах, в той час як твої землі процвітають. І я зрозумів, що ти не зміг би примусити їх процвітати, окрім як досягнути цього своєю мудрістю та правильним управлінням. Після того він повідомив про мету своєї подорожі» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 322–323].

Варто наголосити, що Усама ібн Мункиз відрізняє

щойно прибулих франків від тих, які вже певний час проживають в Палестині. Зокрема, цікавий випадок трапляється з його посланцем, якого він відправив до Антіохії, і він був запрошений в гості до знатного франка: «...нам поклали на стіл страви, які були дуже чисті і неймовірно смачні. Але господар побачив, що я тримаюся осторонь і не куштую їжі, і сказав: «Сміливо можеш їсти з апетитом! В мене немає їжі франків. Мені куховарить жінка-єгиптянка, тому я ніколи не їм нічого іншого окрім її страв. Свинина ніколи не буває на моєму столі». Отже, я поїв, хоч і з обережністю, і ми пішли геть» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 447–448]. Але далі з посланцем Усами відбувається не менш цікавий епізод в Антіохії, оскільки він був звинувачений у вбивстві невідомою жінкою, і навколо нього зібрався натовп невдоволених. Як він сам повідомляє, йому загрожувала смерть, але лицар франк заступився за нього: «...побачивши мене, він підійшов і сказав тій жінці: «Яка в тебе справа до цього сарацина? Вона відповіла: «Він вбив мого брата Урса». Той був лицарем в Апамеї, якого вбив хтось з війська Хамми. Лицар-християнин крикнув на неї і відповів: «Цей сарацин – буржуа (Усама використовує термін ‘burjasi’)!!! Він не воює і не бере участі в битвах!» Лицар накричав на всіх присутніх, взяв мене під руку і ми пішли геть...» [Usamah ibn Munqidh 2008, с. 448–449].

Водночас Усама зазначає, що франки все одно залишаються франками, хоч і перебувають серед культурніших народів. Зокрема він пише: «...Але франки (нехай Господь прокляне їх) – прокляті люди, які ніколи не звикнуть до жодного іншого народу окрім них самих...» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 422]. Тим не менш, він чітко проводить межу між франками прибулими і «акліматизованими»: «...Щоразу, коли я перебував в святому місті Єрусалимі, я приходив відвідати мечеть Аль-Акса, поряд з якою знаходилась маленька мечеть, яку франки перетворили на церкву. Коли я зайшов в мечеть Аль-Акса, де були тамплієри, мої друзі, вони прибрали ту маленьку мечеть, аби я міг помолитись. Одного дня, я прийшов в цю мечеть, повторюючи вислів «Господь величний!» і став молитись. Саме в той момент до мене підбіг один франк, повернув мене на схід і сказав: «Молись так». Кілька тамплієрів швидко підійшли і відвели того франка геть від мене. Я знову розпочав свою молитву. Той самий франк скористався тим, що тамплієри відволіклися, підбіг до мене знову, повернув обличчям на схід і сказав: «Молись так!» Отже, тамплієри знову підійшли і відвели його геть, сказавши: «Цей чоловік чужинець, він щойно кілька днів як прибув із земель франків. Він ще ніколи не бачив, щоб хтось так молився». «Думаю, я достатньо помолівся, – відповів я і пішов геть» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 432–433].

Варто нагадати, що автор «Книги повчань» звертає увагу і на цікаві дрібниці, які стосуються життя франків. Його увагу не оминали анекдотичні моменти чи випадки, які йому важко було зрозуміти. Але все одно автор ділиться ними з читачем. Зокрема випадком, коли християнин застав свою жінку в ліжку з іншим чоловіком: «Франки позбавлені таких рис як ревність і ревнивість. Якщо якийсь франк буде йти вулицею зі своєю дружиною, і зустрине іншого, який

візьме його дружину під руку і поведе з нею приватну розмову, то чоловік стоятиме осторонь, очікуючи на завершення цієї розмови. І якщо розмова видається йому занадто тривалою, він покидає свою жінку зі співрозмовником і йде геть» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 434–435]. Розповідає нам автор й інший випадок, свідком якого він став: «...Одного разу франк повернувся додому і побачив незнайомого чоловіка в ліжку поряд зі своєю дружиною. Він запитав: «Що змусило тебе ввійти до кімнати моєї дружини?» Інший відповів: «Я був втомлений, тому зайшов і приліг... – Але моя дружина спала поряд з тобою! Інший відповів: Але ж це її ліжко! Як я міг заборонити їй лягти в своє власне ліжко! – Згідно з моєю релігією, якщо ти зробиш подібне ще раз, ми з тобою будемо мати суперечку» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 435–436]. Тому, на його думку, християнам не властива ревність та ревнивість. Подібну думку підтверджує інший випадок, який відбувся в публічній лазні, де він зіштовхується з чоловіком, який прийшов туди зі своєю дочкою (як згодом Усама дізнався від франка): «Це моя дочка. Я привів сюди свою дочку, щоб помити її волосся, тому що її мати померла». Цей вчинок християнина Усама схвалює, наголошуючи: «Це гарний вчинок! Тобі за це Аллах віддячить!» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 438–439].

Не менш цікавим і ще більш анекдотичним видається випадок, який теж відбувся в публічній лазні в місті Ма'ара: «...вони не одягають рушника, аби прикритись, тому той лицар протягнув свою руку, зірвав мого рушника і викинув геть. Він подивився на мене, – а я щойно постриг волосся, і сказав: «Саліме!» Тоді він простягнув руку до мого паху і сказав: «Саліме! Чудово! По правді моєї релігії, зроби й мені так!...» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 437–438]. Далі той лицар просить зробити те саме і з його жінкою.

Варто зауважити, що подібні вище наведені приклади не слід сприймати буквально. Їх варто сприймати як відображення ставлень і упереджень по відношенню до франків збоку мусульман, які на час написання твору Усами вже певною мірою інкорпоровались в життя тамтешнього суспільства [Carole Hillenbrande, 2000, с. 273]. Зокрема випадок в лазні повинен був показати такі риси франків як невихованість, низький рівень культури, відсутність почуття сорому, відповідальності та гордості за своїх жінок. Поведінка лицаря-франка демонструє його повне незнання традицій й звичаїв, ганебну поведінку в громадських місцях [Carole Hillenbrande, 2000, с. 279]. Подібні риси примітивності та простакуватості Усама висміює, коли описує випадок, як франки розважаються, змушуючи двох старих бабусь наввипередки наздоганяти свиню [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 440–441].

Оскільки рівень наукових досягнень мусульманського світу перевищував європейський, особливо рівень розвитку медицини, то варто звернути увагу на те, що повідомляє нам Усама з цього приводу. Він описує випадок лікування лицаря, якого тамтешній лікар спершу запитав: «...що ти бажаєш – жити з однією ногою чи померти з двома? – Жити з однією, – відповів лицар. Приведіть мені сильного лицаря і гостру сокиру, сказав лікар. Лицар з'явився з

сокирою, я дійсно це бачив, і той лікар поклав ногу пораненого лицаря на дерев'яну колоду і сказав лицарю з сокирою: «Завдай йому удару сокирою по носі і відрубай її одним ударом». Отже, він завдав йому удару, але йому не вдалось повністю її відрубати. Він завдав йому другого удару, але кістковий мозок витік з рани і лицар помер» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 427–428].

Також згадується випадок про жінку, якою ніби оволодів диявол, і щоб позбавити її цього, їй поголили голову. Але це не допомогло, тому лікар сказав: «...Демон заліз глибше в її голову...Тому він взяв бритву і зробив надріз у вигляді хреста. Тоді відкрив шкіру надрізу аж до черепа і насипав туди солі. Жінка померла мментально» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 428–429].

Подібний випадок лікування розповіли франки: «В наших землях був дуже шанований лицар, який захворів і був вже на порозі смерті. Ми пішли до нашого шанованого священника і запитали: «Чи підеш ти з нами і чи оглянеш того й того?» Він погодився і ми пішли. Ми були впевнені, що як тільки він прикладе свої руки до лицаря, той одразу одужає. Коли священник прибув і побачив лицаря, то сказав: «Принесіть мені віск». Ми принесли йому трохи воску, який він зім'яв у формі суглобу. Тоді він вставив по шматочку в ніздрі лицаря і той помер. «Він помер!» – закричали ми. «Так, – відповів священник. «Він дуже страждав, тому я перекрив йому дихання, аби він міг померти і звільнитись» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 439–440].

Згадує автор і ряд випадків, де франкські лікарі здійснювали успішні лікування, зокрема одного разу, вилікувавши лицаря після поранення в ногу: «...кінь вдарив його по носі, на якій з'явилась інфікована рана й переломи в багатьох місцях...Згодом прийшов лікар від франків. Він змив всі мазі, які були на ранах і почав змащувати їх сильним розчином оцту. Після цього поранення були зцілені, а лицар зовсім одужав» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 439–440]. Іншого разу вилікувати хлопця: «...в хлопця була виразка. Лікар порадив – візьми листя рослини, спали їх, додай до цього оливкової олії і міцний оцет. Змащуй виразку доки те місце не загоїться...Так ти вилікуєш свого сина». Навіть зауважує, що був свідком подібних успіхів не один раз [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 439–440].

Не менш цікаві й комічні випадки описує Усама ібн Мункиз, які стосуються тварин. Варто відмітити, що тваринний світ загалом займає чимало місця в розповідях автора, зокрема і сцени з полювання, яких хижих птахів використовують для полювання, і навіть описи гепардів та леопардів: «...в тій церкві було вікно...леопард ходив туди в найспекотнішу днину, скакав через те вікно, спав там до кінця дня, тоді йшов геть» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 377]. Ще

цікавіший випадок трапився в місті Хайфа, коли франк хотів продати гепарда, а виявилось, що то був леопард. І Усама повчає, що «різниця між леопардом і гепардом полягає в тому, що морда леопарда видовжена як у собаки, а очі бліді, в той час як в гепарда морда кругла, а очі чорні» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 379]. Одного леопарда, який напав на ворожих людей і вбив франка сера Адама, селяни міста Гунак назвали «святий воїн леопард» (Усама використовує термін «al-namir al-mujahid») [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 379]. Некомпетентність франків проявляється зокрема і в поводженні з кінями [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 439–440].

Увагу Усами привертає і суд франків, який часто є досить суперечливим на його погляд. Саме лицарі мали право приймати рішення в тих чи інших випадках або суперечках: «...Тоді король повернувся до шести чи семи лицарів і сказав: «Встаньте і оголошіть судовий вирок йому» [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 264]. Інший випадок судочинства франків можна зустріти, коли Усама описує бій між звинуваченим в злочині і ковалем. Такий поєдинок повинен був довести вину чи невинність звинуваченого [Usamah ibn Munqidh, 2008, с. 441–444].

Висновки. «Книга повчань» Усами ібн Мункиза дає можливість поглянути на події з боку світу ісламу. Оскільки в європейській історіографії цей ракурс даного питання довгий час не розглядався через ряд причин, аналіз даної праці демонструє хоч і суб'єктивне бачення автора, але демонструє як і традиційні уявлення, так і розвінчує ряд стереотипів, зокрема: 1) традиційно франки постають як асоціюються з нечистотами й брудом (як духовним, так і тілесним), неосвіченістю та низьким рівнем культури й знань, людьми, позбавленими духовних і моральних принципів; 2) мусульмани помічали й певні позитивні чесноти – вірність, сміливість, хоробрість, відчайдушність; 3) фіксуючи випадки, коли франки демонстрували й успіх в лікувальній справі, за ними визнаються освіченість, співчуття; 4) простежуються зміни, які відбувались з франками, які певний час перебували серед мусульман і почали з часом відрізнятися вищим рівнем культури від європейців, які щойно прибули із країн Європи; 5) помічаємо культурний обмін, а саме, що й Усама неодноразово використовує терміни, запозичені з лексики франків (згадувані вже al-madam, burjasi, sarjand тощо).

Таким чином, події Хрестових походів XI – XII ст. призводили до того, що образ ворога зазнавав змін й трансформацій, не завжди був чіткий й окреслений, змінювались світогляд і сприйняття ворожими сторонами один одного, розширивши можливості як співпраці між ними, так і подальших ворожих дій, ускладнюючи й без того непросту мозаїку взаємодосин.

Список використаних джерел

- A History of Crusades: The first hundred years*, 1955, University of Pennsylvania Press, 694 p.
An Analysis of Carole Hillenbrand's, 2017. *The Crusades: Islamic Perspectives*, London, 104 p.
 Chevedden, P. E., 2008. *The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis*, *History* 93, no. 310 (April 2008), p. 181–200.
 Gabrieli, F., 1969. *Arab Historians of the Crusades*, Berkeley and Los Angeles, 351 p.

- Hillenbrand, C., 2000. *The Crusades. Islamic perspectives*, New York, 648 p.
Maalouf, A., 2012. *The Crusades Through Arab Eyes*, London, 317 p.
Niall, Ch., 2014. *Muslims and the Crusaders: Christianity's Wars in the Middle East, 1095 – 1382, from the Islamic Sources*, New York, 186 p.
Paul, M. C., 2014. *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*, New York, 368 p.
Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p.
Riley-Smith, J., 2002. *What were the Crusades?* London, 103 p.
Tyerman, C., 2006. *God's war: a new history of the Crusades*, New York, 1023 p.
Usamah ibn Munqidh, 2008. *The Book of Contemplation. Islam and the Crusades*. Translated with an Introduction and Notes by Paul M. Cobb, New York, (доступно через додаток «Anybooks» <https://play.google.com/store/apps/details?id=co.anybooks&hl=uk>).
- Андреев, А., 2004. *История Иерусалима*, Москва, 416 с.
Брандедж, Дж., 2011. *Крестовые походы. Священные войны Средневековья*, Москва, 318 с.
Зайбт, Ф., 2009. *Блиск і вбогість середньовіччя*, Львів, 512 с.
История крестовых походов. Под ред. Дж. Райли-Смита, 1998. Москва, 495 с.
Кулидж, О., 2002. *Крестовые походы*, Москва, 221 с.
Перну, Р., 2006. *Крестоносцы*, Москва, 320 с.
Руа Ж., Мишо Ж., 2007. *История рыцарства*, Москва, 448 с.

References

- A History of Crusades: The first hundred years*, 1955, University of Pennsylvania Press, 694 p. (in English).
An Analysis of Carole Hillenbrand's, 2017. *The Crusades: Islamic Perspectives*, London, 104 p. (in English).
Andreev, A., 2004. *Istoriya Ierusalima* [The History of Jerusalem], Moskva, 416 s. (in Russian).
Brandedzh, Dzh., 2011. *Krestovye pohody. Svjashhennye vojny Srednnevekov'ja* [Crusades. The Holy Middle Age Wars], Moskva, 318 s. (in Russian).
Chevedden, P. E., 2008. The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis, *History* 93, no. 310 (April 2008), p. 181–200. (in English).
Gabieli, F., 1969. *Arab Historians of the Crusades*, Berkeley and Los Angeles, 351 p. (in English).
Hillenbrand, C., 2000. *The Crusades. Islamic perspectives*, New York, 648 p. (in English).
Istoriya krestovyh pohodov [History of the Crusades], 1998. Pod red. Dzh. Rajli-Smita, Moskva, 495 s. (in Russian).
Kulidzh, O., 2002. *Krestovye pohody* [The Crusades], Moskva, 221 s. (in Russian).
Maalouf, A., 2012. *The Crusades Through Arab Eyes*, London, 317 p. (in English).
Niall, Ch., 2014. *Muslims and the Crusaders: Christianity's Wars in the Middle East, 1095 – 1382, from the Islamic Sources*, New York, 186 p. (in English).
Paul, M. C., 2014. *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*, New York, 368 p. (in English).
Pernu, R., 2006. *Krestonoscy* [Crusaders], Moskva, 320 s. (in Russian).
Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
Riley-Smith, J., 2002. *What were the Crusades?* London, 103 p. (in English).
Ruа Zh., Misho Zh., 2007. *Istoriya rycarstva* [The History of Chivalry], Moskva, 448 s. (in Russian).
Tyerman, C., 2006. *God's war: a new history of the Crusades*, New York, 1023 p. (in English).
Usamah ibn Munqidh, 2008. *The Book of Contemplation. Islam and the Crusades*. Translated with an Introduction and Notes by Paul M. Cobb, New York, (доступно через додаток «Anybooks» <https://play.google.com/store/apps/details?id=co.anybooks&hl=uk>). (in English).
Zajbt, F., 2009. *Blysk i vbogist' seredn'ovichchja* [Glitter and Wretchedness of the Middle Age], L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE IMAGE OF ENEMIES CHRISTIANS IN OUTREMER IN 11th –12th CENTURIES BASED ON “THE BOOK OF CONTEMPLATION” BY USAMAH IBN MUNQIDH

Andrew Kepsha

Postgraduate student of Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies
SHEE «Uzhhorod National University»

The article deals with the work of the medieval Arabic author Usama ibn Munkidh «The Book of Contemplation». This work, which was found in Madrid at the Escorial Museum, aroused the interest of the scientific community at the time, as it gave an opportunity to look at the famous events of the XI – XII centuries on the contrary for Christians of Europe. As the author of the work held a high social status and was actively involved in the political turmoil of the era, this work makes it possible to consider events from the perspective of both the participant and the observant observer. It is worth noting that Usama ibn Munkidh was descended from the Banu Munkiz clan who owned the Shazar – a fortified fortress and settlement that was en route from Aleppo to Damascus, the main centers of what was then Syria. In addition, a good education eventually made it possible for the author of «The Book of Contemplation» to be involved in services for the main political figures of the era from Cairo to Damascus. Active political activity, which made it possible to communicate with a representative of the world of Islam of different trends, as well as with Christians of

different denominations, created conditions for the formation of the image of the «enemy», not always expected and predicted. The author concludes that the concept of «enemy» did not always encompass the «Franks» who, during the events of the First Crusade, seized lands in the Middle East, creating new states and displacing Muslims. Moreover, even «franks» as such do not in all cases appear as a single concept, which under different circumstances acquires different colors. Thus, the analysis of this work makes it possible to understand the complexity of the political situation in the Holy Land of the XI – XII centuries, to look at the events from the point of view of Muslims who have been invaded by the Christians, and ultimately to reject the stereotypical view of these events as a confrontation between the two «of the worlds» – Christians and Muslims. Different perception of these events by Christians and Muslims (even in modern world) can be seen in works of participants and eyewitnesses of that events. It is widely agreed that scientific world has opportunities to research medieval and modern approaches to eyewitnessing and narratology as an analytical tool.

Keywords: *the Crusades, franks, muslims.*

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАТОЛИЦЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРДЕНІВ НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УГОРЩИНИ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ ТА РАННЬОМУ НОВОМУ ЧАСІ

Ферков Оксана Василівна

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: oksanaferkov@uzhnu.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0002-8546-401X>

Північно-східні комітати Угорського королівства як зона фронтиру стали об'єктом розселення монахів різних католицьких орденів у XIII ст., які серед багатьох інших завдань виконували місіонерську роботу, поширювали католицьку віру серед схизматів, поганців тощо. У XVI – початку XVIII ст. ця територія стала ареною гострого політичного та конфесійного протистояння між угорською елітою. У багатогранні конфесійні відносини з різною інтенсивністю включилися католицькі релігійні ордени – францисканці, пауліни, єзуїти та ін. Метою статті є охарактеризувати доступну джерельну базу з проблематики діяльності католицьких релігійних орденів на теренах Північно-Східної Угорщини та визначити перспективи майбутніх пошуків. Діяльність католицьких релігійних орденів на території північно-східних комітатів Угорщини представлена достатньою джерельною базою для проведення ґрунтовного дослідження. Однак, джерела різних періодів збереглися не однаково. Через загальний хаос і агресивну секуляризацію середини XVI ст. значна частина монастирських архівів була знищена або розпорошена. Слабко відображена в джерелах діяльність перших місіонерів ордену св. Франциска кінця XVI – перших років XVII ст. Втім, саме у цей час до процесу католицького оновлення долучаються отці Товариства Ісуса і це залишило помітний слід в джерелах. Із 1622 року, із утворенням Конгрегації поширення віри, з Риму до місіонерів в Угорщині надходило десятки інструкцій, призначень, а звіти відповідно – звіти. Цей пласт джерел мабуть найкраще відображає успіхи та невдачі місіонерства. Враховуючи, що значна частина архівних та опублікованих документальних матеріалів впродовж XIX – початку XXI ст. опрацьована вченими не у повній мірі, автор констатує, що тематика історії католицьких релігійних орденів доби Середньовіччя та раннього нового часу має хороші перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: католицькі релігійні ордени, пауліни, єзуїти, францисканці, Північно-Східна Угорщина.

Постановка проблеми. Північно-східні комітати Угорського королівства були зоною фронтиру починаючи від утворення середньовічної держави. У період оформлення церковної організації Католицької Церкви в Угорщині та утворення епархій у віддалені окраїни почали розселятися монахи різних католицьких орденів. Серед багатьох інших завдань ченців було також поширення католицької віри серед схизматів та язичників. Так, ймовірно вже у XIII ст. у північно-східних комітатах Угорщини існували католицькі монастирі різних орденів (св. Франциска, св. Домініка, св. Павла Відлюдника, тощо). У XVI – початку XVIII ст. ця територія стала ареною гострого політичного протистояння між угорською елітою прихильниками різних політичних таборів – Габсбургів та Трансільванського князя, католицького правителя і протестантського князя. Політична боротьба мала конфесійне забарвлення. У багатогранні конфесійні відносини посттридентського періоду з різною інтенсивністю включилися католицькі релігійні ордени – як давні, що витокami сягають XIII ст. (орден св. Павла Відлюдника, орден св. Франциска), так і новостворені – Товариство Ісуса. Звісно, для вивчення діяльності цих релігійних об'єднань дослідники повинні опиратися на джерела, насамперед письмові.

Метою даної статті є охарактеризувати доступну

джерельну базу з проблематики діяльності католицьких релігійних орденів на теренах Північно-Східної Угорщини та визначити перспективи майбутніх досліджень.

Стан вивчення проблеми. Проблематика діяльності католицьких релігійних орденів на теренах Північно-Східної Угорщини практично не досліджувалася у вітчизняній, зокрема крайовій історіографії. Отож і немає фахових праць, присвячених аналізу джерел. Зарубіжна історіографія (угорська і словацька) продуктивніша. Втім об'єкт їхньої уваги дещо ширший аніж виключно північно-східна окраїна Угорщини. Історію угорських провінцій ордену францисканців, організаційні особливості та реформи висвітлено у класичних для дослідників історії церкви Угорщини працях – у двотомнику Я. Карачоні [Karácsonyi, 1922–1924] та монографії П. Д. Сабо [Szabó, 1921]. Діяльність монахів-францисканців на теренах дореформаційної Угорщини та у добу державного роз'єднання охарактеризовано у низці досліджень [Fügedi, 1972, 69–94. old.; Óze, 2009, 157–175. old.; Molnár 2005; F. Romhányi, 2005, 119–121. old.; Galla, 2005]. Останніми роками автори все більше уваги фокусують на проблематиці діяльності місіонерів-францисканців у Верхній Угорщині у XVII ст. [Molnár, 1992, 3, 53. old.; Tóth, 2001, 824. old.; Riskó, 2007]. Узагальнююче дослідження з історії ордену св.

Павла Відлюдника написали Е. Кішбан [Kisbán, 1938], А. Курц [Kürz, 1898]. Середньовічна історія ордену висвітлена у розвідці Ф. Герваї [Hervay, 1984], а «відродження» ордену та місіонерська діяльність у ранньому новому часі у Ф. Галла [Galla, 2015]. Спробу дослідити взаємовідносини монахів-місіонерів ордену паулінів та православних русинів зробив Вийгшев Т. [Véghseő, 2001, 65–79. old.]. Вчений окремо зупинився на вивченні питання контактів православних та єзуїтів [Véghseő, 2014, 214–225. old.]. Подібне дослідження створено іншим угорським вченим І. Бааном [Baán, 2007, 120. old.].

Історія ордену св. Домініка в Угорщині має ґрунтовну історіографію [див: Ferrárius, 1637; Harsányi, 1938; Pfeiffer, 1917; Domonkorsend, 2007 та інші]. У загальних працях є поодинокі згадки про монастирі ордену, які існували на території Березького комітату та усього дві короткі публікації, присвячені саме цій обителі [Fehér, 1944; Zágórhidi, 2000].

Серед новітніх досліджень місіонерської діяльності католицьких орденів в Угорщині ранньомодерного часу варто відзначити ґрунтовну працю угорського вченого І. Д. Тота [Tóth, 2007]. Автор багато років працював в архівах Риму, зібраний матеріал став основою монографії та увійшов у збірники джерел [Relationes, 1994; Litterae, 2002–2005, 2008].

Отже, можемо сказати, що на сьогодні дослідження місіонерської діяльності католицьких релігійних орденів, особливо в період контр-реформації–католицького відродження/оновлення (друга половина XVI–XVIII ст.) на теренах Північно-Східної Угорщини має хороші перспективи.

Виклад основного матеріалу. У період утворення Егерської єпархії на її території почали розселятися монахи різних католицьких орденів. Ймовірно першими були ченці ордену св. Бенедикта, премонстрійці, францисканці, кармеліти, августинці тощо. Кармеліти осіли в Пряшеві, августинці мали свої монастирі Бардійові, Егері, Шатораліауйгелі. Католицька Церква поширила свою юрисдикцію і на території сучасного Закарпаття.

Точне число монастирів ордену св. Домініка на теренах Північно-Східної Угорщини доби Середньовіччя (у тому числі території сучасного Закарпаття) невідоме. Джерела не дають достовірну інформацію, а фахова та краєзнавча література вдається до припущень. На території колишнього комітату Берег домінікани мали свою обитель в Берегасі¹. Це був жіночий монастир. Тиводар Легоцький припускає, що домінікани оселилися в місті у XIV ст. Святим покровителем монастиря обрали св. Станіслава, і фундацію пов'язує з королевою-матір'ю Єлизаветою [Lehocky, 1881–1882, II, 16. old.]. Угорський історик церкви Гаршані А. вважав, що в Берегасі існував жіночий монастир ордену св. Домініка і заснований він бл. 1366 р. [Harsányi, 1938, 8, 80. old.]. Не відомо через які причини у 1479 р. черниці залишили місто. За наказом керівника ордену вони мали переселитися до

Сатмарнеметі² [Zágórhidi, 2000, 150–151. old.]. Через певний час їхню обитель зайняли монахи того ж жебракуючого ордену [Németh, 2013, 19. old.]. Володіння монастиря зростали, мали вони кілька будівель у самому місті. Ченці вели доволі успішне господарство аж до кінця 50-х рр. XIV ст., коли зазнавали частих переслідувань з боку протестантів. Причиною остаточного знелюднення домініканського монастиря у Берегасі став погром татарських орд 1566 року [Zágórhidi, 2000, 152. old.].

В історичній літературі зустрічаємо припущення, що крім Берегова домінікани мали свою обитель у коронному місті Хуст. Я. Рупп зауважив, що в Хусті була монастирська церква св. Ілони, але не знає якого саме релігійного ордену, припускає, що паулінів, бо в документі від 1500 року король Владислав II виділяє для хустської церкви св. Михайла ордену паулінів 500 кусків солі [Rupp, 1872, II, 382. old.]. Вихідні дані грамоти не повідомляє. Окрім цього монастиря вчений вважає, що в марамороському коронному місті свою обитель мали і черниці-домініканки, їхню церкву ототожнює з руїнами на пагорбі на південному березі потічка Хуст [Rupp, 1872, II, 382. old.]. На жаль в інших працях з середньовічної історії домініканів згадки про монастир у Хусті нами не знайдено.

Розквіт діяльності францисканців (орден св. Франциска) в Угорщині припадає на XV–XVI ст., коли королі та шляхтичі особливо підтримували братів менших фундаціями, захистом тощо. Зокрема серед покровителів францисканців бачимо баронську гілку давнього роду Перені. У XIV ст. Перені заснували францисканський монастир в Сенткересті та Кошицях. Наприкінці XV ст. Перені заснували францисканський монастир у Севлюші³ на горі Канко [Riskó, 2007, 26. old.; Rupp, 1872, II, 392. old.].

Монахи ордену францисканців у другій половині XIV ст. поселилися в Берегасі (1370 – і рр.). Заснувала монастир королева Єлизавет [Karácsonyi, 1921, I, 46. old.], ймовірно передала братам меншим відновлену будівлю госпіталерів, які вже давно залишили місто [Rupp, 1872, II, 375. old.]. Це тільки припущення, бо у Я. Карачоні читаємо, що бл. 1377 р. королева-мати заснувала монастир францисканців в Берегасі, вони почали зводити будівлю, яка до 1380 р. ще не була готова [Karácsonyi, 1921, I, 145. old.]. На думку сучасника Карачоні Я. Сабо Дьордя монастир заснувала вдова короля Людовика бл. 1370 р. [Szabó, 1921, 212–213. old.]. Т. Легоцький пише, що у XV ст. тут був значний монастир із землями і виноградниками [Lehocky, 1881 – 1882, II, 20. old.]. Краєзнавець припускає, що францисканський монастир і церква розташовувалися у південній частині домініального двору, поряд із будинком міського управління (ратуші) часів Легоцького. Коли священик Хофнер Ігнац продав наділ графу Шенборну залишки стін та підвали колишнього монастиря були добре видно [Lehocky, 1881–1882, II, 21. old.]. До середини XVI ст. францисканцям належала і та земля, де у XIX ст. стояла

¹ Сучасне місто Берегово Закарпатської області

² Сучасне місто Сату Марє, Румунія

³ Сучасний Виноградів Закарпатської області

реформатська церква і школа.

Отже, серед католицьких монастирів Середньовіччя на території північно-східних комітатів Угорщини виділяються монастирі обох напрямків ордену братів менших. У Берегові свою обитель мали конвентуали, а в Севлюші – обсерванти. Точне місце розташування берегівського францисканського монастиря не відоме, існують гіпотези, для підтвердження або спростування яких потрібно продовжити пошуки. А ось на горі Канко у Виноградіві колишній монастир чітко локалізується і підтверджується археологічними дослідженнями [Прохненко, Гомоляк, Мойжес, 2007, с. 225]. Обидва монастиря зазнали утисків з боку протестантських шляхтичів та містян і у середині – другій половині XVI ст. опустіли.

Орден францисканців мав свої монастирі в суміжних з територією сучасного Закарпаття комітатах.

Орден св. Павла Відлюдника – єдиний католицький орден угорського походження. До середини XIII ст. орден мав усього три монастиря, через трохи більше як десять років вже 12. Розквіт паулінського монастирського життя припадає на першу половину XIV ст. у цей час виникають монастирі ордену в північно-східній фронтірній смузі Угорського королівства, зокрема Унгварі¹ (1384), Веллі² (1380), Есені (1356), Берегах (1329, Кіш Берг³), Реметах⁴ (1363, Марамороський комітат). Діяли вони до середини XVI ст.

Конфесійна ситуація в Угорщині в цілому, та північно-східному фронтірі зокрема кардинально змінилася у першій половині – середині XVI ст. як внаслідок Реформації, так і державно-політичного роз'єднання країни. Протестанти стали переслідувати католицьких священників та монахів, монастирі опустіли, а їхні маєтки перейшли в руки місцевих шляхтичів.

Триденський церковний собор (1545–1563) відкрив перший етап католицького оновлення (або контрреформації) в Європі [Див. Jedin, 1998]. В Угорщині перша хвиля контрреформації (силова спроба, керована архієпископом Міклошом Олагом – автор) зазнала краху. Наприкінці XIV – початку XVII ст. до протестантських віровизнань належало до 90% жителів колишнього Угорського королівства та всі магнати, шляхта і міщани. Естергомський архієпископ Ференц Форгач відновив рекатолизацію. Лідери католицького відродження в Угорщині, після антигабсбурзького повстання Іштвана Бочкаї (1604–1606), прийшли до висновку, що проповіді народною мовою є сильнішою зброєю за гармати. Носіями цієї «зброї» спробували стати місіонери католицьких релігійних орденів.

У процесі католицького оновлення виняткову роль мала місіонерська робота. В Угорщині вже в Середньовіччі була значно менша концентрація монастирів, ченців та й духовенства в цілому, аніж в

Західній Європі. А на другу половину XVI ст. католицьких духівників на усій території Угорщини залишилося кілька десятків. Тож на першому етапі місіонери прибували з сусідніх країн Європи (Італії, Польщі).

Джерела, у яких відображена історія та особливо місіонерська діяльність католицьких релігійних орденів на території північно-східних комітатів Угорщини ми поділили на три умовні групи:

До *першої групи* відносимо середньовічні джерела, які дозволяють окреслити ранню історію того чи іншого ордену, заснування і розвиток монастирів, особливості монастирського життя, земельно-майнові відносини тощо. Це грамоти, реєстри грамот, наративні джерела. Частина цих джерел була опрацьована і видана вченими у різних збірниках документів, частина зберігається в архівних фондах і колекціях. Інформація почерпнута з цих документів дозволяє розширити наші уявлення про діяльність католицьких орденів в цілому, та зрозуміти причини зміни характеру їхньої діяльності у посттриденський період.

До *другої групи* відносимо джерела, які виникли в середині XVI – перші два десятиліття XVII ст. та відображають процеси складного періоду державно-політичного роз'єднання Угорщини та проникнення і утвердження реформаційних вчень, реакцію на це представників Католицької Церкви та суспільства. Через те, що у перші десятиліття після мохачської катастрофи та поширення реформації більшість монастирів опустіла, монахи переселилися у безпечні місця, архівні колекції розпоршилися або навіть були знищені, то писемні джерела монастирського походження дуже обмежені. Однак, інформативними є рішення Державних станових зборів, королівських грамот і розпоряджень намісницького управління, документи ватиканського походження тощо.

Третю групу складають джерела, що засвідчують характер та особливості місіонерської діяльності францисканців, паулінів та єзуїтів на території північно-східних комітатів підгабсбурзької Королівської Угорщини у період активної контрреформації / католицького відродження. Хронологічно це документи від часу створення Конгрегації пропаганди віри (1622), коли і погравлюється місіонерська діяльність. Характеристику джерел цієї групи завершуємо кінцем XVII ст., хоча католицьке відродження та конфесіоналізація завершилися тільки в наступному столітті, але темпи і масштаби окатоличення були вже значно скромнішими.

1. Середньовічні джерела

Розпочнемо характеристику джерельної основи дослідження із першої групи, тобто джерел середньовічної історії католицьких орденів, які активно діяли на теренах північно-східних комітатів Угорщини.

Орден св. Франциска один з найдавніших католицьких орденів, який поширився територією середньовічної Угорщини, перші монастирі засновані у другій половині 1220-х рр., а в 1238 р. утворено окрему угорську провінцію ордену [Kertész, 2015, 22. old.].

¹ Сучасне місто Ужгород, обласний центр Закарпатської області

² Поблизу сучасного села Вовкове Ужгородського району

³ Сучасне село Нижні Ремети, Берегівського району

⁴ Тепер на території Румунії

З середини XIII ст. є кілька цікавих документів про діяльність францисканців в Угорщині, це зокрема листи, розпорядження, охоронний лист папи Інокентія IV монахам-францисканця [ÁO, Pest, 1867, 19. old.], прохання папи римського до угорських францисканських провінціалів у сприянні вирішення деяких важливих для Риму питань [Regesta, 1927, I/2, 253. old.], дозвіл папи на ув'язнення монахів, які вийшли з ордену св. Франциска [ÁO, Pest, 1867, 20. old.], дозвіл папи Олександр IV на звільнення францисканців з-під юрисдикції світських судів [ÁO, Pest, 1867, 31. old.], тощо. Стосовно монастирів ордену св. Франциска, які знаходилися на території Березького (у Берегсасі, Лампрехтсасі) та Угочанського (Севлюш) комітатів залишилися усього кілька середньовічних грамот. Так, у заповіті королеви Єлизавети (яка ймовірно була засновницею монастиря францисканців в Берегсасі – автор) читаємо, що для завершення будівництва монастиря і церкви в «*Lumpekhaza, quingentos florenos auri et vnam casulam cum suis pertinentiis, perlis decoratam...*» [CD, 1834, IX/5, 403. old.]. Грамоти 1540 – 1550 х рр. говорять про монастир францисканців у місті, як діючий [ETE, 1909, IV, 282. old.; ETE, 1912, V, 298. old.]. В містечку Севлюш монастир францисканців був заснований на рубежі XV – XVI ст., фундаційного документа не залишилося. Дізнаємося про заснування монастиря баронами Перені із грамоти про друге заснування францисканського монастиря у 1671 р. [Див. Risko, 2007, 31. old.]. Збереглося кілька грамот, у яких зафіксоване існування монастиря [Komáromy, 1903, 126–128. old.].

Варто відзначити, що у розпорядженні літописців історії францисканців у XVI ст. було надзвичайно мало джерел: окремі монастирські записки, протоколи зборів (капітул), листи. Більша частина цих документів у середині – другій половині XVI ст. була знищена [Kertész, 2015, 172. old.].

Середньовічна історія ордену св. Павла Відлюдника представлена двома джерелами одного автора – Георгія Дендеші (Georgius Gyöngyösi, Gyöngyösi Gergely, 1472–1531?). Хронологічно перше – *Inventarium Paulinorum* – це власне є реєстр, виявлених документів в монастирських архівах [Gyöngyösi 1521 – 1522], друге – *Vitae Fratrum* – історія ордену паулінів [Gyöngyösi, 1988; Gyöngyösi, 1991].

Дендеші у 1520 – 1522 роках, будучи генеральним абатом ордену паулінів, здійснив візитацію усіх існуючих монастирів на території Угорщини. Монах уклав реєстр виявлених у 68 монастирських архівах (точніше у скринях для зберігання документів – автор) грамот. Завершено реєстр бл. 1522 р. Цінність рукописного тексту, об'єм якого усього 88 сторінки, насамперед у тому що після відомих політичних подій середини – другої половини XVI ст. більшість монастирських архівів були знищені. Тож саме в «Зеленому кодексі» (таку назву отримав реєстр через колір обкладинки – автор) перераховані ті грамоти, які з часом зникли. Реєстр дає певне уявлення про час, обставини і господарське життя монастирів. Дуже рідко

зустрічається інформація про точне або приблизне місце розташування монастиря, церкви або іншого нерухомого майна, тому цей кодекс не завжди може допомогти досліднику при локалізації колишніх, вже зруйнованих монастирів.

Друге джерело – рукопис історії ордену паулінів Г. Дендеші зберігся у кількох примірниках (ймовірно п'ятьох), з них три зберігалися у рукописному відділі бібліотеки Університету імені Етвеша Лоранда в м. Будапешт під інвентарним номерами Ab 151a, Ab 151b, Ab 151c. Примірник під номером Ab 151b у середині XX ст. зник. Вчені допускають, що саме він був найповнішим автографом Г. Дендеші [Holl, 2000, 83. old.]. Про ідентичність текстів трьох примірників у 1945 р. писав Елемер М'яус [Mályusz, 1945, 2–19. old.]. Інші два примірники є пізнішими копіями (XVIII ст.). Останні сторінки *Vitae Fratrum* ймовірно написані не Дендеші, а його наступником. Тут читаємо про події, які сталися безпосередньо після битви під Мохачем [DAP, 1, VIII].

Отже, *Vitae Fratrum* та *Inventarium Paulinorum* є першоджерелами історії монастирів угорської провінції ордену св. Павла Відлюдника. Зауважимо, що з реєстру грамот отримуємо значно більше інформації про монастирі паулінів, які у Середньовіччі існували у північно-східній окраїні Угорщини. Наприклад, про монастир Есень у *Inventarium Paulinorum* згадано понад десять грамот, а ось в *Vitae Fratrum* є усього одна згадка.

Звичайно при дослідженні історії ордену паулінів в цілому та окремо взятих монастирів не обійтися без комплексу середньовічних грамот. Колекція оригіналів грамот зберігалася у головному монастирі паулінів у Маріанці¹. Після ліквідації ордену у 1786 р. збірка документів передана до Архіву Королівської Комори (Királyi Kamara), а згодом з них утворено фонд «Акти паулінів» [Acta Paulinorum]. Угорського національного архіву. Фонд містить 125 коробок. Документи класифіковані по монастирях. Так в окремих папках згруповані документи стосовно монастирів ордену в Унгварі [Claustrom Ungvár,], Есені [Claustrom Eszeny, Monasterium Eszeny], Березі [Monasterium Beregh], в Реметах Марамороського комітату [Monasterium Máramaros] тощо.

Звісно, інформацію про згадані вище монастирі містять документи інших пауліньських монастирів, наприклад велика збірка джерел монастиря в Шаторалйауйгель [Halkovics, 1994, 191–203. old.; Bandi, 1985, 557–725. old.].

Середньовічні грамоти засвідчують заснування монастирів, факт дарування їм землі та майнові конфлікти між монахами та дрібними земле-власниками. Наприклад, кілька таких грамот виявлено стосовно монастиря паулінів в Есень [ZO, 1874, III, 379. old., NO, 1876, VI, 169. old., AO, 2004, XXV, 161. old.], монастиря Вілле (Веля) [Perényi Levéltár, II, 2008, 104–106. old.], Унгвар [CD, 1843, X/8, 148. old.] Ужанського комітату.

При характеристиці джерел Середньовіччя варто відзначити цінність трьохтомного зібрання актів історії ордену св. Павла Відлюдника, видане

¹ Сьогодні Маріанка, Mariánka, Словаччина

колективом дослідницької групи історії мистецтва Угорської Академії Наук у середині 1970-х рр. [DAP, 1975, 1, 383. old., DAP, 1976, 2, 474. old., DAP, 1978, 3, 389. old.]. Вченими було віднайдено і опрацьовано відомі та уцілілі документи практично усіх паулінських монастирів середньовічної Угорщини (переважно ті, які зберігаються у фонді *E 153 Acta Paulinorum* Державного архіву Угорщини). Укладачі порівняли архівні документи із працею Г. Дендеші та його *Inventarium Paulinorum*, а також з компілятивними працями XVII ст. У трьох томах в алфавітному порядку подано перелік джерел, уривки з них латинню та угорською мовою, а також вказано фонди, збірки, колекції, у яких зберігаються згадані документи. Хронологія документів виходить далеко за межі пізнього Середньовіччя. Чимало уривків подано про майнові конфлікти між керівництвом ордену паулінів та орендарями монастирських володінь з другої половини XVI – XVII ст. Наприклад, процитовано документ від 1631 р. – грамота Георгія Меліта. Дізнаємося, що станом на 1631 рік монастирі паулінів на території Ужанського комітату, зокрема в Есені та Вілле були пустими, навіть зруйнованими, Меліт дав обіцянку відновити монастирське життя [DAP, 1975, 1, 142. old.]. Як відомо з 1640-х рр. пауліни після кардинальної реформи включилися у процес місіонерської діяльності (це було для них не традиційним – автор). Керівники ордену та місіонери робили відчайдушні спроби повернення колишніх монастирів та земель. Георгій Меліт підтримував такі наміри монахів і не одноразово давав обіцянки сприяти відродженню паулінських монастирів, навіть був посередником у перемовинах монахів із графом Другетом.

II. Джерела середини XVI – перших двох десятиліть XVII ст.

Друга група джерел з огляду на відображення в них саме діяльності католицьких релігійних орденів не надто велика. Адже через військово-політичні події усі монастирі північно-східної країни знелюднилися, їхні архіви розпоршилися. Більшість наративних джерел, які виникли у ці часи акцентували свої розповіді на турецькій агресії та політичній боротьбі між аристократичними угрупованнями та претендентами на корону. Інформацію про зміну релігійно-церковних орієнтирів пов'язаних з проникненням Реформації можемо здобути з розповідних джерел, епістолярії, а також рішень Державних зборів як угорських так і трансільванських станів. Серед королівських грамот та розпоряджень органів намісництва з періоду другої половини XVI ст. знаходимо такі, що стосуються питання майнового становища католицьких орденів, зокрема паулінів та конфліктів із місцевими шляхтичами. Тут варто згадати 5 – томну збірку джерел, підготовлену та видану Товариством Святого Іштвана у 1902 – 1912 рр. – *Пам'ятки церковної історії з періоду оновлення віри в Угорщині* [ETE, 1902, I; ETE, 1904, II; ETE, 1906, III; ETE, 1909, IV; ETE, 1912, V], у якій подано десятки документів, які у тій чи іншій мірі стосуються діяльності католицьких орденів, а також

загальної релігійно-духовної ситуації в країні. Читаємо про дарування на користь монастирям [ETE, 1902, I, 152. old.; ETE, 1912, V, 298. old.], майнові суперечки монахів та шляхтичів [ETE, 1912, V, 108, 122–123, 448, 475–476, 486, 490, 517. old.] тощо.

Перші десятиліття угорської присутності отців ордену Ісуса відображені у документах зібраних і виданих за редакцією Е. Вереш [Fontes, 1911, vol. I; Fontes, 1913, vol. II; *Annuae Litterae*, 1921]. Серед документів збірок знаходимо листи князя Стефана (Іштвана) Баторі про відкриття єзуїтського закладу в Трансильванії, листи єзуїта Антоніо Посевіні тощо.

Про труднощі з якими доводилося стикатися єзуїтам в Угорщині наприкінці XVI – початку XVII століття говорять листи Каріло Альфонзо [Carillo, 1943]. Документи про діяльність єзуїтів в Угорщині та Трансильванії у перші роки XVII ст. опубліковані в збірнику Архів єзуїтів [JO, 1995, I/1, 444. old.; JO, 1995, I/2, 698. old.]. Наприклад дізнаємося про перших отців-єзуїтів у північно-східній країні Угорщині [JO, 1995, I/1, 358. old.; JO, 1995, I/2, 578–579. old.].

У цей період діяли перші єзуїтські осередки, у тому числі колегіум в Клужі, Знієві та Шаллі. На початку XVII ст. отці Товариства Ісуса почали оселятися у володіннях магнатів північно-східної Угорщини, зокрема гуменянських Другетів. Про поселення єзуїтів у Гуменному, Унгварі та інших місцях свідчить переписка Другета з керівництвом ордену, патером Шандором Добокаї. Важливі джерела для вивчення історії гуменянської, а згодом перенесеного до Унгвара резиденції та колегіуму єзуїтів зберігаються у фондах Державного Архіву Угорщини [Collegium Ungvariense], Архіву Угорської провінції Товариства Ісуса, зокрема рукопис «Історія Гуменянсько-унгварського єзуїтського колегіуму» [Historia Collegii], праця «Історія Унгварського колегіуму» вчителя Я. Балого [Balogh, 1783] та в інших колекціях [Diarium].

Про масштаби та характер місіонерської діяльності єзуїтів як у володіннях Другетів, так і сусідніх землевласників дають інформацію щорічні звіти резиденцій до генерала ордену. Уривки зі звіту гуменянського колегіуму та діючих у навколишніх населених пунктах та володіннях місій з 1615, 1616, 1617 рр. подали у додатках до статті про перші десятиліття гуменянського колегіуму угорські вчені Ласло Лукач та Антал Молнар оригінали звітів знаходяться в колекції *Archivum Romanorum Societatis Jesu* [Lukács, Molnár, 1997, 385–396. old.].

Величезний фактологічний матеріал з історії перших десятиліть Товариства Ісуса в Угорщині та Трансильванії зібрано у фундаментальному джерельному виданні під керівництвом єзуїта Ласло Лукача, що побачили світ у Римі у 1967 – 1987 рр. [MAN, 1969 – 1987, I–IV] та каталозі австрійської провінції Товариства Ісуса [Catalogi, 1978, 828. old.].

Відзначимо, що майже немає джерел із періоду другої половини XVI – перших двох десятиліть XVII ст., які б відображали реальний стан місіонерської діяльності францисканців на теренах Угорщини. У північно-східному прикордонні Королівства Угорщини в останні десятиліття XVI ст. перебувало

кілька монахів францисканців з польської провінції, але їхня робота залишилася майже непомітною. На початку XVII ст. польські францисканці осіли майже одночасно у двох монастирях Земплінського комітату – Стропкові та Раді. Стосовно їх центрів місіонерства доступні кілька документів, зокрема ті, що фіксують майнові відносини між фундаторами та монахами [див. Karácsonyi, 1921, II, 438. old.].

«Білою плямою» історії місіонерства залишається діяльність італійських місіонерів-францисканців в північно-східному фронтірі Угорщини з кінця XVI і до утворення Конгрегації поширення віри (1622). Відомо, що керівництво ордену св. Франциска починаючи з 1590 рр. постійно призначало на посаду керівника угорської провінції італійських монахів, але ті аж до 1620-х рр. не йшли в Угорщину. Тож джерела фіксують їхнє призначення, але не їхню безпосередню діяльність в угорській провінції.

Успіхи місіонерів були не значними, їм доводилося пристосовуватися до часто ворожого оточення. Керівництво ордену та Ватикан вдавалися до методу «спроб і помилок» у справі боротьби з еретиками та поганцями на території роз'єднаної Угорщини. Ситуація кардинально змінилася вже після утворення Конгрегації поширення віри, під наглядом якої угорські місіонерські центри демонстрували перші успіхи.

III. Джерела третього десятиліття XVII – початку XVIII ст.

Кількісно і якісно краще представлена третя виділена нами група джерел. Як відомо, головною ціллю діяльності Конгрегації поширення віри (Congregatio de Propaganda Fide) була організація та керівництво місіонерською роботою по усьому світу. Саме 1622 рік став переломним у місіонерській діяльності францисканців в Угорщині. Конгрегація намагалася тримати під контролем усі три частини розділеної Угорщини, але вдавалося це не в однаковій мірі, тобто окатоличення протестантів та еретиків йшло з різною інтенсивністю у різних частинах країни [Tóth, 2000, 32. old.].

Серед комплексу джерел, які відображають процес окатоличення, зокрема через місіонерську діяльність монахів католицьких орденів у Верхній Угорщині в цілому, та північно-східному фронтірі зокрема є папські булли, інструкції та розпорядження Конгрегації [Collectanea, 1907], керівників орденів. Окрему групу складає переписка Риму з місіонерами, а також звіти апостольських місіонерів.

Документи римських архівів опрацював та опублікував угорських історик – дослідник місіонерської діяльності католицьких орденів в Угорщині ранньомодерного І. Д. Тот [Relationes, 1999, 459. old.; Litterae, 2002–2005, 2008]. Результатом багаторічних пошуків стала монографія, яка є авторитетним дослідженням з проблематики [Tóth, 2007]. Опубліковані документи дозволяють окреслити географію, характер і наслідки діяльності католицьких орденів в Угорщині посттридентського періоду.

До цієї групи джерел відносимо також переписку

угорських шляхтичів одне з одним та керівниками Церкви, вони дозволяють уявити характер діяльності місіонерів на території Егерської єпархії, труднощі з якими приходилося стикатися монахам [Pázmány, 1911; Tóth, 2001].

Про місіонерську діяльність єзуїтів можна робити висновки на основі опрацювання щорічних звітів угорських єзуїтських місій до керівництва ордену, літописи/історії резиденцій та колегіумів. Перелік джерел цієї групи далеко не повний. Частково документи були опубліковані дослідниками, втім чимало важливих для нашого дослідження джерел неопрацьовані, зберігаються в різних колекціях архівів та книгозховищ Угорщини, Відня, Риму.

Серед джерел історії ордену паулінів, які включилися у процес католицького оновлення з деяким запізненням, варто згадати дві компілятивні праці барокової доби. Перша це робота Андреаса Еггерера [Eggerer, 1663], який на основі праці Дендеші довів історію ордену до сучасної йому доби (1663), включив при цьому джерельний матеріал зібраний Мартоном Борковичем [Kisbán, 1938, 231–232. old.]. А ось Ніколас Бергер майже через століття продовжив компілятивний твір Еггерера. У 1743 році праця була видана у Братиславі [Benger, 1743], рукопис зберігається в Державному архіві Угорщини [Benger, 1742; Benger, 1743 a; Див. Wojtos, 2018, 16. old.].

Діяльність паулінів починаючи від середини XVII ст. вже значно краще представлена в писемних джерелах, але документи фіксують місіонерську роботу ордену виключно в околицях монастирів Шатораліауйгель, Шайоладі, Оноді, Шаршпоток, і пов'язану із апостольським місіонером Яношем Вановіці¹, який взявся за справу повернення колишніх земель паулінів в цій окрузі [Kisbán, 1938, 233. old.; Tóth, 2001 a, 191. old.; Tóth, 2004, 886–889. old.]. Я. Вановіці регулярно звітував до Риму про здійснену роботу та труднощі з якими приходилося стикатися йому та його соратникам. Кілька листів апостольського місіонера у 2001 р. були опубліковані [Tóth, 2001].

У 1660–1670 рр. католицьке відродження набуває агресивних форм. Серед місіонерів найбільшу активність демонструють єзуїти. Найбільш впливовим покровителем єзуїтів і в цілому католицького оновлення була княгиня Софія Баторі (1629–1680), яка після смерті чоловіка повернулася на католицьке віросповідання [Meszlényi, 1938–1939, 194. old.]. Княгиня Баторі значно обмежила діяльність протестантів, зокрема у родинному місті Ракоці – Шарошпотоці, де передала протестантський колегіум єзуїтам. Про діяльність Шарошпотоцького єзуїтського закладу та вплив отців-єзуїтів на духовно-релігійні настрої в регіоні дають ґрунтовну інформацію документи, які нині зберігаються в архіві угорської провінції Товариства Ісуса в м. Будапешт

¹ Ян (Янош) Вановіці був першим пауліном, який отримав широкі повноваження апостольського місіонера був [Tóth, 2004, 886–889. old.], впродовж чотирьох десятиліть віддав місіонерству [Tóth, 2001 a, 191. old.]

[Sárospataki rendház].

Крім цього низка листів апостольських місіонерів, які поміщені у вже згаданому вище збірнику звітів місіонерів [Relationes, 1999], вказують на обставини діяльності місіонерів, підтримку з боку шляхтичів, зокрема і Софії Баторі.

Наприкінці XVII ст. темпи окатоличення і відтак місіонерської роботи католицьких монахів у північно-східних комітатах підгабсбурзької Угорщини пригальмувалися. На початку XVIII ст. спостерігається ще одна хвиля короткочасного захоплення/повернення церковних об'єктів протестантами через національно-визвольну війну під керівництвом Ференца Ракоці II (1703–1711).

Висновки. Отже, діяльність католицьких релігійних орденів (паулінів, францисканців, домініканців, єзуїтів) на території північно-східних комітатів Угорщини представлена достатньою джерельною базою для проведення ґрунтовного дослідження. Однак, мусимо зауважити, що джерела різних періодів збереглися не однаково. Через загальний хаос і агресивну секуляризацію середини XVI ст. значна частина монастирських архівів була знищена або розпорошена. Слабко відображена в джерелах діяльність перших місіонерів ордену св. Франциска, які були направлені керівництвом ордену до Угорщини наприкінці XVI – перші роки XVII ст. Втім, саме у цей час до процесу католицького оновлення / контрреформації долучаються отці Товариства Ісуса. Їхня присутність на угорських теренах залишила помітний слід в джерелах. Із 1622 року справа повернення втрачених через Реформацію вірників до лона Католицької Церкви та навернення схизматів, еретиків тощо набула нового розмаху. Конгрегація поширення віри тримала під

контролем діяльність місіонерів ордену св. Франциска та ордену св. Павла Відлюдника. Десятки інструкцій, призначень з Риму надходило до угорських місіонерів, а звіди відповідно – звіти. Цей пласт джерел мабуть найкраще відображає успіхи та невдачі місіонерства в північно-східному порубіжжі Угорського Королівства Габсбурзької імперії. Товариство Ісуса не підпорядковувалося Конгрегації (точніше не вдалося їх підпорядкувати – автор), тож їхня робота фрагментарно присутня в офіційному листуванні Конгрегації та місіонерів. Місіонерська та особливо освітньо-виховна робота отців-єзуїтів середини XVII – другої половини XVIII ст. відображена у широкому пласті джерел, серед них офіційне листування місій, резиденцій, колегіумів з керівництвом ордену, керівниками Церкви, щорічні звіти резиденцій, щоденники (діаріуми) та історії резиденцій / колегіумів, грамоти шляхтичів – патронів Церкви тощо.

Враховуючи, що значна частина архівних та опублікованих впродовж XIX – початку XXI ст. документальних матеріалів опрацьована вченими не у повній мірі, а ті, що стосуються католицьких монастирів та місійних осередків Північно-Східної Угорщини – фрагментарно, можемо констатувати, що тематика історії католицьких релігійних орденів доби Середньовіччя та раннього нового часу має хороші перспективи подальшого, ґрунтовного дослідження. Крім цього, важливо що археологічні пошуки, розпочаті експедицією Ужгородського університету на території Ужгородського замку (сезон 2018 та 2019 р.), на території палацу Бетлена в м. Берегові (сезон 2019 р.) у майбутньому можуть розв'язати проблему локалізації колишніх середньовічних монастирів.

Список використаних джерел

- A Perényi család levéltára, 1222–1526, 2008. (далі – Perényi Levéltár). Szerk.: Tringli István. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44, Budapest, 509. old.
- A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből, 1916. A szerzet 700 éves jubileuma alkalmából. Kiadta dr. Horváth Sándor, Budapest, 424. old.
- A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, 1874. (далі – ZO). Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. III. Szerk.: Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső, Pest, 651. old.
- Acta Paulinorum.* (AP) MNL OL E 153.
- Anjou-kori Oklevéltár, 2004. XXV. 1341. Szerk. Sebők Ferenc, Budapest–Szeged, 576. old.
- Annae Litterae Societatis Jesu. 1921. De Rebus Transylvanicis Temporibus Principum Báthory 1579 – 1613. Ed. Veress Andreas, Budapest, 306 p.
- Árpád-kori oklevelek, 1095–1301. 1867. Szerk. Ifjabb Kubinyi Ferencz. Pest, 270. old.
- Baán, István, 2007. Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniós térítéséhez. In. *Historicus Societatis Jesu. Szilas László Emlékkönyv*, Budapest, 118–129. old.
- Balogh, Ioanne, 1783. *Historia Gymnasium Unghvariensis. Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára*, Budapest (далі – JTMRL), D. 38. 154 p.
- Bandi, Zsuzsanna, 1985. Északkeletmagyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). *Borsod Megyei Levéltár Évkönyve*, 557–725. old.
- Benger, Nicolaus, 1742. *Chronotaxis Monasteriorum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Kézirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (далі – MNL OL), E 153, *Acta Paulinorum Fasc. 627.* (120. doboz) fol. 2–106.
- Benger, Nicolaus, 1743 a. *Annalium Eremiti Coenobitiorum ordinis monachorum S. Pauli primi eremitae sub Regula Divi P. Augustini Deo famulantum Volumen tertium quo ab Anno 1727 ad annum 1774 ejusdem Proto-Eremitici ordinis Progressus...* Kézirat, Központi Szeminárium Könyvtára, Budapest.
- Benger, Nicolaus, 1743. *Fragmen Panis Corvi Protoeremitici Seu Reliquiae Annalium Eremiti-Coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae [etc.]* Eggerer, Andreas I; Benger, Nicolaus Viennae Austriae: Ex Officina Typographica Matthaei Cosmerovij, 1663 – 1743. [Online]. Доступно: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ168734006 (дата звернення: 25.08. 2019).
- Bojtos, Anita, 2018. A pálos rend XVII. századi története, különös tekintettel a rend szellemiségére. Doktori értekezés, Budapest, 348. old.
- Carillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai (1591–1618), 1906. Szerk.: Dr. Veress Endre. *Monumenta Hungariae Historica*

1. *Diplomataria*. 32, Budapest, 740. old.

Catalogi personarium et officiorum provinciae Austriae Societatis Jesu, 1978. Vol. 1. (1551 – 1600). Lukacs Ladislau (ed.), Romae, pp. XXI + 41 + 828. [Online]. Доступно: <http://www.sjweb.info/arsi/en/publications/ihsi/monumenta> (дата звернення: 15.06.2019).

Claustrom Eszeny, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі – MNL OL), Acta Paulinorum. (AP) E 153_a, 80 cs., Fasc. 508.

Claustrom Ungvár, MNL OL, Acta Paulinorum. (AP) E 153_a, Fasc. 509.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, (далі – CD), 1934, Tomi IX. Vol. 5. Ed. Fejér, Georgius, Buda, 655 p.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, (далі – CD), 1843, Tomi X, Vol. 8, Ed. Fejér Georgius, Buda, 688 p.

Collectanea S. Congregationis de Propaganda Fide : seu decreta, instructiones, rescripta pro apostolicis missionibus, 1907. Vol.I. 1622–1866, Romae : Ex Typographia Polyglotta, 1299 p.

Collegium Ungvariense, MNL OL, E 152, Registrata.

Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris; anno 1734 – ab annum 1746; anno 1748 Novembris; Anno 1761 – ab annum 1772. Eötvös Lóránt Tudomány Egyetem, Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (далі – ELTE EKK), AB 126, 127, 128, 129.

Documenta artis Paulinorum, (далі – DAP) 1975, 1. füzet. A magyar rendtartomány monostorai, A-M. Az anyagot gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: Hervay Ferenc. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 383. old.

Documenta artis Paulinorum, (DAP) 1976, 2. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai. N-Sz. A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: Hervay Ferenc. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 474. old.

Documenta artis Paulinorum, (DAP) 1978, 3. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai. T-Zs. A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta, a mutatót és a térképeket készítette: Hervay Ferenc. Sajtó alá rendezte: Tóth Melinda, Pintér György, Széphelyi Frankl György. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 398. old.

Eggerer, Andreas, 1663. Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliqviae eremi-coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae... Viennae Austriae, ex officina Typographica Matthaei Cosmerovj, M.DC.LXIII. Régi Magyar Könyvtár, III. 2195, Budapest.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (далі – ETE), 1902, I. kötet, 1520–1529. Szerk.: Bunyitay V. - Rapaics R. - Karácsonyi J., Budapest, 592. old.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1904, II. kötet, 1530–1534. Szerk.: Bunyitay V. - Rapaics R. - Karácsonyi J., Budapest, 570. old.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1906, III. kötet, 1535–1541. Szerk.: Bunyitay V. - Rapaics R. - Karácsonyi J., Budapest, 596. old.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1909, IV. kötet, 1542–1547. Szerk.: Karácsonyi J. - Kollányi F., - Lukcsics J., Budapest, 652. old.

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1912, V. kötet, 1548–1551. Szerk.: Karácsonyi J. - Kollányi F. - Lukcsics J., Budapest, 684. old.

F. Romhányi, Beatrix, 2005. Ferencesek a késő középkori Magyarországon, *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 1. Ed.: Óze Sándor–Medgyessy-Schmikli Norbert, Piliscsaba–Budapest, 116–122. old.

Ferrarius, Sigismundus, 1637. De rebus Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum partibus quatuor, et octo libris distributi commentarii, Vinnae, 611 p.

Fontes Rerum Transylvanicarum II, 1913. Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory 1571-1613, Volumen Secundum 1575 – 1588. Ed. Veress Andreas, Kolozsvár, 326 p.

Fontes Rerum Transylvanicarum III, 1913. Antonii Possevini Societatis Jesu Transilvania 1584. Veress Andreas, Kolozsvár, 330 p.

Fontes Rerum Transylvanicarum, I, 1911. Epistolae pistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory 1571-1613, Volumen Primum, 1571-1583. Ed. Veress Andreas, Kolozsvár, 348 p.

Fügedi, Elek, 1972. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, *Századok*, 69–95. old.

Galla, Ferenc, 2005. Ferences misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben a 17 – 18. században, Sajtó alá rendezte Fazekas István, Budapest-Róma, 408. old.

Galla, Ferenc, 2015. Pálos missziók Magyarországon a 17 – 18. században. Ed. Fazakas István, Budapest, Gondolat, 536. old.

Gyöngyösi Gergely, 1521 – 1522. Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli Primi Hemeritae. Kézirattára, Ab 115, Cod. Lat. [Online]. Доступно: <https://edit.elte.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=10831/30557&fname> (дата звернення: 21.06.2019).

Gyöngyösi Gergely, 1991. Pálos remete testvérek életrajzai. (1530 körül). (Részletek) // Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez – Középkor (1000 – 1530) Sermones Compilati – Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtudományi Intézet. Szerk. Tarnai Andor, Madas Edit. Budapest [Online]. Доступно: http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=232_247_Gyongyosi_Gergely (дата звернення: 21.06.2019).

Gyöngyösi, Gregorius, 1988. Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis S.Pauli Primi Eremitae. Ed. Franciscus L.Hervay, Budapest, 251. old.

Halkovics, László, 1994. A sátorlajújhelyi pálosok története. *Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk. Sarbak Gábor, Csorna, 191–203. old.

Harsányi, András, 1938. A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt, Debrecen, 359. old.

Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius, 1876. (далі – HO). VI. Szerk.: Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Véghely Dezső. Budapest, 498. old.

Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700 – 1773, 1783. Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest (далі – JTMRL), I, 1. 151 p.

Holl, Béla, 2000. A historia litteraria magyarországi története. *Holl Béla. Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Válogatta és szerk. Monok István, Zvara Edina, Budapest, 79–124. old.

- Ipolyi, Arnold, 1867. Adalékok a magyar domonkosok történetéhez. *Magyar Sion*, V, Budapest. 481–497., 590–609., 662–673., 769–776. old.
- Iványi, Béla, 1929. A Szent Domonkos-rend római központi levéltára. *Levéltári Közlemények*, 1–31. old.
- Jedin, Hubert, 1998. A zsinatok története, Budapest, 222. old.
- Jezsuita Okmánytár, 1995. I, 1/2. (далі – JO). Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601 – 1606. Szeged, 698 old.
- Jezsuita Okmánytár. I/1. (далі – JO). Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601 – 1606, Szeged, 1995. 444. old.
- Karácsonyi, János, 1922 – 1924. Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711 – ig, I–II, Budapest, 567, 668. old.
- Kertész, Balázs, 2015. *A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai. 1448 – 1526. The Original Surviving Documents of the Hungarian Observant Franciscans. 1448– 1526.* Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria/Magyar ferences források, 7. Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány, Budapest, 172 p.
- Kisbán, Emil, 1938. A magyar pálosrend története, I köt., Budapest, 361. old.
- Komáromy, András, 1903. Levéltári kutatások (1216 – 1717). *Magyar Történelmi Tár*, 4. sorozat, 4. kötet, Budapest, 120–137, 415–445. old.
- Kürucz, Antal, 1889. A magyarországi pálosrend története a legrégebb időktől a mohácsi vészig, Budapest, 391. old.
- Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. 1572 – 1717, 2002, I–II. Ed. Tóth István György, Roma–Budapest, 1596 p.
- Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. 1572 – 1717, 2008, V. Ed. Tóth István György, Roma–Budapest, 3199–3252 p.
- Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. 1572 – 1717, 2005, III–IV. Ed. Tóth István György, Roma–Budapest, 160–3061 p.
- Lukács, László, Molnár, Antal, 1997. A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619), *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter., Szeged, 355–399. old.
- Mályusz, Elemér, 1945. A pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet*, 3, Budapest, 2–19. old.
- Meszlényi Antal, 1938 – 1939. Báthory Zsófia élete és végrendelete (1628–1680), *Regnum*, 177–266. old.
- Molnár, Antal, 1992. Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon. *Aetas*, (8) 3, 44–77. old.
- Molnár, Antal, 2005. Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területén a 17. Században, Budapest, 322. old.
- Molnár, Antal, 2009. Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. Században, Budapest, 286. old.
- Monasterium Beregh, MNL OL, Acta Paulinorum, E 153_a, 2.cs., Fasc.10.
- Monasterium Eszeny, MNL OL, Acta Paulinorum, E 153_a, 16.cs., Fasc. 109.
- Monasterium Máramaros, MNL OL, Acta Paulinorum, E 153_a, 27 cs., Fasc. 205–206.
- Monumenta antiquae Hungariae, 1969 – 1987. (далі – MAH). I, 1550 – 1579; II, 1580 – 1586; III, 1587 – 1592; IV, 1593 – 1600, Lukacs Ladislaw (ed.). Roma, [Online]. Доступно: <http://www.sjweb.info/arsi/en/publications/ihsi/monumenta/> (дата звернення: 15.06. 2019).
- Németh, Péter, 2013. Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján. In *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján.* Második kötet. Szerk. Kollár Tibor, Nyíregyháza, 18–31. old.
- Öze, Sándor, 2009. A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon, *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok.* Szerk.: F.Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor, Budapest, 157–175. old.
- Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összegyűjtött levelei, 1911. Kiadta A budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Tanácsa. Egybegyűjtötte és sajtó alá rendezte Hanny Ferenc. II. Köt (1629-1637), Budapest, 821. old.
- Pfeiffer, Miklós, 1917. A Domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története, Kassa, 111. old.
- Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica, 1927. (далі – Registrata). Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. kötet 2 füzet. Ed. Szentpétery Imre, Budapest, 180. old.
- Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707), 1994. (далі – Relationes). Ed. Tóth István György, Roma–Budapest, 459 old.
- Risko, Marianna, 2007. Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben, Budapest, 263. old.
- Sárospataki rendház iratai, Memorabilia consuetudines Provinciae Austriae et ordinationis. JTMRL, I, 1.
- Szabó, György Pius, 1921. Ferencesrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencesrendiek történetéhez, Budapest, 454. old.
- Tóth, István György, 2000. A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). *Történelmi szemle*, 42.évf., 1–2. sz., 19–68. old.
- Tóth, István György, 2001 a. A remeterend vándor misszionáriusa Vanoviczy János, az első pálos misszionárius levelei (1642 – 1677), *Levéltári Közlemények* 72. 1–2, 187–245. old.
- Tóth, István György, 2001. Galatáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben, *Századok*, 819–869. old.
- Tóth, István György, 2001 a. A remeterend vándor misszionáriusa Vanoviczy János, az első pálos misszionárius levelei (1642 – 1677), *Levéltári Közlemények*, (72), 1–2, 187–245. old.
- Tóth, István György, 2004. A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700, *Századok*, 886–889 old.
- Tóth, István György, 2007. Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon, Budapest, Balassa kiadó, 428 old.
- Véghseő, Tamás, 2001. Pálos hithirdetők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusával (1642 –1682), *Athanasiana*, 12, 65–79. old.
- Véghseő, Tamás, 2003. Benkovics Ágoston váradi püspök működésének görög katolikus vonatkozásai (1682 – 1702), *Athanasiana*, 16, 99–122. old.
- Véghseő, Tamás, 2014. Jezsuiták és görögkatolikusok Északkelet-Magyarországon a 17. század második felében, *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából*, 2013.10.3-5, Sárospatak, 214–225. old.
- Vélics, László S. J., 1914. Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. 1-3.füzet (1610 – 1690), Budapest, 422. old.

Veress, Endre, 1906. A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, *Erdelyi Múzeum*, 23, 169–193, 249–263, 319–320, 342–386. old.

Прохненко, И. А., Гомоляк, Е. М., Мойжес, В. В. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007, Саграгата-Карпатика, Ужгород: *Видавництво УжНУ «Говерла»*, 2007, вип. 36, с. 219–256.

Reference

A Perényi család levéltára, 1222 – 1526, 2008. (далі – Perényi Levéltár). Szerk.: Tringli István. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44, Budapest, 509. old. (in Hungarian, in Latin).

A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből, 1916. A szerzet 700 éves jubileuma alkalmából. Kiadta dr. Horváth Sándor, Budapest, 424. old. (in Hungarian).

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, 1874. (далі – ZO). Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. III. Szerk.: Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső, Pest, 651. old. (in Hungarian, in Latin).

Acta Paulinorum. (AP) MNL OL E 153. (in Latin).

Anjou–kori Oklevéltár, 2004. XXV. 1341. Szerk. Sebők Ferenc, Budapest–Szeged, 576. old. (in Hungarian, in Latin).

Annuae Litterae Societatis Jesu. 1921. De Rebus Transylvanicis Temporibus Principum Báthory 1579-1613. Ed. Veress Andreas, Budapest, 306 p. (in Latin).

Árpádkori oklevelek, 1095 – 1301. 1867. Szerk. Ifjabb Kubinyi Ferencz, Pest, 270. old. (in Hungarian, in Latin).

Baán, István, 2007. Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniós térítéséhez. In. *Historicus Societatis Jesu. Szilas László Emlékkönyv*, Budapest, 118–129. old. (in Hungarian).

Balogh, Ioanne, 1783. Historia Gymnasium Unghvariensis. Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest (далі – JTMRL), D. 38, 154 p. (in Latin).

Bandi, Zsuzsanna, 1985. Északkeletmagyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). *Borsod Megyei Levéltár Évkönyve*, 557-725. old. (in Hungarian).

Benger, Nicolaus, 1742. Chronotaxis Monasteriorum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Kézirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі – MNL OL), E 153, Acta Paulinorum Fasc. 627. (120. doboz) fol. 2–106. (in Latin).

Benger, Nicolaus, 1743 a. Annalium Eremiti Coenobitorum ordinis monachorum S. Pauli primi eremitae sub Regula Divi P. Augustini Deo famulantium Volumen tertium quo ab Anno 1727 ad annum 1774 ejusdem Proto-Eremitici ordinis Progressus... Kézirat, Központi Szeminárium Könyvtára, Budapest. (in Latin).

Benger, Nicolaus, 1743. Fragmen Panis Corvi Protoeremitici Seu Reliquiae Annalium Eremiti-Coenobitorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae [etc.] Eggerer, Andreas I; Benger, Nicolaus Viennae Austriae: Ex Officina Typographica Matthaei Cosmerovij, 1663 – 1743. [Online]. Доступно: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ168734006 (дата звернення: 25.08. 2019). (in Latin).

Bojtos, Anita, 2018. A pálos rend XVII. századi története, különös tekintettel a rend szellemiségére. Doktori értekezés, Budapest, 348. old. (in Hungarian).

Carillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai (1591 – 1618), 1906. Szerk.: Dr. Veress Endre. *Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria*. 32, Budapest, 740. old. (in Hungarian, in Latin).

Catalogi personarium et officiorum provinciae Austriae Societatis Jesu, 1978. Vol. 1. (1551 – 1600). Lukacs Ladislau (ed.), Romae, pp. XXI + 41 + 828. [Online]. Доступно: <http://www.sjweb.info/arsi/en/publications/ihsi/monumenta/> (дата звернення: 15.06. 2019). (in Latin).

Claustrom Eszeny, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далі – MNL OL), Acta Paulinorum. (AP) E 153_a, 80 cs., Fasc. 508. (in Latin).

Claustrom Ungvár, MNL OL, Acta Paulinorum. (AP) E 153_a, Fasc. 509. (in Latin).

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, (далі – CD), 1934, Tomi IX. Vol. 5. Ed. Fejér, Georgius. Budaë, 655. p. (in Latin).

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, (далі – CD), 1843, Tomi X, Vol. 8, Ed. Fejér Georgius, Budaë, 688. p. (in Latin).

Collectanea S. Congregationis de Propaganda Fide : seu decreta, instructiones, rescripta pro apostolicis missionibus, 1907. Vol.I. 1622–1866, Romae : Ex Typographia Polyglotta, 1299 p. (in Latin).

Collegium Ungvariense, MNL OL, E 152, Registrata. (in Latin).

Diarium Collegii Ungvariensis S. J. anno 1694 die 3 Aprilis – ab annum 1723 Novembris; anno 1734 – ab annum 1746; anno 1748 Novembris; Anno 1761 – ab annum 1772. Eötvös Lóránt Tudomány Egvetem, Egvetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (далі – ELTE EKK), AB 126, 127, 128, 129. (in Latin).

Documenta artis Paulinorum, (далі – DAP) 1975, 1. füzet. A magyar rendtartomány monostorai, A-M. Az anyagot gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: Hervay Ferenc. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 383 old. (in Hungarian, in Latin).

Documenta artis Paulinorum, (DAP) 1976, 2. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai. N-Sz. A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: Hervay Ferenc. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 474. old. (in Hungarian, in Latin).

Documenta artis Paulinorum, (DAP) 1978, 3. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai. T-Zs. A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta, a mutatót és a térképeket készítette: Hervay Ferenc. Sajtó alá rendezte: Tóth Melinda, Pintér György, Széplhelyi Frankl György. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Budapest, 398. old. (in Hungarian, in Latin).

Eggerer, Andreas, 1663. Fragmen panis corvi proto-eremitici seu reliqviae annalium eremi-coenobitorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae... Viennae Austriae, ex officina Typographica Matthaei Cosmerovij, M.DC.LXIII. Régi *Magyar Könyvtár, III. 2195*, Budapest. (in Latin).

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (далі – ETE), 1902, I. kötet, 1520 – 1529. Szerk.: Bunyitay V. - Rapaics R. - Karácsonyi J., Budapest, 592. old. (in Hungarian, in Latin).

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1904, II. kötet, 1530 – 1534. Szerk.: Bunyitay V. - Rapaics R. - Karácsonyi J., Budapest, 570. old. (in Hungarian, in Latin).

- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1906, III. kötet, 1535 – 1541. Szerk.: Bunyitay V. - Rapaics R. - Karácsonyi J., Budapest, 596. old. (in Hungarian, in Latin).
- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1909, IV. kötet, 1542 – 1547. Szerk.: Karácsonyi J. - Kollányi F., - Lukcsics J. Budapest, 652. old. (in Hungarian, in Latin).
- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, (ETE), 1912, V. kötet, 1548 – 1551. Szerk.: Karácsonyi J. - Kollányi F. - Lukcsics J., Budapest, 684. old. (in Hungarian, in Latin).
- F. Romhányi, Beatrix, 2005. Ferencesek a késő középkori Magyarországon, *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I. Ed.: Őze Sándor–Medgyessy-Schmikli Norbert, Piliscsaba–Budapest, 116–122. old. (in Hungarian).
- Ferrarius, Sigismundus, 1637. De rebus Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum partibus quatuor, et octo libris distributi commentarii, Vinnae, 611 p. (in Latin).
- Fontes Rerum Transylvanicarum II, 1913. Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory 1571–1613, Volumen Secundum 1575 – 1588. Ed. Veress Andreas, Kolozsvár, 326. p. in Latin).
- Fontes Rerum Transylvanicarum III, 1913. Antonii Possevini Societatis Jesu Transylvania 1584. Veress Andreas, Kolozsvár, 330. p. (in Latin).
- Fontes Rerum Transylvanicarum, I, 1911. Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory 1571 – 1613, Volumen Primum, 1571 – 1583. Ed. Veress Andreas, Kolozsvár, 348. p. (in Latin).
- Fügedi, Elek, 1972. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, *Századok*, 69–95. old. (in Hungarian).
- Galla, Ferenc, 2005. Ferences misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben a 17 – 18. században, Sajtó alá rendezte Fazekas István, Budapest–Róma, 408. old. (in Hungarian).
- Galla, Ferenc, 2015. Pálos missziók Magyarországon a 17 – 18. században. Ed. Fazakas István, Budapest, Gondolat, 536 old. (in Hungarian).
- Gyöngyösi Gergely, 1521 – 1522. Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli Primi Hemeritae. Kézirattára, Ab 115, Cod. Lat. [Online]. Доступно: <https://edit.elte.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=10831/30557&fname> (дата звернення: 21.06. 2019). (in Latin).
- Gyöngyösi Gergely, 1991. Pálos remeték testvérek életrajzai. (1530 körül). (Részletek) // Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez – Középkor (1000 – 1530) Sermones Compilati – Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtudományi Intézet. Szerk. Tarnai Andor, Madas Edit. Budapest [Online]. Доступно: http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=232_247_Gyongyosi_Gergely (дата звернення: 21.06. 2019). (in Hungarian).
- Gyöngyösi, Gregorius, 1988. Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae. Ed. Franciscus L. Hervay, Budapest, 251. old. (in Hungarian).
- Halkovics, László, 1994. A sátoraljaújhelyi pálosok története. *Pálos rendtörténeti tanulmányok*. Szerk. Sarbak Gábor. Csorna, 191–203. old. (in Hungarian).
- Harsányi, András, 1938. A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt, Debrecen, 359. old. (in Hungarian).
- Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius, 1876. (далі – HO). VI. Szerk.: Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Véghely Dezső, Budapest, 498. old. (in Hungarian).
- Historia Collegii Homonna-Ungvariensis Soc. Jesu ad anno 1700 – 1773, 1783. Jézus Társaság Magyarországi Rendtartománya Levéltára, Budapest (далі – JTMRL), I, 1. 151 p. (in Latin).
- Holl, Béla, 2000. A historia litteraria magyarországi története. *Holl Béla. Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Válogatta és szerk. Monok István, Zvara Edina, Budapest, 79–124. old. (in Hungarian).
- Ipolyi, Arnold, 1867. Adalékok a magyar domonkosok történetéhez. *Magyar Sion*, V, Budapest. 481–497., 590–609., 662–673., 769–776. old. (in Hungarian).
- Iványi, Béla, 1929. A Szent Domonkos-rend római központi levéltára. *Levéltári Közlemények*, 1–31. old. (in Hungarian).
- Jedin, Hubert, 1998. A zsinatok története, Budapest, 222. old. (in Hungarian).
- Jezsuita Okmánytár, 1995. I, 1/2. (далі – JO). Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601 – 1606, Szeged, 698 old. (in Hungarian, in Latin).
- Jezsuita Okmánytár. I/1. (далі – JO). Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601 – 1606, Szeged, 1995. 444. old. (in Hungarian).
- Karácsonyi, János, 1922–1924. Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711 – ig, I–II, Budapest, 567, 668. old. (in Hungarian).
- Kertész, Balázs, 2015. *A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai. 1448 – 1526. The Original Surviving Documents of the Hungarian Observant Franciscans. 1448 – 1526*. Fontes historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria/Magyar ferences források, 7. Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány, Budapest, 172 p. (in Hungarian).
- Kisbán, Emil, 1938. A magyar pálosrend története, I köt., Budapest, 361 old. (in Hungarian).
- Komáromy, András, 1903. Levéltári kutatások (1216 – 1717). *Magyar Történelmi Tár*, 4. sorozat, 4. kötet, Budapest, 120–137, 415–445. old. (in Hungarian).
- Kürucz, Antal, 1889. A magyarországi pálosrend története a legrégebb időktől a mohácsi vészig, Budapest, 391. old. (in Hungarian).
- Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania. 1572 – 1717, 2002, I–II. Ed. Tóth István György, Roma–Budapest, 1596. p. (in Latin).
- Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania. 1572 – 1717, 2008, V. Ed. Tóth István György, Roma–Budapest, 3199–3252. p. (in Latin).
- Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania. 1572 – 1717, 2005, III–IV. Ed. Tóth István György, Roma–Budapest, 160–3061. p. (in Latin).
- Lukács, László, Molnár, Antal, 1997. A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619), *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter, Szeged, 355–399. old. (in Hungarian).
- Mályusz, Elemér, 1945. A pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet*, 3, Budapest, 2–19. old. (in Hungarian).
- Meszlényi Antal, 1938–1939. Báthory Zsófia élete és végrendelete (1628 – 1680), *Regnum*, 177–266. old. (in Hungarian).
- Molnár, Antal, 1992. Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon. *Aetas*, (8) 3, 44–77. old. (in Hungarian).

- Molnár, Antal, 2005. Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területén a 17. Században, Budapest, 322. old. (in Hungarian).
- Molnár, Antal, 2009. Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. Században, Budapest, 286. old. (in Hungarian).
- Monasterium Beregh, MNL OL, Acta Paulinorum, E 153_a, 2.cs., Fasc.10. (in Latin).
- Monasterium Eszeny, MNL OL, Acta Paulinorum, E 153_a, 16.cs., Fasc. 109. (in Latin).
- Monasterium Máramaros, MNL OL, Acta Paulinorum, E 153_a, 27 cs., Fasc. 205–206. (in Latin).
- Monumenta antiquae Hungariae, 1969 – 1987. (далі – МАН). I, 1550 – 1579; II, 1580 – 1586; III, 1587 – 1592; IV, 1593 – 1600, Lukacs Ladislau (ed.). Roma, [Online]. Доступно: <http://www.sjweb.info/arsi/en/publications/ihsi/monumenta/> [дата звернення: 15.06. 2019]. (in Latin).
- Németh, Péter, 2013. Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján. In *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján*. Második kötet. Szerk. Kollár Tibor, Nyíregyháza, 18–31. old. (in Hungarian).
- Óze, Sándor, 2009. A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon, *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk.: F.Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor, Budapest, 157–175. old. (in Hungarian).
- Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, Magyarország primása összegyűjtött levelei, 1911. Kiadta A budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Tanácsa. Egybegyűjtötte és sajtó alá rendezte Hanny Ferenc. II. Köt (1629 – 1637), Budapest, 821. old. (in Hungarian).
- Pfeiffer, Miklós, 1917. A Domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története, Kassa, 111. old. (in Hungarian).
- Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica, 1927. (далі – Regestrata). Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. kötet 2 füzet. Ed. Szentpétery Imre, Budapest, 180. old. (in Hungarian).
- Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627 – 1707), 1994. (далі – Relationes). Ed. Tóth István György, Roma-Budapest, 459 old. (in Latin).
- Risiko, Marianna, 2007. Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben, Budapest, 263. old. (in Hungarian).
- Sárospataki rendház iratai, Memorabilia consuetudines Provinciae Austriae et ordinationis. JTMRL, I, 1. (in Latin).
- Szabó, György Pius, 1921. Ferencesrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencesrendiek történetéhez, Budapest, 454. old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2000. A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). *Történelmi szemle*, 42.évf., 1-2. sz., 19–68. old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2001 a. A remeterend vándor misszionáriusa Vanoviczy János, az első pálos misszionárius levelei (1642 – 1677), *Levéltári Közlemények* 72. 1–2, 187–245. old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2001. Galatáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben, *Századok*, 819–869. old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2001 a. A remeterend vándor misszionáriusa Vanoviczy János, az első pálos misszionárius levelei (1642–1677), *Levéltári Közlemények*, (72), 1–2, 187–245. old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2004. A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622 – 1700, *Századok*, 886–889 old. (in Hungarian).
- Tóth, István György, 2007. Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon, Budapest, Balassa kiadó, 428 old. (in Hungarian).
- Véghseő, Tamás, 2001. Pálos hithirdetők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaival (1642 –1682), *Athanasiana*, 12, 65–79. old. (in Hungarian).
- Véghseő, Tamás, 2003. Benkovics Ágoston váradi püspök működésének görög katolikus vonatkozásai (1682 – 1702), *Athanasiana*, 16, 99–122. old. (in Hungarian).
- Véghseő, Tamás, 2014. Jezsuiták és görögkatolikusok Északkelet-Magyarországon a 17. század második felében, *Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon. Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából*, 2013.10.3-5, Sárospatak, 214-225. old. (in Hungarian).
- Velics, László S.J., 1914. Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. 1-3. füzet (1610 – 1690), Budapest, 422. old. (in Hungarian).
- Veress, Endre, 1906. A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, *Erdelyi Múzeum*, 23, 169–193, 249–263, 319–320, 342–386. old. (in Hungarian).
- Prokhenko, I.A., Gomolyak, E.M., Moyzhes, V.V. Rezultaty issledovaniya Vinogradovskogo i Korolevskogo zamkov v 2007 [The results of a study of Vinogradovsky and Korolevsky castles in 2007], *Carpatica-Karpaty`ka*, Uzhgorod: Vy`davny`cztvo UzhNU «Goverla», 2007, vy`p. 36, s. 219–256. (in Russian).

SUMMARY

WRITTEN SOURCES OF RESEARCH ON THE ACTIVITIES OF CATHOLIC RELIGIOUS ORDERS IN THE TERRITORY OF NORTH-EASTERN HUNGARY IN THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN TIMES

Oksana Ferkov

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the Archaeology, Ethnology and Cultural Studies SHEE «Uzhhorod National University»

The North-Eastern Comitats of the Kingdom of Hungary as a frontier zone became the object of settlement of monks of various Catholic orders in the XIII century. These monks performed missionary work, spread the Catholic faith among the schismatics, fasiqs and the like among many other tasks . In XVI – early XVIII centuries, this territory

became the arena of fierce political and religious confrontation for the Hungarian elite. Catholic religious orders – Franciscans, Paulines, Jesuits, etc. – joined the multifaceted confessional relations with different intensity. The purpose of the article is to characterize the available sources on the problems of Catholic religious orders in the territory of North-Eastern Hungary and to determine the prospects for future searches. The activity of Catholic religious orders in the territory of the North-Eastern Comitats of Hungary is represented by a sufficient source base for in-depth research. However, sources from different periods were preserved not equally well. Due to general chaos and aggressive secularization of the mid – XVI century a considerable part of the monastery's archives were destroyed or dispersed. The activity of the first missionaries of the order of St. Francis of the late XVI – early XVII century is poorly reflected in the sources. However, it was at this time that the founding fathers of the of Jesus Union joined the process of Catholic renewal and this left a noticeable trace in the sources. From 1622, with the formation of the Congregation for the propagation of faith tens of instructions, assignments, and thence, respectively, reports were sent from Rome to missionaries in Hungary. This layer of sources perhaps better reflects the successes and failures of missionary work. Given that a significant part of archival documentary and published materials of XIX century – beginning of the XXI century were not fully processed by the scientists, the author states that the history of Catholic religious orders of the Middle Ages and early modern time has good prospects for further research.

Keywords: *Catholic religious orders, Paulines, Jesuits, Franciscans, North-Eastern Hungary.*

СВЯТОЙ ПРЕСТОЛ И ПРИХОД К ВЛАСТИ БОЛЬШЕВИКОВ В РОССИИ В 1917 г.

Шмид Марек

доктор философии, доцент; доцент кафедры истории церкви и истории литературы

Карлового университета, г. Прага

E-mail: smidma@seznam.cz

Scopus Author ID: 55606414100

<http://orcid.org/0000-0001-8613-8673>

В исследовании рассматриваются взаимоотношения Святого Престола и России с приходом к власти большевиков в 1917 г. во времена большевистской революции. Обладая знаниями материалов Ватиканского архива и зарубежной литературы, автор воссоздает взгляд представителей Ватикана на революционные события в Восточной Европе, которые изменили не только саму Россию, но и мир XX века. После отречения царя Николая II в марте 1917 г. Временное правительство, которое пришло к власти, не смогло остановить общий распад и разрушение российского общества. После краткого интермеццо в ноябре того же года в Петербурге вспыхнуло восстание, свергло временное правительство и привело к власти большевиков во главе с В. Лениным. Основываясь на дипломатических отчетах, которые связаны с событиями на рубеже 1916/1917 гг. И поступили от различных апостольских нунциатур в Западной Европе, в исследовании рассматриваются политические и экономические изменения в России. Следует подчеркнуть, что падение династии Романовых дало ватиканским кругам надежду на то, что ближайшее будущее ослабит православие, традиционную поддержку царского режима, так что некоторые кардиналы римской курии даже открыто рассматривали обращение России в католицизм. После государственного переворота осенью 1917 г. большевики начали антицерковный террор, который открыто направили на католическую иерархию, которую они назвали наднациональной духовной сверхдержавой, отвергающей коммунизм. Церкви и монастыри по всей стране были разграблены и постепенно закрыты, их жители оказались либо на эшафотах, либо, в лучшем случае, в тюрьме. К концу 1918 г. более 3000 священников и верующих из всех христианских церквей были убиты по приказу большевистского правительства. Религия была заменена материализмом, и атеизм стал новой верой. Фактически, отсутствие информации о том, что происходило в стране, привело к недооценке приходящего коммунистического режима Святейшим Престолом, или, скорее, к нереалистичным ожиданиям распространения католицизма в регионе, где традиционное русское православие пришло в упадок. Более того, представители Ватикана, как и многие европейские правительства, считали, что диктатура большевиков в России временная, и верили в ее раннее падение. Хотя они хорошо знали о его материалистическом и атеистическом характере, они долгое время не рассматривали его в качестве неизбежной угрозы католицизму на европейском континенте во время его возникновения.

Ключевые слова: большевики, католицизм, Святой Престол, римская курия, русское православие, Ватикан.

СВЯТИЙ ПРЕСТОЛ І ПРИХІД ДО ВЛАДИ БІЛЬШОВИКІВ В РОСІЇ У 1917 р.

Шмід Марек

доктор філософії, доцент; доцент кафедри історії церкви та історії літератури

Карлового університету, м. Прага

У дослідженні розглядаються взаємини Святого Престолу і Росії з приходом до влади більшовиків в 1917 р. внаслідок більшовицької революції. Володіючи знаннями матеріалів Ватиканського архіву і зарубіжної літератури, автор відтворює погляд представників Ватикану на революційні події в Східній Європі, які змінили не тільки саму Росію, а й світ XX століття. Після зречення царя Миколи II в березні 1917 р. Тимчасовий уряд, який прийшов до влади, не зміг зупинити загальний розпад і руйнування російського суспільства. Після короткого інтермеццо в листопаді того ж року в Петербурзі спалахнуло повстання, яке скинуло Тимчасовий уряд і привело до влади більшовиків на чолі з В. Леніним. Грунтуючись на дипломатичних звітах, які пов'язані з подіями на рубежі 1916/1917 рр. і надійшли від різних Апостольських Нунциатур в Західній Європі, в дослідженні розглядаються політичні та економічні зміни в Росії. Слід підкреслити, що падіння династії Романових дало ватиканським колам надію на те, що найближче майбутнє послабить православ'я, традиційну підтримку царського режиму, так що деякі кардинали римської курії навіть відкрито розглядали звернення Росії в католицизм. Після державного перевороту восени 1917 р. більшовики почали антицерковний терор, який відкрито направили на католицьку ієрархію, яку вони назвали наднаціональною духовною наддержавою, що відкидає комунізм. Церкви і монастирі по всій країні були розграбовані і поступово закриті, їх насельники відправилися або на ешафот, або, в кращому випадку, в тюрми. До кінця 1918 р. більше

3000 священників і віруючих з усіх християнських церков були вбиті за наказом більшовицького уряду. Релігія була замінена матеріалізмом, і атеїзм став новою вірою. Фактично, відсутність інформації про те, що відбувалося в країні, привело до недооцінки встановленого комуністичного режиму Святішим Престолом, або, скоріше, до нереалістичних очікувань поширення католицизму в регіоні, де традиційне російське православ'я прийшло в занепад. Більш того, представники Ватикану, як і багато європейських урядів, вважали, що диктатура більшовиків в Росії тимчасова, і вірили в її раннє падіння. Хоча вони добре знали про його матеріалістичний і атеїстичний характер, вони довгий час не розглядали його як неминучу загрозу католицизму на європейському континенті під час його виникнення.

Ключові слова: більшовики, католицизм, Святий Престол, римська курія, російське православ'я, Ватикан.

Постановка проблеми. Начиная уже с XIX века дипломатические отношения между Ватиканом и Россией развивались не самым идеальным образом. После Польского восстания в 1863 г., в котором принимало участие большое количество католических священников, в 60 – 70-х годах XIX века отношения между двумя государствами были прерваны. Католики подвергались депортации в Сибирь и Казахстан, по указу царя закрывались монастыри, конфисковалось церковное имущество, католикам запрещалось владеть землей. Среди **последних работ**, касающихся данного исследования следует выделить следующих авторов – Алана Баллока, Филиппа Шено, Дениса Дана, Оскара Крейчи, Яна Микрута и других. Главными источниками, на которые опирается автор, это документы архивов Ватикана. **Целью** статьи является изучением отношения Святого Престола и большевиков в России. Главными **задачами** исследования автор видит исследование причин, ход и последствий отношений между Римским престолом и большевиками в 1917 г.

Изложение основного материала. Итак, отношения между католиками и большевиками имели довольно сложную предысторию. Переход из православия в другое вероисповедание в Российской империи считался уголовным преступлением и карался смертью. Реакцией на эти жесткие меры стала энциклика *Dovete* папы Пия IX (1792 – 1878, понтификат 1846 – 1878), изданная в октябре 1867 г., в которой понтифик призывал молиться за гонимую в России церковь. Дипломатические отношения были восстановлены только при Александре III (1845 – 1894, правление 1881 – 1894) после заключения конкордата в декабре 1882 г., когда Россия назначила своего первого дипломатического представителя при Святом Престоле [Veber, 2000, s. 68; Vock, 1961, s. 291-293].

Однако вопреки заключению конкордата со Святым Престолом царь Александр III продолжал антикатолическую политику своих предшественников. Царь подтвердил, что дети от смешанных браков с православными обязаны стать православными. В течение десяти лет в семь раз увеличилось количество православных приходских школ, с 4 500 (1882) до 32 000 (1894). Сохранялось традиционное недоверие к национальным меньшинствам, что нашло свое отражение и в религиозной сфере. При Александре III усилился политический террор, более жестким стало вмешательство правительства в дела церкви, что в наибольшей степени проявлялось в форме неприятия всех неправославных вероисповеданий. Каждый католик

автоматически становился подозрительным, каждый католический священник автоматически считался агентом Ватикана. Властвующие круги видели в католицизме причину большинства русских проблем [Dunn, 2017, p. 59-60]. Некоторому улучшению отношений между Святым Престолом и Российской Империей поспособствовал обмен дружественными нотами между папой и царем в 1887 году. Это открыло новый этап в дипломатических контактах между двумя государствами, хотя, за исключением вопроса преследования церкви в России, общих тем для переговоров у сторон не было.

После смерти Александра III в 1894 г. на престол взошел его сын Николай II (1868 – 1918, правление 1894 – 1917). Несмотря на свою глубокую набожность, новый царь так никогда и не понял значения религии для обеспечения социальной стабильности в современном ему государстве. Он продолжал контролировать православие, проявляя традиционную неприязнь к католикам. В отношении нерусских народов, прежде всего поляков, литовцев и украинцев, Николай II также продолжал проверенную политику русификации. Лишь после революционных событий 1905 г. царь издал указ о свободе вероисповедания (указ «Об укреплении начал веротерпимости»), который не только гарантировал свободу вероисповедания, но и позволял православным безнаказанно переходить в католическую веру. У католиков было 1 158 прихода и 333 церковные структуры, при этом в их распоряжении находилось 1 359 костелов и часовен, где служило 2 149 священников и сотни монахинь [Mikrut, 2017, s. 192].

Традиционная антипатия Святого Престола в отношении русского православия не иссякла и после вступления на папский престол папы Пия X в 1903 г. Дипломатическому сближению препятствовал традиционно враждебный настрой православной церкви к другим религиям, в связи, с чем она отказалась принять апостольского нунция в качестве дипломатического представителя Святого Престола. Подобное неприятие проявлялось в отношении представителей других церквей и со стороны сановников Ватикана. Из-за большой численности поляков-католиков, а также поляков, белорусов, украинцев и прибалтов, являвшихся прихожанами униатской церкви, русские цари смотрели на них со значительной степенью недоверия. Царское правительство стремилось прекратить всяческие прямые контакты Рима с католическими епископами в Российской империи [Pollard, 2001, s. 221]. В то же время, в консервативных кругах Ватикана Россия веками воспринималась как враг католической

церкви – антикатолические выпады российского режима и его приверженность православию Европа ощутила на себе и в ходе российского продвижения на запад в 1914 – 1915 гг. Правительственным кругам имперской России Ватикан попросту не верил [Morozzo della Rocca, 1990, s. 162; Engel-Janosi, 1960, s. 125; Hachey, 1972, s. 3; Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, Fond Politische Berichte IX, Karton 255, Schönburg-Hartenstein 30. 3. 1917; Valiani, 1985, s. 131].

Во времена Первой Мировой войны на территории Российской империи существовало пять католических епархий (Могилев, Минск, Каменец, Житомир и Тирасполь) с более чем 150 приходами. Прихожанами католической церкви считали себя почти 1 600 000 верующих. К 1917 г. в России служило 900 католических священников и монахов, 60 из них – в столице Петрограде. Благодаря своей деятельности церковь смогла заслужить уважение среди обывателей, но недоверие русских царей, в связи, с чем она подвергалась все более сильной русификации [Babiuchova-Luxmone, 2003, s. 27; Morozzo della Rocca, 1990, s. 152]. Как отмечалось выше, католицизм в России был религией национальных меньшинств, но не религией русского народа. В 1917 г. из общего числа католиков в России 950 000 составляли поляки, 400 000 белорусы, 30 000 украинцы и русины, 48 000 армяне, 35 000 грузины и 100 000 представители других национальностей. Католические приходы существовали практически по всей России – от прихода Св. Петра и Павла в Архангельске на Белом море до приходов в Сибири и Ташкенте [Grajewsky, 1997, s. 37].

На основании дипломатических сообщений, полученных Святым Престолом на рубеже 1916/1917 гг. от отдельных апостольских нунциатур в Западной Европе, можно предположить, что политические и хозяйственные изменения в царской России, изнуренной Первой Мировой войной, а также бесконечными восстаниями и забастовками, были вполне ожидаемы. Так, например, неофициальный представитель Святого Престола в Швейцарии и доверенное лицо папы Франческо Маркетти Сельваджани (1871 – 1951) в январе 1917 г. практически пророчески говорил: «Современная внутренняя борьба может закончиться революцией, революцией думы. Экономическая ситуация, как говорят, очень серьезная. В стране нет порядка, не хватает транспорта, при этом дорогая жизнь» [Archivio Storico. AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 17, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 24. 1. 1917; Doria, 2006, s. 58]. Тремя днями позднее он писал о словах одного швейцарского дипломата о том, что «ситуация в России подобна ситуации во Франции накануне Великой французской революции» [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 19, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 27. 1. 1917]. Анархию, царящую в стране, где между собой борются либеральные и консервативные политические силы, в темных тонах описывал также апостольский нунций в Мюнхене Джузеппе Аверса (1862 – 1917), которому рассказал о ней немецкий христианский политик и доверенное лицо Ватикана

Маттиас Эрцбергер (1875 – 1921). Все, с кем беседовал нунций, будь то немецкий канцлер Георг фон Гертлинг (1843 – 1919), дипломат Густав Групп фон Боглен (1870 – 1950) или Маттиас Эрцбергер, все, кто находился в контакте с русским миром, сходились во мнении, что «в настоящее время вопросами России заниматься нецелесообразно» [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 52, Aversa Gasparrimu 9. 2. 1917].

Первая мировая война также поспособствовала радикализации Российской социал-демократической рабочей партии, которая начиная с XIX века основывалась на принципах марксизма. Представляющий радикальное крыло партии Владимир Ильич Ленин (1870 – 1924), с упором на учение К. Маркса о диктатуре пролетариата, империализме и социалистической революции, отвергал парламентаризм и демократию. При этом, Ленин стремился к захвату власти посредством вооруженного переворота, организованного узкой группой профессиональных революционеров без сотрудничества с другими либеральными партиями. В 1912 г. ленинская фракция большевиков окончательно отделилась от социальных демократов и стала полностью самостоятельной. Во время большевистской революции 1917 г. в партии состояло 20 000-40 000 человек. Через год фракция большевиков была переименована в Российскую Коммунистическую партию (большевиков), а еще через семь лет – во Всесоюзную коммунистическую партию (большевиков). В мае 1917 г. В. И. Ленин создал так называемое политбюро – руководящий орган партии в числе четырех человек. Помимо Ленина в него вошли Лев Борисович Каменев (1883 – 1936), Григорий Евсеевич Зиновьев (1883 – 1936) и Иосиф Виссарионович Сталин (1878 – 1953) [Bullock, 2008, s. 15].

Мы уже говорили о традиционно натянутых дипломатических отношениях Святого Престола и Российской империи до 1917 г., столь же неприязненным было и отношение Святого Престола к политической идеологии коммунизма. Первым официальным документом католической церкви о коммунизме стала энциклика Пия IX *Qui pluribus*, выпущенная еще в ноябре 1846 г. Целью данного документа была не столько открытая защита со стороны католической церкви частной собственности, сколько осуждение революционных идей, разлагающих европейское общество. Именно поэтому впоследствии она послужила основой для уточненного социального учения церкви, в частности такого значимого документа как *Rerum novarum* (1891) [Barberini, 2007, s. 3].

Преемник Пия IX Лев XIII (1810 – 1903, понтификат 1878 – 1903) продолжил антикоммунистическую линию своего предшественника. В декабре 1878 г. в энциклике *Quod apostolici muneris* он назвал коммунизм «губительной чумой, стремящейся проникнуть в мозг человеческого общества, и тем самым приводящего его к гибели» [Pospisil, 2015, s. 81]. О последователях коммунизма он говорил как о «секте людей, выступающих под разными почти варварскими именами, именуемых

социалистами, коммунистами или нигилистами, злобствующее движение которых возникло благодаря учениям, призывающим к непримиримой борьбе против католической церкви во имя разума» [Lora-Simionati, 1997, s. 33]. Сторонники коммунизма, по словам папы, это те, кто «согласно Священному Писанию оскверняют плоть, злословят начальства и отвергают высокие власти» [Послание Иуды 8]. Не почитают естественное единство мужщины и женщины, которое почитали даже варвары, и ослабляют или даже разрушают супружеские союзы ради похоти и вождения, для которых, как им кажется, в обществе, и существуют семьи» [Lora-Simionati, 1997, s. 34-35]. Глава католической церкви воспринимал социализм, коммунизм и нигилизм как три аспекта одной и той же извращенной идеологии, противостоящей здоровым моральным ценностям, естественным институтам и принципам авторитета и собственности.

Основных претензий к социалистическому движению у Льва XIII было две. Социализм стремился к полному равенству всех людей, что, по мысли папы, было невозможно, и пропагандировал классовую борьбу, что являлось по-настоящему губительным. Лев XIII настаивал на необходимости создания под эгидой католической церкви рабочих организаций, которые, будучи построенными на принципах братства, должны были стать эффективным инструментом для преодоления социальной пропасти. В то время, как система либерализма позволяла корыстолюбцам обирать своих ближних, папа напоминал, что и рабочий человек обладает человеческим достоинством, высшим проявлением которого является достоинство христианское. Человека нельзя судить лишь по его работоспособности, необходимо рассматривать его как существо моральное, обладающее определенными духовными потребностями [Bahounek, 1991, s. 15-16]. Основным принципом Льва XIII стало утверждение о том, что социальные слои в процессе как естественного, так и исторического развития не противостоят друг другу, а, напротив, составляют гармоничное единство, подобное частям единого организма. Богатые и бедные нужны друг другу: капитал не может обойтись без труда, а труд – без капитала. Поэтому, решение, согласно церковной науке, заключается не в ликвидации частной собственности, а в имущественной эмансипации наиболее бедных слоев населения, которым наличие даже небольшого имущества позволило бы избавиться зависимости от капиталистов [Kownacki, 1991, s. 431].

Сквозь ту же оптику папа рассматривал и причины Первой Мировой войны. В качестве первопричин он называл не политические амбиции отдельных держав, а такие тяжкие провинности, как, например, недостаток взаимной любви между людьми, пренебрежение авторитетами, несправедливые отношения между отдельными социальными классами, погоню за эфемерным благополучием как единственную цель человеческого существования, сопровождающуюся утратой христи-

анских принципов. Также папа полагал, что двигателем войны послужила и сложившаяся экономическая ситуация, когда Великобритания ощутила угрозу со стороны растущей немецкой торговли в Европе. Виной всему был, по мнению папы, обостренный национализм солдат каждой из воюющих сторон, убеждавший их в справедливости борьбы против неприятельской агрессии. Католики тоже верили в то, что война ведется во имя защиты правопорядка, справедливости, правды и христианства, при этом воюющие стороны не считали зазорным проводить исторические параллели даже со средневековыми крестовыми походами [Benedikt XV, s. 8-9, Paolini, 2008, s. 41; Scotta, 2009, s. 47].

Таким образом, Святой Престол считал коммунизм идеей фальшивого искупления, лживым идеалом справедливости, равенства и братства в материальных благах и труде, обманчивым мистицизмом, который своим прямолинейным материализмом, безбожностью, попранием человеческой свободы, отрицанием индивидуальности, отрицанием качественной иерархии и данных Богом моральных устоев дискредитировал основные авторитеты, частную собственность, семью, супружество и т.д. Отрицание исходило, в первую очередь, из рефлексии политической идеологии как гуманизма без человечности и без Бога, которая была совершенно не допустима. С приходом коммунистов к власти в России возникла угроза перерастания напряженности в отношениях в открытый дипломатический конфликт.

Бесконечные забастовки, инфляция, дезертирство из армии, проблемы со снабжением, продовольственный кризис и падение авторитета царской власти в марте 1917 г. привели к свержению царского режима, падению правительства Голицына и провозглашению республики. После возвращения с фронта Николай II попытался как-то исправить ситуацию, однако, на улицы с протестом вышли тысячи людей, а разложившаяся армия оказалась уже не в состоянии взять ситуацию под контроль. 15 марта царь подписал манифест об отречении. Святой Престол практически сразу же был проинформирован о случившемся. Уже через два дня неофициальный представитель Ватикана в Швейцарии и доверенное лицо папы Франческа Маркетти Селваджани (1871 – 1951) в письме из Берна, адресованном государственному секретарю Пьетро Гаспарри (1852 – 1934), сообщил об отречении царя [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 55, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 17. 3. 1917]. 20 марта правительство приняло решение о взятии под домашний арест Николая II, его супругу Александру Федоровну (1872 – 1918) и их приближенных в Александровском дворце в Царском селе под Петроградом. В конце лета 1917 г. царская семья была отправлена в сибирский город Тобольск, а весной следующего года – перевезена на Урал в Екатеринбург [Veber, 2000, s. 445, 446-447]. Правление Романовых в России, длившееся триста четыре года, подошло к концу.

Хаотические изменения в ста семидесяти-

миллионной стране, деморализация, изнурительная мировая война, сильная социалистическая агитация и импровизации нового демократического режима во многом повлияли на частую смену правительств: за восемь месяцев сменилось несколько кабинетов. Сначала во главе Временного правительства стоял Георгий Львов (1861 – 1925), в июле его сменил – Александр Федорович Керенский (1881 – 1970). Новый министр иностранных дел Павел Николаевич Миллюков (1859 – 1943) проинформировал Святой Престол об отречении Николая II от престола и формировании временного правительства 18 марта 1917 г. [Karlov, 2006, s. 101-102]. Попытки правительства компенсировать провалы во внутренней политике успехами на фронте не возымели успеха: после провала наступления на немцев начала разлагаться и армия. Недостаток репрессивных сил, в особенности – надежных армейских и полицейских подразделений, не позволял новому режиму жестко подавить социалистическую оппозицию, представляемую, прежде всего, петроградским советом [Veber, 2003, s. 15].

Падение династии Романовых дало Ватикану надежду на скорое ослабление православия – традиционной опоры царского режима, – некоторые кардиналы Римской курии даже открыто рассуждали о конверсии России в католицизм или, по крайней мере, об усилении униатства. Эти надежды подпитывались, помимо прочего, предложением правительства Керенского об установлении дипломатических контактов и некоторыми послаблениями в политико-религиозной сфере, связанными с широкой амнистией марта 1917 г. [Pollard, 2001, s. 221]. Святой Престол внимательно следил за революционной ситуацией в России, стараясь собрать наиболее полную информацию для внесения ясности в происходящее. 25 апреля 1917 г. секретарь апостольской нунциатуры в Мюнхене Лоренцо Шиоппа (1871 – 1935) в письме государственному секретарю П. Гаспарри сообщил о состоявшемся несколько дней назад разговоре с евангелистским пастором и либеральным политиком Фридрихом Науманом (1860 – 1919), рассказавшем ему о реальном положении дел в стране. Свое внимание он сосредоточил, прежде всего, на разложении в армии: «В сегодняшней русской армии нет ни дисциплины, ни морального духа, солдаты тянутся к социалистам, уже 15 дней они не получают пайков. Солдаты в жалком положении, они устали, плохо одеты, голодают и болеют. Они сдаются неприятелю, считая на данный момент это наилучшим решением» [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 344, f. 4, Aversa Gasparrimu 25. 3. 1917]. Святой Престол, таким образом, оказывался перед лицом совершенно иной ситуации.

В течение краткого периода послаблений представителям Ватикана удалось добиться освобождения львовского архиепископа восточного ритуала А. А. Шептицкого, высланного из центра своей епархии в расположенный в центральной России Курск. Также удалось получить согласие Временного правительства на возвращение епископа

Эдуарда Михаэля фон дер Роппа (1851 – 1939) на пост главы Вильнюсской епархии, который он вынужден был покинуть в 1907 г. – через три года после своего назначения епископом. Тем временем папа Бенедикт XV (1854 – 1922, понтификат 1914 – 1922) в июле 1917 г. встретился с префектами конгрегаций, затронутых событиями в России, для совместного обсуждения существующей ситуации. Было принято решение о том, что Э. М. фон дер Ропп, пользовавшийся среди католиков римского обряда в России наибольшим уважением, возглавит крупное могилевское архиепископство, а польский церковный сановник Зигмунд Лозинский (1870 – 1932) станет епископом реструктуризированной минской епархии. Новости о происходящем в России были, однако, настолько отрывочны, что представители Ватикана вынуждены были с нетерпением ожидать реляций представителей церкви на востоке, в частности Э. М. фон дер Роппа, чтобы составить более четкое представление о происходящем. Папа также думал о направлении на восток дипломатического представителя Святого Престола, который смог бы оценить ситуацию в России на месте и высказать предположения о ее дальнейшем развитии [Morozzo della Rocca, 1990, s. 152-153].

После марта 1917 г. Временное правительство в отношениях с католической церковью пошло на значительно большие уступки, нежели когда-либо это делала царская власть. 13 мая православным было разрешено переходить в католичество, спустя неделю католическая церковь получила право владеть и распоряжаться церковными зданиями. Глава могилевской епархии Ян Цепляк (1857 – 1926) был поставлен охридским епископом. Наконец, правительство позволило провести 28 мая в храме Св. Кaterины в Петрограде первый собор русской униатской церкви. Ее главой на соборе был избран Леонид Федоров (1879 – 1935) [Dunn, 2017, s. 64]. 14 июля правительство провозгласило право на свободу вероисповедания, а 26 числа того же месяца признало, что Святой Престол может назначать епископов и апостольских администраторов без согласования с правительством. Церковь получила право на создание семинарий, печатных органов, школ и религиозных обществ. В конечном итоге, ей было возвращено и конфискованное царским правительством имущество. Ватикан надеялся, что отмена всех ограничений в отношении католиков приведет к нормализации религиозной жизни в России. Однако большинство решений Временного правительства так и осталось на бумаге, правительству не хватило авторитета и времени, чтобы претворить данные изменения в жизнь. К тому же, многие изменения сталкивались с традиционным отпором со стороны представителей православной церкви, как это случилось, например, в вопросе свободы совести [Karlov, 2006, s. 103-105].

Ватикан воспринимал русскую революцию как продолжение Великой французской революции, идеи которой ослабили традиционную иерархию общества, разрушили его консервативный характер и способствовали секуляризации европейского

общества в XIX веке, став, таким образом, выражением разрушения и краха [Chenaux, 2012, s. 15-16]. Мысли об усилении католичества на востоке, будь то в России или Османской империи, привели папу Бенедикта XV к решению о созыве 1 мая 1917 г. Конгрегации восточной церкви, а затем, 15 октября того же года, к созданию Папского восточного института. В результате первого шага вопросы восточного обряда были переданы из компетенции Конгрегации распространения веры к новой Конгрегации восточной церкви. В результате второго мероприятия в Риме появился духовный центр распространения веры на востоке. Решение папы не было импровизацией, напротив, оно стало итогом многолетнего интереса к проблемам христианского Востока, пик которого пришелся на середину XIX столетия [Riccardi, 1990, s. 87].

Неспокойной ситуацией в стране летом 1917 г. воспользовались большевики, совершившие неуспешную попытку государственного переворота. Святой Престол узнал об этом через своих дипломатических представителей в Мюнхене и Берне. Перед арестом лидерам революционеров во главе с В. И. Лениным удалось скрыться в Финляндии, где они впоследствии дожидались благоприятных условий для своего возвращения. Посредством значительной финансовой помощи Германии большевики усилили давление печати на Временное правительство, яростно критиковавшееся на страницах большевистских газет и листовок [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 344, f. 20, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 2. 6. 1917, resp. f. 25, Pacelli Gasparrimu 2. 7. 1917]. Неуспешным оказались и августовские антиправительственные выступления генерала Лавра Георгиевича Корнилова (1870 – 1918), который стремился к восстановлению порядка и жестокому подавлению революционных радикалов. Жесткой дисциплине большевиков не смогло противостоять и обновленное временное правительство во главе с А. Ф. Керенским, которое постепенно растеряло общественную поддержку, так как большевики умело манипулировали общественным мнением при помощи демагогических лозунгов, играли на чувстве усталости от непопулярной и неуспешной войны, а также, не в последнюю очередь, эффективно использовали финансовую помощь немецких секретных служб, которым необходимо было завершить войну на восточном фронте для скорейшей переброски войск в Западную Европу [Lee, 2003, s. 57].

Большевистский переворот, торжественно именованный во времена коммунизма Великой Октябрьской социалистической революцией, не был, по сути, ни великой, ни октябрьской, ни социалистической революцией, и даже не революцией вовсе. Это был путч или контр-революция фанатиков-революционеров, направленная против демократического правительства, пришедшего к власти в результате первой революции 1917 г. [Paune, 1996, s. 76]. Временное правительство, заседавшее в Зимнем дворце в центре Петрограда, было арестовано горсткой преданных коммунистической идее людей и заменено на новое

правительство народных комиссаров во главе с В. И. Лениным, в которое вначале, кстати говоря, входили сразу шесть министров эсеров. По мнению историка В. Вебера, главной бедой этого правительства стало отсутствие у большевиков конструктивной программы. В. И. Ленин импровизировал, создавая ее в крайней спешке, прямо по ходу событий. Несмотря на то, что летом 1917 г. Ленин написал книгу «Государство и революция», в реалиях русской революции он не только не руководствовался написанным, но зачастую поступал с точностью до наоборот [Service, 2002, s. 262].

Несмотря на проведенные 25 ноября 1917 г. парламентские выборы, в которых большевики, благодаря постоянному запугиванию своих политических оппонентов, получили 23,9 % голосов (168 из 703 мандатов), уже в середине января следующего года В. И. Ленин подписал декрет о роспуске данного собрания – *именем революционной диктатуры*. По мнению историка Й. Баберовски, причиной большевистской революции стал взрыв недовольства среди фрустрированных масс, изгнавших из страны ее европейский дух. Очевидно, что большевики одержали победу не потому, что выступили за свободу народа, а потому, что уничтожили последние остатки государственного порядка. На практике их программой стало уничтожение [Lee, 2003, s. 71].

Для успокоения ситуации в стране большевики выпустили декреты о мире и о земле, обещавшие радикальные изменения сложившегося порядка в пользу советской республики с диктатурой рабочих, крестьянских и солдатских советов. В действительности, однако, была введена диктатура одной партии и ее органов – верховного совета и позднее политбюро из пяти человек. При этом, какое бы то ни было проявление несогласия или самостоятельности немилосердно каралось террором. Тайная полиция, так называемая *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете народных комиссаров*, известная как *ЧК* и возглавляемая Феликсом Эдмундовичем Дзержинским (1877 – 1926) стала самым влиятельным органом в стране. Чтобы развязать себе руки во внутренней политике ленинское временное правительство рабочих и крестьян 15 декабря 1917 г. подписало с Германией перемирие [Krejčí, 2017, s. 183, 185].

Уже в первые месяцы своей власти большевистский режим издал серию нормативных актов, ограничивавших религиозную жизнь в России. 11 ноября 1917 г. было запрещено преподавание религии в школах, все церковные образовательные учреждения были национализированы. Месяц спустя единственной официально признаваемой формой брака стал брак гражданский. Присутствие священников в армии и флоте упразднило январский декрет 1918 г. В том же месяце был выпущен декрет об отделении церкви от государства, что на практике – под прикрытием реализации принципа свободы совести, – означало начало кампании по конфискации церковного имущества *в пользу народа*.

Данный декрет сильно поспособствовал гонениям на церковь, которая отныне оказалась в ситуации прямого преследования. Духовным лицам запретили участвовать в какой-либо общественной деятельности за исключением богослужений. Государство конфисковало у церкви все имущество, отняло школы, закрыло благотворительные организации. В течение нескольких часов большевики выгнали монахов и монахинь из монастырей, заставили священнослужителей покинуть церковные здания [Becker, 2006, s. 186]. Эти жесткие шаги поспособствовали формированию так называемой «домашней церкви» – семейных сообществ, регулярно собиравшихся для совместной молитвы, чтения Писания и размышлений. Данная практика приобрела большое значение в 1930-х гг., когда режим нацелился на полную ликвидацию религиозной жизни в стране [Grajewsky, 1997, s. 14-15].

В последующие месяцы и годы грустной обыденностью революционной России стали вооруженные нападения на процессии, закрытие монастырей и осквернение мощей святых. Толпы пьяных революционеров громили монастыри и храмы (одним из первых был разграблен храм в московском Кремле), оскверняли мощи, убивали священнослужителей. В июле 1918 г. священнослужители и монашествующие были лишены избирательного права [Zubov, 2014, s. 510-511]. Насилие большевиков в отношении представителей церкви очень эмоционально описал российский историк Андрей Борисович Зубов (1952): *«При отступлении Белой армии отсталась оставила свою паству владыка Сильвестр — он остался в Омске. Большевики сразу же после взятия города арестовали архиепископа. В течение двух месяцев его истязали, требуя «раскаяния» и отречения от Бога. Ничего не добившись, безбожники подвергли святителя жестокой и мучительной смерти. Прибив его руки гвоздями к полу и таким образом распяв, долгое время раскалёнными шомполами прижигали его тело и в заключении раскалённым докрасна шомполом пронзили сердце. [...] В августе 2000 г. на Юбилейном Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви архиепископ Сильвестр был причислен к лику святых»* [Zubov, 2014, s. 628].

Враждебность коммунистов к религии особенно проявилась в отношении католической церкви, которая рассматривалась как главное препятствие для распространения коммунистических идей. Для пришедших к власти большевиков Рим представлял собой главного врага России, что было созвучно и традиционной царской доктрине относительно католической веры [Dunn, 2017, s. 73]. Анти-церковный террор большевистского режима начался в феврале 1918 г. с открытого выступления против церковной иерархии, которую большевики называли примером наднациональной духовной власти, отрицаемой коммунизмом. Советский режим действовал по иерархическому принципу. В первую очередь необходимо было уничтожить высших иерархов – преимущественно священников польского происхождения, затем – простых церковно-

служителей и отдельных верующих. Католический архиепископ Э. М. фон дер Ропп относительно январских указов Ленина в условиях нарастающих репрессий против православной церкви занял выжидательную позицию: он избегал публичного осуждения декрета об отделении церкви от государства и не высказывался в печати. Католическая церковь проявила недовольство только в августе 1918 г., когда народный комиссар юстиции Георгий Оппоков (1888 – 1938) отдал распоряжение о том, чтобы богослужения в национализированных костелах проводились исключительно после согласования с местными советами. Когда же Э. М. фон дер Ропп в знак протеста направил жалобу в Москву, комиссар юстиции вызвал его для беседы [Stehle, 1981, s. 16-17].

Костелы и монастыри по всей стране разграблялись и закрывались, их насельников ожидал либо смертный приговор, либо, если посчастливится, тюремное заключение. До конца 1918 г. на основании распоряжения большевистского правительства было уничтожено более 3.000 священников и монахов [Modesto, 1969, s. 662]. Недавнее крушение царского режима превратило церковь в беззащитную и слабую организацию, что, собственно говоря, и было целью большевиков – религия заменялась материализмом, новой верой стал атеизм. Преподавание религии в школах было запрещено, все образовательные учреждения были национализированы. Церковь и религиозные общества утратили юридическую субъектность, и, следовательно, потеряли право владеть собственностью. Несмотря на это, репрессии продолжали усиливаться: в 1919 г. законодательно был ликвидирован культ реликвий, двумя годами позже для всех проповедей и выступлений священнослужителей была введена цензура [Gajewsky, 1997, s. 17].

Тяжелые условия жизни католиков в России описаны и в письмах экзарха Л. Федорова, датированных началом 1919 года: *«Мы всецело заняты борьбой за выживание. К голоду и холоду добавились новые испытания – ширится сытной тиф... Я считаю чудом Божьим, что я до сих пор жив и что жива еще наша церковь. Множество русских католиков умирает от недоедания. Некоторые бегут, спасаясь от холода и голода»* [Riccardi, 2014, s. 51]. Эти слова подтверждает и тираспольский епископ Иосиф Алоис Кесслер (1862 – 1933). В декабре того же года он писал: *«С Божьей помощью мы уже освобождены от большевиков. В нашей области было убито четыре наших священника. Множество костелов осквернено и разграблено, в двух из них сорвали и растоптали святыни. Бандиты сожгли несколько приходов, было убито множество верующих католиков. Сейчас нам не хватает зерна и еды, сложно описать, насколько сильно не хватает. Нет слов, чтобы описать, какое зло нас постигло, и какие страдания нам приходится переносить»* [Riccardi, 2014, s. 51-52].

Не успела страна опомниться от военного кровопролития, как оказалась в хаосе гражданской войны – одной из самых кровавых в истории,

сопровождавшейся обезлюдиванием городов, национализацией, централизацией и директивным управлением всей экономикой со стороны импровизирующего большевистского режима. Во главе формирующейся Красной армии в середине марта 1918 г. в должности народного комиссара обороны встал Лев Давыдович Троцкий (1879 – 1940), незадолго до этого покинувший пост министра иностранных дел. В течение короткого времени его армия достигла численности 300 000 человек. [Veber, 2003, s. 60-62].

Автором первого доклада о России во время гражданской войны стал немецкий политик М. Эрцбергер. Несмотря на то, что личного опыта он не имел, в основу его сообщений легли доверительные рассказы его петроградских друзей, с которыми он встретился в ходе поездки в Стокгольм. Текст был передан секретарю апостольской нунциатуры в Мюнхене Л. Шиоппа, который в свою очередь 1 августа 1918 г. переслал его государственному секретарю П. Гаспарри. На десяти страницах доклада немецкий политик рассказывал о ситуации в России, чередуя оптимизм и отчаяние. По его мнению, без компромиссов с политической оппозицией положение большевиков проигрышное. Ситуацию в стране он описывал как напряженную и непонятную, состоятельные слои населения, по его словам, надеялись на военное вмешательство Германии, Великобритании, Соединенных Штатов и Японии. Большие надежды он возлагал на талантливого техника и экономического организатора Леонида Борисовича Красина (1870 – 1926), талантливого дипломата, журналиста, выпускника Политехнического университета в Харькове, работавшего до Февральской революции 1917 г. на заводе «Сименс» в Берлине. Именно опытный Л. Б. Красин, имевший личные контакты среди партийных функционеров, мог, по мнению Эрцбергера, воплотить созидательную силу большевистской революции, отказавшись от несистематического вмешательства в социально-экономические отношения [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 345, ff. 17-24, Schioppa Gasparrimu 1. 4. 1918].

Еще один доклад о положении дел в России направил Святому Престолу могилевский архиепископ Э. М. фон дер Ропп, который в письме апостольскому визитатору в Польше и Литве и будущему апостольскому нунцию в Варшаве Ахиллу Ратти (1857 – 1939) летом 1918 г. сообщил: «*Потрясения в России принесли нам одну неоценимую вещь – свободу культа и свободу пропаганды. Казалось бы, что ничего другого и пожелать нельзя, однако реальная ситуация настоящему плачевная*» [Chenaux, 2012, s. 36]. О тяжелой ситуации в религиозной жизни страны А. Ратти был проинформирован П. Гаспарри 21 октября 1918 года. Недостаток информации в распоряжении Святого Престола в 1918 г., различные оценки и разные ожидания, не позволяли представителям Ватикана сформировать верное представление о политической, религиозной и социальной ситуации в России, основанное на глубоком и полном анализе ситуации. Тем не менее, иерархи Святого Престола

пришли к заключению о необходимости направления в Россию миссионеров, которые подвигли бы местное население к вере, обеспечили его религиозной литературой, проводили бы таинства [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 349, f. 61, Ratti Gasparrimu 21. 10. 1917].

Недостаточная информированность Святого Престола о происходящем в России или скорее даже нереальные ожидания, связанные с распространением католицизма на фоне упадка традиционного русского православия привели к недооценке грядущего коммунистического господства. Изменения в России воспринимались как качественный переход от старого русского самодержавия к *светлому будущему* – ведь, по сути, коммунизм уничтожил силы, препятствовавшие ранее распространению католицизма в стране [Chenaux, 2012, s. 15, 21-22, 31]. Более того, как и многие европейские правительства, руководство Ватикана считало диктатуру большевиков явлением временным и верило в ее скорое падение. Несмотря на осведомленность о материалистической и атеистической сути большевизма, новый режим в начале своего существования не воспринимался как непосредственная угроза католической церкви на европейском континенте. Впрочем, наличие в большевистских органах управления большого количества евреев вызывало определенные опасения по поводу возможного мирового «жидо-большевистского или жидомасонского заговора» против католической церкви [Mogozzo della Rocca, 1990, s. 158].

По мнению некоторых церковных иерархов, *еврейская угроза* представляла собой причину всех бед России. Так секретарь апостольской нунциатуры Л. Шиоппа в докладе государственному секретарю в апреле 1918 года писал: «*Русская революция принципиально является делом евреев и основана на мировом господстве еврейства. Правительство большевиков вне опасности. Оно придерживается умеренного подхода. С другой стороны, буржуазия лишена власти, и граждане не имеют ничего против нового правительства*» [AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 345, f. 30, Schioppa Gasparrimu 6. 4. 1918]. Четырьмя годами позднее генерал ордена иезуитов Влодзимеж Ледуховский (1866 – 1942) писал: «*Мы должны понимать, что современное революционное правительство в России возникло вовсе не по сложившимся в стране экономическим и социальным предпосылкам, как это было в других революциях. Здесь речь идет о чуждом еврейском правительстве, опирающемся на развитую международную организацию, целью которой является уничтожение христианской цивилизации и обеспечение абсолютной мировой власти израильтяков*» [Chenaux, 2012, s. 17]. Еще один пример его же высказывания: «*Необходимо постоянно помнить о том, что современное революционное правительство в России не является продуктом социальных или экономических условий. Это правительство иностранное, еврейское, с международной организацией, ставящей своей целью уничтожение христианской цивилизации и обеспе-*

чение евреям абсолютного мирового доминирования» [AA. EE. SS., Russia, IV periodo, fascioli 13, ff. 74-77, Ledóchowski Gasparrimu 13. 5. 1922]. Папы Бенедикт XV и Пий XI с данной теорией, однако, были не согласны.

Первые дипломатические контакты между большевиками и Святым Престолом состоялись только в начале 1919 г., когда 3 февраля папа Бенедикт XV через апостольского нунция в Варшаве А. Ратти обратился к председателю российского правительства В. И. Ленину. Не дождавшись от В. И. Ленина никакого ответа, Бенедикт XV 12 марта 1919 г. повторно обратился к нему через государственного секретаря П. Гаспарри. Ответ Ленина, подписанный министром иностранных дел Георгием Васильевичем Чичериным (1872 – 1936) привел представителя Святого Престола в замешательство: *«Хочу заверить Вас, что надежные источники, о которых Вы говорите, ошибаются, – писал Ленин. – После отделения церкви от государства в России вера стала сугубо личным вопросом. Совершенно неверно говорить о каких-либо преследованиях церковно-служителей. В нашей стране не происходит ничего такого, что было бы необычно в отношении православной церкви во времена власти католиков. Поскольку Вы несколько интересуетесь вопросами веры, нужно сказать, что ранее католическая церковь причисляла тех, кого сейчас называет православными, к еретикам и схизматикам. Могу заверить Вас, что ни один священник данного вероисповедания не страдает за свои религиозные убеждения...»* [Stehle, 1981, s. 22]. Ответ был настолько шокирующим, что папа Бенедикт XV 2 апреля 1919 г. опубликовал данное письмо на страницах *L'Osservatore Romano*.

В 20-х гг. XX века Святой Престол несколько раз пытался установить отношения с коммунистической Советской Россией. В середине десятилетия в Берлине прошли переговоры между апостольским нунцием в Германии Евгеном Пачелли (1876 – 1958)

и советским послом в Берлине Николаем Крестинским (1883 – 1938), зашедшие в итоге в тупик. Несмотря на это, Святой Престол не отступил и не смирился с религиозной ситуацией в России, в 1925 г. Ватикан направил в Советский Союз французского иезуита и префекта Папского восточного института в Риме Мишеля д'Эрбиньи (1880 – 1957), задачей которого было обновление духовной жизни в России. Через год, однако, д'Эрбиньи по распоряжению советского правительства был выслан из страны. Ватикан по-прежнему не оставался в стороне от происходящего в Советском Союзе, стараясь наладить диалог с коммунистической властью. Это, однако, уже совсем другая история.

Выводы. Основываясь на дипломатических отчетах, которые связаны с событиями на рубеже 1916/1917 гг. и поступили от различных апостольских нунциатур в Западной Европе, в исследовании рассматриваются политические и экономические изменения в России. Следует подчеркнуть, что падение династии Романовых дало ватиканским кругам надежду на то, что ближайшее будущее ослабит православие, традиционную поддержку царского режима, так что некоторые кардиналы римской курии даже открыто рассматривали обращение России в католицизм. После государственного переворота осенью 1917 г. большевики начали антицерковный террор, который был направлен на католическую иерархию, которую они назвали наднациональной духовной сверхдержавой, отвергающей коммунизм. Церкви и монастыри по всей стране были разграблены и постепенно закрыты, их жители оказались либо на эшафотах, либо, в лучшем случае, в тюрьме. К концу 1918 г. более 3000 священников и верующих из всех христианских церквей были убиты по приказу большевистского правительства. Религия была заменена материализмом, и атеизм стал новой верой.

Список использованных источников

- Archivio Storico. Sezione per i rapporti con gli stati (Segreteria di Stato), AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 17, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 24. 1. 1917.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 19, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 27. 1. 1917.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 52, Aversa Gasparrimu 9. 2. 1917.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 343, f. 55, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 17. 3. 1917.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 344, f. 4, Aversa Gasparrimu 25. 3. 1917.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 344, f. 20, Marchetti Selvaggiani Gasparrimu 2. 6. 1917, resp. f. 25, Pacelli Gasparrimu 2. 7. 1917.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 345, ff. 17-24, Schioppa Gasparrimu 1. 4. 1918.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 349, f. 61, Ratti Gasparrimu 21. 10. 1917.
- AA. EE. SS., Russia, III periodo, fascicolo 345, f. 30, Schioppa Gasparrimu 6. 4. 1918.
- AA. EE. SS., Russia, IV periodo, fascioli 13, ff. 74-77, Ledóchowski Gasparrimu 13. 5. 1922.
- Babiuchová, Jolanta, Luxmoore, Jonathan, 2003. Vatikán a rudý prapor. Boj o duši východní Evropy, Praha.
- Bahounek, Jiří, 1991. Sociální učení církve, Brno.
- Becker, Winfried, 2006. Sowjetische Religionspolitik und Vatikanische Hungerhilfe für Russland. Deutsche Aussenpolitik zwischen Moskau und Rom 1920 – 1929 In: Santa Sede e Russia da Leone XIII a Pio XI. Atti del secondo Simposio organizzato dal Pontificio Comitato di Scienze Storiche e dall'Istituto di Storia Universale dell'Accademia Russa delle Scienze, ed. Massimiliano Vaticano, s. 186.
- Benedikt XV., I. okružní list „Ad beatissimi apostolorum principis cathedram arcano“.
- Bock, Nicholas, 2008. Russia and the Vatican on the Eve of the Revolution, *Woodstock Letters* 90, 1961, č. 4.
- Bullock, Alan, *The Russian Civil War 1918 – 22*, Oxford.
- Chenau, Philippe, 2012. Katolická církev a komunismus v Evropě (1917 – 1989). Od Lenina k Janu Pavlu II., Praha.

- Doria, Piero, 2006. La documentazione vaticana sui rapporti Santa Sede-Russia (1917 – 1919) In: Santa Sede e Russia da Leone XIII a Pio XI. Atti del secondo simposio organizzato dal Pontificio comitato di scienze storiche e dall'Istituto di storia universale dell'Accademia russa delle scienze, Vienna, 25-30 aprile 2001, ed. Massimiliano Valente, Vaticano.
- Dunn, Dennis J., 2017. The Catholic Church and Soviet Russia, 1917 – 1939, New York.
- Engel-Jánosi, Friedrich, 1960. Österreich und der Vatikan 1846 – 1918, II. (1903 – 1918), Graz-Wien-Köln.
- Grajewski, Andrzej, 1997. Rusko a kříž. Z dějin pravoslavné církve v SSSR, Praha.
- Hachey, Thomas E., 1972. (ed.), Anglo-Vatican relations, 1914 – 1939. Confidential annual reports of the British ministers to the Holy See, Boston.
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, Fond Politische Berichte IX, Karton 255, Schönburg-Hartenstein 30. 3. 1917
- Karlov, Jurij E., 2006. *La Russia e il Vaticano tra il febbraio e l'ottobre 1917. Un'occasione storica perduta* In: Santa Sede e Russia da Leone XIII a Pio XI. Atti del secondo Simposio organizzato dal Pontificio Comitato di Scienze Storiche e dall'Istituto di Storia Universale dell'Accademia Russa delle Scienze, ed. Massimiliano Valente, Vaticano.
- Kownacki, Robert P., 1991. Catholic Social Thought. From Rerum Novarum to Centesimus Annus, *The Ecumenical Review* 43.
- Krejčí, Oskar, 2017. Geopolitika Ruska, Praha.
- Lee, Stephen J., 2003. Lenin and revolutionary Russia, London-New York.
- Lora, Erminio – Simionati, Rita, 1997. (eds.), Enchiridion delle Encicliche, III (Leone XIII) 1878-1903, Bologna.
- Mikrut, Jan, 2017. I cattolici polacchi nell'Impero russo e nei primi anni dell'URSS In: *La Chiesa cattolica in Unione Sovietica. Dalla Rivoluzione del 1917 alla Perestrojka*, ed. Jan Mikrut, Verona.
- Modesto, Pietro, 1969. Pio XI e la Russia In: Pio XI nel trentesimo della morte (1939 – 1969). Raccolta di studi e di memorie, ed. Carlo Confalonieri, Milano.
- Morozzo Della Rocca, 1990. Roberto, Santa Sede e Russia rivoluzionaria In: *Benedetto XV e la pace – 1918*, ed. Giorgio Rumi, Brescia.
- Paolini, Gabriele, 2008. Offensive di pace. La Santa Sede e la prima guerra mondiale, Firenze.
- Payne, Stanley G., 1996. A history of fascism 1914 – 1945, Wisconsin.
- Pollard, John F., 2001. Il Papa sconosciuto. Benedetto XV (1914 – 1922) e la ricerca della pace, Milano.
- Pospíšil, Ctirad Václav, 2015. (ed.), Antitotalitní encykliky. Pius XI., Praha.
- Riccardi, Andrea, 1990. Benedetto XV e la crisi della convivenza multireligiosa nell'impero ottomano In: *Benedetto XV e la pace – 1918*, ed. Giorgio Rumi, Brescia.
- Service, Robert, 2002. Lenin. Životopis, Praha.
- Scottà, Antonio, 2009. Papa Benedetto XV. La chiesa, la grande guerra, la pace (1914 – 1922), Roma.
- Stehle, Hansjakob, 1981. The Eastern Politics of the Vatican, Athens.
- Valiani, Leo, 1985. La dissoluzione dell'Austria-Ungheria, Milano.
- Veber, Václav, 2000. Mikuláš II. a jeho svět. Rusko 1894 – 1917, Praha.
- Veber, Václav, 2003. Leninova vláda. Rusko 1917 – 1924, Praha.
- Zubov, Andrej, 2014. Dějiny Ruska 20. století, I. (1894 – 1939), Praha.

SUMMARY

THE HOLY SEE AND THE COMING TO POWER OF THE BOLSHEVIKS IN RUSSIA IN 1917

Marek Šmíd

Doctor of Philosophy, Docent; of the Department of Ecclesiastical History
and Literary History of Charles University, Prague

The study Holy See and the rise of the Bolsheviks to power in Russia in 1917 deals with the relationship between the Holy See and Russia in the time of Bolshevik revolution. With the knowledge of materials of the Vatican Archives and foreign literature, it reconstructs the view of the Vatican representatives on the revolutionary events in the Eastern Europe, which have changed not only Russia itself but also the world of the 20th century. After the abdication of Tsar Nicholas II in March 1917, the Provisional Government, which came to power, failed to cease the general disintegration and disruption of Russian society. After a brief intermezzo in November of the same year, an uprising broke out in St. Petersburg, overthrew the interim government and brought the Bolsheviks, led by V. Lenin, to power. Based on the diplomatic reports, which are related to the events at the turn of 1916/1917 and come from the various apostolic nunciatures in Western Europe, the study goes through the political and economic changes in Russia. It is to emphasize that the fall of the Romanov dynasty gave the Vatican circles the hope that the near future would weaken Orthodoxy, the traditional support of the tsarist regime, so that some Roman Curia cardinals even openly considered Russia's conversion to Catholicism. After the coup d'état in the autumn of 1917, the Bolsheviks launched an anti-church terror, which openly unleashed the Catholic hierarchy, which they described as a supranational spiritual superpower rejecting communism. Churches and monasteries all over the country were looted and gradually closed, their residents ended up either on scaffolds or – at best – in prison. By the end of 1918, more than 3,000 priests and religious of all Christian churches had been murdered under the orders of the Bolshevik government. Religion was replaced by materialism and atheism became a new faith. In fact, the lack of information about what was happening in the country led to the underestimation of the incoming Communist manor by the Holy See, or rather to the unrealistic expectations

of the spread of Catholicism in the area where traditional Russian Orthodoxy had declined. Moreover, the Vatican representatives, like many European governments, considered the Bolshevik dictatorships in Russia to be temporary and believed in its early fall. Although well aware of its materialistic and atheistic nature, they did not regard it for a long time as an imminent threat to Catholicism on the European continent at the time of its inception.

Keywords: *Bolsheviks, Catholicism, Holy See, Roman Curia, Russian Orthodoxy, Vatican.*

ПЕРЕБУВАННЯ 12 ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ПІШОЇ ДИВІЗІЇ НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ (1919 – 1922 рр.)

Попович Тетяна Миколаївна

здобувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: tetyana.porowi4@ukr.net

Ще до офіційного входження краю у склад Чехословацької республіки, на його території перебували частини чехословацької армії. Командування східними групами чехословацького війська на чолі із генералом Енноком розмістилося в Ужгороді. Побудова та уніфікація всього військового апарату на теренах Підкарпатської Русі почалася 25 жовтня 1925 року, коли утворилося Земське військове командування (далі – ЗВК), яке було одним із чотирьох. Із межами ЗВК Ужгород збігалася (12)10-та піша дивізія. Мета дослідження – подати інформацію про перебування 12-ої дивізії на Підкарпатській Русі, її структуру, командирів та розміщення. При написанні статті використано історичний та хронологічний методи, а також частково статистичний метод. В основу публікації лягли матеріали фондів архівів Чехії та Словаччини, які надають статистичні дані, котрі стосуються Земського військового командування Ужгород та 12-ої пішої дивізії. Більшість архівних матеріалів публікуються вперше. В цьому полягає новаторство дослідження. У статті викладається інформація про переміщення військових одиниць, кордони їхнього впливу, місця розміщення, розквартирування та перебування вищого командування. Опираючись на згаданий матеріал, авторка зробила висновок, що управління краєм у зазначений період фактично зосереджувалося у руках генерала, який очолював Земське військове командування в Ужгороді. Тобто, практично, існувала військова диктатура. Зайняття територій Підкарпатської Русі провела (19) 23-тя бригада, яка і звільнила східні землі з-під румунської окупації.

Ключові слова. Піша дивізія, Земське військове командування, бригада, полк, кавалерія, артилерія.

Постановка проблеми. Вся міць чехословацької армії складалася із 12 дивізій, які підпорядковувалися чотирьом Земським військовим командуванням: Прага, Брно, Братислава і Ужгород. На теренах Підкарпатської Русі межі військового командування збігалися з кордонами 12-ої чехословацької пішої дивізії, яка, до уніфікації 16 січня 1920 року, мала 10-ий номер. У чеській історіографії в цілому досить добре досліджена армія часів I Чехословацької республіки, проте залишаються слабо висвітленими історичний розвиток частин, які дислокувалися на Підкарпатській Русі. Саме на розбудову чехословацького військового апарату у цих землях авторка зосереджує увагу. Опрацьовані матеріали дозволяють більш повно розкрити історію Закарпаття доби перебування його у складі Чехословацької республіки.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Цей аспект регіональної історії дозволяють дослідити матеріали фондів військового архіву у Празі (Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, Praha) та військового архіву у Братиславі (Vojenský historický archiv, Bratislava), які лягли в основу статті. В празькому архіві цінна інформація міститься у фонді ZVV Užhorod, який хронологічно охоплює 1919 – 1925 роки. У документах йдеться про прихід бойових одиниць до Підкарпатської Русі, пересування, функції, розміщення. Це важливі факти, які дають уявлення про формування військового апарату на території краю, процес його входження до Чехословаччини. Допомагають розібратися у цих питаннях і матеріали фонду MNO-HŠ (Міністерство національної оборони – генеральний штаб), які

містять розпорядження головного штабу, тобто Праги.

Фонд братиславського архіву – ZVV Košice охоплює відрізок часу з 1925 по 1936 роки, проте містить інформацію і про Земське військове командування Ужгород та 12-ту дивізію, починаючи із 1918 року. Чехословацьку армію міжвоєнного періоду описує автор Карл Страка у праці «Чехословацька армія у роки побудови та стабілізації: 1918 – 1932 рр.» Ч. 2 [Straka, 2013]. Це ґрунтовне видання містить дані про структуру та дислокацію військових частин, доповнене картами, ілюстраціями, таблицями і схемами. До 1918 року артилерії у чехословацькій армії не існувало. Про її побудову і становлення писав Їржі Яноушек у монографії «Чехословацька артилерія 1918 – 1939» [Janoušek, 2007]. Вище командування складалося з французів. Саме французька модель стала еталонною у побудові армії Чехословаччини. Про командирів ми дізнаємось із монографії Алекса Маскаліка «Еліта армії. Чехословацькі генерали 1918 – 1992» [Maskalik, 2012].

Видання Їржі Філдера та Вацлава Слуки «Енциклопедія збройних сил Чехословаччини (1920 – 1938)» надає короткі відомості про озброєння, бойові одиниці та командування армією Чехословаччини. Інформація досить стисла, але можна дізнатися практично про всі аспекти, які стосуються військової справи I Чехословацької республіки [Fidler, 2006]. Своє бачення про вплив чехословацької армії на суспільні, політичні процеси у краї викладають на сторінках публікацій і закарпатські науковці, зокрема Д. Поп в «Історії Підкарпатської Русі» [Поп, 2005] та

С. Болдижар у «Нормативних засадах проголошення військової диктатури у Словаччині та Підкарпатській Русі» [Болдижар, 2008, с. 33–48]. Обое авторів дають оцінку проголошеній військовій диктатурі на Підкарпатській Русі.

Тобто вищезгадані праці інформують нас про чехословацьку армію в цілому. У статті авторка зосереджується на регіональному аспекті, а саме роботі ЗВК Ужгород та (10) 12-ої чехословацької пішої дивізії.

Виходячи з цього, головними завданнями є:

- описати структуру 12-ої пішої дивізії;
- подати інформацію про кількість офіцерів та солдатів, місце та умови їхнього проживання;
- назвати ключових військових командирів та їхні повноваження.

Виклад основного матеріалу. (12) 10-та чехословацька піша дивізія виникла в період, коли група військ полковника Госташа стає самостійним командуванням на Підкарпатській Русі. «Головне управління Карпаторуської країни» призначило генерала Еннокка її командиром і разом з тим поширило його владу на Земське військово командування в Ужгороді. На 1919 рік у землях Підкарпатської Русі перебувала перша чехословацька піша дивізія і з'єднання полковника Госташа, що підпорядковувалась генералу Еннокку. Ситуація змінилась перед 25 вересня 1919 року, тоді перша дивізія повернулася у чеські землі, а її місце зайняла десята.

Стосовно 10-ої чехословацької пішої дивізії 24 вересня в Мукачево надходить наказ №1, згідно з яким її командиром призначався французький полковник Марті, а начальником штабу – майор Дірейсон. Місцем перебування командирів дивізії обрана ратуша в місті Мукачево.

Дивізія – це військова одиниця, яка складалася з 2 – 4 бригад. На Підкарпатській Русі 10-та піша дивізія складалася з двох бригад: 19-ої і 20-ої (див. додаток 1) [VUA-VHA, f. MNO-HŠ. 1919 – 1938, k. 55, inv.č. 2998, sign. 44 8-11-9].

19 бригада виникла із групи військ полковника Госташа і розміщувалася в Мукачеві. До 19-ої бригади входили: чехословацький піший полк (далі чс.п.п.) 29, чс.п.п. 92, чс.п.п. 111, I/IV прапор стражі свободи, II/86 прапор і російська рота. На пост командира 19-ої бригади призначено полковника французької армії Еміля Генрі Чарльза Марті, котрий до жовтня 1919 року очолював 10-ту дивізію. Перебування на ключових посадах іноземних командирів викликало незручності і непорозуміння, оскільки невелика частина офіцерів володіла французькою мовою.

20-та піша бригада під командуванням полковника Олешика-Елбгайма виникла у другій половині 1919 року і дислокувалася в Іршаві. З 23 жовтня 1919 року їй підпорядковуються чс.п.п. 28, яким командував підполковник Шінделарж і чехословацький стрілецький полк 30 на чолі з підполковником Бераном. Саме ці два військові формування розділили між собою вплив на Підкарпатській Русі. Межа між 19-ою і 20-ою бригадами проходила такими пунктами: Мужієво –

Великий Берг – Нове село – висота 196 – Великий камінь – висота 437 – висота 321 – Дехманів верх (1022) – Великий діл (830) – Бужора (1086) – Бутова (596) – Погар (794) – Менчул (919) – Магура (1076) – висота 1133 – Стій (1679) – Великий Верх (1508) – висота 779 – Великий Замок – Високий Тин [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, k.18, inv.č. 2767, s. 274–275].

Якщо 19-та бригада постійно лишалася в районі Мукачева, то 20-та бригада в районі Іршави перебувала лише до 17 грудня 1919 року, поки від ЗВК Ужгород не надійшов наказ про її переміщення в район Ужгород – Михайлівце. Найпершим, а саме 18 грудня, із Сільця до Заріччя відійшов п.п. 28 і 24 грудня 1919 року прибув до Михайлівців. Того ж дня сюди потягом приїхало бригадне командування. Частини чс.п.п. 28 розміщувалися таким чином: командування полку в Брачовцях, технічна сотня – Ложін, I/28 прапор – Бановці, Трговиште, Поздішовці. II/28 прапор у населених пунктах Станча, Міхаліяни, Угорський Жіпов, III/28 – Земплін (село), Человці.

Після п.п. 28, 20 грудня із с. Дунковиця від'їхав стрілецький полк 20 і опинився на потрібному місці 26 грудня. Командир розмістився у Великих Капушанах, а частини полку – в місті Ужгород та неподалік нього. I/30 прапор дислокувався в Ужгороді, II/30 прапор займав Сурти, Чоп та Карловський Хлумець, III/30 прапор – Великі Капушани, Гусак, Вешковці [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.18, inv.č. 2767, s. 275–276].

Це все, що стосувалося піхоти. Інша ситуація була з артилерією, якої у чехословацькій армії до 1919 року не існувало. Перша спроба виникнення датуються 16 вересня 1919 року, коли майор французької місії Пауль Дірейсон перейняв командування 10-ою пішою дивізією. Артилерія на 1919 рік самостійних бригад не мала і цю проблему вирішили таким чином, що для кожної дивізії уповноважувався артилерійський реферат, а в Земському військовому командуванні – земський артилерійський інспектор [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, k.18, inv.č. 2767, s. 277].

Отже, таким чином розосереджувалася 10-та чехословацька дивізія у кінці 1919 року. Далі алогічно впливає питання про кількість службовців. Станом на 1 жовтня 1919 року у землях Підкарпатській Русі перебувало 609 офіцерів і 13 795 солдатів (див. додаток 2) [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, k.18, inv.č. 2767, s. 259]. 1920 рік ознаменувався подальшим розвитком і реорганізацією армії. У війську відбувається уніфікація. Перші зміни торкнулися вищого командування, полків і прапорів. 16 січня 1920 року здійснено перейменування дивізій:

4-та чехословацька піша дивізія перейменовується у 11-ту чехословацьку пішу дивізію Кошице;

10-а чс. дивізія – 12-ту чс. пішу дивізію Ужгород;

7-ма чс. піша бригада – 21-шу чс. пішу бригаду Рожнава;

2-га чс. піша бригада – 22-гу чс. пішу бригаду Прешов;

19-та чс. піша бригада – 23-тю чс. пішу бригаду

Мукачєво;

20-та чс. піша бригада – 24-ту чс. пішу бригаду Міхайловце [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, k.18, inv.č. 2767, s.176].

Далі реорганізація зачепила полки, зокрема п.п. 19 і п.п. 45 та Додаткове районне командування Хуст. Материнським для згаданих полків став чс.п.п. 111, який поступово зайняв окуповані румунами території, а саме район Волове жупи Мараморської і Угочанську жупу. Відбувалося це в два етапи. На першому з 11 до 14 червня 1920 року у вказані землі прийшов п.п. 111 разом з жандармерією та поліцією. 26 червня розпочало діяти постійне залізничне сполучення Берегово – Королево – Ясіня. На другому етапі з 28 червня по 1 липня сюди прибув прапор Д-7 п.п. 111 і розпочало свою роботу Хустське додаткове районне командування. В його околицях розмістилися такі формування: I/111(I прапор 111 полку) в Ясінях, II/111 – В. Бичкові, III/111 – Тересві, II рота 21 прапору п.п. 111 – Севлюші (Виноградів). Почалося пристосування армії до мирної служби.

Загалом зайняття територій Підкарпатської Русі здійснила переважно (19) 23-тя бригада. Її командиром 4 лютого 1920 р. призначено французького полковника Пернота. Колишній очільник полковник Лоче уповноважений командувати чс.п.п. 2. Із 14 вересня 23-ій бригаді підпорядковано п.п. 19 в Мукачєві і п.п. 45 у Великому Севлюші [VNA, f. ZVV Košice, šk. 9, s. 335–338].

Фактично на Підкарпатській Русі була військова диктатура. Важелі управління знаходилися у руках французького генерала Роберта Паріса, який очолював Земське військове командування в Ужгороді після Еннока (див. додаток 3) [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, k.18. inv.č. 2767, s. 285]. Про те, що повнота влади концентрувалася у військовій верхівці, пише Д. Поп в «Історії Підкарпатської Русі», аргументуючи тим, що очільник Цивільного управління краю Ян Брейха по факту підпорядковувався земському військовому командирі [Поп, Ужгород, 2005, с. 164–165]. Правову оцінку цьому факту дає С. Болдижар, вказуючи на те, що цивільні органи підпорядковувалися військовим. Такі дії були зумовлені побоюванням агресії зі сторони Угорщини [Болдижар, 2008, с. 46–47].

Отже, на 1920 рік припадали важливі дислокаційні зміни військових формацій. Відбулося повне оволодіння землями Підкарпатської Русі, зокрема звільнено східні землі від румунського впливу. Чехословацька армія перекинула свої полки на територію Мараморської і Угочанської жупи.

1921 рік теж відмічений важливими нововведеннями в армії, про які варто згадати. На початку січня 1921 року Міністерство національної оборони (МНО) уповноважило кавалерійської бригади. Кавалерія 11 дивізії і Земського військового командування Ужгород (12 дивізії) були включені до 3 кавалерійської бригади, що розміщувалася в Братиславі. На Підкарпатській Русі 10-ий кавалерійський полк був у місті Берегові. Деякі зміни відбулися і в піхоті. 25 січня 1921 року посаду командира 23-тєю бригадою від полковника Пернота перебирає полковник Вільям Слезачек, у

минулому офіцер австро-угорської армії. А також сам штаб командування 23 пішої бригади 14 серпня переноситься з мукачівської міської ратуші до будови на вулиці Яна Коменського, 25.

Щодо 24-ої пішої бригади, то 25 квітня полковник Олешик-Елбгайм передав повноваження підполковнику гажіштів Мілошу Жаку. Проте останнього швидко замінили на генерала Сергія Войцеховського. Найпізніше нововведення торкнулися артилерії. 17 грудня 1921 року скасовано назву «Командування артилерії 12 пішої дивізії» і затверджено нову – «Чехословацька польова артилерійська бригада 12». Командиром артилерії на Підкарпатській Русі призначено підполковника Отакара Коржнікова.

Саме з 1919 по 1921 рік тривав перший етап формування військової структури на Підкарпатській Русі. За цей час розрісся скелет армії, який зберігав потім свою цілісність аж до початку Другої світової війни. Земське військове командування Ужгород набуло остаточного вигляду і вибудувало свої структури (див. додаток 4) [VNA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, s. 343]. Звичайно, що не всі частини чехословацької армії залишилися тут у мирний час. Значна частина присутніх одиниць після виснажливої війни повернулися у рідні землі (див. додаток 5) [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, k. 15, inv.č. 2700, č.j. 5713].

Після вирішення питань із основними структурами почали діяти допоміжні служби, які забезпечували безперебійну роботу військового апарату. Із 22 лютого запрацювали ремонтні відділи: 1 – в Ужгороді, 2 – в Міхайловцях, 3 – Білій Церкві (нині – село у Рахівському районі Закарпатської області), 4 – Ваянах, 5 – Драгові. 1 – 2 підпорядковувались штабному командуванню в Ужгороді, 3 – цивільній справі, 4–5 – міністерству залізниць.

Порядок в армійських рядах підтримували дисциплінарні комітети, які уповноважено з 12 лютого 1921 року. До ужгородського комітету належали команди: Дравці, Сурти, Середне, Радванка, Чоп, Ужок, Ваяни, Йовра (Сторожниця), Кіскад. Мукачівському комітету підлягали: Свалява, Воловець, Берегово і В. Бакта. Севлюшу (Виноградів) звітували: Білки, Хуст, Ясіня, В. Бичків, Вілок, Королево. В кінці 1921 року в Ужгороді розпочала роботу військова поліція [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, k.15, inv.č. 2700, č.j. 5713].

Основними труднощами, з якими зіткнулася чехословацька армія на Підкарпатській Русі – це проблема з житлом та приміщеннями для державних установ. Розміщення війська в районі ЗВК Ужгород було ускладнене нестачею гуртожитків. Офіцерів поселяли в приватних квартирах та будинках, солдати переважно проживали у казармах та бараках. Власної будови Земське військове командування в Ужгороді не мало. Тому для ЗВК була обрана державна будівля на набережній, а потім реальна гімназія на вул. Кальварії.

Кабінети генерала і начальник штабу знаходилися в державній будівлі на першому поверсі; заступник, I, II, III штабу на II поверсі. Окреме відділення ЗВК в Ужгороді розміщувалося в реальній гімназії від 12 грудня 1919 року. Перший поверх

займали господарське приміщення (двері №2) та офіцерська їдальня (№4). II поверх виділили під технічне відділення (№6), реєстратура (№7), медпункт (№8), ветеринарне і збройне відділення (№9), додатковий відділ (№11), телефон для нічної служби (№11), духовний відділ (№12). На III поверсі перебували президія і управління штабом (№13), кабінет шефа майора Матерни (№14), телеграфний пункт (№17), писарська контора (№18).

Сержантська їдальня розмістилась в дворі військового штабного командування, яке розквартирувалося на вул. Капітульній, 5 в будові семінарії. Цивільний персонал харчувався частково в сержантській їдальні, частково у чиновницькій їдальні в адміністративній будівлі.

Інтендант ЗВК знаходився на вул. Духновича (колишня вул. Телекі). Бухгалтерія інтенданта спочатку перебувала в Михайловцях у замку Старайов, звідки перемістилася 4 листопада 1919 року до Ужгорода. Її помістили в квартиру рабина Аси, а через 6 місяців у єврейську школу, яку теж мусила покинути перед початком навчального року і остаточно була вміщена в разі з усіма частинами ЗВК в реальній гімназії [VNA, f. ZVV Košice, šk. 9, s. 352-353].

15 жовтня 1919 до приміщення реальної гімназії перемістилися такі відомства:

Інтендант з вул. Духновича на II поверх, двері № 15, 17, 18 і I поверх №7, 11.

Духовна справа до шпиталю.

Управління канцелярією до кабінету №14.

Додаткове управління – кабінет № 9.

Освітній, інвалідний відділ – кабінет №10.

Залізничне, телеграфне відділення – кабінет №2.

Військова справа – кабінет №9.

Ветеринарна служба – кабінет №12.

Командування 12 чс. дивізії артилерії на вул. Ракоці (А. Волошина), 34.

6 листопада 1920 року телеграфний пункт спочатку перейшов до телеграфної роти 12 біля синагоги, а 31 грудня 1920 року перемістився до штабу 12 дивізії у кабінет №7 [VNA, f. ZVV Košice, šk. 9, s. 353–355]. Структури ужгородського гарнізону займали будівлі переважно у центральній частині міста. Багато розмістилося на площі Корятовича, по вул. Ракоці та Капітульній (див. додаток 6) [VNA, f. ZVV Košice, šk. 9, s. 354–355].

Щодо ЗВК Ужгород на початку 1922 року, то в його структурі не відбулося майже ніяких змін, очільником і надалі був генерал Роберт Паріс (із 27 жовтня 1922 р. генерал Каstellла). Посаду заступника займав підполковник Юліс Піхон. Земському військовому командуванню підлягали 23-тя бригада в Мукачеві (командир полковник Слезачек), 24-та бригада в Михайловцях (командир генерал Сергій Войцеховський) та 12-та польова артилерійська бригада в Ужгороді (командир полковник Отакар Коржінек) (див. додаток 7) [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, kart.18, inv.č. 2767, s. 298–299].

З вище зазначеного зрозуміло, що командирами ЗВК Ужгород були французькі генерали. За весь час існування Земського військового командування

Ужгород на посаді їх змінилося троє: Еннок, Паріс і Каstellла.

Еннок Едмонд Чарльз Адольф (1860 – 1933) – французький генерал. Під час Першої світової війни служив у кавалерії. Прийшов до Чехословаччини разом з французькою місією генерала Пеле. Спочатку командував 3-тєю чехословацькою пішою дивізією. 3 жовтня по грудень 1919 року був командиром ЗВК Ужгород [Maskalik, 2012, s. 220].

Паріс Марі Константин Роберт (1868 – 1953) – 1916 року був членом посольства в Португалії, Італії, а 1917 р. – Росії. У квітні 1918 року став начальником французької делегації чехословацької легії в Росії. Від червня 1919 року перебував у Празі як член військової місії Пеле в Словаччині. 29 грудня 1919 року замінив генерала Еннока на посаді земського військового командира в Ужгороді [Maskalik, 2012, s. 449].

Каstellла Паскаль Марі Леон П'єр (1873 – 1963). Був офіцером колоніального війська в Марокко перед Першою світовою війною. Після війни займав посаду начальника штабу ЗВК в Братиславі. 27 жовтня 1922 році отримав підвищення до бригадного генерала, а вже 1 листопада 1922 року став земським військовим командиром в Ужгороді [Maskalik, 2012, s. 389].

В офіцерському корпусі теж було чимало французів, проте більшість все-таки, становили чеські офіцери. Французи займали ключові пости в армії. Перший список датується 12 грудня 1919 року. В складі штабної сотні земського військового командування Ужгород було 39 офіцерів (див. додаток 8) [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, k.15, inv.č. 2682].

Висновки. Чехословацька армія була побудована за прикладом французької і під час Першої світової війни вищі посади займали якраз французькі генерали, які продовжували виконувати службу і в мирні часи. Таким чином, вони потрапили на терени Підкарпатської Русі після входження краю до складу Чехословаччини. Основне командування розміщувалось в місті Ужгород (Земське військове командування), допоміжні структури в Мукачеві, Хусті, Берегові. Генерал, як командир ЗВК, зосереджував у своїх руках усю повноту влади. Основні посади в займали французи та чехи.

Із районом впливу ЗВК Ужгород збігалася (10) 12-та чехословацька піша дивізія, якій підпорядковувалась (19) 23-тя і (20) 24-та бригади. Землі Підкарпатської Русі зайняла 23-тя бригада, оскільки 24-та була швидко переправлена до Східної Словаччини. Період із 1919 року до 1921 року був динамічним у плані пересувань військових одиниць, оскільки деякі частини підлягали поверненню додому, а також до червня 1920 року східні території Підкарпатської Русі займало румунське військо (звільнив чс.п.п. 111). Після цього розпочав свою повномасштабну розбудову весь військовий апарат, відбулося пристосування армії до мирної служби. Отже, проміжок часу з 1919 року до 1922 року можна назвати періодом побудови та стабілізації чехословацької армії на Підкарпатській Русі.

Додаток 1
Структура 10 чехословацької пішої дивізії (1919 рік)
 [VUA-VNA, f. MNO-HŠ. 1919 – 1938, k. 55, inv.č. 2998, sign. 44 8-11-9].

10 чехословацька піша дивізія	
19 бригада	п.п. 111 (домашні прапори 2,4,7)
	чехословацький п.п. 2 (I, II і наступальний прапор)
20 бригада	стрілецький полк 30 (цілий)
	піший полк 28 (цілий)
Кавалерія	2/7 драгун ескадрону
Артилерія	артилерійський полк 5 (1-6 батареї)
	артилерійський полк 11 (1-4 батареї)
	збройний парк №5
Технічні установи	зенітний парк 11, 4/2, 5/3 зенітна сотня
Інше	польовий шпиталь №5
	польова бактеріологічна лабораторія
	польова стоматологічна амбулаторія
	польова дезінфекційна колона
	карантинна станція Чоп і Воловець
	госпіталь №1
	пекарня №1
	автоколона №11 і 19
	колона возів
	складський відділ

Додаток 2
Кількісний склад 10 чехословацької пішої дивізії станом
на 1 жовтня 1919 року
 [VUA-VNA, f. ZVV Užhorod, k.18, inv.č. 2767, s. 259].

Рід військ		Офіцери	Солдати	Коні
Піхота	IV полк сторожі свободи	18	660	58
	ополченський прапор 7	16	372	20
	піший полк 92	23	809	75
	піший полк 2	90	1600	210
	піший полк 21	12	408	28
Артилерія	гірський артилерійський полк	2	130	19
	полк 20 2/1, 11/1	1	93	61
Кавалерія	драгунський полк 7	5	95	95
Автовійсько	автоколона 19	1	28	-
Зенітні групи	сотня 4/2	5	160	-
	сотня 3/5	3	130	17
	ремонтна сотня 28/1	1	69	-
Запасні корпуси	запасний прапор стр.п. 2	34	700	-
Установи і управління	госпіталь в Мукачеві	1	12	-
	вокзальне управління Мукачево	1	12	-
	вокзальне управління Воловець	2	24	-
	офіцерська їдальня в Мукачеві	88	-	-
	воєнна поліція Мукачево	2	133	8
Інше	кінний шпиталь	3	119	149
	штабна сотня 10 дивізії	20	125	19
	руський отряд	-	166	-
	господарська установа 10 дивізії	3	170	138
	жандармська станція	-	130	-
	залізничні дрібні службовці	-	280	-
Всього в Мукачеві		335	6547	912
Ужгороді		240	5218	913
Міхайловцях		94	2030	310
Загалом		609	13795	2152

Додаток 3

Особовий склад Земського військового командування Ужгород на кінець 1920 року
[VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, k. 18. inv.č. 2767, s. 285].

Посада	Звання	Ім'я
Земський військовий командир	генерал	Роберт Паріс
Особистий помічник генерала	підполковник піхоти	Адольф Морсдарт
Начальник штабу	підполковник	Д'Алаунзіер
Заступник начальника штабу	майор артилерії	Дірейсон
1 відділення штабу	капітан французької армії	Лука
3 відділення штабу		
2 відділення штабу	капітан гажіштів	Емануель Моравец
4 відділення штабу	майор гажіштів	Франтішек Матерна
Збройна служба	полковник артилерії	Отакар Коржінек
Медична служба	полковник медицини	доктор Рупп (Із 3 січня полк. доктор Неєдло)
Інтендант	майор	Черний
Бухгалтерія	майор	Гейда
Додаткова служба	підполковник	Чотовінський
Зв'язкова служба	капітан	Ян Скерл
Духовна служба	капітан	Веселий
12 артилерійська бригада	полковник	Арношт Гітл
Командир 23 бригади	полковник	Слезачек
Командир 24 бригади	полковник гажіштів	Олешик-Елбгайм
Начальник юстиції і дивізійного суду	майор юстиції	Попплер
Начальник бригадного суду	майор	Виметал
Референт освіти	підполковник	Щастний
Гарнізонне командування Ужгород (до 1923 р.)	полковник	Бедржіх Шваллер

Додаток 4

Земське військове командування Ужгород станом на 1921 рік [VHA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, s. 343].

Назва структури	Перебування
Земське військове командування	Ужгород
12 чехословацька піша дивізія	Ужгород
23 піша бригада	Мукачево
24 піша бригада	Міхайловці
Гарнізонні командування	Ужгород
	Мукачево
	Берегово
	Хуст
	Чоп
	Міхайловці
Додаткові районні командування	Ужгород
	Мукачево
	Міхайловці
	Хуст
Запасний прапор чс.п.п. 19	Мукачево
Запасний прапор чс.п.п. 20	Вранов
Запасний прапор чс.п.п. 36	Ужгород
Запасний прапор чс.п.п. 46	Севлюш
Запасна рота чс.прикорд.пр. 10	Требішов
Запасна батарея чс.арт.п. 12	Сечовці
Запасна батарея грубого чс.арт.п. 112	Ракошино
Командування чс.п.п. 19	Мукачево
Командування чс.п.п. 20	Упор
Командування чс.п.п. 36	Ужгород
Командування чс.п.п. 45	В. Севлюш
Командування прикорд.пр. 10	Требішов

2/7 драгунського ескадрону	Йовра (Сторожниця)
2/6 драгунського ескадрону	В. Бакта
Командування легіонерського артил. п. 52	Поздішовці
Командування телеграфної роти 12	Ужгород
Командування чс. залізн. штабн. роти 1	Стреда-над-Бодрогом
Автокомандування на Підкарпатській Русі	Ужгород
Відділення шпиталю	Ужгород
Резервний шпиталь	Мукачево
Командування возової роти 12	Середнє
Філія військового складу	Ужгород
Реєстр військового складу 12	Міхайловці
Філія військового складу	Мукачево
Земське будівельне керівництво	Ужгород
Військова поліція	Ужгород
Військова поліція	Мукачево
Військова поліція	Берегово
Військова поліція	Хуст
Дивізійна збройна майстерня 12	Гуменне
Военний прокурор	Ужгород
Дивізійний суд	Ужгород
Бригадний суд	Ужгород
Гарнізонна в'язниця	Ужгород
Кінний завод	Тур'ї Ремети
Військовий лісозаготівельний завод	Анталовці
Військовий лісозаготівельний завод	Стакчин
Реферат канцелярії чехословацької легії	Ужгород

Додаток 5
Переміщення військових одиниць із території Підкарпатської Русі
у 1921 році
 [VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, k.15, inv.č. 2700, č.j. 5713].

№ одиниці	Місце перебування	Місце прибуття	Дата переміщення
III/30 чс.п.п.*	Свалява	Високе Мито	4 січня
II/28 чс.п.п.	Ужгород	Прага	5 січня
III/4 чс.п.п.	Минай	Пардубіце	6 січня
II/22 чс.п.п.	Хуст	Ясіня	10 січня
II/42 чс.п.п.	Тополяни	Терезін	10 січня
II/4 чс.п.п.	Берегово	Градец Карлове	11 січня
II/48 чс.п.п.	Сурти	Бенешов	12 січня
6 залізнична сотня	Нижня Ботрадь	Пардубіце	14 лютого
II/1	Севлюш	Ческі Будейовіце	22 березня
II/30	Сваляви	Високого Мита	22 березня
II/21	Дравці	Чаславі	2 квітня
2/6 ескадрона	район ЗВК Ужгород	Пржеров	2 травня
2/7 ескадрона	району ЗВК Ужгород	Братислава	9 травня
велосипедний ескадрон 1	Ужгород	Пардубіце	6 вересня
легкий артилерійський полк 52	Поздішовці	Йозефов	5 вересня
військове доповнення залізничного відділу		Пардубіце	26 вересня
Телефонна рота 12	ліквідовано	Солдати перейшли до п.п.36 в Ужгороді	28 лютого

* III – номер прапору, 30 – номер полку

Додаток 6

Розміщення структурних одиниць ужгородського гарнізону (м. Ужгород, 1922 рік) [VNA, f. ZVV Košice, šk. 9, s. 354–355].

№	Назва	Розміщення
1.	Кабінет земського командира	Урядовій будівля на набережній.
2.	Земське військове командування	Реальна гімназія
3.	Гарнізонне командування	Вул. Ракоці, 36
4.	Житловий комплекс	Вул. Ракоці, 34
5.	Підрозділ гарнізонного командування міських казарм	Вул. Добрянського (колишні угорські казарми)
6.	Станційне командування	Головний вокзал
7.	Військова поліція	Вул. Другетів, 22
8.	Командний шпиталь	Вул. Другетів, 22
9.	Колона боєприпасів №5	Малий автовокзал
10.	Запасний прапор п.п. 66	Жупні казарми
11.	Додаткове районне командування жупних казарм	Офіцерський павільйон.
12.	Дивізійний суд	Вул. Другетів, 22
13.	Військові заступники	Жупні казарми, офіцерський павільйон
14.	Заступник штабного відділення	Жупні казарми
15.	Автомайстерня №3	Вул. Шумна
16.	Автогрупа №3	Вул. Собранецька
17.	Земське жандармське командування	Площа Корятовича
18.	Гарнізонна в'язниця	Жупні казарми
19.	Відгалуження військового складу	Вул. Мукачівська
20.	Телеграфна сотня №10	Площа Фенцика (єврейська школа).
21.	Авіаційна сотня	Вул. Собранецька, 11
22.	Піший полк 11 (командування)	Дравці
23.	Командування I відділу артилерійського полку 11	Баранинці
24.	Польове жандармське командування, 16	Пл. Другетів
25.	Гарнізонні музики	Міські казарми
26.	Гарнізонний ремонтний відділ	Жупні казарми
27.	Командування штабом ЗВК	Реальна гімназія
28.	Інтендант ЗВК	Вул. Духновича, 4.
29.	Автокомандування	Вул. Собранецька, 31
30.	Інтендант 10 ч.п. дивізії	Учительський інститут – вул. Капітульна
31.	Штаб телеграфного відомства	Учительський інститут – вул. Капітульна
32.	Швейні склади	Міські казарми
33.	Офіцерська швейна	Міські казарми
34.	Польова пошта №14	Вул. Ракоці, 16
35.	Штабна сотня 10 пішої дивізії	Вул. Самоволська
36.	Штабний відділ ЗВК	Вул. Капітульна, 5 (до 23 грудня 1919 жупні казарми)

Додаток 7

Особовий склад Земського військового командування Ужгород станом на 1922 рік
[VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart.18, inv.č. 2767, s. 298–299].

Посада		Звання	Ім'я
Командир ЗВК		генерал	Роберт Паріс
Заступник командира ЗВК		підполковник	Юліс Піхон
Штаб Штаб	Командир 1 офісу штабу	штабний капітан	Володимир Вака
		штабний капітан	Антонін Белоглавек
	Командир 2 офісу штабу	штабний капітан гажіштів	Емануель Моравец
		Командир 3 офісу штабу	підполковник
	капітан		Анделін Футтер
	капітан		Франтішек Затлоукал
	Канцеляр		підполковник
Служби	Командир духовної	головний польовий куратор	Ондржей Франта
	Командир ремонтної	майор	Юліус Ѓьоріг
	Командир ветеринарної	капітан	Мірослав Шістек
	Командир допоміжної контори	капітан	Франтішек Штанск
	Командир зенітних військ	майор	Ладіслав Вайснер
Командир 23 бригади в Мукачеві		полковник	Слезачек
Командир 24 бригади в Міхайловцях		генерал	Сергій Войцеховський
Командир 12 польової артилерійської бригади в Ужгороді		полковник	Отакар Коржінек

Додаток 8

Список офіцерів штабної сотні Земського військового командування Ужгород
[VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, k.15, inv.č. 2682].

№	Ім'я	Звання	Призначення
1.	Морстадт Адольф	підполковник	особистий помічник генерала
2.	Йосеф Їра	майор драгуну	
3.	Часек Бартоломей	сотник	
4.	Сулік Карл	сотник	інтендант
5.	Кітлар Франтішек	сотник	
6.	Стейнек Леопольд	капітан легіонерів	
7.	Дубек Ольдржіх	ротмістр	
8.	Викан Карл	ротмістр	
9.	Павло Швагерка	надпоручик	призначений до телеграфного референта ЗВК
10.	Локшік Міхал	надпоручик	2 відділення
11.	Когут Яромир	надпоручик	
12.	Ейснер Віктор	надпоручик	командир штабної роти
13.	Угер Філіп	надпоручик ветеринар	ветеринарна служба
14.	Феерштайн Бедржіх	надпоручик	начальник допоміжної контори
15.	Шедівий Фердинанд	надпоручик	
16.	Бергман Ярослав	надпоручик бухгалтерії	
17.	Лампл Франтішек	надпоручик бухгалтерії	офіцер ліквідованої 10 дивізії
18.	Сушка Інджіх	поручик легіонерів	31 березня 1920 року призначений доТешина
19.	Церман Франтішек	надпоручик	
20.	Кліма Володимир	надпоручик	
21.	Ванка Карл	надпоручик	
22.	Мисик Отто	надпоручик	
23.	Колінський Вацлав	надпоручик	інтендант
24.	Ржегка Франтішек	поручик	
25.	Буршік Рудольф	поручик	

26.	Пергтольд Франтішек	поручик	
27.	Якубічек Лео	поручик	
28.	Дангел Антонін	поручик	
29.	Фройнд Александр	поручик	
30.	Гануш Ольдріх	поручик	
31.	Новотний Франтішек	поручик	
32.	Чермак Еміл	поручик	
33.	Цврчек Володимир	поручик	
34.	Белон Альберт	поручик	
35.	Хломец Святополк	поручик	
36.	Пастернак Франтішек	поручик	
37.	Канський Вацлав	поручик	
38.	Барша Адольф	поручик	
39.	Слінек Вацлав	поручик	

Список використаних джерел

- Fidler, Jiří, Sluka, Václav, 2006. *Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920 – 1938*, Praha: Libri, 768 s.
- Janoušek, Jiří, 2007. *Československé dělostřelectvo 1918–1939*, Praha: Corona, 194 s.
- Maskalik, Alex, 2012. *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918 – 1992*, Banská Bystrica, 1030 s.
- Straka, Karel, Kykal, Tomáš, 2013. *Československá armáda v letech budování a stabilizace 1918-1932. Díl 2*, Praha: Ministerstvo obrany České republiky, 198 s.
- Vojenský historický archiv (VHA), Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 343.
- VHA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 352–353.
- VHA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 353–354.
- VHA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 354–355.
- VHA, Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 335–338.
- Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VUA -VHA), fond MNO- HŠ. 1919-1938, kart. 55, inv.č. 2998, sign. 44 8-11-9.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 274–275.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 275–276.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 277.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 176.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 259.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 15, inv.č. 2682.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 15, inv.č. 2700, č.j. 5713.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 298–299.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, Kronika, s. 285.
- Болдижар, С. М., 2008. Нормативні засади проголошення військової диктатури у Словаччині та Підкарпатській Русі, *Форум права*, № 1, с. 43–48. [Online]. Доступно: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08bsmtr.pdf>
- Поп, Д., 2005. *Історія Підкарпатської Русі*, Ужгород: Прив. друк. Повча, 264 с.

References

- Boldyžar, S. M., 2008. Normativni zasady prohologennja vijs'kovoji dyktatury u Slovaččyni ta Pidkarpats'kij Rusi [Regulatory Framework for the Proclamation of Military Dictatorship in Slovakia and Subcarpathian Russia], *Forum prava*, №1, s. 43–48. [Online]. Dostupno: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08bsmtr.pdf> (in Ukrainian).
- Fidler, Jiří, Sluka, Václav, 2006. *Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920 – 1938*, Praha: Libri, 768 s. (in Czech).
- Janoušek, Jiří, 2007. *Československé dělostřelectvo 1918-1939*, Praha: Corona, 194 s. (in Czech).
- Maskalik, Alex, 2012. *Elita armády: Československá vojenská generalita 1918 – 1992*, Banská Bystrica, 1030 s. (in Czech).
- Pop, D., 2005. *Istoriya Pidkarpats'koi Rusy* [History of Subcarpathian Rus], Užhorod: Pryv. druk. Povča, 264 s. (in Ukrainian).
- Straka, Karel, Kykal, Tomáš, 2013. *Československá armáda v letech budování a stabilizace 1918-1932. Díl 2*, Praha: Ministerstvo obrany České republiky, 198 s. (in Czech).
- VHA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 353–354.
- VHA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 354–355.
- VHA, Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 335–338.
- VHA, Bratislava, f. ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 352–353.
- Vojenský historický archiv (VHA), Bratislava, fond ZVV Košice, šk. 9, ZVV Užhorod, s. 343.
- Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VUA-VHA), fond MNO-HŠ. 1919–1938, kart. 55, inv.č. 2998, sign. 44 8-11-9.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 274–275.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 275–276.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 277.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 176.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 259.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 15, inv.č. 2682.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 15, inv.č. 2700, č.j. 5713.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 298–299.
- VUA-VHA, f. ZVV Užhorod, kart. 18, Kronika, s. 285.

SUMMARY

THE RESIDENCE OF THE 12TH INFANTRY DIVISION IN SUBCARPATHIAN RUS (1919 – 1922)

Tetiana Popovych

Post-graduate student of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries
SHEE «Uzhhorod National University»

Before the region became the official part of Czechoslovakia army units had been situated on its' territory. High command of the eastern army units under the command of general Ennok located in Uzhhorod. Formation and unification of all army apparatus began on the territory of Subcarpathian Rus on the 25th of October in 1925. Just then region's army command which was 1 among 4 was created. The 10th(12th) infantry division coincide with the boundaries of TAC (Transcarpathian army command) Uzhhorod. That's exactly what we are talking about in the article. Exactly about it is discussed in the article and it follows that the aim of the researchment is to give the information about the location of the 12th division in Subcarpathian Rus, its structure, commander's and the dislocation. While the article was being written the historical and chronological methods were used and the statistical method was also used as the additional one. Materials of the archival funds of Czech and Slovakia were in the basis of the publication among them is the statistical data which concerned the regional army command of Uzhhorod and of the 12th infantry division. Majority of the archival documents are publishing for the first time. The information about the relocation of army units, the borders of its influence, the places of dislocation and the residence of the high command is given in the article. To base himself upon the mentioned material the author comes to such conclusions. The region's government of this period was in fact in the hands of the general, who was the head of the region's army command Uzhhorod. This is in fact the military dictatorship existed. The (19th) 23rd brigade held the occupation of the territories of Subcarpathian Rus and set free the east lands from the Romanian occupation.

Keywords: infantry division, region's army command, brigade, regiment, cavalry, artillery.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МИНСКОГО БЕЛОРУССКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТЕХНИКУМА В 1920-е гг. СКВОЗЬ ПРИЗМУ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ В СОВЕТСКОЙ БЕЛАРУСИ

Казак Олег Геннадьевич

кандидат исторических наук, преподаватель

Минского городского педагогического колледжа, г. Минск

e-mail: olegkazak90@tut.by

В статье рассматривается малоизученная в белорусской историографии проблема подготовки педагогических кадров среднего звена в Минске в 1920-е гг. Проанализированы впервые введенные в научный оборот материалы Национального архива Республики Беларусь, мемуарная литература. Цель статьи – выявление на основе впервые введенных в научный оборот документов существенных характеристик деятельности Минского Белорусского педагогического техникума в контексте общественно-политической, социально-экономической, национально-культурной жизни БССР 1920-х гг. В работе были использованы следующие методы: историко-генетический (рассмотрены особенности функционирования техникума на различных этапах его становления и развития), историко-системный (учреждение образования рассматривается как сложная система, на функционирование различных элементов которой оказывали влияние экономическая и национально-культурная политика Советской Беларуси), метод контент-анализа (были отмечены наиболее часто встречающиеся в документах смысловые конструкции, а затем произведена интерпретация результатов). Отмечается особая роль Минского Белорусского педагогического техникума в деле подготовки высококвалифицированных специалистов, востребованных работодателями республики, а также место учебного заведения в культурных и литературных процессах исследуемого периода. Подчеркивается, что, несмотря на сложности финансового и организационного характера, Минский Белорусский педагогический техникум был одним из ведущих гуманитарных учебных заведений своего времени. Учебное заведение являлось важным звеном в проведении государственной политики белорусизации. Изменение национального курса советских властей в конце 1920-х – 1930-е гг. отразилось на деятельности средних специальных педагогических учебных заведений Минска. Были ликвидированы многие положительные достижения белорусской культуры.

Ключевые слова: Минский Белорусский педагогический техникум, национально-культурное развитие, белорусизация, образование.

ФУНКЦІОНУВАННЯ МІНСЬКОГО БІЛОРУСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ТЕХНІКУМУ В 1920-і рр. КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ В РАДЯНСЬКІЙ БІЛОРУСІ

Казак Олег Геннадійович

кандидат історичних наук, викладач

Мінського міського педагогічного коледжу, м. Мінськ

У статті розглядається маловивчена в білоруській історіографії проблема підготовки педагогічних кадрів середньої ланки в Мінську в 1920-і рр. Проаналізовані вперше введені в науковий обіг матеріали Національного архіву Республіки Білорусь, мемуарна література. Мета статті – виявлення на основі вперше введених в науковий обіг документів сутнісних характеристик діяльності Мінського Білоруського педагогічного технікуму в контексті суспільно-політичного, соціально-економічного, національно-культурного життя БРСР 1920-х рр. У роботі були використані наступні методи: історико-генетичний (розглянуті особливості функціонування технікуму на різних етапах його становлення і розвитку), історико-системний (установа освіти розглядається як складна система, на функціонування різних елементів якої впливали економічна і національно-культурна політика Радянської Білорусі), метод контент-аналізу (були відзначені смислові конструкції, що найбільш часто зустрічалися в документах, а потім проведена інтерпретація результатів). Відзначається особлива роль Мінського Білоруського педагогічного технікуму в справі підготовки висококваліфікованих фахівців, затребуваних роботодавцями республіки, а також місце навчального закладу в культурних і літературних процесах досліджуваного періоду. Підкреслюється, що, незважаючи на складності фінансового та організаційного характеру, Мінський Білоруський педагогічний технікум був одним з провідних гуманітарних навчальних закладів свого часу. Навчальний заклад було важливою ланкою в проведенні державної політики білорусизації. Зміна національного курсу радянської влади в кінці 1920-х - 1930-ті рр. відбилася на діяльності середніх спеціальних педагогічних навчальних закладів Мінська. Було ліквідовано багато позитивних здобутків білоруської культури.

Ключові слова: Мінський Білоруський педагогічний технікум, національно-культурний розвиток, белорусизація, освіта.

Постановка проблеми. Важнейшим элементом новой системы образования, которая формировалась в 1920-е гг. в Советской Беларуси, стали педагогические средние специальные учебные заведения. Создание широкой сети средних специальных учебных заведений типа «техникум» и отведение им роли связующего звена между вузами и семилетними школами в условиях восстановления хозяйства было правильной мерой. В техникумах было можно быстрее, чем в вузе, решить проблему подготовки квалифицированных специалистов для учреждений образования. Кроме того, создание условий для работы техникумов было связано с меньшими материальными расходами [Каспярович, А. М., Каспярович, Н. У, 2009, с. 35].

Минский Белорусский педагогический техникум (далее – МБПТ) был одним из ведущих учебных заведений своего типа. В то же время, многие аспекты его деятельности, которая осуществлялась в тяжелых экономических и политических условиях, практически не известны не только массовому читателю, но и научному сообществу. Изучение истории становления системы педагогического образования Беларуси актуально в связи с потребностью в сохранении национальной культуры, творческом переосмыслении и приумножении традиций образования.

Анализ исследований и публикаций по данной проблеме. На сегодняшний день не существует комплексных научных трудов, посвященных истории развития среднего специального педагогического образования в Минске. Некоторые сведения о функционировании МБПТ, о знаменитых выпускниках и преподавателях данного учебного заведения содержатся в коллективной монографии «Народное образование и педагогическая наука в Беларуси (1917–1945 гг.)», статьях А. Н. Касперовича и Н. В. Касперович, Л. В. Морякова. Авторы указанных работ анализировали общие тенденции общественно-политической и культурной жизни Советской Беларуси 1920-х гг. и не фокусировали внимание на деятельности МБПТ. Анализ архивных документов, впервые вводимых в научный оборот, позволяет не только реконструировать историю зарождения среднего специального педагогического образования в Минске, но и дополнить общую картину национально-культурного строительства в БССР. Основу источниковой базы статьи составили документы Национального архива Республики Беларусь, в частности, фонды 4п («Центральный комитет Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии») и 42 («Народный комиссариат просвещения БССР»).

Формулирование цели. Цель статьи – выявление на основе впервые введенных в научный оборот документов существенных характеристик деятельности МБПТ в контексте общественно-политической, социально-экономической, национально-культурной жизни БССР 1920-х гг.

Изложение основного материала исследова-

ния. МБПТ начал свою работу в октябре 1921 г. Учебное заведение располагалось в двухэтажном каменном здании по улице Захарьевской (с 1922 г. – ул. Советская), построенном в начале 1880-х гг. на средства государства для реального училища. В годы Первой мировой войны помещения пустовали, с осени 1918 г. в них проводились занятия Минского педагогического института, в 1920–1921 гг. – Института народного образования [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 64 об.].

Несмотря на то, что информация об открытии МБПТ не имела широкого распространения, наплыв слушателей был значительным. Всего в техникум было принято 352 человека, в абсолютном большинстве – дети крестьян. Национальный состав студентов был следующим – 302 белоруса, 47 евреев, двое русских, одна полька [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 14]. В МБПТ поступали молодые люди со всех уездов БССР, некоторых уездов Гомельской губернии (входившей в то время в состав Советской России), несколько человек прибыли с территории Гродненщины (в то время входила в состав Польши) [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 64].

Состояние материальной базы молодого учебного заведения на протяжении 1920-х гг. оставалось крайне тяжелым. В краткой объяснительной записке, направленной дирекцией техникума в Народный комиссариат просвещения (далее – НКП) БССР 17 февраля 1923 г., отмечалось, в частности, «недостаточное оборудование мебели»: «Столы для преподавателей ветхие, имеющие видхлама и требующие замены на новые соответствующего типа. В канцелярии, преподавательской, библиотеке и читальне совершенно нет стульев, заменяющие их скамейки примитивной работы». В объяснительной записке подчеркивалась необходимость пополнения фондов библиотеки и материальной базы учебных кабинетов. Сообщалось также, что студенты получали стипендии не денежными знаками, а в виде продуктовых пайков (в январе 1923 г. – 150 пайков, в феврале – 170 пайков). Пайки распределялись «только между наиболее нуждающимися». Общежитие МБПТ было рассчитано на 60 человек, хотя нуждающихся было намного больше [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1449, л. 2–4].

Администрация техникума пыталась улучшить положение студентов. В декабре 1922 г. в Главное управление профессионального образования (далее – Главпрофобр) НКП БССР было направлено ходатайство о продлении каникул студентов. Обоснование просьбы было следующим: «Работа в техникуме начата с 25 августа, проходила она интенсивно при тяжелых условиях (в голоде и холоде), потребовала чрезмерной затраты сил как со стороны учащихся, так и преподавателей, поэтому более или менее продолжительный отдых является ныне жизненной потребностью. Отдых этот будет использован слушателями для пополнения сил, обновления одежды и для самостоятельной работы дома по подготовке к полугодовым зачетам.

Самостоятельная работа дома, в тепле, при лучшем питании, несомненно, даст лучшие результаты. Слушатели техникума в большинстве своем являются приезжими, многие – из отдаленных мест (Гомельская губерния). [Если не будет предоставлен отпуск], такие слушатели по-прежнему, как это имело место в последний месяц, будут изыскивать средства к существованию путем частных заработков на черной физической работе, срываясь с занятий и теряя часть своего отдыха» [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 62–62 об.]. Ходатайство администрации МБПТ, однако, не было удовлетворено.

Ситуация принципиально не улучшилась и к концу 1920-х гг. Выступая на совещании при отделе пропаганды и агитации Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии (далее – ЦК КП(б)Б) 19 мая 1928 г., преподаватель МБПТ Ю. Л. Долгополов отметил тяжелое материальное положение учебного заведения: «Я считаю, что прежде всего следует заострить внимание на материальной базе, на стипендиях студентов. Мы видели, что в прошлом году часть бедноты была вынуждена покинуть педтехникум по причине отсутствия стипендии, часто приходилось дробить стипендии. Вообще, расходы на педтехникум (хозяйство, отопление) такие мизерные, что, например, в марте уже у нас здание оставалось без отопления» [НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 319–320]. Такое положение было характерно и для других педагогических техникумов Советской Беларуси, коих в 1927 г. насчитывалось 15. В аналитической записке инспектора педагогического образования Аниховского (1927 г.) содержались интересные сравнения материального положения педагогических техникумов и учительских семинарий времен Российской империи: «Бюджет педагогического техникума по сравнению с бюджетом старых учительских семинарий меньше на 46% без учета покупательской способности рубля. За три года бюджет не растет, а даже несколько уменьшается, одновременно происходит изменение внутри бюджета отдельных статей расходов. 86,1% всей сметы – зарплаты и материальное обеспечение учащихся, а на хозяйственно-административные и учебные нужды – 13,9%. На отопление отпущены средства по норме, но стоимость дров начислялась на 30% меньше фактической продажной цены. Учащиеся мерзли, здание охладевало. Сравнение абсолютной суммы, отпускаемой на одного учащегося в среднем в старых учительских семинариях, с суммой, которая приходится на одного учащегося в педтехникуме, подтверждает это. А ведь уровень педагогической работы в педтехникуме и ее сложность значительно превосходит учительские семинарии, а изношенность оборудования и поправка на разность валюты еще более понижает реальное значение расходов на учебную часть» [НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 35–36].

Не менее остро стоял вопрос об обеспеченности студентов МБПТ общежитием. В отчете о деятельности техникума за 1921/1922 учебный год отмечалось: «Непомерная дороговизна квартир и особенность состава слушателей техникума,

включавшего преимущественно приезжих и малоимущих, выдвигает вопрос об общежитии». Нуждающихся в общежитии было намного больше, чем «вместимость комнат, отведенных в деревянном флигеле, в котором располагались и квартиры администрации». При этом руководство МБПТ подчеркивало особое «воспитательное значение» общежития, в котором «порядок и дисциплина должны поддерживаться самими проживающими, где, наконец, может осуществиться коллективный принцип» [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 18 об.–19]. Обследование общежития 1928 г. выявило наличие все тех же проблем: «Отсутствие в общежитии мест, а в некоторых комнатах кроватей. Антисанитарные условия, грязь, теснота. Встречаются случаи, когда студенты спят вдвоем в одной кровати». Комиссия Центрального бюро пролетарского студенчества, которая проводила обследование, констатировала схожие условия жизни студентов в Могилевском медицинском техникуме, Витебском художественном техникуме и в других учебных заведениях [Гужалоўскі, 2017, с. 89–90]. В 1927 г. в газетах «Советская Белоруссия» и «Белорусская деревня» появились крайне критичные статьи об общежитии МБПТ. Редакциям изданий давал пояснения инспектор педагогического образования НКП БССР Синяков. В письме редакции газеты «Советская Белоруссия» Синяков сообщал, что в помещениях общежития проводился текущий ремонт за счет специальных средств, полученных после реализации продукции фермы при МБПТ. Отмечалось также, что из государственного бюджета выделялись средства на содержание 112 воспитанников общежития, в то время как там в действительности проживали 165 человек [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 232]. В редакцию газеты «Белорусская деревня» было направлено письмо, в котором содержалось опровержения сведений о якобы незаконном выселении из общежития студента первого курса А. Е. Кучара (в будущем – известный белорусский писатель, драматург и литературный критик). Как пояснял Синяков, дети служащих, к которым относился и А. Е. Кучар, могли претендовать на место в общежитии в порядке живой очереди. В тот учебный год до детей служащих очередь не дошла: место в общежитии получили четыре воспитанника детских домов, 11 рабочих, 13 учителей и 17 крестьян. Тем не менее, по сообщению Синякова, А. Е. Кучар самовольно, без разрешения администрации, занял место в общежитии. Инспектор с сожалением сообщал, что улучшить ситуацию с обеспечением мест в общежитии не представлялось возможным: «Мест теперь в общежитии техникума нет, нет и кроватей; студенты жалуются, что в общежитии очень тесно и учебой в таких условиях заниматься невозможно. Расширить площади общежития невозможно, на приобретение кроватей нет средств, потому что на содержание общежития выделяются средства только по числу студентов-стипендиатов» [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 234].

Сложное материальное положение студентов, естественно, негативным образом сказывалось на

образовательном процессе. В 1924 г. студентка МБПТ В. Теличек вынуждена была на заседании комиссии Главпрофобр НКП БССР объяснять свою неявку на зачет: «Сдать зачет не могла, так как вынуждена была все время работать, чтобы заработать на кусок хлеба. При таком плохом положении учиться очень тяжело, это каждый знает. Отца у меня нет, мать совсем стара и часто болеет» [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 166]. О непростых условиях учебы в техникуме и не всегда благожелательном отношении директора МБПТ Я. И. Василевича сообщал в Главпрофобр в июне 1923 г. студент второго курса Я. Драбина: «Отслужив в Красной Армии три месяца, я был командирован Политическим отделом 4 Дивизии в МБПТ для получения образования. Приемная комиссия зачислила меня на второй курс. Я оказался оторванным от какой-либо материальной помощи, приходилось не раз обращаться к директору учреждения Василевичу, который всегда отвечал мне: “Зачем же идти в школу учиться, если нет необходимых материальных средств или какой-либо другой поддержки из личного подворья”». Я. Драбина объяснял, что не смог сдать ряд зачетов именно по причине сложного материального положения. Главпрофобр ответил отказом на просьбу молодого человека восстановить его в МБПТ [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 126–126 об.].

Значительную часть студентов МБПТ составляли представители молодого поколения белорусской литературы. Они могли рассчитывать на помощь своих старших коллег по писательскому цеху. В этом плане показательным письмом председателя литературного объединения «Узвышша» Н. К. Романовского (псевд. Кузьма Чорны) в НКП БССР с просьбой зачислить в МБПТ молодого писателя К. П. Вышину (псевд. Лукаш Калюга): «Лукаш Калюга – интересный и самобытный литературный талант, крестьянин из д. Скворцы Койдановского района. [...] В Инбелкульте в прошлом году получил премию за письменную работу – анализ словаря С. М. Некрашевича и Н. Я. Бойкова. Окончил только Койдановскую семилетку и хочет обучаться далее. Но в педагогический техникум он в этом году принят не был из-за нехватки мест. “Узвышша” просит зачислить Вышину слушателем техникума, так как такими людьми нельзя разбрасываться, нельзя оставлять без образования выдающегося талантливого человека, преданного делу культурного работника» [НАРБ, ф. 42, Оп. 1, д. 1684, л. 388–388 об.]. В итоге молодой литератор был зачислен в техникум. Благоклонной оказалась судьба еще к одному молодому поэту – П. Ф. Глебке. В декабре 1925 г. молодой человек сообщал в письме Центральному бюро литературного объединения «Молодняк» о своем сложном материальном положении: «Не имея ни копейки денег, я почти четыре дня голодаю, и хорошо, если друзья дадут кусок хлеба. Такое положение, несмотря на большую тягу к знаниям, вынуждает меня покинуть техникум. [...] Надеюсь, что Центральное бюро обратит внимание на мое критическое положение и не даст оказаться снова в деревне, откуда я недавно

вырвался, стремясь к свету и науке» [БГАМЛИИ, ф. 225, оп. 1, д. 7, л. 2–2 об.]. Литературное объединение сумело оказать необходимую помощь своему талантливому участнику. Даже те студенты МБПТ, которые успели получить определенную известность в литературных кругах, вынуждены были искать себе подработку. Так, А. А. Каратай (псевд. Максим Лужанин) вспоминал, что вместе со своим другом, студентом МБПТ С. М. Середой (псевд. Сергей Дорожный), готовил к открытию Музей революции в Минске – набирал подписи к экспонатам. За свой скромный заработок (платили по одной копейке за слово) молодые люди покупали угощения и шли в студенческое общежитие «чаевать с товарищами» [БГАМЛИИ, ф. 140, оп. 2, д. 114, л. 13].

Желание студентов МБПТ преодолеть материальные сложности порой приводило к весьма печальным казусам. В октябре 1923 г. П. Курец в письме в Главпрофобр объяснял причины своего исключения из техникума. Молодой человек в сентябре 1923 г. возвращался на учебу в Минск из Хотенчицкой волости (на тот момент – территория Польши), где гостил у тетки. П. Курец вез с собой одну бутылку польского спирта, которую купил в деревне для того, чтобы преподнести хозяйке съемной квартиры. За это хозяйка обещала временно обеспечивать молодого человека бесплатным питанием. Милиционер, досмотревший П. Курца, обнаружил признаки контрабанды. Информация дошла до администрации техникума. Главпрофобр не удовлетворил ходатайство П. Курца об восстановлении в МБПТ. На решение чиновников не повлиял и тот факт, что молодой человек ради учебы в техникуме бросил родителей и переехал в Советскую Беларусь [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 154–154 об.]. Отчисления из техникума не были частыми. В основном радикальная мера воздействия применялась в отношении студентов, грубо нарушавших дисциплину. Так, в октябре 1923 г. были отчислены два студента. Выяснилось, что за И. Глушакова вступительные экзамены сдавал другой человек, нанятый за деньги. А. Чабан, которого командировал для поступления в МБПТ Мозырский отдел народного образования, скрыл факт возбужденного против него уголовного дела [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1200, л. 7].

На заседании педагогического совета МБПТ в декабре 1923 г. были приняты меры воздействия в отношении ряда студентов. Было вынесено предупреждение трем студентам, которые продемонстрировали на зачете слабое владение белорусским языком. В протоколе заседания содержалась следующая формулировка: «Предупредить следующих слушателей, что без знания белорусского языка они не будут выпущены из техникума и не станут учителями» [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1204, л. 28]. Дело в том, что в то время начинался этап форсированной белорусизации, обучение переводилось на белорусский язык. Был лишен стипендии студент второго курса П. Гарбуз, который на лекции по немецкому языку играл на балалайке. Преподаватель белорусского языка Я. Ю. Лёсик, который работал также в Белорусском

государственном университете (далее – БГУ), отметил, что многих студентов МБПТ чаще видел в университете. Из этого наблюдения коллеги директор Я. И. Корневский сделал вывод: «Некоторые слушатели МБПТ не интересуются техникумом, несерьезно относятся к своим обязанностям, вносят разлад в жизнь техникума» [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1204, л. 27–29]. С течением времени подобные случаи встречались реже. Позитивное влияние на работу МБПТ оказывали контакты с учебными заведениями аналогичного профиля. На заседании педагогического совета 30 августа 1928 г. заведующий учебной частью Ю. Л. Долгополов рассказал о ходе соцсоревнования МБПТ с Елецким педагогическим техникумом. По мнению педагога, оно оказывало «положительное влияние как на рабочую дисциплину, так и на увлеченность общественной работой, академическую успеваемость» [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1908, л. 4].

Большинство преподавателей МБПТ в 1920-е гг. параллельно работали в других образовательных и научных учреждениях, в частности, в БГУ, Институте белорусской культуры (далее – Инбелкульт). Большинство первых преподавателей МБПТ отличалось чрезвычайно высоким уровнем профессиональной подготовки. Так, белорусский язык преподавал Я. Ю. Лёсик (белорусский ученый и политический деятель, один из инициаторов создания Белорусской Народной Республики (далее – БНР)) [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 22]. В 1927 г. директор МБПТ М. А. Радевский давал Я. Ю. Лёсiku следующую характеристику: «Преподаватель белорусского языка. Известный составитель белорусских грамматик, “спец” своего предмета, лекций не пропускает, по службе аккуратен, среди студентов и преподавателей пользуется авторитетом» [НАРБ, ф. 42, оп. 3, д. 360, л. 6]. Интересно, что в первые годы функционирования МБПТ занятия по зоологии вел еще один из «отцов-основателей» БНР, первый председатель Рады БНР Я. Н. Серета [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 78]. Эти факты свидетельствуют о том, что многие участники белорусского национального движения уже в начале 1920-х гг. рассматривали БССР как единственный центр культурной жизни белорусского народа. Лекции по белорусской литературе читал М. Н. Пиотухович – специалист по литературе славянских и западноевропейских народов, действительный член Инбелкульта. Занятия по всемирной истории проводил В. Н. Перцев – один из организаторов БГУ, основатель белорусской медиевистики [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 22]. Географ Н. В. Азбукин совмещал работу в техникуме с деятельностью в Научно-терминологической комиссии и Инбелкульте. В 1924 г. выходит учебник Н. В. Азбукина «География Европы». Раздел, посвященный Беларуси, был написан с национальных и патриотических позиций. При представлении тех или иных сюжетов автор считал необходимым подчеркивать положительные качества белорусов в сравнении с соседними народами (впрочем, в некоторых доводах было больше эмоциональности, чем научной взвешенности): «По сравнению с

москвичами и украинцами они являются наиболее чистыми славянами. [...] Язык белорусов содержит мало финских и татарских слов, да и по строению своего тела белорусы отличаются от москвичей большей чистотой славянского типа. [...] Большим богатством отличается вся белорусская народная поэзия, а белорусская народная лирика не имеет равных среди славянских лирик» [Король, 2019, с. 11]. Методику преподавания белорусского языка вел классик белорусской литературы К. М. Мицкевич (псевд. Якуб Колас). Выпускник МБПТ, известный белорусский литератор А. А. Каратай (псевд. Максим Лужанин) вспоминал, что Якуб Колас часто вместо лекций обсуждал со студентами свои только что созданные литературные произведения. При этом, по наблюдениям автора мемуаров, «из всех дисциплин студенты лучше всего знали методику языка, потому что учились любить сам язык, слыша ее живые примеры из уст поэта, его непосредственного создателя» [Лужанин, 1982, с. 6].

В образовательном процессе МБПТ, однако, имелись и негативные моменты. В 1920-е гг. Образовательный процесс строился согласно «Дальтон-плана» (учащиеся не связывались общей классной работой, им предоставлялась свобода в выборе занятий, очередности изучения отдельных предметов; учащиеся работали в предметных лабораториях, контроль проводился при помощи сложной системы учетных карточек). На заседании педагогического совета техникума 16 сентября 1926 г. директор М. А. Радевский подчеркнул необходимость корректировки работы учебного заведения. Отмечалась необходимость усиления контроля со стороны преподавателей: предлагалось давать студентам задания на месяц и проводить конференции, на которых студенты должны были представить результаты своей работы. Преподаватель алгебры и основ высшей математики А. П. Круталевич предлагал отказаться от использования «Дальтон-плана». Преподаватель педагогики Д. А. Сцепуро считал, что использование «Дальтон-плана» может быть эффективно, но не в условиях МБПТ, где остро стоял вопрос нехватки учебных пособий [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 39–39 об.]. Вопрос организации процесса обучения в техникуме обсуждался и на январском (1927 г.) заседании педагогического совета. К. М. Мицкевич (псевд. Якуб Колас) поделился своими наблюдениями о большой загруженности студентов: «Много времени уходит на написание конспектов, которые они (студенты – О. К.) учат целыми ночами». Директор М. А. Радевский посетовал на недостаточную активность предметных комиссий (проведение конференций не приобрело регулярный характер, не всегда вовремя разрабатывались дидактические задания). Представители студенчества техникума (студенты Гуло, Перегуд, Туровец, Ковель) жаловались на нехватку учебников, большие задания (особенно по химии), отсутствие обязательных для работы по «Дальтон-плану» вступительной и заключительной бесед с преподавателями [НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 114–117]. Опыт организации учебного процесса согласно «Дальтон-плана» в МБПТ был детально

проаналізовано в ході республіканського совещання працівників педагогічних технікумів, яке відбулося в Мінську в 1929 г. По итогам совещання було прийнято рішення відмовитися від «Дальтон-плану» і будувати роботу по класно-лекційній системі, використовувати активні методи і форми організації роботи [Рэзалюцыя аб агульным становішчы, 1929, с. 83]. На цьому ж совещанні було обговорено порядок організації педагогічної практики в МБПТ, який рекомендувався в якості зразка для інших навчальних закладів. На другому курсі учасники знайомилися з основними типами установ освіти, а також з організацією і структурою роботи піонерського відряду. Влітні канікули (після другого курсу) учасники проходили самостійний практикум в піонерських відрядах і піонерських таборах республіки. Трьохкурсники проходили практику в школі при технікумі. Крім загального ознайомлення з процесом навчання передбачалося проведення учасниками однієї – двох лекцій по одній з методик. Учасники четвертого курсу повинні були оволодіти на практиці прийомами і методами роботи в школі [Рэзалюцыя па дакладу, 1929, с. 78–81].

В 1930 г. органами Державного політичного управління при Центральному виконавчому комітеті БССР було сфабриковано справа «Союзу звільнення Білорусі» (неіснуюча організація, «учасниками» якої інкримінувалися спроби створення незалежної Білорусі). Цей процес поклали початок масовим репресіям, пік яких прийшов на 1937 г. Починається боротьба з «перегибами» в проведенні білорусизації. В пресі була травля представників білоруської інтелігенції, обвинувачених в «націонал-демократизмі» (серед них були і викладачі МБПТ). Багато «обличителів» через деякий час самі потрапили в жорстоку репресію. Один з засновників Радянської Білорусі Д. Ф. Жилунович на сторінках видання НКП БССР так характеризував викладацьку діяльність Я. Ю. Лёсика: «На цьому поприщі (вчительство) Лёсик волею націонал-опортуністів став незамінним людиною. Язикознавство було повністю віддано в його монополію. Ніхто не забороняв йому робити екскурсії в історію і національний питання. На це Лёсик більше всього звертав увагу в своїй викладацькій діяльності в 1921 г., 1922 г. і 1923 г. Пізніше він став віддавати пріоритет языкознавству, яким ще, думав він, можна було замаскувати свою антиреволюційну діяльність. А поки ніхто з тих, хто повинен був сдерживать обнаглевшего радівця (Я. Ю. Лёсик був головою Ради БНР в 1918 г. – О. К.), цим не цікавився. І Лёсик давав простір своїм контрреволюційним здібностям. Викладаючи на лекторсько-інструкторських курсах весною 1921 г., Лёсик давав курсантам наступну тему: “Як я познав себе білорусином”. Це було зондування ґрунту серед вчительства. Лёсик називав це ісповіддю: “На курсах було 80 осіб, деякі роботи не зробили і таким чином відмовилися від ісповіді”» [Жылуновіч, 1930, с. 26].

Випускник МБПТ А. Е. Адамович, також проходивший по справі «Союзу звільнення Білорусі», в 1931 г. був висланий в Глазов (сьогодні – місто на півночі Удмуртської області Росії), в 1934 г. переведений в Киров (Вятку), де працював вчителем. В кінці грудня 1935 г., коли термін перебування в Кірові був продовжений на два роки, А. Е. Адамович написав «автобіографію», проникнуту духом покаятися і визнання «глибочайшої наукової обґрунтованості і правильності ленинсько-сталінської національної політики». Очевидно, поява цієї автобіографії була викликана бажанням А. Е. Адамовича отримати можливість займатися викладацькою діяльністю [Запартыка, 2011, с. 194–196]. А. Е. Адамович оскаржив визнаний статус МБПТ як «кузніці літературних кадрів» і називав технікум «кузницею націоналістических кадрів»: «Білоруських літераторів з МБПТ вийшло, в кінці кінців, не так уже багато, але національно-свідомими або несвідомими фактично – можна сміливо сказати – виходили всі або майже всі, за малим винятком, в ті роки». Атмосферу на заняттях в МБПТ А. Е. Адамович описав наступним чином: «На уроках мови нам говорили, що білоруська мова – найдавніша, найчистіша і найкрасивіша, що Білорусь повністю може існувати як самостійне географічне, економічне і державне ціле. На уроках історії в сумних кольорах малювали минуле країни, всіляко угнетаної сусідами з заходу і особливо з сходу, і яскравими кольорами малювали майбутнє самостійної, незалежної Білорусі. На уроках літератури показували славне минуле білоруської письменності, появившись раніше, ніж у сусідів і в рукописному, і в друкованому вигляді (знаменитий нащадковий “святий”, піонер книгодрукування Франціск Скорина), і також малювали багаті перспективи літературного майбутнього, в якому білоруська література повинна стати вище всіх існуючих і існуючих літератур. [...] Ясно отже, яке виховання отримували і отримували всі ми, вихованці МБПТ, яких сам Лёсик як-то назвав майбутніми апостолами білоруської справи. І апостоли, звичайно, в більшості випадків виходили повністю гідними своїх веровників». Не згадував А. Е. Адамович і про свою «подривну» роль в діяльності МБПТ: «Я ж, будучи в той час головою літературного кола технікума (між іншим, самого масового з усіх кілків технікума), перетворив його в трибуну для пропаганди як своїх друзів, так і ненавидімої мені літературної течії (“Узвышша”)» [БГАМЛІІ, ф. 569, оп. 1, д. 7, л. 4–8]. Цікаво, що «автобіографія» А. Е. Адамовича в архівному справі має додатки – анонімні «характеристики», написані різними «авторами», які були призначені до нього після його повернення в Мінськ (1938 г.). Ці характеристики були написані вже після війни, приблизно в 1947–1948 гг. [Запартыка, 2011, с. 194]. Автор однієї з них, по всій видимості, добре знав А. Е. Адамовича в період його навчання в МБПТ,

отмечал, что в то время среди молодежи господствовал навязанный преподавателями «культ прошлого», «вышитой одежды», «существовавших и вымышленных героев», «отрицания всего русского». А. Е. Адамовича анонимный автор называл «крайне нетерпимым и непримиримым шовинистом»: «он обрывал студентов на лекциях за малейший дефект языка, он кричал о том, что комсомольская ячейка – это позорище техникума, так как резолюция пишущая неграмотно по-белорусски» [БГАМЛиИ, ф. 569, оп. 1, д. 7, л. 93]. Данные документы, не лишённые фактологических ошибок, банальных оговоров, тем не менее, хорошо передают атмосферу взаимной подозрительности, доносов на близких в недавнем прошлом людей, характерную для советского общества 1930-х – 1940-х гг.

Сворачивание политики белорусизации, репрессии властей по отношению к «национал-демократам» в 1930-е гг. больно ударили по МБПТ. Репрессиям подвергались представители преподавательского состава, студенты (прежде всего – литераторы), выпускники техникума. Так, были арестованы и позже расстреляны (либо умерли в заключении) четыре из шести директоров учебного заведения: Я. И. Василевич (историк, археолог, публицист), Я. И. Корневский (учёный-педагог, ректор БГУ в 1929–1931 гг.), М. А. Радевский, А. Н. Чучко [Маракоў, 2004, с. 3–4]. МБПТ постепенно стал терять статус одного из ведущих учебных заведений Советской Беларуси и концентрировался исключительно на подготовке педагогических работников среднего звена. В апреле 1937 г. Постановлением Совета Народных Комиссаров БССР и ЦК КП(б)Б педагогические техникумы (в том числе МБПТ) были

переименованы в педагогические училища. В пояснении отмечалось, что данные учебные заведения не ставили перед собой задачи дать учащимся техническое образование [Сянькевіч, 1993, с. 399].

Выводы исследования. Таким образом, МБПТ в 1920-е гг. занимал достойное место в системе подготовки педагогических кадров. Несмотря на непростое материальное положение, данное учебное заведение обеспечивало квалифицированными специалистами школы, располагавшиеся в различных регионах Советской Беларуси. Практические и методологические наработки преподавательского состава МБПТ заложили основу для дальнейшего развития педагогического образования в Минске в последующие десятилетия. Учебное заведение являлось крупным культурным центром, давшим дорогу в жизнь целой плеяде талантливых белорусских писателей. Большинство преподавателей понимало важность возрождения белорусской национальной культуры и старались привить это понимание своим ученикам.

В то же время в деятельности техникума имели место и негативные моменты: нехватка учебников, низкая мотивация отдельных преподавателей и студентов. Не все методики, применяемые в МБПТ, прошли проверку временем. Волна репрессий, развернувшаяся в начале 1930-х гг., свела на нет многие достижения культурного строительства в Советской Беларуси.

Перспективы дальнейшего изучения данной проблемы видятся в сопоставлении и сравнении ключевых особенностей функционирования МБПТ и заведений аналогичного профиля в других советских республиках (в частности, РСФСР и УССР).

Список использованных источников

- Белорусский государственный архив-музей литературы и искусства (БГАМЛиИ), ф. 140, оп. 2, д. 114, л. 1–13.
 БГАМЛиИ, ф. 225, оп. 1, д. 7, л. 1–2 об.
 БГАМЛиИ, ф. 569, оп. 1, д. 7, л. 1–92.
 БГАМЛиИ, ф. 569, оп. 1, д. 7, л. 93–94.
 Гужалоўскі, А. А., 2017. *Сэксуальная рэвалюцыя ў Савецкай Беларусі: 1917–1929 гг.*, Мінск, 258 с.
 Жылуновіч, З., 1930. Нацыянал-дэмакраты за «працай», *Асвета*, № 12, с. 26–82.
 Запартыка, Г., 2011. Асабісты архіўны фонд Антона Адамовіча ў Беларускам дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва, *Пра час «Узвышша»: матэрыялы Узвышшаўскіх чытанняў (2008–2010)*, Мінск, с. 194–201.
 Каспяровіч, А. М., Каспяровіч, Н. У., 2009. Развіццё свярэдняй спецыяльнай педагагічнай адукацыі ў Савецкай Беларусі ў 20-х гг. XX стагоддзя, *Педагогічнае образование и наука: история и современность*, Минск, с. 35–36.
 Король, А. Д., 2019. *Интеллектуальная элита Беларуси. Основоположники белорусской науки и высшего образования (1919–1961)*, Минск, 335 с.
 Лужанін, М., 1982. *Сустрэчы*, Мінск, 109 с.
 Маракоў, Л., 2004. *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794–1991: Энцыклапедычны даведнік*, т. 3, кн. 1, Мінск, 534 с.
 Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 32–50.
 НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 3521, л. 319–323.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1200, л. 6–22.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1204, л. 27–29 об.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 14–20.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 22–23.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 62–62 об.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 64–83.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 126–126 об.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 154–154 об.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1430, л. 160–172.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1449, л. 2–4 об.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1684, л. 388–389 об.

- НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 37–40.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 113–117 об.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 232.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1888, л. 234.
 НАРБ, ф. 42, оп. 1, д. 1908, л. 4–5 об.
 НАРБ, ф. 42, оп. 3, д. 360, л. 6–8.
 Рэзалюцыя аб агульным становішчы і метадах арганізацыі педагагічнай асветы, 1929, *Асвета*, № 1, с. 81–84.
 Рэзалюцыя па дакладу аб сістэме педпрактыкуму ў педтэхнікуме, 1929, *Асвета*, № 1, с. 78–80.
 Сянькевіч, Г. Р., 1993. *Народная адукацыя і педагагічная навука ў Беларусі (1917–1945 гг.)*, Мінск, 495 с.

References

- Belorusskij gosudarstvennyj arhiv-muzej literatury i iskusstva (BGAMLi) [Belarusian State Archive-Museum of Literature and Art – BSAMLA], f. 140, op. 2, d. 114, l. 1–13 (in Belarusian).
 BGAMLi [BSAMLA], f. 225, op. 1, d. 7, l. 1–2 об. (in Belarusian).
 BGAMLi [BSAMLA], f. 569, op. 1, d. 7, l. 1–92 (in Belarusian).
 BGAMLi [BSAMLA], f. 569, op. 1, d. 7, l. 93–94 (in Belarusian).
 Guzhalouski, A. A., 2017, *Seksual'naja revaljucyja u Savjeckaj Bjelarusi: 1917–1929 gg.* [Sexual revolution in Soviet Belarus], Minsk, 258 s. (in Belarusian).
 Zhylunovich, Z., 1930. Nacyjanal-demokraty za «pracaj» [National Democrats at work], *Asvjeta*, № 12, s. 26–82 (in Belarusian).
 Zapartyka, G., 2011. Asabisty arhiuny fond Antona Adamovicha u Bjelaruskim dzjarzhaunym arhivje-muzeji litaratury i mastactva [The personal archive fund of Anton Adamovich in the Belarusian State Archive-Museum of Literature and Art], *Pra chas «Uzvysshsa»: materyjaly Uzvyshauskih chytannjau (2008–2010)*, Minsk, s. 194–201 (in Belarusian).
 Kaspjarovich, A. M., Kaspjarovich, N. U., 2009. Razviccjo sjarednjaj spjeczjal'naj pjedagagichnaj adukacyi u Savjeckaj Bjelarusi u 20-h gg. XX stagoddzja [The development of secondary specialized teacher education in Soviet Belarus in the 20s of the XX century], *Pedagogicheskoe obrazovanie i nauka: istorija i sovremennost'*, Minsk, s. 35–36 (in Belarusian).
 Korol', A. D., 2019, *Intellektual'naja jelita Belarusi. Osnovopolozhniki belorusskoj nauki i vysshego obrazovanija (1919–1961)* [The intellectual elite of Belarus. The Founders of Belarusian science and higher education (1919–1961)], Minsk, 335 s. (in Russian).
 Luzhanin, M., 1982. Sustrechy [Gatherings], Minsk, 109 s. (in Belarusian).
 Marakou, L., 2004, *Represavanyja litaratary, navukowcy, rabotniki asvjety, gramadskija i kul'turnyja dzjejachy Bjelarusi. 1794–1991: Encyklapjedychny davjednik* [Repressed literary men, scientists, educators and cultural figures of Belarus. 1794–1991: Encyclopedic Reference], t. 3, kn. 1, Minsk, 534 s. (in Belarusian).
 Nacional'nyj arhiv Respubliki Belarus' (NARB) [National Archives of the Republic of Belarus – NARB], f. 4p, op. 1, d. 3521, l. 32–50 (in Belarusian).
 NARB, f. 4p, op. 1, d. 3521, l. 319–323 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1200, l. 6–22 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1204, l. 27–29 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1430, l. 14–20 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1430, l. 22 – 23 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1430, l. 62–62 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1430, l. 64–83 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1430, l. 126–126 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1430, l. 154–154 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1430, l. 160–172 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1449, l. 2–4 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1684, l. 388–389 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1888, l. 37–40 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1888, l. 113–117 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1888, l. 232 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1888, l. 234 (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 1, d. 1908, l. 4–5 об. (in Belarusian).
 NARB, f. 42, op. 3, d. 360, l. 6–8 (in Belarusian).
 Rezaljucyja ab agul'nym stanovishchy i mjetadah arganizacyi pjedagagichnaj asvjety [Resolution on the general situation and methods of the organizing teacher education], 1929, *Asvjeta*, № 1, s. 81–84 (in Belarusian).
 Rezaljucyja pa dakladu ab sistemje pjedpraktykumu w pjedtehnikumje [Resolution on the report on the system of pedagogical practice in the pedagogical college], 1929, *Asvjeta*, № 1, s. 78–80 (in Belarusian).
 Sjan'kjevich, G.R., 1993. *NarodnaJa adukacyja i pjedagagichnaja navuka u Bjelarusi (1917–1945 gg.)* [Public education and pedagogical science in Belarus (1917–1945)], Minsk, 495 s. (in Belarusian).

SUMMARY

**THE FUNCTIONING OF THE MINSK BELARUSIAN PEDAGOGICAL COLLEGE
IN THE 1920S THROUGH THE PRISM OF NATIONAL-CULTURAL POLICY IN
SOVIET BELARUS**

Oleg Kazak

Candidate of Historical Sciences,
teacher of the Minsk City Pedagogical College, Minsk

The article examines the problem of training middle-level teaching staff in Minsk in the 1920s, poorly understood in Belarusian historiography. The materials of the National Archives of the Republic of Belarus, memoirs, first introduced into scientific circulation, are analyzed. The purpose of the article is to identify on the basis of documents introduced for the first time in the scientific circulation the essential characteristics of the activities of the Minsk Belarusian Pedagogical College in the context of socio-political, socio-economic, national and cultural life of the BSSR of the 1920s. The following methods were used in the work: historical-genetic (the features of the functioning of the technical school are considered at various stages of its formation and development), historical-systemic (the educational institution is considered as a complex system, the functioning of various elements of which was influenced by the economic and national-cultural policy of Soviet Belarus), a method of content analysis (the most frequent semantic constructions in the documents were noted, and then the results were interpreted). The special role of the Minsk Belarusian Pedagogical College is noted in the training of highly qualified specialists demanded by the employers of the republic, as well as the place of the educational institution in the cultural and literary processes of the studied period. It is emphasized that, despite the difficulties of a financial and organizational nature, the Minsk Belarusian Pedagogical College was one of the leading humanitarian educational institutions of its time. The educational institution was an important link in the implementation of the state policy of Belarusization. Changes in the national course of the Soviet authorities in the late 1920s–1930s affected the activities of secondary specialized pedagogical educational institutions of Minsk. Many positive achievements of the Belarusian culture were eliminated.

Keywords: Minsk Belarusian Pedagogical College, national-cultural development, Belarusianization, education.

МУКАЧІВСЬКА КАФЕДРАЛЬНА КАПІТУЛА (1919 – 1938 рр.): АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Кічера Віктор Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: viktor.kichera@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57188974105

Researcher ID: Q-7252-2017

<http://orcid.org/0000-0002-4333-2377>

У статті досліджено суть, склад та функції кафедральної капітули Мукачівської греко-католицької єпархії у 1919 – 1938 рр. Капітула – колегіальний орган духовенства, яке допомагає єпископові управляти єпархією. За традицією церкви східного обряду не мали капітул, а натомість існували собори. Проте, внаслідок терезо-йозифінських реформ про зрівняння усіх віросповідань в добу єпископа Андрія Бачинського, за ініціативи Римського престолу в 1776 року створено капітулу при Мукачівській греко-католицькій єпархії. Капітула складалася з 7 каноніків, право призначати яких довічно мав австрійський імператор. У добу Чехословаччини (ЧСР) каноніків затверджував уряд, але наперед схваливши подання єпископа. За традицією кожен канонік отримував посаду в єпархіальному управлінні: генерального вікарія, генерального аудитора, кафедрального архidiaкона, вікарія м. Кошице, ректора богословської семінарії, настоятеля кафедрального храму та інспектора церковних шкіл. У міжвоєнну добу чисельність каноніків не змінювалася. Члени капітули виконували великий обсяг роботи в управлінні Мукачівською єпархією. Чехословацький уряд зондував політичну лояльність претендентів на цей високий пост. Кардинального впливу на кадрову політику єпархії та діяльність каноніків влада не мала, але сам факт їхнього затвердження засвідчує намагання контролювати церковні справи, як і в добу монархії Габсбургів. З іншого боку, нами не виявлено в документах жодного прецеденту, коли б світська влада відхилила пропонувані кандидати.

Ключові слова: кандидати, каноніки, капітула, Мукачівська греко-католицька єпархія, ЧСР.

Постановка проблеми. Велике значення в управлінні єпархією відігравала кафедральна капітула, що слугувала своєрідним урядом єпископства. Безумовно, архієрей не міг самостійно контролювати освітні, адміністративні, фінансові, соціальні, літургійні, канонічні та інші справи в єпархії. Тому, для ефективного управління різними сферами життя Церкви, необхідний був дієвий адміністративний апарат. Капітула та єпископ працювали колегіально, ухвалюючи та втілюючи необхідні рішення, котрі регулювали діяльність церковної ієрархії та віруючих.

Серед праць, варто виділити наступних авторів, котрі торкалися питання єпархіальної капітули загалом – Михайла Лучкай [Лучкай, 2011, с. 33], Василя Гаджегу, Атанасія Пекаря [Пекар, 1997, с. 76], Павла Роберта Магочія [Магочій, П.-Р., 2010а, 2010б] та ін. Історик Михайло Лучкай детально дослідив історію виникнення єпархіального уряду. Василь Гаджега, на сторінках міжвоєнного часопису «Підкарпатська Русь», опублікував серію історичних нарисів про капітулу. Особливості функціонування капітули в Мукачівській єпархії вивчав Атанасій Пекар. Енциклопедичні дані про капітулу та консисторію подаються П.-Р. Магочієм. У даній статті автор залучив до аналізу матеріал із міжвоєнної періодики та енциклопедичних видань. Досить багато відомостей було виявлено у фондах празьких архівів, так як центральна влада приймала участь у затвердженні каноніків. **Метою** дослідження є біографічно-статистичний аналіз діяльності

єпархіального уряду у міжвоєнний період. **Завданнями** розвідки є вивчення поняття капітули в історичному контексті – склад, особливості її формування та функції в єпархіальному правлінні вказаного періоду.

Виклад основного матеріалу. Капітула – колегіальний орган духовенства, яке допомагає єпископові управляти єпархією. За традицією Церкви східного обряду не мали капітул, а натомість існували собори. Проте внаслідок терезо-йозифінських реформ про зрівняння усіх віросповідань в добу єпископа Андрія Бачинського, за ініціативи Римського престолу в 1776 р. було створено капітулу при Мукачівській греко-католицькій єпархії. Вже з того часу існувало 7 каноніків (крилошан). Право призначати каноніків довічно мав право австрійський імператор. У добу Чехословаччини крилошан затверджував уряд, але наперед схваливши подання єпископом. За традицією кожен канонік отримував посаду в єпархіальному управлінні: генерального вікарія, генерального аудитора, кафедрального архidiaкона, вікарій м. Кошице, ректора богословської семінарії, настоятеля кафедрального храму та інспектора церковних шкіл [Магочій, 2010а, с. 307–308]. Атанасій Пекар відносить початки створення капітули до періоду правління єпископа Іоанна Брадача, котрий призначив 7 архidiaконів. Фактично, канонізація єпархії і її початки здійснені саме за активної діяльності названого архієрея. При цьому, цікаво, що Іоанн Брадач перетворив 7 архidiaконів на

консисторію для легшого управління обширною єпархією, утворивши щось середнє між латинської капітулою і собором. Лише за правління єпископа Андрія Бачинського, під приводом повної рівності римо-католицьких дієцезій та греко-католицьких єпархій, була створена класична латинська капітула в Мукачівській єпархії [Пекар, 1997, с. 76]. Про діяльність першого уряд за єпископа Андрія Бачинського писав Михайло Лучкай, вказуючи, що архієрей намагався максимально наблизити власну капітулу до латинських норм того часу [Лучкай, 2011, с. 33]. Отже, започаткував чіткішу організацію управління єпархією Іоанн Брадач, а довершив її вже Андрій Бачинський.

Трохи ширшим, але лише дорадчим органом при єпископові, була вище згадувана консисторія. Вперше вона була скликана уже згадуваним єпископом Іоанном Брадачем 1771 р., а вже в 1915 р. нараховувала 39 осіб. Цей орган вирішував загальний стан справ в єпархії та обговорював нових кандидатів у священство [Магочій, 2010b, с. 357–358]. Тобто, спрощено можемо говорити, що капітула виконувала своєрідну роль «уряду», управління, в той же час консисторія нагадувала своєрідний «парламент» в єпархії. Сама ж капітула значно спрощувала керівництво єпархією, порівняно із соборами, котрі в умовах тодішньої інфраструктури та транспорту було зібрати важко. Однак з іншого боку її діяльність значно централізувала управлінську владу греко-католицьких єпархій. За весь період Чехословаччини, як і в попередні роки, кафедральна капітула Мукачівської греко-католицької єпархії нараховувала 7 посад/титулів каноніків: 1. Архіпресвітер (Archiprebyter), 2. Лектор (Archidiaconus), 3. Кантор (Primicerius), 4. Кустос (Ecclesiarcha); 5. Схоластик (Scholasticus). 6. Канцлер (Cartphylax), 7. Молодший (Junior).

У критичній інформації Міністерства внутрішніх справ ЧСР (МВС ЧСР) станом на 30 грудня 1919 р. подається інформація про стан капітули за єпископа Антонія Паппа, яку займали наступні отці: Федір Матяцков, Петро Гебей, др. Симеон Сабов, др. Георгій Шуба, Андрій Карцуб, Юлій Станкай, Василь Гаджега. Причому майже всі каноніки вважалися мадяронами чи ж то угорського походження, що априорі робило їх неугодними празькій владі. Виняток становили хіба Симеон Сабов, Василь Гаджега і частково Петро Гебей, котрі вважалися руськими/русинами, і тому сприймалися владою як лояльні [NA v Praze, fond 371, k. 3885, č. 39298/1919]. Таким чином, празький уряд не мав політичної довіри до каноніків, котрі були призначені в австро-угорську добу. Цей факт підсилювався ще і антикатолицькою політикою Праги та безпідставними побоюваннями про повну мадяризацію духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії того часу.

У фондах Національного архіву вдалося віднайти також цікаву справу про прибутки каноніків. Розподілом коштів іноді займався навіть вищий суд Чехословаччини, так як фінансова підтримка здійснювалася за рахунок державного бюджету. Так, внаслідок звільнення місця першого крилошанина та

призначення єпископом у 1924 р. Петра Гебея, вивільнялися два місця каноніків і зокрема сума 14 000 к.ч. щороку. Тому суд постановив виплачувати дані кошти для єпархії, але 6/7 частину (12 000 к.ч.) призначив для фонду вдів і сиріт, а 1/6 (2000 к.ч.) тим канонікам, котрі будуть виконувати функції вакантних посад [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 13.739/1930]. Тобто, рішення було досить компромісним і важливо, що кошти виплачувалися в повному обсязі для потреб Мукачівської греко-католицької єпархії.

Під час правління єпископа Петра Гебея склад капітули змінюється. Урядова аналітика подає інформацію, що владику 14 липня 1929 р. подав пропозицію доповнити кафедральний уряд у зв'язку з вільними місцями. Зокрема, архієрей запропонував др. Василя Гаджегу з посади каноніка-кантора підвищити на архіпресвітера, а каноніка-схоластика др. Юрія Шубу – на каноніка-лектора; каноніка-канцлера Андрія Карцуба – на каноніка-кантора, а сьомого каноніка Юлія Станкай на каноніка-еклезіарха. Перші 4 каноніки отримали цей титул ще 1914 р. Серед нових каноніків пропонувалися оо. Олександр Стойка, Віктор Шельков та Олександр Ільницький. У звітах повідомлялося, що діяльність кандидатів проти держави не спостерігалася, при цьому вони є високоморальними, а тому до уряду каноніків цілком відповідають і можуть бути рекомендовані міністерській раді [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 97.605/1929]. З даних документів зрозуміло, що владу цікавило виключно політична незаангажованість вищого керівництва єпархії, позаяк інших даних про їх постаті в урядових документах не вдалося віднайти.

При цьому бюрократичний апарат ЧСР не надто поспішав із затвердженням каноніків. Ще 10 жовтня 1929 р. єпископ Петро Гебей повторно надсилав лист до міністерства з проханням підвищити 4 існуючих каноніків і заповнити посади тих, які є вільними [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 94.457/1929]. Згідно подання Міністерства шкіл і народної освіти (МШіНО) до керівництва Міністерської ради від 25 жовтня 1929 р., за пропозицією єпископа Петра Гебея монсеньйор Олександр Стойка призначався на каноніка-схоластика, монсеньйор Віктор Шельков – на каноніка-канцлера, а о. Олександр Ільницький – молодшим каноніком. Нами опрацьовано детальну інформацію про кожного претендента (детальніше див. дод. №1) [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 94.457/1929]. Саме цей склад капітули станом на 9 лютого 1930 р. подає Атанасій Пекар, але місце другого крилошанина Юрія Шуби стало вакантним внаслідок його смерті [Пекар, 1997, с. 80]. І справді, за даними єпархіального часопису «Душпастир», 9 лютого 1930 р. відбулася інсталяція трьох нових каноніків [Отличія вь Мукачевской єпархії, 1930, с. 57]. Таке подання МШіНО було надіслано і на адресу Міністерства закордонних справ (МЗС ЧСР) [AMZV ČR, sekce II, kart. 66, č. 3967/1930]. Таким чином, влада ЧСР окрім підвищення існуючих чотирьох каноніків та після перевірки лояльності призначає у 1930 р. також трьох нових. Приблизно за такою схемою відбувалася ротація між єпархіальними

урядовцями – підвищення існуючих та введення в посаду нових.

Про деяких крилошан затверджених чи підвищених у 1929 р. можна віднайти коротку інформацію в енциклопедичних виданнях. Зокрема, в «Енциклопедії Українознавства» містяться гасла про – оо. Василя Гаджегу [Гаджега, 2003, с. 28], Олександра Ільницького [Ільницький, 2003, с. 68] та Олександра Стойку [Стойка, 2003, с. 169]. Хоч відомості тут досить короткі, однак вони можуть значно доповнити епархіальні біографії надіслані на затвердження уряду.

Капітула вирішувала також і майнові питання. 21 грудня 1931 р. МЗС отримало інформацію від МШІНО про продаж меблевої фабрики і землі понад 5 кадастральних гольдів за суму 217 000 к.ч., де вказується про згоду усіх сторін [AMZV ČR, sekce II, kart. 66, č. 158.942/1931]. Так у документі від 14 серпня 1933 р. йдеться про продаж землі мебельної фабрики Мундус, зокрема від імені капітули та ординаріату виступав, очевидно, адвокат Ян Яцкович [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 41.943/1934]. Тобто, кафедральна капітула вирішувала важливі майнові питання, від котрих залежала діяльність усіх структур епархії.

Таблиця 1. Поіменний список кафедральної капітули Мукачівської греко-католицької єпархії у 1919 р. [NA v Praze, fond 371, k. 3885, č. 39298/1919], 1929 р. [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 97.605/1929], 1933 р. [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 65.496/1933] та 1938 р. [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 72.924/1938].

№	Титул\Рік	1919	1929	1933	1938
1	Канонік-архіпресвітер (Archyprebyter)	Федір Матяцков	Василь Гаджега	Василь Гаджега	Юлій Станкай
2	Канонік лектор (Archidiaconus)	Петро Гебей	Юрій Шуба	Юлій Станкай	Олександр Ільницький
3	Канонік-кантор (Primicerius)	Симеон Сабов	Андрій Карцуб	Олександр Ільницький	Олександр Янкович
4	Канонік-кустос (Ecclesiarcha)	Георгій Шуба	Юлій Станкай	Олександр Янкович	Олександр Хіра
5	Канонік-схоластик (Scholasticus)	Андрій Карцуб	Олександр Стойка	Олександр Хіра	Теодор Коссей
6	Канонік- канцлер (Cartphylax)	Юлій Станкай	Віктор Шельков	Теодор Коссей	Теодор Когутич
7	Канонік-молодший (Junior)	Василь Гаджега	Олександр Ільницький	-	Віктор Хома

Позаяк у 1932 році єпископом призначено вікарія і каноніка Олександра Стойку, то виникла необхідність підвищення і призначення нових урядників. 27 квітня 1933 р. Земський уряд Підкарпатського краю інформував МШІНО про відсутність будь-яких перешкод для нових каноніків з пропозицією до затвердження. Також у документах повідомлялося, що на 95% греко-католицького духовенства є одруженим, а тому вибір є обмеженим, так як канонік має бути неодруженим (або ж вдівцем), що не завжди сприяє вибору. Проте, запропоновані претенденти були помічниками єпископа і саме він ніс відповідальність за їх роботу. Тобто місцева влада насправді не перешкоджала затвердженню єпископських кандидатів, так як покладала всю відповідальність за підбір кадрів на главу єпархії, припускаючи, що архієрей краще знає кого необхідно призначити для на різні напрямки діяльності. Згідно з державною аналітикою, всі запропоновані особи мали громадянство ЧСР та були морально свідомими. У документах вказується, що оо. Юлій Станкай та Олександр Ільницький аполітичні, Теодор Коссей – належить до аграрної партії, а Олександр Янкович та Олександр Хіра проукраїнського спрямування. Причому, в державній аналітиці чи не вперше вказується на упередженість

до двох останніх через українофільство і необхідність їх заміни. Однак, достойніших від названих осіб на той час не існувало [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 65.496/1933]. У «Енциклопедії українознавства» також вказується, що Олександр Хіра мав добрі відносини з о. Августином Волошином, котрий, безумовно, з часів єпископа Петра Гебея представляв уже проукраїнський напрям серед греко-католицького духовенства єпархії [Хіра, 2003, с. 191]. Хоча, знову ж таки, треба відзначити, що добрі відносини ще не засвідчують національних переконань людини, а тому з цими енциклопедичними висновками важко погодитися, як і з урядовою аналітикою, до яких необхідно підходити критично. Напевно, Олександр Хіра залишався найперше добрим священиком, а згодом і каноніком, про що засвідчує вся його подальша діяльність на різних церковних посадах.

Згідно з інформації МШІНО до Міністерської ради ЧСР про всіх раніше затверджених каноніків існує інформація ще від 1929 р. Що ж стосується Олександра Янковича, керівника єпископської канцелярії, то він народився 1 вересня 1887 р. у Ворочеві, гімназію закінчив в Ужгороді, де в семінарії із 1906 р. вивчав богослов'я. 25 червня 1911 р. отримав свячення. 1911 – 1915 рр. співробітник

єпископської канцелярії. 1916-1928 – парох в Чорному Ардові, після чого працює в Ужгороді на різних посадах. Інший претендент Олександр Хіра – народився 17 січня 1897 р. у Вільхівцях. Гімназію завершує у Мараморш-Сиготі, а богослов'я вивчає у Будапешті. Висвячений був 19 грудня 1920 р., після чого обслуговує парафії у Вільхівцях і Тернові. Від 1 жовтня – професор богослов'я в Ужгородській семінарії. З 1930 р. консисторіальний радник і папський капелан. Єпископський комісар державної реальної гімназії в Ужгороді та віце-ректор Ужгородської семінарії. Про о. Олександра Хіру має дослідження Маріанна Рішко, котре стосується всього життєвого шляху [Рішко, 2018, с. 99–116]. Теодор Коссей народився 13 березня 1885 р. в Палошських Реметах. Гімназію закінчив в Ужгороді 1903 р., як і богослов'я у 1908 р. Рукоположений на священника 19 грудня 1909 р. До 1911 р. був капеланом у Михайлівцях, а згодом адміністратором у Стражскому, з 1925 р. служив у Завидові. З 1929 р. парох і декан в Дубовому. Налаштований проти українського спрямування і в мовному контексті був русином. В той же час, Олександр Янкович та Олександр Хіра, за інформацією Земського уряду в Ужгороді, були проукраїнського спрямування, що сприймалося єдиною претензією до їхнього призначення. Посада ж сьомого єпархіального урядовця залишалася вакантною [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 65.496/1933]. Тобто, знову ж таки, влада аналізувала політичні та мовні симпатії претендентів на каноніків, що втім не могло бути перешкодою до їх затвердження, так як єпископ краще міг обрати необхідних для уряду кандидатів, відповідаючи у підсумку за всю урядову діяльність ввіреної йому єпархії.

10 травня 1938 р. ординаріат єпархії Мукачівської в Ужгороді за підписом Олександра Стойки надсилає пропозиції до МШіНО в Празі про підвищення існуючих каноніків та номінування двох нових на вільні місця. За пропозиціями керівництва єпархії Юлій Станкай отримував посаду архіпресвітера, Олександр Ільницький – лектора, Олександр Янкович – кантора, Олександра Хіра – кустоса, Теодор Коссей – схоластика, Теодор Когутич – канцлера, Віктор Хома – сьомого каноніка [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 72.924/1938]. Тобто, відчуваючи можливо певні політичних зміни та необхідність укомплектування урядових посад, єпископ Олександр Стойка вирішив доповнити капітулу новими каноніками.

24 травня 1938 р. Президія Земського уряду Підкарпатського краю в Ужгороді інформує МШіНО в Празі про претендентів на каноніків. Зокрема вказувалося, що «монсеньйор Юлій Станкай, який проживав в Ужгороді, притримувався проукраїнського спрямування, але поводить дуже виважено, бо є поважного віку і не є активний у нових змінах; є високоморальний, з державного погляду є добрий, а тому для його підвищення немає перешкод. Олександр Ільницький є також морально досконалий. Як русин, притримується русинського спрямування. Належав до партії Автономного землеробського союзу, очолюваного Андрієм Бродієм, але останні

роки в політичному житті не приймає участь і є лояльним до республіки. За згодою Міністерства фінансів канонік Ільницький є членом правління Земельного банку в Ужгороді» [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 81.637/1938]. Щодо інших кандидатів, то вони, як зазначають урядовці Земського уряду в Ужгороді, є високо інтелегентними і морально доскональними, лояльними до ЧСР і не приймають участь у політичному житті [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 81.637/1938]. Знову ж таки, владна аналітика 1938 р. здійснювалася на випадок виявлення певних політичних інтересів претендентів, котрі, натомість, залишалися аполітичними фігурами і в першу чергу могли стати добрими єпархіальними урядовцями.

Уже 19 серпня 1938 р. МШіНО в Празі інформує керівництво Міністерської ради в Празі про необхідність підвищення вище перерахованих каноніків та призначення нових згідно із листом Ординаріату Мукачівської греко-католицької єпархії. У цьому ж документі згадується характеристика, надіслана 24 травня 1938 р. від Президії Земського уряду в Ужгороді, про повну підтримку названих каноніків. Дуже цікаво, що у цьому ж звіті МШіНО подається історична довідка про призначення каноніків імператрицею Марією-Терезією, що було юридично затверджено декретом 18 березня 1802 р. «Після чого ці рішення приймали угорські королі. На даний час каноніків призначають рішенням влади Чехословацької республіки». Тут непривожено йдеться про порівняння Чехословацької імперії Габсбургів, чиновники котрої перебрали на себе ту саму імперську роль у затвердженні каноніків, при цьому, наголошуючи на демократії і модернізмі. Але, напевно, те що привносило можливість впливати на лояльність керівництва Церкви в Чехословацькій державі не так поспішали «модернізувати» празькі чиновники, хоч знову ж таки, затвердження крилошан до певної міри залишалося формальним. Окремо у документ йшлося про грошову підтримку для каноніків, котрі отримували конгруа. Усі крилошани, котрі підвищувалися, отримували також збільшену конгруу, щодо нових каноніків Теодора Когутича та Віктора Хоми, то вони повинні були отримувати 18 500 к.ч. та 16 892 к.ч. відповідно. Єдине, що після іменування крилошанами, останні два окрім конгруи, так як займали і деканські посади, отримували доповнення не 2000 к.ч., а 4000 к.ч. Відомо наприклад, що перший канонік архіпресвітер отримував 22 672 к.ч. і сума для нових крилошан не змінювалася [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 106.730/1938]. Подібна інформація про каноніків 1938 р. та збільшення оплати існуючих виявлена також в архіві МЗС ЧСР [AMZV ČR, sekce II, kart. 66, č. 122.010/1938].

Згідно офіційних єпархіальних життєписів лише до двох останніх – оо. Теодора Когутича та Віктора Хоми подаються інформації про належність до руської/русинської народності [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 106.730/1938]. Про всіх претендентів за 1938 р. біографічні дані можна переглянути в додатку №2. Отже, з документів отримуємо інформацію і про матеріальне забезпечення каноніків

з боку празької влади, котре було досить пристойним, натомість влада контролювала їх лояльність, чи то пак аполітичність.

Таким чином, крилошани не призначалися, а радше затверджувалися празьким урядом досить формально і жодних заперечень, навіть при умові національної упередженості (часто надуманої!) з боку влади не існувало. При цьому, належна фінансова державна підтримка каноніків дозволяла останнім робити певні особисті соціальні фонди для навчання успішних студентів із малозабезпечених сімей. Наприклад, таку фундацію діяльність проводив крилошанин і монс. Юлій Станкай, котрий на 50-літній ювілей заклав фонд у розмірі 34 000 к.ч. для навчання бідних студентів [Красива премійна..., 1938, с. 124]. Схожі фундації для учнів чи студентів були засновані каноніками Симеоном Сабовим та Василем Гаджегою [Конкурсуальна конзисторія, 1938, с. 114–122]. Таким чином, крилошани, маючи добрі заробітки, створювали фонди, котрі допомагали отримати освіту дітям із незаможних сімей.

Висновки. Таким чином, кафедральна капітула Мукачівської греко-католицької єпархії, котра була допоміжним органом в єпископському управлінні,

налічувала 7 каноніків. За добу Чехословацької держави міжвоєнної доби чисельність каноніків не змінювалася. Каноніки окрім титулів безпосередньо займали єпархіальні посади і виконували великий обсяг роботи в управлінні Мукачівською греко-католицькою єпархією. При цьому, світська влада, як і в добу Австро-Угорської імперії влади, брала безпосередню участь у затвердженні каноніків, яких пропонував єпископ. Чехословацька влада зондувала переважно політичну лояльність претендентів на цей високий пост. Припускаємо, що безпосереднього впливу на діяльність каноніків влада не мала, але сам факт затвердження засвідчує намагання контролювати церковні справи як і в попередні історичні епохи. А тому, вважаємо перебільшенням окремі твердження, ніби празька влада мала якийсь вплив на діяльність каноніків, окрім дослідженого факту їх підтвердження. Більше того, в документах не відомо жодного випадку коли б празький уряд відхилив запропонованих кандидатів, затверджуючи усіх єпископських претендентів. Самі ж каноніки, окрім управління різними напрямками, приймали активну участь у створенні фундацій для навчання талановитої молоді Мукачівської греко-католицької єпархії.

Додаток №1

Кандидати на каноніків кафедральної капітули Мукачівської єпархії у 1929 р. та їх короткі біографічні дані [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 97.605/1929].

№	Ім'я	Рік народження	Освіта	Теологічні студії	Свячення	Титули	Посади
1	Василь Гаджега	8.06.1864, Руська Поляна	Гімназія, Ужгород, до 1881	Будапешт, Відень, 1881-1887	16.10.1887	1887 – ThDr, 1896 – папський капелан, монсенйор	1888 – 1889 капелан в Шаторуйгель, 1892 – 1897 єпископський секретар, 1897 – 1906 професор семінарії в Ужгороді, 1906 – 1914 парох Цегольні, 1914 канонік. Співредактор видань «Науковий збірник Просвіти» та «Підкарпатська Русь»
2	Юрій Шуба	24.04.1969	Гімназія, Ужгород до 1887	Рим, 1887-1892	17.04.1892	1892 – ThDr, монсенйор	До 1894 капелан в Ніредьгазі, до 1914 професор семінарії в Ужгороді, монсенйор, канонік
3	Андрій Карцуб	23.07.1963	Гімназія, Мараморш-Сигіт до 1885	Ужгород, до 1892	16.10.1892	-	До 1898 капелан в Берегові, а 1898 – 1901 адміністратор, 1901 – 1904 урядник конзисторіальної канцелярії, 1904 – 1914 ужгородська семінарія, канонік
4	Юлій Станкай	10.01.1865, Квасово	Гімназія, Ужгород	Ужгород, до 1888	25.11.1888	-	1895 – 1899 співробітник ужгородської фундаційної каси, 1899 – 1901 місіонер в США, 1901 – 1905 віце-ректор семінарії в Ужгороді,

							1905 – 1914 парох в Рокосові. 21.02.1914 канонік, генеральний інспектор церковних шкіл.
5	Олександр Стойка	16.10.1890, Карачин	Гімназія, Ужгород	Ужгород, Будапешт, до 1916	17.12.1916	24.03.1924- папський капелан	Співробітник епархіальної канцелярії, 24.12.1917 – секретар єпископа, 24.12.1921-консисторіальний радник.
6	Віктор Шельков	1.07.1883, Бабич- Покуття	Гімназія, Ужгород	Ужгород, до 1907	8.12.1907	24.03.1924- папський капелан	1909 – 1915 капелан с. Стройне, керівник епархіального алуменеуму до 1918, 8.04.1918 духівник хлопчачого епархіального інтернату півцеучителів, 8.11.1919 професор релігій в учительській семінарії, 06.01.1927-консисторіальний радник
7	Олександр Ільницький	30.01.1889, Чорний Ардов	Гімназія, Сату-Маре, Ужгород	Пряшів	15.03.1914		1914 – 1915 капелан в Ільниці, 1915 – 1916 капелан у Великих Лучках. Душпастир а 16.12.1916 консисторіальний нотар, 10.01.1917 єпископський майордом, 31.07.1919 катехит греко-католицької дівочої школи в Ужгороді, 24.12.1921 консисторіальний радник. 01.12.1922 хоровий капелан. Головний редактор Часопису «Душпастир», учасник в «Обороні віри», голова апостоляту Кирила і Мефодія та місіонерства на руських землях ЧСР.

Додаток №2

Кандидати на каноніків кафедральної капітули Мукачівської єпархії у 1938 р. та їх короткі біографічні дані [NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 106.730/1938.].

	Ім'я	Рік народження	Освіта	Теологічні студії	Свячення	Титули	Посади
1	Юлій Станкай	10.01.1865, Квасово	Гімназія, Ужгород, 1883.	Ужгород, 1888	25.11.1888	1934 папський прелат, монсеньор	1888 – 1891 капелан у Великих Ком'ятах, 1891 – 1992 капелан в Гажині, 1892 – 1894 капелан у Воловому, 1894 – 1895 дочасний адміністратор у Черноголові, 1895 – 1899 співробітник ужгородської фундаційної каси, 1899 –

							1901 місіонер в США, 1901 – 1905 віце-ректор семінарії в Ужгороді, 1905 – 1917 парох в Рокосові. 21.02.1914 канонік, 28.10.1917 канонік Мукачівської капітули, 20.11.1917 генеральний інспектор церковних шкіл, 1924 – 1934 настоятель кафедрального собору. 1936 заступник ректора семінарії.
2	Олександр Ільницький	30.01. 1889, Чорний Ардов	Гімназія, Сагу-Маре, Ужгород, 1909	Пряшів, 1913	15.03. 1914		1914 – 1915 капелан в Ільниці, 1915 – 1916 капелан у Великих Лучках. 16.12.1916 консисторіальний нотар, 10.01.1917 єпископський майордом, 31.07.1919 катехит греко-католицької дівочої школи в Ужгороді, 24.12.1921 консисторіальний радник. 01.12.1922 хоровий капелан. 1924 головний редактор Часопису «Душпастир» та ін часописів, керівник організації «Оборона віри», 1925 голова апостоляту Кирила і Мефодія, 1928 генеральний керівник народних місій на руських землях ЧСР. 07.02.1930 канонік мукачівської Капітули в Ужгороді та керівник єпархіальної фундаційної каси.
3	Олександр Янкович	01.09. 1887, Ворочеве	Гімназія, Ужгород, 1906	Ужгород, 1911	25.06. 1911	-	1911 – 1915 рр. співробітник єпископської канцелярії. 1916 – 1928 – парох в Чорному Ардові, 1928 – 1931 префект і професор в Ужгородській богословській семінарії, 1931 – 1932 капелан кафедрального храму та консисторіальний нотар в Ужгороді, 1932 керівник єпископської канцелярії, 01.01.1934 канонік капітули мукачівської.
4	Олександр Хіра	17.01.1897, Вільхівці	Мараморощ-Сигіт, 1915	Будапешт, 1920	19.12. 1920, папський капелан	-	1920 – 1922 протоколіст єпископського уряду в Ужгороді. Обслуговує парафії у Вільхівцях

							(1922 – 1923) і Тернові (1923 – 1924). Від 1 жовтня 1924– професор богослов'я в Ужгородській семінарії та суддя церковного трибуналу. 1928 лікарняний духівник. З 1930 р. консисторіальний радник і папський капелан. Єпископський комісар державної реальної гімназії в Ужгороді та віце-ректор Ужгородської семінарії, 1931 ректор. 01.01.1934 канонік капітули.
5	Теодор Коссей	13.03. 1885, Реметах	Ужгород, 1903	Ужгород, 1908	19 грудня 1909 р.	-	До 1911 капелан у Михайлівцях, а згодом адміністратор у Стражскому (1911 – 1925), а 1925 – 1929 в Завидові. 1929 – 1934 р. парох і окружний декан в Дубовому. 01.01.1934 канонік капітули та настоятель Кафедрального храму. 1936 генеральний інспектор єпархіальних шкіл.
6	Теодор Когутич	20.07. 1881, Ракошино	Ужгород, 1902	Ужгород, 1907	22.03. 1908		1908 адміністратор в Скотарське та Волове, 1909 – 1910 капелан в Кивяжді, 1910 – 1922 капелан в Хусті, 1922 адміністратор в Нижній Рибниці, 1924 парох у Доманинцях, 1926 окружний декан в Ужгороді, 1934 консисторіальний радник, 1937 архідиякон.
7	Віктор Хома	23.09. 1891, Великі Лучки	Ужгород, 1910	Ужгород, 1915	19 грудня 1915.		1916 – 1917 капелан у Білках, 1917– 1919 адміністратор у Вишні Немецке, 1919 парох в Білках, 1920 окружний декан регіону Боржавського.

Список використаних джерел

- Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV ČR), sekce II, karton 66, č. 3967/1930.
 AMZV ČR, sekce II, kart. 66, č. 158.942/1931.
 AMZV ČR, sekce II, kart. 66, č. 122.010/1938.
 Národní archiv v Praze (NA v Praze), fond 371. Presidium Ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO), karton 3885, č. 39298/1919/
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 94.457/1929.
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 97.605/1929.
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 13.739/1930.
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 65.496/1933.
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 41.943/1934.
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 72.924/1938.

- NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 81.637/1938.
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 106.730/1938.
 Гаджега Василь, 2003. *Закарпаття в Енциклопедії українознавства*. Редакція, упорядкування і передмова Василя Маркуся, Ужгород, с. 28.
 Ільницький Олександр, 2003. *Закарпаття в Енциклопедії українознавства*. Редакція, упорядкування і передмова Василя Маркуся, Ужгород, с. 68.
 Конкурсальна конзисторія, 1938, *Душпастырь. Урядовий и духовный органъ епархіи Мукачевской*, рочник XV, юній-август, число 6 – 8, с. 114–122.
 Красива премійна фундація Монс. Юлія Станкая прел. кан., 1938, *Душпастырь. Урядовий и духовный органъ епархіи Мукачевской*, рочник XV, юній-август, число 6 – 8, с. 124.
 Лучкай, М., 2011. *Історія карпатських русинів*, пер. з лат. О. В. Барбіл, Е. В. Швед, О. М. Яцків; післямова М. М. Вегеша; показчик історичних імен та назв Д. Д. Данилюк; географічний показчик І. М. Сенька, т. VI., Ужгород, 472 с.
 Магочій, П.-Р., 2010а. Капітула, *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів*, уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павла Роберта Магочія; пер. з англ. мови Надії Кушко; ред. укр. видання Валерій Падяк; карти Павла Роберта Магочія; вип. ред. Лариса Ільченко, Ужгород, Вид-во В. Падяка, с. 307–308.
 Магочій, П.-Р., 2010б. Конзисторія, *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів*, Ужгород, Вид-во В. Падяка, с. 357–358.
 Отличія въ Мукачевской епархіи, 1930, *Душпастырь. Урядовий и духовный органъ епархіи Мукачевской*, рочник VII, февраль, число 2, с. 57.
 Пекар, А., 1997. *Нариси історії церкви Закарпаття*, т. 2, Рим-Львів, (Внутрішня історія), 492 с.
 Рішко, М., 2018. «Я слідую за Тобою, куди б Ти не пішов» – вірність, яку таємний єпископ Олександр Хіра зберіг і проніс від Карпат до Караганди, *Репресії тоталітарних режимів проти Церкви. Збірник конференції присвячений до 70-річчя мученицької смерті владика Мукачівської греко-католицької епархії Теодора Ромжі*, Ужгород, с. 99–116.
 Стойка Олександр, 2003. *Закарпаття в Енциклопедії українознавства*. Редакція, упорядкування і передмова Василя Маркуся, Ужгород, с. 169.
 Хіра Олександр, 2003. *Закарпаття в Енциклопедії українознавства*. Редакція, упорядкування і передмова Василя Маркуся, Ужгород, с. 191.

References

- Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV ČR), sekce II, karton 66, č. 3967/1930. (In Czech). Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV ČR), sekce II, karton 66, č. 3967/1930. (in Czech).
 AMZV ČR, sekce II, kart. 66, č. 158.942/1931. (in Czech).
 AMZV ČR, sekce II, kart. 66, č. 122.010/1938. (in Czech).
 Gadzhega Vasyly, 2003. *Zakarpattja v Encyklopedii' ukrai'noznavstva* [Transcarpathia in the Encyclopedia of Ukrainian Studies], Redakcija, uporjadkuvannja i peredmovja Vasylja Markusja, Uzhgorod, s. 28. (in Ukrainian).
 Hira Oleksander, 2003. *Zakarpattja v Encyklopedii' ukrai'noznavstva* [Transcarpathia in the Encyclopedia of Ukrainian Studies]. Redakcija, uporjadkuvannja i peredmovja Vasylja Markusja, Uzhgorod, s. 191. (in Ukrainian).
 Il'nyč'kyj Oleksander, 2003. *Zakarpattja v Encyklopedii' ukrai'noznavstva* [Transcarpathia in the Encyclopedia of Ukrainian Studies]. Redakcija, uporjadkuvannja i peredmovja Vasylja Markusja, Uzhgorod, s. 68. (in Ukrainian).
 Konkursual'na konzystorija, 1938 [Competitive Consistory], *Dushpastyr'. Urjadovyj i duhovnyj organ eparhii Mukachevskoj*, rochnyk XV, junij-avgust, chyslo 6 – 8, s. 114–122. (in Ukrainian).
 Krasyvja premijna fundacija Mons. Julija Stankaja prel. kan., 1938 [Beautiful Premium Foundation by Mons. Julii Stankai Prel. Kan.], *Dushpastyr'. Urjadovyj i duhovnyj organ eparhii Mukachevskoj*, rochnyk XV, junij-avgust, chyslo 6 – 8, s. 124. (in Ukrainian).
 Luchkaj, M., 2011. *Istorija karpats'kyh rusyniv* [History of the Carpathian Rusyns], per. z lat. O. V. Barbil, E. V. Shved, O. M. Jackiv; pisljamova M. M. Vegesha; pokazhčyk istoryčnyh imen ta nazv D. D. Danyljuk; geografichnyj pokazhčyk I. M. Sen'ka, t. VI, Uzhgorod, 472 c. (in Ukrainian).
 Magochij, P.-R., 2010a. Kapitula [Chapter], *Encyklopedija istorii' ta kul'tury karpats'kyh rusyniv*, uklad.: Pavlo Robert Magochij, Ivan Pop; zag. red. Pavla Roberta Magochija; per. z angl. Movy Nadii' Kushko; red. ukr. vydannja Valerij Padjak; karty Pavla Roberta Magochija; vyp. red. Larysa Il'chenko, Uzhgorod, Vyd-vo V. Padjaka, s. 307–308. (in Ukrainian).
 Magochij, P.-R., 2010b. Konsystorija [Consistory], *Encyklopedija istorii' ta kul'tury karpats'kyh rusyniv*, Uzhgorod, Vyd-vo V. Padjaka, s. 357–358. (in Ukrainian).
 Národní archiv v Praze (NA v Praze), fond 371. Presidium Ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO), karton 3885, č. 39298/1919 (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 94.457/1929. (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 97.605/1929. (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 13.739/1930. (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 65.496/1933. (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 41.943/1934. (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 72.924/1938. (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 81.637/1938. (in Czech).
 NA v Praze, f. 371, k. 3885, č. 106.730/1938. (in Czech).
 Otylchija vь Mukachevskoj eparhii, 1930, [Awards in the Diocese of Mukachevo], *Dushpastyr'. Urjadovyj i duhovnyj organ eparhii Mukachevskoj*, rochnyk VII, fevral', chyslo 2, s. 57. (in Ukrainian).
 Pekar, A., 1997. *Narysy istorii' cerkvy Zakarpattja* [Essays on the History of the Church of Transcarpathia], t. 2, Rym – L'viv, (Vnutrishnja istorija), 492 s. (in Ukrainian).
 Rishko, M., 2018. «Ja sleduju za Toboju, kudy b Ty ne pishov» – virmist', jaku tajemnyj jepysko Oleksandr Hira zberig i pronis vid Karpat do Karagandy ["I follow You wherever You go" – the loyalty that the catacomb bishop Alexander Hira maintained and carried from the Carpathians to Karaganda], *Represii' totalitarnyh rezhyimiv proty Cerkvy. Zbirnyk konferencii' prysvjachenyj do 70-*

richchja muchenyč'koi' smerti vladyky Mukachivs'koi' greko-katolyc'koi' jeparhii' Teodora Romzhi, Uzhgorod, s. 99–116. (in Ukrainian).

Stojka Oleksander, 2003. *Zakarpattja v Encyklopedii' ukrai'noznavstva*. Redakcija, uporjadkuvannja i peredmovva Vasylja Markusja, Uzhgorod, s. 169. (in Ukrainian).

SUMMARY

MUKACHEVO CATHEDRAL CAPITULA (1919 – 1938): ADMINISTRATIVE, POLITICAL AND SOCIAL ASPECTS

Viktor Kichera

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries
SHEE «Uzhhorod National University»

The Capitula was an auxiliary body in the Episcopal administration, and consists of 7 canonries. In the Czechoslovak state during the interwar period, a number of canonries were fixed. Canonries received titles and held diocesan positions, performed a large amount of work in the administration of the Mukachevo Diocese. At the same time, secular authorities, both in the days of the Austro-Hungarian authorities and in the times of the Czechoslovak Republic, were directly involved in the approval of canonries proposed by bishop. In Czechoslovakia, the government probed mainly the political loyalty of the aspirants to this high post. It is probable that the authorities didn't have a particular influence on the activities of the canonries, but the fact of its approval confirms the attempt to control church affairs, as in the time of the Habsburg monarchy. But in the same time, it isn't known of any case in the documents when the authorities rejected the proposed candidates. The Kapitula is a collegial clergy body that helps the bishop manage the diocese. Traditionally, churches of the Eastern rite didn't have Capitulas; instead, there were cathedrals. However, as a result of the Tereso-Josephine reforms on the equalization of all denominations, at the initiative of the Roman throne in 1776, in the days of Bishop Andrei Bachynsky, capitula was created under the Mukachevo Greek Catholic Diocese. Since that time, there have been 7 canonries. The Austrian emperor had the right to appoint canonries for life. In Czechoslovakia, the canonries were approved by the government, but the bishop made a submission in advance. According to tradition, each canon occupied a position in the diocesan administration: Vicar General, Auditor General, Cathedral Archdeacon, Vicar of Kosice, Rector of the Theological Seminary, dean of the Cathedral and Inspector of Church Schools.

Keywords: candidates, canonries, Capitula, Mukachevo Greek Catholic Diocese, CZSR.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС НАД ЙОЗЕФОМ ТІСО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 1946 – 1947 рр.

Шніцер Ігор Омелянович

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57208490333
Researcher ID: T-7796-2019
<http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

Мета статті – дослідити перебіг судового процесу над Йозефом Тісо та розкрити його вплив на суспільно-політичне життя в Чехословаччині 1946 – 1947 рр. Методологія дослідження спирається на загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системного підходу, дослідження подій, зокрема їх виникнення та розвитку, взаємозв'язку, взаємозалежності та комплексності. Реалізація цих принципів дозволила уникнути у роботі непослідовності, неконкретності, відірваності від об'єктивного історичного процесу під час дослідження. Наукова новизна полягає у тому, що автор висвітлює вплив судового процесу над колишнім президентом Словацької держави Й. Тісо на загострення політичної боротьби в державі, ставлення громадськості та католицької церкви до цих подій. Судовий процес над Й. Тісо в грудні 1946 р. – квітні 1947 р. став важливою подією в житті словацького суспільства. Він викрив комплекс існуючих у чесько-словацьких відносинах проблем та протиріч, а також загострив політичну боротьбу в Словаччині, передусім між Комуністичною та Демократичною партіями. Суд над Й. Тісо став лакмусовим папірцем, що розділив словацьке суспільство на два табори: для одних він був зрадником та військовим злочинцем, а для інших, переважно католиків за віросповіданням, залишався національним героєм. Смертний вирок Й. Тісо відповідав інтересам чехословацької влади, оскільки в його особі засуджувався не лише президент самопроголошеної Словацької держави, але й людацтво з його ідеями незалежності Словаччини в цілому. Судовий процес над Й. Тісо вплинув на послаблення позицій Демократичної партії в державі, чим досить вдало скористалися комуністи на шляху до монополії влади в Чехословаччині.

Ключові слова: Чехословаччина, словацьке суспільство, Йозеф Тісо, судовий процес, Демократична партія, Комуністична партія.

Постановка проблеми. Йозеф Тісо (13.10.1887 – 18.04.1947) належить до когорти найбільш суперечливих політичних діячів Центральної Європи першої половини ХХ століття. Свою політичну кар'єру він розпочав у лавах людової партії, яка у міжвоєнний період виступала за надання Словаччині автономії у складі першої Чехословацької республіки. У березні 1939 р. Й. Тісо став президентом самопроголошеної Словацької держави. З перших днів свого існування вона потрапила у залежність від нацистської Німеччини та згодом вступила у Другу світову війну на боці країн гітлерівської коаліції. Це привело до того, що Й. Тісо стали сприймати в Європі як головного провідника нацизму на словацьких землях, лідера словацьких колаборантів, що несе особисту відповідальність за усі злочини авторитарного режиму 1939 – 1945 рр.

Критична оцінка діяльності Й. Тісо у роки Другої світової війни домінує у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Однак, є історики та публіцисти, які вказують на пом'якшувальні обставини у діяльності президента Словацької держави. Насамперед вони відзначають той факт, що Й. Тісо знаходився під сильним тиском нацистської Німеччини та у безвихідній ситуації в березні 1939 р. зробив вибір на користь «меншого зла». Й. Тісо виходив з того, що протекторат Німеччини буде для словаків кращим,

ніж можлива угорська окупація краю. Вважав, що проголошення незалежності посприє збереженню національної та територіальної цілісності Словаччини, врятує багато життів, позитивно вплине на розвиток духовних та матеріальних цінностей словацької нації [Tiso, 1994, s. 74–76]. Однак подальший хід подій засвідчив хибність його політики. Одним із наслідків занепаду Словацької держави в 1945 р. став гучний судовий процес над Й. Тісо, який відкрито засудив людацтво та привів до загострення політичної боротьби в Чехословаччині в 1946 – 1947 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Судовий процес над Й. Тісо та його вплив на суспільно-політичне життя в Чехословаччині ще не були предметом спеціальних наукових досліджень в українській історіографії. Окремі аспекти цієї проблематики вивчали І. Вовканич [Вовканич, 2000], І. Боровець [Боровець, 2012; 2011] та М. Кріль [Кріль, 2007].

У словацькій історіографії постать Й. Тісо вчені тривалий час досліджували через призму «клеро-фашистської» Словацької держави 1939 – 1945 рр. Як наслідок, у працях словацьких істориків 1950 – 1980-х років домінували виключно негативні оцінки діяльності Й. Тісо на посаді президента. Одним з перших, хто спробував об'єктивно підійти до

вивчення постаті Й. Тісо був історик І. Каменец. У його праці «Трагедія політика, священника та людини 1887 – 1947» [Kamenec, 1998] детально висвітлено життя та діяльність Й. Тісо. Окремі аспекти досліджуваної теми в Словаччині та Чехії вивчали М. Сирний [Syrný, 2010], Я. Рихлік [Rychlík, 1992], І. Барновський [Barnovsky, 1992], Й. Корчек [Kogček, 1994] та ін. Реабілітувати постать президента Словацької держави 1939 – 1945 рр. у своїх працях намагається історик М. Лацко [Lacko, 2019].

Завданням статті є дослідити перебіг судового процесу над Й. Тісо та його вплив на суспільно-політичне життя в Чехословаччині 1946 – 1947 рр. Окрему увагу автор у статті звертає на ставлення словацького суспільства, партій та католицької церкви до арешту, суду та страти Й. Тісо.

Виклад основного матеріалу. Безперспективність міжнародного становища Словацької держави на фоні корінного перелому в ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції стала причиною гострої суспільно-політичної кризи авторитарного режиму Й. Тісо у другій половині 1943 – середині 1944 рр. [Боровець, 2011, с. 150–151]. Окупація Словаччини німецькими військами, Словацьке національне повстання 1944 р. та наступ Червоної Армії привели на початку 1945 р. до занепаду Словацької держави та відновлення на її теренах чехословацької влади. За таких обставин президент Й. Тісо зі своїм найближчим оточенням був змушений податися в еміграцію.

1 квітня 1945 р. урядова колона на чолі з Й. Тісо виїхала з Братислави до словацького міста Скалице, а звідти до австрійського Кремс-мюнстера [Боровець, 2012, с. 264]. Саме тут знаходився бенедиктинський монастир, тимчасовий притулок в якому знайшло 220 осіб. Це були члени уряду зі своїми родинами, що залишилися вірними президенту. Перебуваючи в еміграції Й. Тісо не поспішав зрікатися влади. 27 квітня 1945 р. під час свого радіовиступу він заявив, що «Словацька держава продовжує існувати, оскільки живе та діє її президент, уряд та інші органи, маючи в руках закони Словацької республіки» [Kogček, 1994, s. 28]. Своїх опонентів політик назвав узурпаторами влади, що діють під прикриттям більшовицької армії.

У Австрії Й. Тісо розраховував налагодити співпрацю з американською військовою адміністрацією. Зрозумівши марність цих сподівань, він звернувся по допомогу до архієпископа Мюнхенського кардинала Міхаеля фон Фаульхабера, який у цей час був посередником між представниками союзних армій і баварським урядом у розв'язанні багатьох питань, у тому числі й політичних. 8 квітня 1945 р. кардинал прийняв довірених осіб президента втікача – К. Муріна та священника І. Муріна. Під час зустрічі сторони дійшли згоди про тимчасовий прихисток Й. Тісо в одному із баварських монастирів біля Мюнхена. 27 квітня 1945 р. президент виїхав з Кремс-мюнстера та 1 травня прибув до монастиря капуцинів у містечку Альтеттінг.

8 травня 1945 р. представники словацького уряду на чолі зі Штефаном Тісою підписали в Австрії з командуванням XX корпусу III армії США договір про капітуляцію [Archív UPN, f. A. II, 1 ič 13]. На початку червня 1945 р. К. Мурін повідомив американським військовим місце перебування Й. Тісо. 6 червня 1945 р. політик-утікач був заарештований та доправлений до табору в Фрайзінгу. Тут він пробув понад місяць, після чого його перевели до табору Граміш-Партенкірхен. Згідно з міжсоюзницькою угодою наприкінці жовтня 1945 р. Й. Тісо було репатрійовано та передано до рук чехословацької влади. Вже 29 жовтня 1945 р. він опинився у в'язниці в Братиславі [Barnovský, 1993, s. 122]. Відтоді розпочався тиск прибічників Й. Тісо на чехословацьку владу з метою не допустити судового процесу над колишнім президентом Словацької держави. Зокрема радіостанція «Голос Словацької республіки» закликала словаків організувати акції на його захист [Кріль, 2007, с. 113].

15 травня 1945 р. пленум Словацької народної ради (далі – СНР) схвалив постанову №33 «про покарання фашистських злочинців, окупантів, зрадників та колаборантів» [Nariadenie Slovenskej národnej rady, s. 81–94]. Вона передбачала створення Народного суду в Братиславі, який мав розглянути справи осіб, звинувачених у державній зраді. Постанова №33 ініціювала перші повоєнні політичні процеси в Чехословаччині. Однак на думку словацького історика М. Сирного, їх не варто порівнювати з комуністичними політичними процесами після 1948 р., оскільки вони мали відмінні політико-правові механізми, не говорячи вже про перебіг слідства та методи дізнання [Syrný, 2010, s. 277].

2 грудня 1946 р. Народний суд на чолі з І. Дакснером розпочав судовий процес над колишнім президентом Словацької держави Й. Тісо, ексміністром внутрішніх справ О. Махом та міністром Ф. Дурчанським. Процес проходив у братиславському палаці правосуддя та тривав 71 день. Участь у судовому процесі над високопосадовцями Словацької держави взяло 3 750 осіб. Сторону обвинувачення представляли Л. Ріган, Ю. Шуян та військовий прокурор А. Рашла. Л. Ріган відповідав за обвинувачення Й. Тісо у злочинах проти людяності, а А. Рашла – у військовій співпраці з гітлерівською Німеччиною та участю підсудного в придушенні Словацького національного повстання. Ю. Шуян вів справу про сепаратистську діяльність Й. Тісо в 1930-х рр., яка привела до занепаду Чехословацької республіки. Адвокатами Й. Тісо стали Е. Жабкай та М. Гречо. Е. Жабкай відповідав за юридичні аспекти обвинувального акту, а М. Гречо вибудовував захист щодо політичної частини обвинувачень.

Відзначимо, що за перебігом судового процесу над Й. Тісо пильно стежила громадськість як в Чехословаччині, так і закордоном. Для іноземних дипломатів та журналістів було організовано синхронний переклад виступів учасників процесу на англійську, російську, французьку та німецьку мови.

Чеська громадськість у переважній більшості була налаштована проти Й. Тісо та виступала за винесення йому максимально суворого покарання. У Словаччині ставлення до процесу було більш диференційоване. Для одних словаків Й. Тісо був зрадником і військовим злочинцем, а для інших – залишався національним героєм, творцем Словацької держави [Марьина, 2005, с. 55]. Демократична партія, і перш за все представники її католицької течії, вимагали помилування Й. Тісо. На початку січня 1946 р. католицькі єпископи Словаччини надіслали СНР петицію на захист Й. Тісо. У ній говорилося, що вирок у справі президента матиме великий «вплив на ставлення словацького народу до оновленої Чехословацької республіки та її представників» [Memorandum..., s. 361]. Католицькі єпископи у документі висловлювали переконання в тому, що Й. Тісо завжди намагався діяти в інтересах словацького народу та у своїй діяльності керувався «благими намірами» [Memorandum..., s. 361].

Широку агітацію за помилування Й. Тісо розгорнуло людацьке підпілля та закордонні словаки. Так, наприклад, американські словаки надіслали СНР спеціальну телеграму в якій протестували проти судового процесу над президентом Словацької держави [Mikuš, 2002, s.192].

Головні звинувачення, які були пред'явлені Й. Тісо під час судового процесу можна звести до наступних: сепаратистська діяльність політика, яка привела до розпаду Чехословацької республіки; служба в інтересах нацистської Німеччини; ведення війни проти Польщі та СРСР; участь у придушенні Словацького національного повстання 1944 р.; злочини проти людяності, передусім депортація словацьких євреїв [Марьина, 2005, с. 55].

Учасники та свідки судового процесу відзначали, що Й. Тісо не визнавав своєї провини та не виявляв жодного жалю чи каяття з приводу масових вбивств словацьких євреїв. Він заявляв, що не знав про реальні цілі депортації євреїв зі Словаччини. На звинувачення у співпраці з Німеччиною, відповідав, що вона була вимушеною. До останньої хвилини процесу Й. Тісо позиціонував себе як національний герой.

Комуністи пильно стежили за перебігом судового процесу. При цьому їх партійна періодика висвітлювала його вкрай не об'єктивно. Наприклад, у їх газеті «Правда» наводилися лише ті факти, які свідчили провину Й. Тісо. Колишнього президента Словацької держави комуністична преса зображувала злочинцем, який заслуговує на смертну кару [Šytný, 2010, s. 281]. Натомість партійна періодика словацьких демократів намагалася об'єктивно висвітлювати перебіг процесу над Й. Тісо.

КПЧ планувала використати процес над Й. Тісо у своїй політичній боротьбі проти Демократичної партії. Розраховувала на те, що постать особи колишнього президента спровокує внутріпартійну кризу в лавах словацьких демократів та стане причиною їх занепаду [Barnovsky, 1992, s. 462]. Щоб не допустити цього, голова ДП Я. Урсіні був змушений сформулювати офіційну позицію партії по даному питанню. Було вирішено, що представники

Демократичної партії в СНР та уряді повинні голосувати за помилування колишнього президента [Rychlik, 1992, s. 242]. Представники ДП вважали, що страта Й. Тісо зробить з нього мученика й сприятиме поширенню серед словаків ненависті до чехів та зростанню популярності радикально налаштованих елементів [Šytný, 2010, s. 282].

Відзначимо, що представники Демократичної партії та вищі церковні ієрархи католицької церкви, допускаючи можливість винесення смертного вироку для Й. Тісо, не наважувалися відкрито організувати акції на підтримку в'язня та закликали його прихильників до розважливості.

Натомість представники людацького підпілля на початку березня 1947 р. закликали прибічників Й. Тісо надсилати йому на іменини 19 березня вітальні телеграми зі словами підтримки. Усього колишньому президенту було адресовано кілька тисяч вітальних листівок й телеграм, подекуди з провокаційним й антидержавним змістом [Archív ÚPN. Situácia na Slovensku...]. Крім того, 19 березня 1947 р. в Словаччині відбулася перша публічна акція на підтримку Й. Тісо. Кілька тисяч жінок з Пештян та навколишніх сіл в ранці провели спільну молитву за звільнення Й. Тісо. Після цього вони організовано рушили до районного уряду, де планували зустрітися з його очільником. Однак зустріч не відбулася, оскільки учасників акції було розігнано. Окремих осіб було заарештовано [Mikuš, 2002, s. 192].

У наступні дні подібні акції на підтримку Й. Тісо пройшли в Новому Месте над Вагом, Трнаві та інших містах й селах західної Словаччини [Archív ÚPN, f. А.П, 1 іč 14]. Серед учасників цих подій розповсюджувалися спеціальні листівки. Також мали місце колективні молитви вірників за звільнення Й. Тісо [Šytný, 2010, s. 283]. У ці дні чехословацькі правоохоронні органи намагалися діяти на випередження та не допустити масових акцій протесту. Їх особлива увага була прикута до бановського району, в якому Й. Тісо тривалий час виконував функції капелана та користувався великим авторитетом у місцевого населення.

Комуністи у подібних акціях на підтримку Й. Тісо вбачали прояви активізації реакційних сил, які намагаються вплинути на хід та вирок суду [Valent, 2016]. Однак були випадки, коли комуністи самі вдавалися до провокацій, щоб мати підстави для звинувачення політичних опонентів у підтримці ворогів держави. Через це, Демократична партія навіть була змушена видати спеціальний циркуляр, у якому застерігала своїх прибічників від участі у будь-яких акціях на підтримку Й. Тісо, заявляла про підтримку єдності чехословацької держави та засуджувала діяльність людацького підпілля [Šytný, 2010, s. 284].

15 квітня 1947 р. Народний суд визнав Й. Тісо винним за усіма головними пунктами звинувачення [Výpis z rozsudku...] 26] та виніс йому смертний вирок через повішення. Таке ж покарання очікувало на Ф. Дурчанського. Вирок для О. Маха, тридцять років за ґратами, було винесено через місяць.

Відзначимо, що згідно закону Й. Тісо міг отримати президентську амністію. І хоча Е. Бенеш

особисто вважав, що Й. Тісо заслуговує на смертну кару, як президент Чехословацької республіки був готовим із «міркувань гуманності» помилувати його при умові, що на це погодиться уряд [6, с.406]. З цього приводу він інформував голову уряду К. Готвальда, що підтримає будь-яке рішення кабінету міністрів стосовно справи Й. Тісо [Вовканич, 2000, с. 187]. Комуністи, заручившись підтримкою СРСР, наполягали на виконанні смертного вироку. Чеські політичні партії підтримували комуністів у цьому питанні. І тільки Демократична партія виступила за помилування та заміну смертного вироку довічним ув'язненням. Згодом, з урахуванням внутрішньо- і зовнішньополітичного резонансу, з подібною заявою виступила Чехословацька народна партія [Вовканич, 2000, с. 187].

Цікаво, що сенат Народного суду виступив проти амністії Й. Тісо, у той час як комісар юстиції І. Штефанік запропонував замінити смертний вирок довічним ув'язненням. 15 квітня 1947 р. він направив прохання про помилування Й. Тісо до керівництва СНР. 16 квітня 1947 р. на її позачерговому засіданні було вирішено направити прохання комісара юстиції центральному уряду, але без зазначення позиції самої СНР щодо цього питання. Для багатьох політиків це стало несподіванкою, оскільки словацькі демократи на чолі з Я. Леттріхом мали більшість в СНР (три проти п'яти) та могли прийняти потрібне їм рішення. Насправді, вони не наважилися стати на захист Й. Тісо через страх бути звинуваченими у підтримці ворогів держави та порушенні положень другої Празької угоди. На останньому акцентував увагу комуніст І. Горват [Barnovsky, 1992, s. 465].

16 квітня 1947 р. питання про помилування Й. Тісо стало предметом розгляду на спеціальній урядовій нараді [Rychlik, 1992, s. 249]. Прем'єр-міністр К. Готвальд виніс на обговорення членів уряду проєкт постанови, у якій зазначалося, що оскільки ні Народний суд, ні Президія СНР не підтримали помилування Й. Тісо, то й уряд не рекомендуватиме президенту дарувати йому амністію. Після озвучення проєкту постанови серед членів уряду розпочалися бурхливі дискусії. Показово, що ніхто із присутніх не ставив під сумнів провину Й. Тісо. Дискусія стосувалася іншого, як смерть колишнього президента Словацької держави вплине на суспільно-політичну ситуацію в Чехословацькій республіці. Наприклад, В. Широкий вважав, що смерть Й. Тісо посприяє єдності республіки. Натомість, Я. Урсіні вважав, що в інтересах держави буде помилувати в'язня. Під час голосування сімнадцять міністрів з лав комуністичної, соціал-демократичної та соціалістичної партій підтримали смертну кару колишньому президенту Словацької держави, і тільки шість політиків з лав Демократичної партії та Чехословацької народної партії виступили проти.

За результатами рішення уряду, президент Чехословацької республіки відхилив прохання про помилування Й. Тісо. У цьому не було нічого дивного, адже Е. Бенеш ще у роки Другої світової війни відкрито заявляв, що Й. Тісо обов'язково понесе

відповідальність за розвал першої республіки та втягнення словаків у війну [Beneš, 1946, s. 196–202]. Цікаво, що представник ДП Я. Леттріх намагався зателефонувати президенту та повідомити про політичні ризики для республіки, які несе смерть колишнього президента Словацької держави. Однак Е. Бенеш ухилився від телефонної розмови з ним [Syrný, 2010, s. 286].

18 квітня 1947 р. о 5.30 год. ранку Й. Тісо був повішений у дворі Палацу правосуддя у Братиславі. За інформацією ЗМІ, через сім хвилин після страти, лікар констатував його смерть. Поховали Й. Тісо на Мартинському кладовищі у Братиславі. Одним із небагатьох свідків поховання колишнього президента став священник Й. Сташо, який в 1940 – 1945 рр. був Секретарем апостольської Нунціатури в Братиславі.

Після страти Й. Тісо на адресу Демократичної партії стало луhati багато звинувачень у бездіяльності з вуст католицьких активістів, прихильників колишнього президента. Керівництво партії спробувало спростувати їх у статті «Як це було насправді?». У ній усю провину за страту Й. Тісо було покладено на чехословацьку владу. Цензура заборонила друк статті, а тому вона розповсюджувалася серед словаків нелегально [Syrný, 2010, s. 287]. Це дало підстави прем'єр-міністру К. Готвальду заявити, що Демократична партія «веде на Словаччині кампанію, яка може вельми нашкодити інтересам республіки та цілісності держави» [Bernáth]. Навіть після смерті Й. Тісо протистояння між демократами й комуністами наростало.

Всупереч припущенням про можливі масові акції протесту проти страти Й. Тісо, словаки, навіть ті, які були не згодні з вироком суду, поводитися доволі стримано. Масових мітингів чи акцій протесту не було [Archív ÚPN, f. A.II, 1 ič 14]. Натомість мала місце спроба розповсюдження листівок на захист «безневинно страченого» Й. Тісо [Kogček, J., 1994, s.54–55].

Своєрідною акцією прощання словаків з Й. Тісо можна вважати хресний хід з Братислави до Маріанки, який відбувся у неділю 11 травня 1947 р. [Letz, 2015, s. 376]. За різними підрахунками, участь у ньому взяло від 25 до 30 тисяч осіб [Letz, 2015, s. 379]. Представники державної служби безпеки пильно стежили за перебігом цієї акції. За їх інформацією, хресний хід мав характер демонстрації, учасники якої «йдуть молитися за страченого Й. Тісо» [Letz, 2015, s. 379]. Вірники, які йшли від єзуїтського костюлу, несли на чолі процесії великий дерев'яний хрест, який нібито колись освятив священник Й. Тісо. Планувалося, що цей хрест буде встановлений в Маріанці й символізуватиме пам'ятник Й. Тісо. Однак місцева влада заборонила це зробити, і дерев'яний хрест повернули до Братислави [Letz, 2015, s. 380].

У словацькій історіографії хресний хід з Братислави до Маріанки трактують по-різному. Наприклад, К. Чулен вважає його «ходом за Й.Тісо» [Čulen, 1992, s. 529]. Натомість історик Р. Летц дотримується думки, що це була релігійна маніфестація, яка мала не меті продемонструвати

право словаків «відкрито голоситися до католицької церкви», попри пануючі в чехословацькій державі атеїстичні настрої [Letz, 2015, s. 382].

Французький консул в Братиславі Е. Манах в листі, адресованому французькому послу в Празі, ситуацію в Словаччині у ці дні описував наступним чином: «Минали дні, шок (від страти Й. Тісо – автор) змінився на глибокі емоційні переживання, які проявилися у формі релігійних обрядів. Словацькі костюли ніколи не мали такого напливу віруючих...» [Petruf, 2003, s. 626]. Іншими словами, саме католицька церква стала центром єднання словаків, незадоволених стратою Й. Тісо та діями чехословацької влади.

Комунисти розцінювали страту Й. Тісо, як удар по словацькій реакції. І це при тому, що один з їх лідерів Г. Гусак вважав, що «процес над Тісо непопулярний серед народу, і що страта Тісо навряд чи зміцнить позиції компартії в масах» [Мар'яна, 2013, с. 406]. Й справді, процес над Й. Тісо не привів ні до суттєвого зростання популярності комуністичної партії серед словаків, ні до покращення чесько-словацьких відносин в державі. Натомість комуністам вдалося вдало використати його у боротьбі проти своїх політичних опонентів, передусім словацьких демократів.

Висновки. Судовий процес над Й. Тісо в грудні 1946 р. – квітні 1947 р. викликав неабиякий резонанс в Чехословаччині, оскільки викрив комплекс існуючих в чесько-словацьких відносинах проблем та протиріч, а також загострив політичну боротьбу в Словаччині, передусім між Комуністичною та Демократичною партіями. Суд над Й. Тісо став лакмусовим папірцем, що розділив словацьке суспільство на два табори: для одних він був зрадником та військовим злочинцем, а для інших, переважно католиків за віросповіданням, залишався національним героєм. Смертний вирок Й. Тісо відповідав інтересам чехословацької влади, оскільки в його особі засуджувався не лише президент самопроголошеної Словацької держави, але й людацтво з його ідеями незалежності Словаччини в цілому. Судовий процес над Й. Тісо послабив позиції Демократичної партії на політичній сцені країни, чим у подальшому досить вдало скористалися комунисти на шляху до монополії влади в Чехословаччині. Перспективи для наступних наукових досліджень полягають у детальному вивченні усіх аспектів протистояння комуністів та демократів в 1946 – 1947 рр., а не лише фактору людацтва в обличчі президента Словацької держави Й. Тісо.

Список використаних джерел

- Archív Ústavu pamäti národa (ÚPN). Fond A. Ústredné útvary štátnych a bezpečnostných orgánov. II. Fondy ústredných útvarov unitárneho štátu 1945 – 1969. 1 ič 13. Kapitulačný akt slovenskej utečeneckej vlády, Kremšmünster, Rakúsko 8. 5. 1945.
- Archív ÚPN. Fond A. Ústredné útvary štátnych a bezpečnostných orgánov. II. Fondy ústredných útvarov unitárneho štátu 1945 – 1969. 1 ič 14. Situácia na Slovensku – material spracovaný v r. 1947 – 1948.
- Barnovsky, M., 1992. Politicke súvislosti sudneho procesu s Dr. J. Tisom a spol., *Historicky časopis*, č. 4, s. 457–472.
- Barnovský, M., 1993. *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*, Bratislava: Archa, 248 s.
- Beneš, E., 1946. *Šesť let exilu a druhe světové války*, Praha, 496 s.
- Bernáth, V. Retribučný proces na Slovensku (60 rokov po procese) [Online]. Доступно: <https://legacy.blisty.cz/art/35388.html> (дата звернення: 12.07.2019).
- Čulen, K., 1992. *Po Svatoplukovi druhá naša hlava. Život dr. Jozefa Tisu*, Partizánske: Garmond, 545 s.
- Kamenec, I., 1998. *Tragédia politika, kňaza a človeka: (Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947)*, Bratislava: Archa, 148 s.
- Korček, J., 1994. Modifikácie režimu Slovenskej republiky, *Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, východiska a perspektivy)* / editori V. Bystrický, S. Fano, Bratislava, s. 21–34.
- Lacko, M., 2019. Tiso v podzemí a u politických väzňov po roku 1945, *Dr. Jozef Tiso v pamäti národa. Zborník z konferencie v Rajci 12.10.2017*, Partizánske, s. 41–64.
- Letz, R., 2015. Katolicke Slovensko putuje. Roky 1945 – 1948 ako roky púťi, *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948*, Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, s. 362–403.
- Memorandum slovenských biskupov v záležitosti Dr. Jozefa Tisa predložené Predsedníctvu SNR 8.januára 1946, *Mikuš J. Slovensko v dráme Europy*, Martin: Matica slovenská, s. 360–362.
- Mikuš, J., 2002. *Slovenko v drame Europy*, Martin: Matica slovenska, 403 s.
- Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 33 zo dňa 15. mája 1945 o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdництва, *Sbierka nariadení Slovenskej národnej rade*. Ročník 1945. Čiastka 11, vydaná 18. júna 1945, s. 81–94.
- Petruf, P., 2003. *Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939 – 1948)*, Martin: Matica slovenská, 818 s.
- Rychlik, J., 1992. Z neznamych pamati Jana Ursinyho, *Historicky časopis*, č. 2, s. 240–252.
- Syrný, M., 2010. *Slovenskí demokrati '44-48. Kapitoly z dejin Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944-1948*, Banská Bystrica, 404 s.
- Tiso, J., 1994. *Slovenský biografický slovník VI T – Ž*, Martin: Matica slovenská, s. 74–76.
- Valent, J., 2016. Predstavitelia ľudáckeho režimu pred Národným súdom, *Historická revue*, č. 3. [Online]. Доступно: <http://www.historickarevue.com/clanok/tiso-a-spol>.
- Výpis z rozsudku spracovaný obhajcom E. Žabkayom Spracované podľa knihy Proces s dr. J. Tisom - Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkaya vydanaj Tatrapresom, 1990. [Online]. Доступно: <http://karolveres.szm.com/DEJ/pramene/procesza3.htm> (дата звернення: 12.07.2019).
- Боровець, І., 2011. Суспільно-політична криза у Словацькій державі (друга половина 1943 – серпень 1944 рр.), *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*, 2, с. 138–155.

- Боровець, І., 2012. *Словацька держава 1939 – 1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку*, Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 352 с.
- Вовканич, І., 2000. *Чехословацьчина в 1945 – 1948 роках: Нарис історії перехідного періоду*, Ужгород: Вид-во В. Падяка, 352 с.
- Кріль, М., 2007. Словацький національно-визвольний рух у 1945 – 1947 рр.: основні форми і напрями, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 18, Ужгород, с. 108–113.
- Мар'яна, В., 2005. Через «народную демократію» к соціалізму. 1945 – 1948 гг., *Чехия и Словакия в XX веке: [Очерки истории]*. В 2-х кн., кн. 2, Москва, с. 6–88.
- Мар'яна, В., 2013. *Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884 – 1948*, Москва: Индрик, 488 с.

References

- Archív Ústavu pamäti národa (ÚPN). Fond A. Ústredné útvary štátnych a bezpečnostných orgánov. II. Fondy ústredných útvarov unitárneho štátu 1945 – 1969. 1 ič 13. Kapitulačný akt slovenskej utečeneckej vlády, Kremšmünster, Rakúsko 8. 5. 1945. [in Slovakian].
- Archív ÚPN. Fond A. Ústredné útvary štátnych a bezpečnostných orgánov. II. Fondy ústredných útvarov unitárneho štátu 1945 – 1969. 1 ič 14. Situácia na Slovensku – material spracovaný v r. 1947 – 1948. [in Slovakian].
- Barnovsky, M., 1992. Politicke súvislosti sudneho procesu s Dr. J. Tisom a spol., *Historicky časopis*, č. 4, s. 457–472. [in Slovakian].
- Barnovský, M., 1993. *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*, Bratislava: Archa, 248 s. [in Slovakian].
- Beneš, E., 1946. *Šest' let exilu a druhe světové valky*, Praha, 496 s [in Czech].
- Bernáth, V. Retribučný proces na Slovensku (60 rokov po procese) Rezhym dostupy: <https://legacy.blisty.cz/art/35388.html> (data zvernennia: 12.07.2019) [in Slovakian].
- Borovets, I., 2011. Suspilno-politychna kryza u Slovatskii derzhavi (druha polovyna 1943 – serpen 1944 rr.) [Socio-political crisis in the Slovak state (second half of 1943 – August 1944)], *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zbirnyk naukovykh prats*, 2, s. 138–155. [in Ukrainian].
- Borovets, I., 2012. Slovatska derzhava 1939 – 1945 rr.: istorychna geneza ta osoblyvosti rozvytku [The Slovak State 1939 – 1945: Historical Genesis and Peculiarities of Development], Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 352 s. [in Ukrainian].
- Čulen, K., 1992. Po Svatoplukovi druha naša hlava. Život dr. Jozefa Tisu, Partizánske: Garmond, 545 s. [in Slovakian].
- Kamenec, I., 1998. Tragédia politika, kňaza a človeka: (Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947), Bratislava: Archa, 148 s. [in Slovakian].
- Korček, J., 1994. Modifikácie režimu Slovenskej republiky, *Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy)* / editori V. Bystricky, S. Fano. Bratislava, s. 21–34 [in Slovakian].
- Kril, M., 2007. Slovatskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh u 1945 – 1947 rr.: osnovni formy i napriamy [Slovak National Liberation Movement in 1945 – 1947: Basic Forms and Directions], *Naukovy visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istoriia*, 18, Uzhhorod, s. 108–113 [in Ukrainian].
- Lacko, M., 2019. Tiso v podzemí a u politických väzňov po roku 1945, *Dr. Jozef Tiso v pamäti národa. Zborník z konferencie v Rajci 12.10.2017*, Partizánske, s. 41–64. [in Slovakian].
- Letz, R., 2015. Katolicke Slovensko putuje. Roky 1945 – 1948 ako roky púti, *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948*, Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, s. 362–403. [in Slovakian].
- Maryna, V., 2005. Cherez «narodniuu demokratiiu» k sotsyalizmu. 1945 – 1948 hh [Through “popular democracy” to socialism. 1945 – 1948], *Chekhyia y Slovakiya v XX veke: [Ocherky ystory]*. V 2-kh kn., kn. 2, Moskva, s. 6–88 [in Russian].
- Maryna, V., 2013. *Vtoroi prezident Chekhoslovakyy Edvard Benesh polytyk y chelovek. 1884 – 1948* [Second President of Czechoslovakia Edward Benes: politician and man. 1884 – 1948], Moskva: Yndryk, 488 s. [in Russian].
- Memorandum slovenských biskupov v záležitosti Dr. Jozefa Tisa predložené Predsedníctvu SNR 8.januára 1946. Mikuš J. Slovensko v dráme Europy, Martin: Matica slovenská, s. 360–362. [in Slovakian].
- Mikuš, J., 2002. *Slovenko v drame Europy*, Martin: Matica slovenska, 403 s. [in Slovakian].
- Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 33 zo dňa 15. mája 1945 o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdnictva. Sberka nariadení Slovenskej národnej rade. Ročník 1945. Čiastka 11, vydaná 18. júna 1945, s. 81–94. [in Slovakian].
- Petruf, P., 2003. *Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939 – 1948)*, Martin: Matica slovenská, 818 s. [in Slovakian].
- Rychlik, J., 1992. Z neznámych pamäti Jana Ursinyho, *Historicky časopis*, č. 2, s. 240–252 [in Slovakian].
- Symý, M., 2010. *Slovenská demokracia 44-48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944 –1948*, Banská Bystrica, 404 s. [in Slovakian].
- Tiso, J., 1994. *Slovenský biografický slovník VI T – Ž*, Martin: Matica slovenská, s. 74–76 [in Slovakian].
- Valent, J., 2016. Predstavitelia ľudáckeho režimu pred Národným súdom, *Historická revue*, č. 3. Rezhym dostupy: <http://www.historickarevue.com/clanok/tiso-a-spol>. (data zvernennia: 12.07.2019) [in Slovakian].
- Vovkanych, I., 2000. *Chekhoslovachyina v 1945 – 1948 rokakh: Narys istorii perekhidnogo period* [Czechoslovakia in 1945 – 1948: An Outline of the History of the Transition Period], Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka, 352 s. [in Ukrainian].
- Výpis z rozsudku spracovaný obhajcom E. Žabkayom Spracované podľa knihy Proces s dr. J. Tisom - Spomienky obžalobcu Antona Rašlu a obhajcu Ernesta Žabkaya vydané Tatrapresom 1990. Rezhym dostupy: <http://karolveres.szm.com/DEJ/pramene/procesza3.htm>. (data zvernennia: 12.07.2019) [in Slovakian].

SUMMARY

JUDICIAL PROCEEDINGS ON JOZEF TISO AND ITS INFLUENCE ON SOCIAL AND POLITICAL LIFE IN CZECHOSLOVAKIA 1946 – 1947

Ihor Shnitser

Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries
SHEE «Uzhhorod National University»

The purpose of the study was to investigate the trial on Jozef Tiso and to reveal its influence on the socio-political life in Slovakia in 1946 – 1947. The methodology of the study is based on the general scientific principles of historicism, objectivity, systemic approach, investigation of events, in particular, their occurrence and development, interconnection, interdependence, and complexity. The implementation of these principles has made it possible to avoid inconsistency, precision, isolation from the objective historical process during the study. The scientific novelty lies in the fact that the author highlights the impact of the trial on former President of the Slovak state J. Tiso on the intensification of the political struggle in the state, the attitude of the public and the Catholic Church to these events. Conclusion. The trial on J. Tiso in December 1946 – April 1947 became an important event in the life of the Slovak society. It has exposed a complex of problems and contradictions existing in the Czech-Slovak relations, as well as exacerbated the political struggle in Slovakia, primarily between the Communist and the Democratic parties. The trial on J. Tiso was a litmus testament that divided the Slovakian society into two camps: for some, he was a traitor and a military criminal, and for others, mainly Catholics by religion, he remained a national hero. J. Tiso's death sentence corresponded to the interests of the Czechoslovak government, since in his person not only the president of the self-proclaimed Slovak state was condemned, but also the humanity with his ideas of the independence of Slovakia as a whole. The trial on J. Tiso weakened the position of the Democratic Party on the political scene of the state, which the communists used quite successfully on the way to the monopoly of power in Czechoslovakia.

Keywords: Czechoslovakia, Slovak society, Jozef Tiso, judicial proceedings, Democratic Party, Communist Party.

РОЗВИТОК МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНА

Андрейко Віталій Іванович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: vitaliy.andreyko@uzhnu.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0001-9797-831X>

Розглянуто проблему сучасної міграційної кризи в країнах ЄС, основні загрози безпеки зовнішніх кордонів ЄС та загострення міжнетнічних конфліктів. Проаналізовано сучасну міграційну політику країн ЄС, розкрито основні підходи до вирішення міграційних проблем, висвітлено проблеми інтеграції мігрантів у європейські суспільства, заходи, які застосовують окремі європейські держави у боротьбі із нелегальною міграцією, а також наголошено на необхідності вдосконалення сучасної міграційної політики країн ЄС, розробки нових умов та принципів адаптації мігрантів, що застосовуватимуться Україною. Відзначено, що прагнення України стати рівноправним членом світової та європейської спільноти вимагає від нашої держави неухильного дотримання міжнародних угод та стандартів у сфері захисту прав людини, одним з яких є свобода вільного переміщення громадян. Україна, в силу свого геополітичного розташування, стала транзитною країною для багатьох шукачів кращого життя. У цьому потоці певний відсоток становлять люди, що змушені шукати притулок. Ці люди не можуть розраховувати на захист своїх урядів, і в цьому відрізняються від інших мігрантів, у яких би тяжких умовах ці мігранти не знаходилися, а також від інших груп людей, які мають потребу в гуманітарному захисті. Також автор намагається проаналізувати питання нелегальної міграції до країн європейського континенту, що було викликано і спровоковано напливом біженців із територій, де активно ведуться військові дії та масові збройні конфлікти; робиться спроба висловлення пропозицій та шляхів їх розв'язання. Також сформульовано поняття «європейська міграційна криза», що застосовується для визначення ситуації, яка склалася в країнах Європейського Союзу внаслідок процесів нелегальної міграції біженців. Проаналізовано ключові проблеми нелегальної міграції, розглянуто основні заходи, що здійснюються ЄС задля врегулювання напливу мігрантів, визначено рівень їх ефективності. Акцентовано увагу на необхідності вдосконалення міграційної політики як на рівні країн-учасниць ЄС, України, так і Європейським Союзом загалом.

Ключові слова: міграція, міграційна криза, Європейський Союз, інтеграція мігрантів, нелегальна міграція, біженці, Україна.

Постановка проблеми. Актуальність статті зумовлена тим, що неефективна міграційна політика у низці європейських держав призвела до загострення міжнаціональних та соціальних проблем. Практика показує, що вже традиційними стали у країнах Європи закриті національні групи, представники яких здійснюють масові бунти, що мають етнічний чи релігійний характер, також помітно зростає організована етнічна злочинність. В результаті, серед корінного населення поширюються радикально-націоналістичні настрої, адже протягом минулого десятиріччя націоналістичні партії отримують все більшу підтримку в багатьох європейських державах, зокрема, у Франції, Австрії, Швейцарії, Бельгії, Нідерландах. Активізація таких політичних сил зумовлена проблемами міграції, часто актуалізується етноцентрична риторика європейських політиків, критика теорії мультикультуралізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми міграції завжди привертала увагу як вітчизняних науковців, так і зарубіжних. Основні аспекти міграційних процесів у своїх наукових дослідженнях висвітлювали А. Гайдуцький, Ю. Гуменюк, В. Івашенко, В. Коваленко, В. Кривенко, К. Кравчук, Е. Лібанова, О. Малиновська, О. Піскун,

М. Черняк. Серед закордонних вчених, слід відзначити праці Р. Адамса, М. Вейнера, С. Колінсона, С. Спенсера та Е. Тейлора. Особливу увагу питанням міграційної політики приділяли вчені американські вчені, де дана проблематика завжди перебувала в центрі уваги політиків, міжнародників та еконо-містів, а саме Д. Мартін, Р. Босвелл [Boswell, 2005, p. 1–28], Д. Вейсбротт [Weisbrodt, 2003, p. 901–914].

Однак актуальними і маловивченими є проблеми сучасної міграційної кризи в країнах ЄС, зокрема, питання національної безпеки та загострення міжнаціональних відносин, проблеми нелегальної міграції, питання статусу біженців, місця і ролі України у цих процесах та адаптації українського національного законодавства до європейського.

Метою дослідження є висвітлення основних тенденцій і динаміки міграційних процесів в країнах ЄС в контексті загострення міграційної кризи та міжнаціональних відносин і свідчення того, як реагують на дані процеси в Україні.

Відповідно до визначеної мети поставлено наступні завдання:

- проаналізувати поняття «європейська міграційна криза»;
- дослідити наслідки нелегальної міграції для

країн ЄС;

– оцінити соціально-економічні чинники міграційної політики у європейських країнах;

– визначити основні заходи щодо підвищення ефективності регулювання міграційних процесів в країнах ЄС та в Україні.

У статті використано такі загальнонаукові методи як системний, порівняльний, структурно-функціональний, які дали змогу комплексно розглянути проблему міграційної кризи в ЄС. Емпіричну базу статті складають матеріали засобів масової інформації, статистичні дані, аналіз документів щодо міграційного законодавства – Шенгенські угоди [Договор о реализации Шенгенского, 1990], Дублінська Конвенція [Конвенция, определяющая государство, 1990], Маастрихтський договір [Договір про Європейський Союз, 1992] та інші, які дозволяють проаналізувати сучасний стан та перспективи міграційної політики в країнах ЄС.

Виклад основного матеріалу. Вивчення даної теми є важливою для сучасної України, оскільки на території Євросоюзу працює, навчається та проживає значна кількість українців. Підписана Угода між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб від 18 червня 2007 р. та ратифікована Верховною Радою України 15 січня 2008 р. регулювала процедури, пов'язані з ідентифікацією та поверненням громадян третіх країн та осіб без громадянства, які незаконно в'їхали на територію України або держави-члена ЄС, до держав їхнього походження або постійного проживання. Документом були передбачені звичайна і прискорена процедури реадмісії, визначалися документи, що підтверджують походження нелегального мігранта, встановлювалися часові рамки виконання запитів щодо реадмісії.

Важливість Угоди про реадмісію осіб обумовлена необхідністю спільної протидії нелегальній міграції. У цьому контексті особливого значення набуває належне управління міграційними процесами як на інституційному, так і на законодавчому рівнях.

Для моніторингу виконання положень Угоди було створено Спільний комітет з питань реадмісії. Засідання Спільного реадмісійного комітету відбуваються, як правило, раз на рік. Сторони високо оцінюють ефективність імплементації Угоди між Україною та ЄС про реадмісію осіб. Сьогодні, рівень повернення становить більше, ніж 80%, що слугує доказом ефективності співпраці у вказаній сфері [Угода № 994/851, 2008].

Задля кращого розуміння поняття «європейська міграційна криза», давайте визначимо, що таке власне криза. Поняття «криза» (з грец. *crisis* – рішення, поворотний пункт) – це різкий стрімкий перелом, скрутне становище [Большой энциклопедический словарь, 1991, с. 465]. Застосування вказаного терміну для характеристики різноманітних процесів у багатьох сферах суспільного життя призвело до того, що сьогодні серед вчених і науковців не існує єдиного підходу до визначення поняття «криза».

Аналіз деяких підходів до визначення міграційної кризи дає можливість виділити принаймні три основні наукові підходи стосовно цього поняття:

1) криза виконує руйнівну функцію, що призводить до загрози життєдіяльності системи;

2) криза руйнує, що призводить до подальшого розвитку та переходу на якісно новий рівень і стан існування;

3) криза є порушенням рівноваги.

Отже «європейська міграційна криза» – це негативне соціальне явище на теренах європейського простору, яке зумовлено як зовнішніми, так і внутрішніми факторами та політичними і економічними чинниками, що приводить до відхилення від рівноважного стану (збільшення кількості мігрантів), яке досягло крайньої точки і потребує негайного нового і якісного реагування (розподілу квот). Дослідивши дану тезу, приходимо до висновку, що проблемі, яка постала сьогодні перед ЄС притаманні всі ознаки кризового явища, оскільки воно призводить до виникнення потенційно негативних результатів. Останнім часом уряди європейських країн застосовують все більше дискримінаційних обмежень щодо окремих груп людей, які активно беруть участь у вуличних протестах, заворушеннях та терористичних актах [Луцишина, 2015].

«Європейська міграційна криза» – це комплексна проблема, формування якої включає в себе декілька важливих компонентів, що характеризують міграційну кризу, а саме:

- незаконний перетин кордону;
- контрабанда;
- ксенофобія;
- значна тривалість міграційних проблем;
- фінансова сторона проблеми;
- доступ до якісного харчування;
- відсутність оплачуваної роботи;
- можливість отримати будь-яку освіту;
- відсутність належного правового регулювання;
- відсутність цілісної узгодженої стратегії протидії нелегальній міграції [Костенко, 2015, с. 106].

Протягом останніх років Європейським Союзом було здійснено комплекс заходів для розв'язання європейської міграційної кризи та проблем біженців [Varga, 2015, p. 37].

Одним з головних принципів і найважливішим здобутків процесів європейської інтеграції та функціонування європейського співтовариства була, є і залишається свобода переміщення громадянина. Так стаття 3 Договору про Європейський Союз передбачає створення «простору свободи, безпеки і справедливості без внутрішніх кордонів, в якому забезпечується свобода пересування людей поряд з відповідними заходами по контролю за зовнішніми кордонами, наданням притулку, імміграцією, а також запобіганню й боротьбі зі злочинністю» [Договір про Європейський Союз, 1992].

Сучасні європейські держави переживають чергову хвилю міграції, яка несе за собою зміну демографічної ситуації в країнах ЄС, а також проблему інтеграції мігрантів у відповідні сус-

пільства. Сьогодні країни Європи зіткнулися з величезним припливом мігрантів з охоплених конфліктами країн Близького Сходу, Африки та Азії. Навіть у державах, які в 1990-х рр. демонстрували високий рівень культурної толерантності та терпимості, у 2000-х рр. виникають конфлікти культурної та національної невідповідності. Так для врегулювання міграційних потоків, що мали місце у 1990-х роках в ЄС, країни-учасниці запровадили Дублінські Угоди. Але, як показав час, вони і тепер залишаються політичним компромісом країн-членів ЄС, а не інструментом який дає можливість урівноважити розподіл величезної кількості мігрантів [Солодько, 2015].

Лавинне наростання міграційних потоків з неблагополучних країн «третього світу» у високо розвинуті держави зумовлювалося не лише економічними чинниками, але й політичною нестабільністю в світі й воєнними конфліктами із застосуванням зброї масового знищення. Безперечно, що глобалізація розчиняє національно-культурні особливості сучасних європейських держав, стримує національне будівництво. Практика показує, що сучасні глобалізаційні процеси загострюють міжнародні відносини, а також посилюють страх перед іммігрантами, в багатьох європейських країнах активізувались процеси протистояння титульної нації та груп іммігрантів, відбувається відновлення національної ідентичності та національної солідарності окремих етнічних груп.

Сьогодні лідируючі позиції за кількістю мігрантів у світі займає Європа, близько 60 млн. осіб [International Migration Report, 2013]. Події на Близькому Сході, зокрема, війна в Сирії значно загострили ситуацію з біженцями в Європі, зокрема, окремі аналітики порівнюють ситуацію що склалась із періодом Другої світової війни. Серед причин нинішньої міграційної кризи експерти часто називають збройні конфлікти, низький рівень життя в окремих державах, а також неефективну політику ЄС у цій сфері. Сьогодні для врегулювання міграційної кризи важливим є співробітництво між державами-членами ЄС у сфері міграції, співпраця на міжурядовому рівні, зокрема, були створені міжурядові групи, наприклад, Група національних координаторів з питань вільного пересування людей, Спеціальна група з імміграції, Група Треві тощо.

Сучасна міграційна європейська політика керується кількома європейськими угодами та конвенціями, які були прийняті за останні два десятиріччя. Це Шенгенські угоди 1985 та 1990 років, Дублінська Конвенція 1990 р., Маастрихтський договір 1992 р. та Амстердамський договір 1997 р. [Малиновська, 2014, с. 15].

Традиційно, зменшення населення певної країни внаслідок масової нелегальної еміграції вказує на сукупність несприятливих і небезпечних умов для життя громадян всередині їхньої країни, що унеможливує підтримання і задоволення найнеобхідніших життєвих потреб, тому спричинює збільшення кількості нелегальних мігрантів у країні з високими життєвими стандартами й зумовлює посилення міграційних процесів загалом у світовому

господарстві. Враховуючи багатогранність, складність і неоднозначність наслідків міжнародної трудової міграції, виникає необхідність розробки системи превентивних заходів країнам, яким найбільше загрожує притік нелегальних мігрантів, а також вимагає від них конкретних заходів щодо регулювання міграційних потоків [Звіт Агентства ООН, 2018].

В багатьох країнах «третього світу» на фоні збройних конфліктів відзначається також глибока економічна криза, що супроводжується низьким рівнем ВВП, відсталою матеріально-технічною базою у промисловому секторі і екстенсивним сільським господарством, низьким рівнем заробітної плати, високим безробіттям й вимушеною неповною зайнятістю, поширенням бідності та значним рівнем майнового розшарування населення. Звісно, більшість показників соціально-економічного розвитку таких неблагополучних країн знаходяться далеко від європейських стандартів, що спонукає громадян до нелегальної міграції навіть ціною власного життя [Кількість біженців у світі, 2016].

На сучасному етапі потоки нелегальної міграції до ЄС зросли, особливо морськими шляхами, що є великою проблемою для об'єднаної Європи. Протягом 2015 – 2016 рр. Міжнародна організація з міграції повідомила, що в ЄС прибуло до 1 млн. чол. мігрантів [Mediterranean Update, 2016]. За словами Єврокомісара з внутрішніх справ та проблем міграції Д. Аврамопулоса «нам доводиться мати справу з однією з найважчих криз – кризою біженців, коли тисячі людей намагаються одночасно потрапити до Європи [Pop, 2015].

Міграційну політику ЄС сьогодні здійснюють такі політичні наднаціональні інститути як Європейська Рада; Європейська комісія, яка розробляє законодавчі пропозиції; Рада Європейського Союзу, до якої входять міністри внутрішніх справ країн (Рада Міністрів); Європейський парламент, який наділений повноваженнями приймати рішення щодо політики у справах біженців. Також особливу роль у врегулюванні міграційної кризи в сучасних умовах відіграють неурядові організації. Проте сьогодні однією з ключових проблем залишається питання узгодженості між діяльністю різних політичних інститутів ЄС та налагодження постійних комунікацій та консультацій у міграційній сфері між неурядовими організаціями та урядами країн ЄС [Солодько, 2015].

Сьогодні Європейська рада активно працює над підготовкою нових рішень, які дозволять посилити захист зовнішніх кордонів ЄС, адже за останній час до кордонів ЄС прибули понад 500 тисяч мігрантів. Зокрема, особливий наголос робиться на співпраці з Туреччиною у питанні розробки спільного плану дій щодо призупинення потоків біженців з території цієї країни. Також у питанні посилення захисту зовнішніх кордонів ЄС Європейський рада працює над поступовим встановленням інтегрованої системи управління і контролю над цими кордонами. Це передбачає розширення мандата агентства ЄС з контролю за зовнішніми кордонами, включаючи діяльність груп швидкого реагування за умов

порушення кордону. Особливий наголос робиться на узгодженні механізму забезпечення повернення нелегальних мігрантів до країн свого походження, а також створення та облаштування місць прийому біженців, здійснення їх ідентифікації та реєстрації.

Основними країнами-реципієнтами для біженців в ЄС стали високо розвинуті країни: Німеччина, Франція, Італія, Швеція, в яких було зареєстровано 91% від усіх заявок [Statistics on enforcement, 2018].

Одним із варіантів врегулювання проблеми з мігрантами є запропоновані Єврокомісією квоти щодо прийняття мігрантів країнами ЄС пропорційною їх населення, економіки, рівня життя. Зокрема, найбільшу кількість мігрантів повинні прийняти Німеччина і Франція, а також мають долучитись країни Східної Європи та Балтії. Найбільш категорично проти біженців висловлюються уряди Угорщини, Чехії та Словаччини, які сьогодні розробляють програми захисту від напливу нелегальних мігрантів. Відкритим залишається питання нових принципів інтеграції іммігрантів, механізми інституалізації мігрантів, діяльність їх національних та мережевих організацій [Migration and home affairs, 2013].

Провідну роль у прихистку мігрантів відіграють Німеччина та Франція, хоча обидві країни демонструють різне ставлення до проблем мігрантів загалом. До недавнього часу імміграційна політика Французької республіки полягала в інтеграції нових громадян у французьке суспільство на основі їх політичної рівності і орієнтувалась на розвиток культурної та етнічності єдності. Натомість події 2016 р. у Франції показали, що модель інтеграції мігрантів у французьке суспільство себе вичерпала і тому було прийнято закон «Про рівні можливості», який передбачав створення Національного агентства зі соціальної консолідації, яке займається питаннями інтеграції іммігрантів у французьке суспільство. Важливим є і те, що з недавнього часу мусульманські організації на території Франції отримують фінансування із французького бюджету та від громадських організацій, а не від спонсорів з Саудівської Аравії. У Франції Закон про імміграцію був прийнятий 2006 р., зокрема, було запроваджено термін «вибіркова імміграція», що ускладнило процедуру легалізації нелегальних мігрантів. Регулювання державою міграційних потоків до Франції спирається на те, що переваги надаються тим мігрантам, послуги яких потребує країна. Також Франція визнала, що вона є поліетнічною країною, однак з напруженими міжнаціональними відносинами є такі регіони як Бретань, Корсика, Ельзас, Каталонія, Бургундія, країна Басків тощо [International Migration Report, 2013].

Порівняно із Францією, Німеччина проводить більш ліберальну політику із мігрантами, тут ефективною є соціальна інтеграція, краще налагоджений міжетнічний діалог, головний наголос робиться на культурну рівність між різними народами. Важливим є і те, що в Німеччині більш ефективна система шкіл та курсів, які навчають мігрантів мови та культури країни проживання. Також складною залишається проблема мігрантів для

сучасної Італії, де більшою мірою розвиваються не стільки міжетнічні конфлікти, скільки міжкультурні. Внутрішньополітичне та економічне протистояння Півночі та Півдня Італії триває уже довгий час [Гібернау, 2012, с. 105].

Практика показує, що за умови успішного економічного розвитку, держави часто сприймають мігрантів як корисні, а іноді і необхідні елементи суспільно-економічного розвитку. Проте за умови економічного спаду, ставлення до мігрантів негативне, і найбільшою мірою це стосується некваліфікованих робітників. Групи іммігрантів однакового походження і культури часто утворюють суспільстві етнічні громади, які не завжди готові інтегруватись в інші національні суспільства. Значним є вплив міграції і на національну ідентичність, зокрема, необхідно враховувати такі чинники як кількість мігрантів, яку приймає та чи інша країна, тривалість імміграції, етнічна ідентичність іммігрантів, соціально-економічне становище іммігрантів у суспільствах перебування, ставлення до імміграції, готовність іммігрантів інтегруватись у культуру, мову та цінності країни перебування [Міграційна політика ЄС, 2018].

Враховуючи зазначене, країни Євросоюзу вдалились до заходів щодо відновлення прикордонного контролю (8 країн-членів ЄС), що не дозволяє повністю зупинити потік мігрантів, але забезпечить їх суворий облік і контроль, а це значно полегшить управління міграційним потоком та розподілом біженців для легального їх притулку в різних європейських країнах. Адже, брак належної реєстрації і обліку біженців та не проведення дактилоскопії (зняття відбитків пальців) ускладнює процес надання медичної і соціальної допомоги нелегалам [Солодько, 2015].

Також поширеною формою інтеграції мігрантів є асиміляція, коли іммігранти зрікаються свої мови, культури і замінюють їх мовою та культурою країни-господаря. Це модель зумовлює односторонній процес адаптації, який має полегшувати держава. Також виділяють таку модель інтеграції як полікультурність, коли іммігрантам надають рівні права в усіх сферах суспільного розвитку, національним меншинам забезпечують рівноправність. Зокрема, В. Кимлічка розглядає полікультурність як важливий чинник інтеграції іммігрантів. Важливими рушіями інтеграції він називає освіту, професійне навчання, працевлаштування, охорону здоров'я, які є могутніми рушіями інтеграції [Кимлічка, 2001, с. 64].

Результатом процесів етнічної та національної дискримінації, асиміляції є виникнення етнічних маргіналів. Поступова втрата етнічних коренів, культурних традицій, мови призводить і до втрати національної ідентичності. Зокрема, у ситуації етнічних маргіналів можуть потрапляти діти з етнічно змішаних сімей, національні меншини. Етнічні маргінали можуть проявляти на рівні «розірваності» між культурами, етносами, мовами; усвідомлення себе космополітом; самоідентифікації з двома– трьома етносами. До етнічних маргіналів належать вихідці з національно змішаних родин, які

сприймають дві традиції, дві мови, а тому мають обирати якусь з них або синтезувати щось своєрідне. Перебування у чужому середовищі будь-якої родини протягом кількох поколінь може призвести до подвійної етнічної самосвідомості її членів. В іншому разі етномаргінальний статус набувається зі зміною життєвої ситуації внаслідок міграції, трансформації політичних, культурних, соціальних умов життя людини. Зазвичай такі процеси супроводжуються зміною особистісних орієнтацій в етнокультурній сфері та певною трансформацією свідомості. Маргінальні тенденції активно поглиблюються у зв'язку з активізацією міграційних процесів.

Проблема із нелегальними мігрантами та біженцями загострює внутрішньополітичну конфліктність, зокрема, активізуються націоналістичні організації, які заявляють про те, що Європа і так вже втратила більшу частину своїх національних традицій і нинішня ситуація призведе до ще більшого розмивання ідентичності європейських націй. Недосконала політика інтеграції емігрантського населення у європейське суспільство призводить до загострення взаємин між корінним населенням європейських держав та іммігрантами, зростання анти-іммігрантських настроїв та масових протестів європейців проти міграційної політики національних урядів [Глобальна проблема біженців, 2015].

Останнім часом національні уряди окремих європейських держав застосовують все більше дискримінаційних обмежень щодо окремих груп мусульманського населення. Політична активність європейських мусульман значно активізувалась, зокрема, вони є членами Європейського парламенту, представлені в національних та місцевих радах. У ряді європейських держав, зокрема, у Франції, ФРН, Великобританії, Нідерландах та Бельгії рівень участі мусульманського населення в політичному процесі неухильно зростає. Сучасні європейські мусульмани традиційно відстоюють свої інтереси за допомогою регіональних етнічних чи ісламських громадських рухів та асоціацій, а також існуючих європейських загальнонаціональних або регіональних політичних партій. Серед відомих ісламських партій в Європі варто виділити: в Іспанії «Партія відродження та об'єднання», в Нідерландах «Партія ісламських демократів», у Бельгії партія «Іслам», у ФРН «Альянс за мир та справедливість», у Франції «Союз мусульманських французьких демократів», у Швеції мусульманська партія «Політичний Ісламський союз» тощо [Малиновська, 2014, с. 24].

Як наголошують дослідники, із зростанням кількості мігрантів з країн Близького Сходу, вплив ісламських політичних партій на політичне життя європейських країн буде зростати, більшою мірою на регіональному та місцевому рівнях. Радикальна мусульманська молодь і надалі активно братиме участь у вуличних протестах, а зростання анти ісламських настроїв у європейському суспільстві посилить популярність ультраправих та націоналістичних партій в європейських країнах [Нелегальна міграція, 2018].

Зростання антиісламських настроїв у європейському суспільстві посилює популярність ультра-

правих та націоналістичних партій в європейських країнах, зокрема, зростає представництво таких сил на місцевому та національному рівнях як «СІРІЗА» (Греція), французький «Національний фронт» представлений у Європейському парламенті. Вибори до Європарламенту у 2018 р. підтвердили популярність радикально-націоналістичних та сепаратистських партій, які загалом набрали близько 18 % голосів [Малиновська, 2014, с. 31].

Чого очікувати Україні внаслідок посилення міграційних потоків в Європу? На відміну від інших пострадянських країн, в ній панує демократія. Країна лишається на проєвропейському курсі, який був встановлений революцією на Майдані у 2013 – 2014 роках, попри агресію Росії й анексію Криму. Українці користуються свободою, посиленою візовою лібералізацією з ЄС. Тисячі людей скористалися своїм правом вільно подорожувати Європою за останні п'ять років.

Проте, в європейських країнах продовжує розгортатися міграційна криза, під час якої країни з європейської периферії втрачають добре освічене населення. Україна втрачає добре освічену молодь. Україна пережила важкі роки й для багатьох назад шляху немає – студенти й бізнесмени ідуть. Це катастрофа у вимірі демографії. Країна втрачає тих людей, які могли б її змінити. Наприклад, українці в Польщі грають таку ж роль, як румуни в Іспанії, поляки у Великій Британії чи литовці у Німеччині. Вільне пересування, дешеві авіаперельоти, поширення англійської мови й інтернаціоналізація університетів – все це полегшує для європейців рішення про переїзд. Тенденція свідчить, що такий вибір все частіше роблять молоді й добре освічені люди. Вони за визначенням мобільні й через це можуть повною мірою скористатися усіма перевагами європейської інтеграції. Молодь їде зі східної й південної периферії Європи до ядра. Брюссель став головним прикладом. У столицю ЄС з'їжджаються всі, кому не байдужа доля союзу. Але політики, принаймні, повертаються у свої країни, щоб працювати з виборцями, чого не відбувається з іншими мігрантами. Наслідки останніх хвиль еміграції стануть відчутними не найближчим часом [Україна втрачає, 2018].

Україна, яка має один із найдовших сухопутних кордонів із східноєвропейськими країнами, цілком прогнозовано для себе може опинитися у ролі Греції, Угорщини або Сербії, як транзитна країна на шляху мігрантів до країн Європейського союзу. Перекриття каналів нелегальної міграції через Середземне море може призвести до їх зміщення до інших країн, пошук злочинцями та потенційними мігрантами альтернативних маршрутів, у т. ч. і таких, що проходять через територію України. Так, упродовж 2017–2018 років спостерігалось посилення використання басейну Чорного моря для доставки нелегальних мігрантів у ЄС. Ймовірним є посилення транзиту таких мігрантів через територію РФ, де він здійснюється під контролем російських спецслужб у рамках загальної політики, націленої на стимуляцію міграційної кризи в Євросоюзі. Також можливим є збільшення нелегальної міграції через Україну.

Наприкінці 2017 року вже було зафіксовано суттєве зростання міграційних потоків через Україну до країн ЄС, яке надалі може посилюватися [Потік нелегальної міграції, 2017].

Несуттєві масштаби «близькосхідної» міграції в Україну обумовлені незручним географічним розташуванням (в якості транзитної країни) відносно основних міграційних шляхів в ЄС та непривабливістю з економічних і безпекових чинників (в якості приймаючої країни). Разом з тим, в найближчі місяці, за оцінками експертів, можливе зростання кількості мігрантів, що намагатимуться потрапити до України з Туреччини через чорноморські порти. Також досить високим є ризик, що велика кількість мігрантів (транзитом через країни Центральної Азії, Південний Кавказ та Росію) можуть бути спрямовані на сухопутну ділянку російсько-українського кордону [Глобальна проблема біженців, 2015].

У цілому, за оцінками експертів, збережуться масштаби «міграційної навали» на європейські кордони у наступному році, але вони не матимуть вирішального негативного впливу на перспективи єдності Європейського союзу. Разом з тим, зважаючи на шалені прибутки організаторів контрабанди людьми, що отримують тисячі доларів за кожного «пасажира», а також геополітичні вигоди для урядів деяких країн — так званих «спонсорів» нелегальної міграції (в першу чергу Сирії, Туреччини та Росії), для мігрантів будуть знайдені та впроваджені нові маршрути і способи доставки. Водночас спеціальні служби окремих країн використовуватимуть деструктивний потенціал нелегальної міграції для отримання впливу та розхитування внутрішнь-ополітичної стабільності окремих європейських країн шляхом створення нових зон напруженості, поширення фобій та антимігрантських настроїв, нарощування критичної маси радикальних (ісламістських) сил тощо. За таких обставин, в умовах триваючої агресії Росії проти України, а також через нестабільні російсько-турецькі відносини, Україні вкрай важливо звернути посилену увагу на сухопутну ділянку російсько-українського кордону та на високий ризик потенційного зростання міграційних потоків до України з Туреччини через чорноморські порти [Криза з мігрантами, 2015]. Таким чином, потрібно продовжувати протидіяти протиправній діяльності у сфері незаконної міграції як формі організованої злочинності. Сьогодні в нашій країні суттєву загрозу становить втягування українських громадян у незаконні операції за кордоном, у т. ч. у сфері переміщення нелегальних мігрантів.

Висновки. Отже, практика показує, що врегулювання міграційної кризи в країнах ЄС повинно відбуватись комплексно, міграційна політика європейських держав має враховувати усі важливі суспільно-політичні, культурні та етнічні цінності, оскільки неврегульованість даної проблеми призводить до загострення міжетнічних та соціальних проблем.

Необхідно виходити з того, що інтеграція мігрантів повинна відбуватись поступово, приймаюча країна повинна допомагати мігрантам, біженцям у вивченні мови і культури, відкривати доступ до ринків праці, надавати можливість користуватися системами освіти і охорони здоров'я, захищати від дискримінації.

З іншої сторони, іммігранти повинні мати бажання інтегруватися в нове суспільство, поважати його традиції і культуру. Соціокультурні зміни, що породжуються імміграцією, етнічними і релігійними конфліктами, трансформаційними процесами, змушують суспільство шукати найприйнятніші варіанти національної співпраці.

Перспективними є подальші дослідження впливу мігрантів на національну ідентичність країн ЄС, адже сьогодні спостерігаємо зростання масштабів міграції, змінився її характер, сформувалися нові види, міграція перетворилася в гостро конфліктне явище. І питання про те, яким буде процес включення культур іммігрантів із Сирії та інших країн Близького Сходу у європейський культурний простір залишається відкритим.

Для вирішення проблеми нелегальної міграції в країнах ЄС слід вжити ряд заходів, спрямованих на: фінансування пошукових та рятувальних місій, виділення коштів та засобів для боротьби з перевізниками мігрантів, розширення мережі центрів прийому біженців для тимчасової їх дислокації й надання допомоги, спрощення легальних можливостей міграції в ЄС, перегляд і розподіл квот між країнами щодо розселення біженців під егідою ООН.

Потрібно відзначити, що також можна виділити такі першочергові заходи, спрямовані на запобігання втягуванню організованими злочинними угрупованнями громадян нашої країни до протиправних механізмів із нелегальної міграції, а саме ініціювання спільних із компетентними відомствами ЄС заходів, націлених на попередження використання території України для незаконного переміщення нелегальних мігрантів транзитом до країн Євросоюзу, а також залучення представниками кримінальних структур працівників певних служб із числа українських громадян до незаконних операцій за кордоном, у т. ч. у сфері нелегальної міграції. Також доцільним є спрямування уваги правоохоронних органів України на вжиття узгоджених заходів із виявлення та перевірки компаній, можливо причетних до вербування працівників із числа українських громадян для незаконних операцій за кордоном, у т. ч. у сфері нелегальної міграції.

У процесі дослідження стає зрозумілим, що врегулювання європейської міграційної кризи та проблем біженців повинно відбуватися комплексно. Міграційна політика як провідних європейських держав, так і нових країн-членів ЄС має враховувати всі можливі суспільно-політичні, національні, культурні, релігійні та етнічні цінності, оскільки їхнє ігнорування призводить до загострення міжнародних та міждержавних конфліктів.

Список використаних джерел

Boswell, C., 2005. Migration in Europe, *Global Commission on International Migration*, vol. 9, p. 1–28.

- International Migration Report 2013, UN Department of Economic and Social Affairs. Population Division [Online]. Доступно: <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications> (дата звернення: 03.11.2019).
- Mediterranean Update: Ship wrecks off Libya, Greece, Missing Migrants Project. [Online]. Доступно: <https://www.iom.int/news/mediterranean-update-shipwrecks-libya-greece>. (дата звернення: 03.11.2019).
- Migration and home affairs. Eurostat. [Online]. Доступно: http://www.appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do/pdf/migration/migrationreport2013/Full_Document_final.pdf (дата звернення: 03.11.2019).
- Pop, V., 2015. EU Plans Special Summit on Sunday to Discuss Migration Crisis, *Wall Street Journal*, №10. [Online]. Доступно: <http://www.wsj.com/articles/eu-plans-special-summit-on-sunday-to-discuss-migration-crisis-1445419506> (дата звернення: 03.11.2019).
- Statistics on enforcement of immigration legislation. Офіційний сайт Євростату. [Online]. Доступно: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_on_enforcement_of_immigration_legislation (дата звернення: 03.11.2019).
- Varga, E., 2015. Refugee problem in Europe – Case Studies, *Eurasian Journal of Social Sciences*, №4, p. 37–45. [Online]. Доступно: <https://eurasianpublications.com/Eurasian-Journal-of-Social-Sciences/Vol.3.-No4.-2015-4.pdf> (дата звернення: 03.11.2019).
- Большой энциклопедический словарь, 1991. В 2 т. / гл. ред. А. Прохоров, Москва: Сов. Энциклопедия, 1991, т. 1, 863 с.
- Вейсбротт, Д., 2003. Нормы обязательств транснациональных корпораций и других бизнес-предприятий, отстаивающие права человека, *Amer. J. of Intern. Law*, N. Y., vol. 97, p. 901–914.
- Гібернау, М., 2012. *Ідентичність націй*, Київ: Темпора, 304 с.
- Глобальна проблема біженців. ЄС і Туреччина вже домовились. [Online]. Доступно: <http://www.ukrop-ua.net/userpublications/16350-globalna-problema-bizhencev-yes-turechchina-vzhe-domovilisya-a-scho-dal.html> (дата звернення: 03.11.2019).
- Договір про Європейський Союз. [Online]. Доступно: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 03.11.2019).
- Договір про заснування Європейської Спільноти (Маастрихт, 7 лютого 1992 року). [Online]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (дата звернення: 03.11.2019).
- Договор о реализации Шенгенского соглашения между Правительствами стран Экономического Союза Бенилюкс, Федеративной Республикой Германия и Французской Республикой от 14 июня 1985 года о постепенном упразднении пограничного контроля на общих границах с 19 июня 1990 года (Шенген, 19 июня 1990 года). [Online]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_005 (дата звернення: 03.11.2019).
- Звіт Агентства ООН у справах біженців. [Online]. Доступно: <http://www.unhcr.org/56701b969.html> (дата звернення: 03.11.2019).
- Кимлічка, В., 2001. *Лібералізм і права меншин*, Харків: Центр освітніх ініціатив, 176 с.
- Кількість біженців у світі досягла рекордної позначки, *Тиждень.ua*. – 2016. [Online]. Доступно: <http://tyzhden.ua/News/167847> (дата звернення: 03.11.2019).
- Конвенция, определяющая государство, ответственное за рассмотрение заявлений о предоставлении убежища, поданных в одном из государств-членов Европейских Сообществ (Дублинская конвенция від 15.06.1990). [Online]. Доступно: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_310 (дата звернення: 03.11.2019).
- Костенко, В., 2015. Актуальні проблеми міграційної політики та підходи до їх вирішення на прикладі Європейського Союзу, *Актуальні проблеми політики*, вип. 54, с. 106–114.
- Криза з мігрантами: ЄС зібрався на саміт, *BBC Ukrainian*. [Online]. Доступно: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/09/150923_migrants_r1 (дата звернення: 03.11.2019).
- Луцишина, Г. Міграційна криза в ЄС: проблеми безпеки зовнішніх кордонів та загострення міжетнічних. [Online]. Доступно: file:///C:/Users/U/Downloads/hv_2015_1_2_9.pdf (дата звернення: 03.11.2019).
- Малиновська, О., 2014. *Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України*, Київ: НІСД, 48 с.
- Міграційна політика ЄС: основні невирішені питання, *Deutsche Welle*. [Online]. Доступно: <http://www.dw.com/uk/міграційна-політика-єс-основні-невирішені-питання/a-18677044> (дата звернення: 03.11.2019).
- Нелегальна міграція: Реалії ЄС у галузі трудових відносин. [Online]. Доступно: <http://www.europeans.org.ua/migracia.html> (дата звернення: 03.11.2019).
- Потік нелегальної міграції на Закарпатті збільшився на 80%: у регіоні посилюють охорону кордону, – Держприкордонслужба, *Радіо «Свобода»*, 14.11.2017. [Online]. Доступно: <https://www.radiosvoboda.org/a/28696778.html> (дата звернення: 03.11.2019).
- Солодько, А. Глухий кут європейської міграційної політики, *Ліга*. [Online]. Доступно: <http://blog.liga.net/user/asolodko/article/17964.aspx> (дата звернення: 03.11.2019).
- Солодько, А. Фітисова, А. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики, *CEDOS*. [Online]. Доступно: <https://www.cedos.org.ua/uk/migration/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky> (дата звернення: 03.11.2019).
- Угода між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб. Угода № 994/851 від 15.01.2008. [Online]. Доступно: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/justice/readmission> (дата звернення: 03.11.2019).
- Україна втрачає освічених людей, які могли її змінити, 2019. *The Economist*, 10 квітня. [Online]. Доступно: <https://www.unian.ua/world/10511604-the-economist-ukrajina-vtrachaye-osvichenih-lyudey-yaki-mogli-jiji-zminiti.html> (дата звернення: 03.11.2019).

References

- Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar' [Large Encyclopedic Dictionary], 1991. v 2 t. / gl. red. A. Prohorov, Moskva: Sov. Jenciklopedija, 1991, t. 1, 863 s. (in Russian).
- Boswell, C., 2005. Migration in Europe, *Global Commission on International Migration*, vol. 9, p. 1–28. (in English).
- Dohovir pro Yevropejskiy Soiuz [Treaty on European Union]. Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (date of treatment: 04.11.2019). (in Ukrainian).

Dohovir pro zasnuvannia Yevropeiskoi Spilnoty (Maastrykht, 7 liutoho 1992 roku) [Treaty establishing the European Community (Maastricht, 7 February 1992)]. Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (date of treatment: 11.11.2019). (in Ukrainian).

Dohovor o realizatsyyi Shenhenskoho sohlasheniya mezhdru Pravytelstvamy stran Ekonomicheskoho Soiuzu Benylyuks, Federativnoi Respublykoi Hermaniya y Frantsuzskoi Respublykoi ot 14 yunia 1985 hoda o postepenno uprazhneny pohranychnoho kontrolia na obshchyykh hranytsakh s 19 yunia 1990 hoda (Shenhen, 19 yunia 1990 hoda) [Agreement on the implementation of the Schengen Agreement between the Governments of the countries of the Economic Union of Benelux, the Federal Republic of Germany and the French Republic of June 14, 1985 on the gradual abolition of border controls at common borders from June 19, 1990 (Schengen, June 19, 1990)]. Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_005 (date of treatment: 11.11.2019). (in Russian).

Hibernau, M., 2012. *Identychnist natsii* [Identity of nations], Kiev: Tempora, 304 s. (in Ukrainian).

Hlobalna problema bizhentsiv. YeS i Turechchyna vzhe domovylys [The global refugee problem. The EU and Turkey have already agreed]. Rezhym dostupu: <http://www.ukrop-ua.net/userpublications/16350-globalna-problema-bizhencev-yes-turechchina-vzhe-domovylisa-a-scho-dal.html> (date of treatment: 03.11.2019). (in Ukrainian).

International Migration Report 2013, UN Department of Economic and Social Affairs. Population Division Rezhym dostupu: <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/> (date of treatment: 03.11.2019). (in English).

Kilkist bizhentsiv u sviti dosiahla rekordnoi poznachky [The number of refugees in the world has reached a record high], *Tyzhden.ua.* – 2016. Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/167847> (date of treatment: 04.11.2019). (in Ukrainian).

Konventsiya, opredeliaiushchaia hosudarstvo, otvetstvennoe za rassmotrenye zaiavlenyi o predostavleny ubezhyscha, podannykh v odnom yz hosudarstv-chlenov Evropeyskykh Soobshchestv (Dublynskaia konventsiya vid 15.06.1990) [Convention defining the state responsible for examining asylum applications filed in one of the member states of the European Communities (Dublin Convention dated June 15, 1990)]. Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_310 (date of treatment: 11.11.2019). (in Russian).

Kostenko, V., 2015. Aktualni problemy mihratsiinoi polityky ta pidkhody do yikh vyrishennia na prykladi Yevropeiskoho Soiuzu [Current problems of migration policy and approaches to solving them on the example of the European Union], *Aktualni problemy polityky*, vp. 54, s. 106–114. (in Ukrainian).

Kryza z mihrantamy: YeS zibravsia na samit [Migrant crisis: EU meets for summit], *BBC Ukrainian*. Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/09/150923_migrants_rl (date of treatment: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Kymlichka, V., 2001. *Liberalizm i prava menshyn* [Liberalism and minority rights], Kharkiv: Tsentr osvitykh initsiatyv, 176 s. (in Ukrainian).

Lutsyshyna, H. Mihratsiina kryza v YeS: problemy bezpeky zovnishnikh kordoniv ta zahostrennia mizhetchnikh [Migration crisis in the EU: problems of external border security and exacerbation of interethnic ones]. Rezhym dostupu: file:///C:/Users/U/Downloads/hv_2015_1_2_9.pdf (date of treatment: 04.11.2019). (in Ukrainian).

Malynovska, O., 2014. Mihratsiina polityka Yevropeiskoho Soiuzu: vyklyky ta uroky dlia Ukrainy [European Union migration policy: challenges and lessons for Ukraine], Kiev: NISD, 48 s. (in Ukrainian).

Mediterranean Update: Ship wrecks off Libya, Greece, Missing Migrants Project Rezhym dostupu: <https://www.iom.int/news/mediterranean-update-shipwrecks-libya-greece>. (date of treatment: 03.11.2019). (in English).

Migration and home affairs. Eurostat. [Online]. Доступно: http://www.appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do/pdf/migration/migrationreport2013/Full_Document_final.pdf (date of treatment: 03.11.2019). (in English).

Mihratsiina polityka YeS: osnovni nevrisheni pytannia [EU migration policy: major outstanding issues], *Deutsche Welle*. Rezhym dostupu: <http://www.dw.com/uk/mihratsiina-polityka-yes-osnovni-nevrisheni-pytannia/a-18677044> (date of treatment: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Nelehalna mihratsiia: Realii YeS u haluzi trudovykh vidnosyn [Illegal migration: EU realities in the field of labor relations]. Rezhym dostupu: <http://www.europeans.org.ua/migracia.html> (date of treatment: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Pop, V., 2015. EU Plans Special Summit on Sunday to Discuss Migration Crisis, *Wall Street Journal*, №10. Rezhym dostupu: <http://www.wsj.com/articles/eu-plans-special-summit-on-sunday-to-discuss-migration-crisis-1445419506> (date of treatment: 03.11.2019). (in English).

Potik nelehalnoi mihratsii na Zakarpatti zbilshyvsia na 80%: u rehioni posyliuiut okhoronu kordonu [The flow of illegal migration in Transcarpathia increased by 80%: border security is increasing in the region], – Derzhprykordonsluzhba, *Radio «Svoboda»*, 14.11.2017. Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/28696778.html> (date of treatment: 04.11.2019). (in Ukrainian).

Solodko, A. Hlukhyi kut yevropeiskoi mihratsiinoi polityky [The blind spot on European migration policy], *Liha*. Rezhym dostupu: <http://blog.liga.net/user/asolodko/article/17964.aspx> (date of treatment: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Solodko, A., Fitisova A. Mihratsiina kryza v YeS: statystyka ta analiz polityky [EU migration crisis: statistics and policy analysis], *CEDOS*. Rezhym dostupu: <https://www.cedos.org.ua/uk/migration/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky> (date of treatment: 03.11.2019). (in Ukrainian).

Statistics on enforcement of immigration legislation. Офіційний сайт Євростату. Rezhym dostupu: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_on_enforcement_of_immigration_legislation (date of treatment: 03.11.2019). (in English).

Uhoda mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym Spivtovarystvom pro readmisiu osib. Uhoda № 994/851 vid 15.01.2008 [Agreement between Ukraine and the European Community on the readmission of persons]. Rezhym dostupu: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/justice/readmission> (date of treatment: 11.11.2019). (in Ukrainian).

Ukraina vtrachaie osvichenykh liudei, yaki mohly yii zminyty [Ukraine is losing certified people who could change it], 2019, *The Economist*, 10 kvitnia. Rezhym dostupu: <https://www.unian.ua/world/10511604-the-economist-ukrajina-vtrachaye-osvichenih-liudey-yaki-mogli-jiji-zmyniti.html> (date of treatment: 04.11.2019). (in Ukrainian).

Varga, E., 2015. Refugee problem in Europe – Case Studies, *Eurasian Journal of Social Sciences*, №4, p. 37–45. [Rezhym dostupu: <https://eurasianpublications.com/Eurasian-Journal-of-Social-Sciences/Vol.3.-No4.-2015-4.pdf> (date of treatment: 04.11.2019). (in English).

Vejsbrodt, D., 2003. Normy objazatel'stv transnacional'nyh korporacij i drugih biznes-predpriyatij, otstavaivajushhie prava cheloveka [Norms on the responsibilities of transnational corporations and other business enterprises with regard to human rights], *Amer. J. of Intern. Law, N. Y.*, vol. 97, r. 901–914.

Zvit Ahentstva OON u spravakh bizhentsiv [Report of the United Nations Agency for Refugees]. Rezhym dostupu: <http://www.unhcr.org/56701b969.html> (date of treatment: 04.11.2019). (in Ukrainian).

SUMMARY

DEVELOPMENT OF MIGRATION PROCESSES IN EUROPE AND UKRAINE

Vitalii Andreiko

Candidate of History, Docent; Docent of the Department
of International Studies and Public Communications
SHEE «Uzhhorod National University»

The problem of the current migration crisis in the EU countries, major threats to the security of the EU's external borders and aggravation of interethnic conflicts are considered. The paper analyses the current EU migration policy, reveals the main approaches to solving migration problems of Ukraine. The challenges of migrants' integration in European societies, the measures applied by some European countries in tackling illegal migration are highlighted, as well as the necessity of improving the EU countries' modern migration policy, the development of new conditions and principles for migrants' adaptation to be applied by Ukraine. In 2015 – 2019, the issue of migration, as never before, was put on the agenda of the media, international organizations and individual countries. Due to the sharp increase in the number of asylum seekers in the EU, this phenomenon has been called the «European migration crisis». The migration crisis that has spread around Europe over the past few years remains a burning issue on the agenda. In the course of solving the problems of illegal migration, the European countries were divided into two opposing camps. One of them includes the states that cannot withstand a burden of such a large number of refugees and take various measures to restrict the number of migrants. Another seeks to help migrants find their place in society, even though this entails significant economic and social costs and exacerbates the socio-economic situation within countries. Does the migration crisis today threaten the security of the Europeans and is it possible to find a solution to this problem by means of the European community's joint efforts? As refugees are currently looking for new ways of migration, the question remains whether Ukraine will stay sideways to this process. In this context, the issue of the migration policy crisis in the EU becomes even more acute. Over the next few decades, there will be observed a tendency of migrants' increased flows from the Middle East and Africa to Europe. In 2018, according to the preliminary data and expert estimates, there have been about 60 million migrants on the territory of the EU, 35 million of which are from the countries outside the EU. Among them there are almost 3 million asylum seekers and refugees. The EU countries, which do not perceive immigration as an urgent problem for their own residents, comprise the Baltic States, Spain and Portugal. At the same time, countries in the epicenter of the refugee crisis, in particular Germany, Italy, Hungary and Austria, consider migration policy to be one of their priority activities. Thus, attention should be paid to the migration policy of such an influential country as Germany, which, according to the European Parliament, provided international protection to more than 70% of those who arrived to Europe. To date, the Italian Minister of the Interior is taking measures to restrict the number of illegal migrants in the country. Hungary also acts as an irreconcilable opponent of receiving illegal migrants in their territories by adopting an amendment to their constitution prohibiting refugees' organized resettlement on the country's territory. Together with Hungary, the Czech Republic also denied its intention to promote deportation of migrants registered in other EU countries from the German territory. Apart from this, the migration crisis continues in France. Paris is currently refusing to give in to the pressure of other players in solving the problem of refugees, while the number of asylum seekers in France is steadily increasing. To date, the occupancy level of migrants' temporary detention centers has reached almost 100%, which is why France is pursuing a fairly rigorous policy regarding the reception of illegal migrants. There is also an expected increase in disparities among the European countries regarding the allocation of refugee admission quotas and the costs of eliminating the migration crisis. It is predicted that terrorist threats, dissatisfaction with the migration policies of their countries, and growing anti-immigrant sentiment among ordinary Europeans will lead to an increase in the role and influence of right-wing (ultra-right), nationalist (ultra-nationalist) parties (movements and unions) in the unions. This will result in serious changes both in the EU as a whole and in individual member countries. In the first place, the migration policies of the countries, traditionally considered open to migration, will become stricter. In addition, the deepening of the Schengen crisis should be expected, which will probably cause the renewal of the ongoing control over certain parts of the national borders. The European community needs common denominators and consensus to stop looking for situational solutions, but to develop a long-term strategy that will consist not only of strengthening the sea borders, the resettlement program and the implementation of integration mechanisms for those who have already arrived to Europe, but also in building and resource provision of such mechanisms.

Keywords: migration, migration crisis, European Union, migrants' integration, illegal migration, refugees, Ukraine.

ПРОБЛЕМА БІЖЕНЦІВ ТА НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАНТІВ У СВІТЛІ НОВІТНЬОЇ СТАТИСТИКИ

Лавер Олександр Георгійович

кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: oleksandr.laver@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57205291987
Researcher ID: G-1589-2019
<http://orcid.org/0000-0001-9493-4119>

Матяшовська Беата Олександрівна

старший викладач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: beata.matyashovska@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: G-1577-2019
<http://orcid.org/0000-0002-5944-9748>

Шумило Наталія Ярославівна

старший викладач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: natalia.shumilo@uzhnu.edu.ua
Researcher ID: G-1639-2019
<http://orcid.org/0000-0002-4463-8132>

У пропонованій публікації досліджується статистика чисельності біженців, внутрішньо-переміщених осіб (далі – ВПО) та шукачів притулку, а також розглядаються проблеми нелегальної міграції упродовж 2017 – 2019 рр. Статистика чисельності біженців, ВПО та шукачів притулку, а також проблеми нелегальної міграції (та міграційних процесів) упродовж 1900 – 2016 рр. розглядалися нами раніше. Дана стаття включає в себе наступні підрозділи: загальні дані, ситуація на Африканському континенті, біженці та мігранти у високорозвинених країнах, проблеми мігрантів – мусульман, мігранти із Східної Європи, основні групи біженців, спроби прориву біженцями та нелегалами державних кордонів. По кожному із вказаних підрозділів наводиться нова статистична інформація за 2017 – 2019 роки. Серед основних груп біженців розглядаються еритрейські, сирійські, афганські, венесуельські та палестинські біженці. Наводиться динаміка чисельності цих груп біженців за 2017 – 2019 рр., а також аналізується інформація про основні країни їхнього осідання. Показано, що основна кількість біженців від воєн та конфліктів осідає здебільшого в сусідніх країнах. Наводяться останні дані стосовно чисельності мігрантів, включаючи біженців та нелегальних мігрантів. В останньому підрозділі пропонованої публікації – спроби прориву біженцями та нелегалами державних кордонів високорозвинених країн, нами проаналізовані спроби прориву кордону США з боку Мексики так званими «караванами мігрантів», переважно з центрально-американських країн, спроби прориву зовнішніх кордонів Європейського Союзу на Балканах з боку біженців та мігрантів з Сирії, Іраку та Афганістану, а також спроби прориву кордону між Ізраїлем та Сектором Гази з боку палестинських біженців, які знаходяться у вигнанні на цій території понад 70 років. Вказані фактори суттєво впливають на безпеку та стабільність у вказаних регіонах, а тому повинні знаходитися в полі зору світової спільноти, яка у свою чергу повинна шукати шляхи їх мирного вирішення.

Ключові слова: біженці, внутрішньо-переміщені особи, шукачі притулку, основні групи біженців, спроби прориву державних кордонів, торгівля громадянством.

Постановка проблеми. У ХХІ столітті перед країнами світової спільноти на повний зріст постала триєдина проблема – проблема біженців, вимушено-переміщених осіб та нелегальної міграції, як наслідок довготривалих воєн і конфліктів, що ведуться в багатьох регіонах нашої планети, передусім на Африканському континенті та в країнах Близького і Середнього Сходу. Указана проблема, за часовий

проміжок 1900 – 2016 рр., була досліджена нами у монографії [Лавер, 2018], яка побачила світ у 2018 році, а тому її подальше вивчення через призму нових статистичних даних упродовж 2017 – 2019 рр., є задачею актуальною і цікавою.

Метою пропонованої публікації є вивчення й аналіз статистичних матеріалів, які стосуються проблеми біженців, ВПО та нелегальної міграції

упродовж 2017 – 2019 років, а також аналіз ризиків, пов'язаних з цими факторами.

Завдання, які поставили автори пропонованої публікації були наступними:

1. Дослідити загальну динаміку чисельності біженців, нелегальних мігрантів та шукачів притулку за вказаний період часу по різних регіонах нашої планети.

2. Дослідити вказану проблему у розвинутих країнах світу, в першу чергу у країнах Євросоюзу. Оскільки джерелом потрапляння біженців та нелегалів у країни ЄС є, в першу чергу, держави Африки та Близького і Середнього Сходу, то у пропонованій публікації детально описана ситуація на Африканському континенті. Через обмежені рамки статті, ситуація з біженцями та нелегалами у країнах Близького і Середнього Сходу буде описана у наступних публікаціях.

3. На основі аналізу новітніх статистичних даних були досліджені нові моменти у вказаній проблематиці, а саме, в першу чергу, спроби масового незаконного прориву державних кордонів

нелегалами та мігрантами у різних країнах світу.

Вказані вище мета та завдання, стали теоретичною основою пропонованої публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Монографічних видань з досліджуваної проблематики – мізерна кількість. Окрім згадуваної вище монографії [Лавер, 2018], відмітимо ґрунтовне монографічне дослідження групи авторів [Донбас і Крим, 2015], де вказана проблематика вивчалась по Україні за період 2014 – 2015 рр. Оскільки відповідні статистичні дані за досліджуваної нами період часу розкидані переважно по великій кількості інтернет – ресурсів, з цієї причини зведення усіх цих даних до купи з метою якнайкращого висвітлення досліджуваної проблеми є першочерговим завданням.

Виклад основного матеріалу. Загальні дані. Динаміка чисельності біженців, ВПО та шукачів притулку упродовж досліджуваного періоду часу, згідно публікацій [ООН: в мире; UNHCR. Figures; Количество беженцев, 2019; Смирнов, 2019] подається нами наступною таблицею:

Таблиця 1.
Динаміка чисельності біженців, ВПО та шукачів притулку.

Рік	Загальна кількість (млн. чоловік)	В тому числі (млн. чоловік)			Примітки
		біженці	ВПО	шукачі притулку	
кінець 2016 року	65,6	22,5	40,3	2,8	
кінець 2017 року	68,5	26,4	40	3,1	
середина 2018 року	68,8	20,5	39,7	8,6	Без урахування палестинських біженців
кінець 2018 року	70,8	25,9	41,3	3,5	

Якщо вести мову про найбільш чисельні групи біженців, то за статистикою УВКБ ООН виділялися біженці з Сирії – 6,5 млн. на середину 2018 року, і 6,3 млн. – на кінець 2017 року, з Афганістану – відповідно 2,7 млн. та 2,6 млн., та з Південного Судану – відповідно 2,5 млн. та 2,4 млн. чоловік [В ООН подрали, 2019; Число беженцев, 2018]. За статистикою іншої організації ООН – БАПОР, або англійською UNRWA, наприкінці 2017 року цією організацією було нараховано 5,4 млн. палестинських біженців [UNHCR. Figures].

Порядку 85% усіх зареєстрованих біженців знаходилося в країнах, що розвиваються, а найбільше біженців прийняли: Туреччина – 3,5 млн., Пакистан і Уганда – по 1,4 млн., Ліван – 1 млн., Іран – 979 400 чоловік, і т.д. [UNHCR. Figures].

За іншими даними [Турция лидирует, 2018], на середину 2018 року тільки Туреччина прийняла 3,6 млн. сирійських біженців, 169 000 біженців з Афганістану, 143 000 – з Іраку, 35 000 – з Ірану, та 4 800 біженців – з Сомалі. На кінець 2018 року ситуація різко не змінилася: нараховувалося 6,7 млн. біженців з Сирії, 2,7 млн. біженців з Афганістану, 2,3 млн. біженців з Південного Судану [Смирнов, 2019]. Якщо перейти на мову відсотків, то у 2019 році в Лівані біженці склали половину населення країни [Ливан на пороге, 2019], в Йорданії корінні жителі країни – йорданські араби склали 35% населення, а

палестинські біженці 55% [Лавер, 2018, с. 465]. Після 2011 року, коли до Йорданії прибули сотні тисяч біженців з Сирії, відсоток корінного населення став ще меншим.

Таким чином, неконтрольований потік біженців з районів бойових дій може створити ситуацію, коли корінне населення приймаючої країни перетворюється на національну меншість у власній державі.

Ситуація на Африканському континенті. Особливе занепокоєння викликає ситуація на Африканському континенті, де війни і конфлікти, що йдуть у багатьох його країнах протягом десятків років, мають наслідком «вихлюпування» десятків тисяч біженців і нелегалів, які видають себе за біженців у сусідні регіони, і не в останню чергу в країні Євросоюзу. Результатом стають тертя і конфлікти між прийшлим і корінним населенням, що в свою чергу підриває політичну стабільність приймаючих держав.

Отже, у 2018 році в Африці нараховувалося 7,5 млн. біженців з районів бойових дій [Santos, 2019], а з урахуванням ВПО це число стає у кілька разів більшим. Так, наприклад у Демократичній Республіці Конго (ДРК, колишній Заір) – країні з 80-мільйонним населенням було нараховано на початок 2019 року понад 600 000 біженців, які втекли від бойових дій до сусідніх держав та понад 4,5 млн. ВПО всередині країни [Ерман, 2019]. З Центральноафриканської

Республіки у 2017 році в сусідні країни втекло в результаті бойових дій 540 000 чоловік, а ВПО всередині країни нараховувалося 688 000 чоловік. І це все притому, що населення цієї держави становило близько 4,6 млн. чоловік [Число беженцев, 2018]. Тобто, змушені були покинути територію свого проживання 26,7% населення цієї африканської країни.

Подібна ситуація призводить до того, що африканські держави починають де-факто перетворюватися на «держави біженців». Наприклад, з Сомалі, де з кінця 80-х рр. XX століття не припиняючись іде громадянська війна, у сусідні держави, станом на березень 2019 року втекло 808 002 громадян цієї країни, всередині Сомалі нараховувалося 2,648 млн. ВПО [Situation Horn of Afrika]. І водночас, у самому Сомалі станом на 30 вересня 2018 року було зафіксовано 15 997 біженців з інших країн, та ще 15 994 шукачів притулку з інших держав [Situation Horn of Afrika]. Не менш яскравим є приклад сусідньої Ефіопії. У цій країні на кінець січня 2018 року нараховувалося 850 000 біженців з Південного Судану, Судану, Сомалі та Еритреї [Wondwosen, 2018]. Але у самій Ефіопії наприкінці січня 2019 року було нараховано близько 3 млн. своїх власних ВПО, як внаслідок бойових дій, так і стихійних лих, і котрих уряд країни розмістив у 600 таборах для ВПО [Щербаков, 2019].

Керівництво африканських країн прагне розміщувати біженців та ВПО у спеціальних таборах, з метою кращого контролю над ними. Наприклад, з 486 480 сомалійських біженців на 31 січня 2018 р. уряд Кенії розмістив 235 296 сомалійців, або 49% їх числа у таборі Дадааб та 185 449 сомалійців, або 38% їх числа у таборі Какума. Тільки 65 715 сомалійських біженців або 13% їх числа знаходилися поза таборами, проживаючи переважно в кенійських містах, в тому числі і у столиці Кенії – місті Найробі [Figures at a Glance]. У державі Малі за час конфлікту, упродовж 2012 – 2019 рр. стали біженцями 135 000 чол., причому 55 000 тис. з них, з числа яких 58% склали діти, втекли до сусідньої Мавританії [Детям малийских, 2019]. Уряд Мавританії запропорював усіх 55 000 малийських біженців у табір Мбера з мізерними продовольчими пайками на межі виживання [Pinna, 2019]. Після захоплення у 80-х рр. XX століття військами Марокко території Західної Сахари, переважна більшість корінного населення цієї африканської території, так звані «сахраві», втекла до сусіднього Алжиру. Уряд Алжиру закритий усіх цих біженців у таборах, що знаходяться у пустелі Сахара на південному заході країни, поблизу міста Тіндуф. Наприкінці 2017 року в таборах нараховувалося 173 600 біженців – сахраві [Sahrawi]. Те, що життя в таборах для біженців мало чим відрізняється від тюремного, і що у цих таборах біженці не живуть, а скоріше виживають, ми детально писали в нашій публікації [Лавер, Матяшовська, 2018, с. 68]. Сомалійські біженці проживають у таборах близько 30 років, а біженці – сахраві – порядку 40 років. Проживання біженців у таборах протягом десятків років без усіляких перспектив на майбутнє

призводить до поширення серед них радикальних ісламістських настроїв. Яскравий приклад цьому – сомалійські біженці у таборі Дадааб (Кенія), які рекрутуються до ісламістської організації «Аш-Шабаб». Остання «прославилася» терористичними актами в Найробі та в інших кенійських містах. У зв'язку з чим, уряди приймаючих країн намагаються якнайшвидше спровадити їх додому. Проте, це не завжди вдається, оскільки значна частина біженців опирається цьому, мотивуючи свої дії тим, що у країнах їхнього походження не припинилися бойові дії, а отже, існує загроза їхньому життю, а також тим, що на боці біженців виступають впливові міжнародні організації. Наприклад, з 240 000 біженців з Бурунді, які втекли до сусідньої Танзанії, додому зголосилися повернутися усього 12 000 чол., або 5% їх числа [ООН возвращает, 2017]. Динаміка повернення сомалійських біженців з Кенії додому була такою: у 2016 році повернулося 33 792 чол., у 2017 році – 35 409, у 2018 році – 7 543 біженців [Kenya: reverse, 2019]. З іншого боку, оскільки у багатьох африканських країнах розміщені табори, які можуть вміщати десятки і навіть сотні тисяч людей, уряди цих країн не проти розміщати у цих таборах, за винагороду, біженців, котрим відмовлено у наданні притулку і яких депортують з країн, куди вони потрапили. Наприклад, влада Руанди оголосила про готовність прийняти близько 10 000 нелегальних мігрантів з Африки, які знаходяться на території Ізраїлю за умови, що Ізраїль заплатить по 5 000 доларів США за людину [Руанда согласна, 2017].

Стан перманентної нестабільності, у якій протягом десятиріч перебувають країни Африканського континенту, провокує емігрантські настрої серед населення цих країн, у першу чергу серед молоді. Згідно даних дослідницького центру Pew хотіли би полишити свою батьківщину 75% уродженців Гани, 74% – Нігерії, 54% – Кенії, 46% – Сенегалу і т. д. [Определена страна, 2019]. Для порівняння, у державах Європейського Союзу, 89,2% їх громадян проживають у тих країнах, де народилися [Международные мигранты, 2017]. Міграційні потоки йдуть в розвинені та більш-менш стабільні країни Африки (в Танзанію, Кенію, Південну Африку, а віднедавна – в Анголу), в Європу, а потім в інші регіони земної кулі.

До чого доводить неконтрольована хвиля нелегальної міграції показує приклад Південної Африки. Сам процес нелегальної міграції тут почався 20 років назад, коли сюди прибули перші біженці, а слідом за ними «підтяглися» нелегальні мігранти, які видавали себе за біженців. На кінець 2018 року в ПАР нараховувалося 3 млн. нелегалів з Зімбабве, 3 млн. – з ДРК, 1 млн. – з Мозамбіку, 0,5 млн. – з Сомалі [Зотов, 2018]. Загалом, за оцінками поліції, в країні нараховувалося 10-15 млн. нелегалів з усієї Африки, через що 40% корінного чорношкірого населення ПАР не мало роботи [Зотов, 2018]. Це все призвело до кривавих сутичок у травні 2008 року, коли було вбито 40 нелегалів та 20 чорношкірих громадян ПАР [Зотов, 2018]. Рятуючись від люті корінного населення з країни втекло 100 тис. нелегалів, проте наступного року повернулося 200

000 нелегалів [Зотов, 2018]. Тобто, перетік біженців та нелегалів з одних африканських країн до інших, до покращення критичної ситуації на континенті не призводить.

Основний маршрут африканців до Європи йшов через державу Нігер і до Лівії, а далі – через Середземне море, до омріяного «Ельдорадо». Проте ситуація змінилася, коли в 2017 році уряд Італії заключив угоду з керівництвом Лівії, після чого берегова охорона цієї держави почала перехоплювати човни з мігрантами [Мігранты: жизнь, 2017]. Це все мало наслідком «закупорку» вказаного маршруту. В Нігері внаслідок цього «застрягло» близько 300 000 мігрантів з африканських країн та депортованих з Лівії, в результаті чого різко впали прибутки місцевого населення, яке заробляло перевозкою мігрантів [Нигер: перевалочный, 2018]. Якщо до укладення угоди, у 2015 році в середньому через Нігер проходило 5 000 – 7000 мігрантів за тиждень, то після укладання угоди ця кількість упала в 10

разів, причому понад 80% мігрантів не мають документів, а отже неможливо ідентифікувати їхню особу та встановити чи це реальний біженець, чи нелегальний мігрант, який переїхавши до Європи хоче поправити своє матеріальне становище [Нигер: перевалочный, 2018]. Це все мало наслідком переповнення таборів для біженців у Лівії, число мешканців яких наприкінці 2018 року за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ) складало 423 000 чоловік [ООН евакуирует, 2017]. Згодом мігранти з Африки «пробили» вікно у Європу через Іспанію, проте масштаби цієї міграції виявилися набагато меншими.

Дорога до омріяної Європи є не тільки дорогою – адже щороку контрабандисти заробляють на цьому від 3 до 6 млрд. євро [Миграционный кризис, 2018], але й небезпечною для життя, про що свідчить наведена нижче таблиця (див. [Миграционный кризис, 2018; Шелудкова, 2019]):

Таблиця 2.

Динаміка чисельності загиблих нелегальних мігрантів до країн Євросоюзу, які йшли через Середземне море.

Рік	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Число загиблих	500	600	1.500	3.800	5.143	3.116	2.260

Вказана таблиця враховує не тільки загиблих біженців та нелегальних мігрантів з Африки, але також їх загиблих «колег» з Близького та Середнього Сходу, оскільки сотні тисяч людей з цих регіонів, і в першу чергу з числа сирійських та афганських біженців, також мріють потрапити до багатого Євросоюзу. Загалом, за період 2014 – 2018 рр. у міграційних мандрах по усьому світі загинуло 57 000 чол. [За пять лет, 2018].

Біженці та мігранти у високорозвинених країнах. Відношення урядів країн ЄС, а також інших розвинутих країн (США, Канади, Австралії, і т. д.) до непроханих гостей – біженців та мігрантів є неоднозначним. У 2018 році, за даними ООН у світі нараховувалося 277 млн. мігрантів, з них біженців було 10% їхньої кількості, а власне трудових мігрантів нараховувалося 164 млн. чоловік, причому дві третини цього числа працювали в розвинутих країнах [Работа за границей, 2018]. 258 млн. мігрантів складала 3,4% населення нашої планети, причому 74% з них – це люди працездатного віку від 20 до 64 років [ООН заявила, 2017]. Якщо прийняти їхню заробітну плату за 100%, то 85% заробітної плати вони витрачали всередині країни, а 15% – відправляли додому [Польза мигрантов, 2018]. Окрім того, що мігранти працюють на економіку приймаючих країн, їх використовують, як правило у тих її галузях, які не користуються популярністю у корінного населення. Так, за даними 2017 року в середньому по ЄС 25% працівників сільського господарства складала нелегали, причому найвищим їхній відсоток був у Румунії (40%) та в Португалії (60%) [Четверть сельхозработников, 2017]. В Італії, наприклад, з 5,3 млн. легальних мігрантів, дві третини, а це 2,4 млн. чоловік були зайняті

низькокваліфікованою працею [В Италии легально, 2018]. Причому, у тій же Італії, в сільському господарстві в багатьох випадках нелегали працюють навіть не за гроші, а за їжу [Зотов, 2018]. Таким чином, біженці та мігранти, як легальні так і нелегальні, за мізерні зарплати, порівняно з корінним населенням, в прямому сенсі слова «підживлюють» економіку розвинутих країн.

Але слід відмітити негативні моменти. Якщо говорити про біженців, то наприклад, «квиток» з Гани до Італії коштує 10 000 доларів США [Зотов, 2018], а з Афганістану до Боснії – 6 000 тис. євро [Valle, 2018]. «Квиток» з Лівії до Італії через Середземне море «коштує» дешевше – по 1 000 доларів США з людини [Драмина, 2019]. Значна частина біженців, розпродавши на батьківщині своє майно, їде до Європи не працювати, а відпочивати [Зотов, 2018], а тому зустрівшись з європейськими реаліями займається жебрацтвом, дрібними крадіжками та торгівлею наркотиками, «сидячи» при цьому на соціальній допомозі. Так, у Швейцарії кожних 9 із 10 біженців сиділи на «соціалці» [Левчук, 2017]. Наприклад, Німеччина у 2018 році витратила разом на прийом та облаштування біженців 23 млрд. євро, які за інших обставин могли бути витрачені на інші цілі [Германия, 2019]. Більше того, перебуваючи у фільтраційних таборах, біженці вчиняють хуліганські дії, порушуючи правопорядок. Широкого розголосу набула двогодинна бійка між 100 афганцями та 20 еритрейцями у французькому порту Кале в січні 2018 року, в результаті якої було поранено 5 чоловік [У Кале, 2018]. Оскільки великої користі від біженців немає, то уряди розвинутих країн, або зменшують їм соціальну допомогу [Австрия, 2018], чи законодавчим шляхом

унеможливають їм допуск на свою територію [Дания, 2018; Глава ассоциации, 2019]. Уряди розвинутих країн ще платять біженцям, аби ті повернулися додому. Так, уряд Німеччини пропонує біженцям, 1 185 доларів, якщо ті добровільно повернуться додому, 3 500 доларів сім'ям, якщо вони зроблять те ж саме [В Германии упростят, 2019]. Аналогічні суми платять біженцям з Африки Ізраїль.

Щодо мігрантів також застосовується депортація. Своєрідний «рекорд» у цій справі здійснив президент США Д. Трамп, вирішивши депортувати 45 000 гаїтян, 2 500 нікарагуанців, 260 000 сальвадорців та 57 000 гондурасців, які перебували у країні у статусі біженців, або шукачів притулку в результаті бойових дій та стихійних лих [США депортируют, 2018; 260 тысяч сальвадорцев, 2018]. Проте депортація біженців – процес непростий, оскільки у багатьох з них відсутні документи, що ідентифікують особу, а тому незрозуміло, у яку країну їх слід депортувати. Наприклад, у 2018 році в Німеччині вдалося здійснити депортацію 25 000 біженців, проте депортацію ще 31 000 чол. із вказаних причин довелося відкласти [В Германии упростят, 2019]. Таким чином, особливого значення набуває не допуск біженців та мігрантів на територію приймаючих держав. Вказані міри дозволили уряду Італії зменшити кількість біженців та мігрантів на 80% у 2018 році, порівняно з 2017 роком [Число новых мигрантов, 2019], а серед тих, кому все-таки вдалося прорватися на територію країни, 75% одержали відмову у наданні їм статусу біженця [Новые власти, 2018].

Стосовно мігрантів, як нелегальних так і легальних, то вони дійсно, за незначні кошти піднімають економіку розвинутих країн, але не безкоштовно, оскільки мігранти провокують ріст злочинності у приймаючих країнах. Наприклад в Італії у 2018 році мігранти склали 8,5% населення країни, а це 5,3 млн. чол. [В Италии легально, 2018], причому 0,5 млн. чоловік з цього числа становили нелегали [Пожалеть или выслать, 2018]. Так от, на 8,5% відсотків мігрантів припало 40% крадіжок, які здійснилися в Італії, 37% зґвалтувань, 25% вбивств та 50% таких злочинів, як проституція та педофілія [Пожалеть или выслать, 2018].

Іншим моментом є скорочення, внаслідок міграції, частки корінного населення. Так, у 2018 році мігранти склали 11,2% населення Німеччини, 9,2% населення Великобританії, 15,2% – Австрії, 47,6% – Люксембургу і т. д. [В Италии легально, 2018]. По окремих регіонах приймаючих держав вказаний відсоток є ще вищим. Так, у тій же Австрії, частка мігрантів у першому та другому поколіннях (0,5 млн. дітей мігрантів народилися вже в Австрії) складала вже 23%, а кожен другий школяр австрійської столиці Відні в побуті не спілкується німецькою мовою [Каждый второй школьник, 2018]. Найбільшим «мігрантським» містом у Європі вважається місто Мальме (Швеція), де мігранти складають порядку 40% його населення [В тени кебабов, 2018]. Якщо врахувати, що 80% мігрантів селяться на околицях європейських міст [В тени кебабов, 2018], то реальністю є існування у

високорозвинених країнах іншонаціональних та іншомовних гетто, з серйозною криміногенною ситуацією.

Проблема мігрантів – мусульман. Проживання у національних анклавів має наслідком той факт, що мігранти частіше спілкуються один з одним, аніж з корінними жителями. Особливо це стосується мігрантів-мусульман. Так, для більше, ніж 200 000 жителів Швеції рідною мовою є арабська [Арабский язык, 2018], а у сусідній Норвегії кількість сирійців зросла з 3 500 у 2013 році до 22 000 у 2017 році [Норвегия за три года, 2018]. Якщо перейти на мову відсотків, то частка мусульман серед населення європейських країн коливається у межах 2,5% – 7%, хоча на думку опитаних вона є вищою [Добрынин, 2018]. Так, в Іспанії частка мусульман за офіційними даними складала 2,6%, а на думку опитаних 5%, у Франції – відповідно 7% та 33% і т. д. [Добрынин, 2018]. Скоріш за все, така розбіжність виникла внаслідок того, що офіційною статистикою не враховувалися мусульмани-нелегали. Цікаві результати виявило опитування мусульман Великобританії (їх у країні 3 млн. чоловік), проведене у 2017 році [Ившина, 2017]. Виявилось, що 23% опитаних висловилися за те, щоб ввести в країні шаріат, а ще 4% висловили співчуття смертникам і людям, які використовують теракти, як форму протесту [Ившина, 2017]. Зауважимо, що 4% – це 100 тис. мусульман Великобританії, які є по суті «п'ятою колоною» у країні проживання. Тому, тільки слабою інтегрованістю мусульман у суспільства приймаючих країн та замкнутістю у своєму мікросередовищі, і як наслідок, практично повною відсутністю комунікацій з корінним населенням, можна пояснити той факт, що у Сирію допомагати ісламським бойовикам відправилось 5 000 джихадистів з Європи [Эксперты предупреждают, 2017], включаючи 900 джихадистів з Великобританії.

Мігранти із Східної Європи. Проте населення розвинутих країн, включаючи ЄС стрімко старіє, а тому без завозу робочої сили – мігрантів з-за кордону, ніяк не обійтись. Тому керівництво країн ЄС почало ініціювати переселення мігрантів зі Східної Європи. Пояснимо це на прикладі Польщі. Станом на 2018 рік у Великобританії працювало 845 000 поляків, у Німеччині – 700 000, в Ірландії – 110 000 та в Норвегії – 100 000 поляків [Шлях на Захід, 2018]. Поляки стали найбільшою національною меншиною Великобританії. Згідно опрацьованих даних, у Великобританії в 2018 році проживало та працювало близько 1 млн. поляків, 411 000 румунів, 350 000 ірландців і т. д. [Поляки і румуни, 2018]. Оскільки мігранти зі Східної Європи належать фактично до однієї цивілізації з населенням Західної Європи, за релігією є переважно римо-католиками і протестантами, то їхні асиміляційні можливості злиття з корінним населенням приймаючих держав є набагато вищими, аніж у мігрантів-мусульман, які живуть замкнутими гетто. Можна стверджувати, що тих поляків, які вибули з Польщі на Захід, замішують інші мігранти, і в першу чергу українці. За різними оцінками у 2018 році в Польщі жило і працювало від 900 000 до 2 млн. українців [Як українці рятують,

2018], з середньою цифрою 1,27 млн. станом на березень 2019 року [Благодаря смартфонам, 2019]. Додаймо, що Чехія збільшила щорічні квоти для робітників – українців у 2 рази [Чехия удвоила квоты, 2019]. Вони були підняті 19 000 до 40 000 робітників щороку. На червень 2019 року у цій країні працює 121 000 українців, що складає 20% іноземної робочої сили в Чехії [Чехия удвоила квоты, 2019].

Водночас поширеною є торгівля громадянством країн ЄС – як форма залучення нових інвестицій, так і залучення високоприбуткових та багатих співгромадян. На початок 2019 року торгували своїм громадянством 20 з 28 країн ЄС [Милукова, 2019]. Так, паспорт громадянина Кіпру коштує 2 млн. євро, Мальти – 650 тис., Болгарії – 1 млн. євро. Протягом 2013 – 2018 рр., продажом паспортів Кіпр заробив 4,8 млрд. євро. Для порівняння, за 2018 рік ВВП Кіпру склав 23,9 млрд. євро [Милукова, 2019]. У Великобританії інвестиційна віза для отримання громадянства країни коштує 1 млн. фунтів стерлінгів, причому за період 2008 – 2017 рр. було продано 3 000 таких віз [У Великій Британії, 2018]. Навіть сусідня Молдова згідна продати своє громадянство за 100 000 євро інвестицій [Молдавия будет, 2017].

Бачимо, що кожна держава є зацікавленою у багатих своїх громадянах, і навпаки, бідні та злиденні шукачі притулку нікому не потрібні. І це все проходить на тлі того, що з кожним роком багаті стають все більш багатими, а бідні – все більш бідними. Не став у цьому плані винятком і 2018 рік. Згідно даних джерела [Иванов, 2019] за цей рік капітали багатих людей зросли на 12%, а найбідніших людей – зменшилися на 11%, причому статки 26 мільярдів стали дорівнювати статкам 3,8 млрд. чоловік – половині населення земної кулі! [Иванов, 2019.]

Основні групи біженців. В зв'язку з цим, серед чисельних груп біженців з різних країн проаналізуємо ті з них, які найбільше прагнуть потрапити до розвинутих країн. Це біженці з Еритреї, Сирії, Афганістану, Венесуели, та палестинські біженці.

1. Еритрейські біженці. В 2017 році їх нараховувалося у світі 486 200 чоловік, у тому числі в сусідніх Ефіопії – 164 600 (33,85% загальної кількості), Судані – 108 200 (22,25%) та в Ізраїлі – 22 000 (4,53%) [America team]. Таким чином, у цих трьох країнах мешкало 60,63% еритрейських біженців. Решта мешкала в основному в Європі, меншою мірою в інших країнах Африки. Еритрейські біженці виникли, як наслідок війни між Ефіопією та Еритреєю, яка тривала упродовж 1998 – 2000 рр., причому біженцями стало 10% населення Еритреї [Eritrean refugees, 2017]. Проте, в липні 2018 року між Ефіопією та Еритреєю було підписано мирний договір, результатом якого було припинення стану війни між цими країнами [Конец войны, 2018]. Тому перед еритрейськими біженцями, які перебували у вигнанні понад 20 років, постала перспектива повернення у рідні домівки. Цьому дуже завадили у Європі. Так, уряд Швейцарії почав готувати документи про депортацію 3 200 еритрейців [Refugee policy, 2018].

2. Сирійські біженці. Час їх появи датується 2011 роком, коли почалася громадянська війна в Сирії. З того часу їхня кількість стрімко зростала. Так, наприкінці 2017 року у світі проживало 5,5 млн. сирійських біженців, причому 90% їх числа – у сусідніх країнах, і у країнах регіону [5,9 миллионів, 2018], а наприкінці серпня 2018 року по 45 країнах світу нараховували 6 985 282 сирійських біженців, з них 5 940 507 чоловік – у сусідніх країнах (85,04%) та ще 710 520 чоловік шукали щастя у Європі [В Минобороны, 2018]. Зауважимо, що ці дані є неповними, оскільки вони не враховують сотні тисяч сирійських біженців, які втекли до країн Перської затоки, де їх вважають співвітчизниками-мігрантами, а не біженцями і тому не зараховують до реєстрів біженців [Число беженцев из Сирии, 2017]. Коли бойові дії у Сирії почали потрохи вщухати, постало питання про повернення сирійських біженців додому. Однак, виявилось, що на батьківщину вони повертатися зовсім не поспішають. Усього, за період 2016 – 2018 рр. повернулося до Сирії 143 254 біженці [Culbertson, 2019]. Згідно джерела [В Минобороны, 2018] виявилось, що з 6 985 282 зареєстрованих сирійських біженців побажали повернутися додому усього 1 712 234 чоловік, у тому числі з Лівану – 889 031 (там зареєстровано 976 002 сирійських біженців), з Туреччини – 297 342 (3 548 273 зареєстрованих сирійських біженців), з Німеччини – 174 897 (534 041 зареєстрованих). Іншими словами сирійські біженці повертатися додому не хочуть. Вони скоріше будуть сидіти у таборах для біженців, аніж відбудовувати свою країну. Так, з 5 684 381 сирійських біженців, які перебували у країнах регіону (Близький Схід та Північна Африка), у таборах для біженців знаходилося 360 196 сирійців [Situation Syria, 2019], або 6,34% їх числа.

3. Афганські біженці. З'явилися після вводу радянських військ до Афганістану у 1978 році. Вони перебувають у вигнанні понад 41 рік. Цифру 2,7 млн. афганських біженців за даними УВКБ ООН слід вважати мінімальною, оскільки уряди Афганістану, Пакистану та Ірану дають більш високі оцінки. Так, за даними афганського уряду у 2018 році нараховувалося 5,6 млн. біженців [Statistics. Ministry], а з урахуванням мігрантів – 7 234 531 чол., причому в Пакистані знаходилося 3 млн. афганців, в Ірані – 2,4 млн., в країнах Європи і Австралії – 354 962 та в інших державах – 658 081 афганець [Statistics. Ministry]. Можливо, ці дані по Афганістану є ще більшими, оскільки статистика Ірану твердить, що у цій країні 950 000 афганців мали статус біженця, ще близько 2 млн. афганців у Ірані ніякого статусу не мають, а всього у цій країні мешкає 3,6 млн. афганців [Иран, 2017]. Зрозуміла річ, що уряди приймаючих країн, і в першу чергу Пакистану та Ірану, намагаються усім правдами і не правдами «випхнути» непроханих гостей додому. Так, загалом за період 2001 – квітня 2018 рр. повернулося додому 7 169 753 афганці [Statistics. Ministry], проте, згідно [«New is not the time», 2018], 72% з них знову полишали країну. Статистика повернення додому афганських біженців носить яскраво виражений спадаючий характер. Якщо у 2017 році повернулося

додому 60 000 афганців [Afghanistan multi, 2019], то у 2018 році – усього 15 699 чоловік, причому 87% з цієї цифри повернулися з Пакистану, 12% – з Ірану, і лише 1% – з інших країн [UNHCR. Afghanistan, 2019]. Додаймо, що із зазначеної вище цифри 7 169 753 репатріантів, нараховувалося тільки 3 265 афганців-репатріантів з європейських та арабських країн [Statistics. Ministry]. Дійшло до того, що в Афганістан масово почали не повертатися дипломати цієї країни. Так, за останній час не повернулося додому понад 200 афганських дипломатів з європейських та арабських країн, з США і Канади [МИД Афганістана, 2017]. Вони залишаються жити у цих країнах в надії на одержання статусу біженця [МИД Афганістана, 2017]. Іншими словами, чим далі потрапляють афганські біженці від рідної домівки, тим менше їхнє бажання до повернення додому. Загальну картину ускладнює ще той момент, що у 2019 році в Афганістані перебувало 343 341 власних ВПО, а також внаслідок бойових дій на північному заході Пакистану, вже в Афганістан перебігло 75 121 біженців з Пакистану [UNHCR. Afghanistan, 2019].

4. Венесуельські біженці. З'явилися протягом кількох останніх років, як наслідок політичної нестабільності у Венесуелі. На початок 2018 року число біженців з Венесуели складало 2 642 557 чоловік, з них 81,13% розселилися по країнах Латинської Америки, причому найбільшу кількість з них прийняли Колумбія і Перу – відповідно 1 млн. та 516 000 чоловік, Іспанія прийняла – 208 333 (7,88%), а США – 290 224, або 10,97% їх числа [Насколько все плохо, 2018]. Станом на кінець лютого 2019 року число біженців з Венесуели склало 3,4 млн. чоловік [Число беженцев из Венесуэлы, 2019], хоча називається і цифра 4 млн. венесуельських біженців [Венесуэла – Колумбия, 2018]. Якщо виходити з того, що населення Венесуели складало 30 млн. чоловік [Венесуэла – Колумбия, 2018], то біженцям стало 11,33% – 13,33% населення цієї Латиноамериканської держави.

5. Палестинські біженці. Перебувають у вигнанні з 1948 року, тобто близько 72 років. У 2017 році їх нараховувалося 5,9 млн. чоловік, причому 5,3 млн. були зареєстровані організацією БАПОР (VNRWA) [5,9 миллионов, 2018; ИНФОГРАФИКА, 2017]. З цього числа 39% біженців живуть в Йорданії, 24,4 – секторі Гази, 17% – на Західному березі, 10,5% – у Сирії, та 9,1% – у Лівані [World Refugee Day, 2018]. Значна частина палестинських біженців проживає у 58 таборах для біженців [World Refugee Day, 2018]. Ще називається цифра близько 7,2 млн. палестинських біженців [FAQs about]. Про злиденний стан палестинських біженців можна зробити висновок з джерела [Шелудкова, Pinna, 2018]: в секторі Гази 77% біженців живуть в умовах бідності, більше 1 млн. живуть у 8-ми таборах, рівень безробіття серед молоді перевищує 70%, 80% біженців потребують гуманітарної допомоги.

Спроби прориву біженцями та нелегалами державних кордонів. На підставі сказаного вище відмітимо, що держави сучасного світу умовно поділяються на дві неоднакові групи. З одного боку є невелика група багатих держав з високорозвинутою

економікою і високим рівнем життя. З іншого боку існує величезна більшість держав із слаборозвинутою економікою, і надзвичайно низьким рівнем життя місцевого населення. Причому біженці від воєн та стихійних лих, займають найнижчі місця в соціальній драбині цих слаборозвинутих держав. Тому, не інакше, як актами відчаю і соціального протесту можна пояснити спроби прориву державних кордонів розвинутих держав, які спостерігаємо починаючи з 2018 року з боку громадян бідних країн. Розглянемо найбільш відомі з цих спроб.

1. Спроби незаконного перетину кордону між Мексикою і США. Цей кордон нелегали перетинали і раніше. Проте, приблизно з жовтня 2018 року відчайдухи з Латиноамериканських, і в першу чергу Центральноамериканських країн, почали об'єднуватися у так звані «каравани мігрантів» з метою прориву кордону США, щоб, як кажуть «явочним порядком» закріпитися на території США, і претендувати, таким чином, на «місце під сонцем». Як відмічалось у [Караван мигрантов, 2018], причини створення подібних «караванів» – це бандитизм і повна відсутність економічних перспектив на батьківщині мігрантів. Проте, спроби прориву кордону нейтралізувалися військовослужбовцями США та Національною гвардією країни. Станом на кінець квітня 2019 року вздовж державного кордону між Мексикою і США знаходилося: 75 000 біженців та мігрантів з боку Мексики [Папа Франциск, 2019] та 5 000 військовослужбовців збройних сил США та Національної гвардії, готових до нейтралізації дій біженців і мігрантів щодо прориву державного кордону [Пентагон планує, 2019].

2. Спроби прориву зовнішніх кордонів Європейського Союзу. Після того, як так званий «Балканський маршрут» був перекритий, десятки тисяч біженців і мігрантів до ЄС з країн Близького та Середнього Сходу «застрягли» у балканських країнах. Після чого ними робляться спроби незаконного прориву зовнішнього кордону ЄС. Починаючи з кінця 2018 року були спроби озброєних ножами 20 000 біженців і мігрантів прорвати кордон з Хорватією [В Австрії сообщили, 2018] та у 2019 році – спроби прорвати кордон між Грецією та Північною Македонією [Доваль, 2019]. Ці спроби були заблоковані.

3. «Великий марш повернення» почався 30 березня 2018 року, коли десятки тисяч палестинців з Сектору Гази під керівництвом ісламістської організації ХАМАС почали акції щодо прориву кордону між Сектором Гази та Ізраїлем з метою свого повернення на історичні землі, звідки вони були вигнані 72 роки тому назад. Такі акції призводили до численних жертв, оскільки армія Ізраїлю ЦАХАЛ відкривала вогонь на ураження. Станом на початок травня 2019 року від ізраїльського вогню загинуло 273 палестинці та ще понад 17 000 палестинців були поранені [Число палестинцев, 2019].

Висновки. Наведені статистичні дані та їхній ретельний аналіз, проведений нами вище свідчить, що упродовж розглядуваного періоду часу (2017 –

2019 рр.) проблема біженців та нелегальної міграції не тільки не вирішувалась, а навпаки загострювалась. З року в рік зростала кількість біженців, ВПО та шукачів притулку. Причиною цього були перманентні війни, які мали місце у країнах Африканського континенту, а також Близького і Середнього Сходу. Укупі з політичною нестабільністю у вказаних державах це мало наслідком формування неконтрольованих міграційних потоків, які лягали важким тягарем на економіку приймаючих держав, включаючи країни Єврозоюзу. Те, що новоприбулі «некликані гості» виявлялися врешті

решт на самому низу «соціальної драбини» приймаючих держав, призводило до зростання у них кримінальної злочинності у різноманітних її проявах. Цей фактор, у свою чергу мав наслідком зростання внутрішньої напруженості у цих державах, і як наслідок, зростання впливу ультрарадикальних та екстремістських сил. Можемо констатувати, що проблеми біженців та неконтрольованих міграційних процесів з плином часу і надалі будуть наростати, але реалії сьогодення потребують їх негайного вирішення.

Список використаних джерел

- Afghanistan multi – year Protections and Solutions Strategy (2019 – 2021), 31.01.2019. [Online]. Доступно: <https://reliefweb.int/report/afghanistan/> (дата звернення 4.07.2019).
- America team for Displaced Eritreans [Online]. Доступно: <https://eritreanrefugees.org/refugee – stats> (дата звернення 4.07.2019).
- Culbertson Shelly Syrian Refugees Won't Be going home any time soon, 19.04.2019. [Online]. Доступно: <https://www.rand.org/blog/2019/04> (дата звернення 4.07.2019).
- Eritrean refugees in Ethiopia, 28.02.2017. [Online]. Доступно: <https://www.odi.org/opinion/1040/> (дата звернення 4.07.2019).
- FAQs about Palestinian refugees. [Online]. Доступно: <http://al-awda.org/learn-more/> (дата звернення 4.07.2019).
- Figures at a Glance – UNHCR. Kenya. [Online]. Доступно: <https://www.unhcr.org/ke/figures-at-a-glance> (дата звернення 27.07.2019).
- Hansvonder Valle, 2018. Новый путь в Старый Свет, *Евроньюс*, 30 ноября.
- Kenya: reverse move to close refugee camp, 27.03.2019. [Online]. Доступно: <https://www.hrw.org/news/2019/03/27/> (дата звернення 4.07.2019).
- «New is not the time»: violence forces refugees to flee Afghanistan again, 25.01.2018. [Online]. Доступно: <https://www.theguardian.com/global-development/2018/san/25/> (дата звернення 4.07.2019).
- Pinna, M., 2019. Беженцы из Мали: без крова и еды, *Евроньюс*, 21 февраля.
- Refugee policy: Switzerland may send up to 3.200 Eritreans home... [Online]. Доступно: <https://www.thelocal.ch/20180405/> (дата звернення 15.07.2019).
- Sahrawi. [Online]. Доступно: <http://www.europarl.europa.eu/document> (дата звернення 21.07.2019).
- Santos, M., 2019. Африканский союз обсудил проблемы беженцев, *Евроньюс*, 11 февраля.
- Situation Horn of Afrika Somalia Situation. Data unhcr.org. [Online]. Доступно: <https://data2.unhcr.org/en/situations/horn> (дата звернення 1.08.2019).
- Situation Syria Regional Refugee Responce..., 14.03.2019. [Online]. Доступно: <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria> (дата звернення 4.07.2019).
- Statistics. – Ministry of Refugees and Repatriations. [Online]. Доступно: <https://morr.gov.af/page> (дата звернення 25.07.2019).
- UNHCR. Afghanistan Operational Fact Sheet, 25.02.2019. [Online]. Доступно: <https://reliefweb.int/report/Afghanistan> (дата звернення 4.07.2019).
- UNHCR. Figures at a Glance. [Online]. Доступно: <https://www.unhcr.org/> (дата звернення 10.08.2019).
- Why German pilots won't fly Afgan refugees hack to Afghanistan, 11.12.2017. [Online]. Доступно: <https://unhcr.org/58/aleoc/7.pdf> (дата звернення 4.07.2019).
- Wondwosen Tamrat and Samuel Dermas. Responding to the Needs of Eritrean Refugees in Ethiopia, 21.01.2018. [Online]. Доступно: <https://www.insidehighered.com/blogs/world-view/> (дата звернення 4.07.2019).
- World Refugee Day 2018 Report: Palestinians are the largest population of Refugees, 21.07.2018. [Online]. Доступно: <http://imemc.org/article/world-refugee-day> (дата звернення 4.07.2019).
- Австрия урезает льготы иностранцам, 2018, *Евроньюс*, 29 мая.
- Арабский язык стал вторым по распространенности в Швеции, 2018, *Демоскоп Weekly*, 3 июня, №771–72.
- Благодаря смартфонам в Польше посчитали число украинских мигрантов, 2019, *Демоскоп Weekly*, 7 марта, №805–806.
- В Австрии сообщили об угрозе прорыва в ЕС 20 тыс. вооруженных мигрантов, 2018, *Известия*, 2 ноября.
- В Германии упростят депортацию беженцев, 17.04.2019. [Online]. Доступно: <https://korrespondent.net/tad> (дата звернення 4.07.2019).
- В Италии легально живут 5 миллионов мигрантов, 2018, *Демоскоп Weekly*, 6 октября, №789–790.
- В Минобороны РФ подсчитали количество сирийских беженцев в мире, 29.06.2018. [Online]. Доступно: <https://tvzvezda.ru/content> (дата звернення 4.07.2019).
- В ООН подсчитали количество беженцев во всем мире: каждый третий-сириец, 7.01.2019. [Online]. Доступно: <https://ru.tsn.ua/svit/> (дата звернення 4.07.2019).
- В тени кебабов..., 29.03.2018. [Online]. Доступно: <https://lenta.ru/articles/sweden> (дата звернення 4.07.2019).
- Венесуэла – Колумбия, 2018, *Евроньюс*, 26 марта.
- Германия в 2018 году потратила 23 млрд. на беженцев, 2019, *Демоскоп Weekly*, 20 мая, №815–816.
- Глава ассоциации промышленников Италии предложил заняться обучением мигрантов, 2019, *Демоскоп Weekly*, 2 апреля, №809–810.
- Дания: 67 препятствий для мигрантов, 2018, *Евроньюс*, 1 января.
- Детям малыйских беженцев необходимо образование, 2019, *Евроньюс*, 21 февраля.
- Добрынин, В., 2018. Некрестовый поход в Европу, *Известия*, 20 июня.

- Доваль Вероника. Греция: мигранты отступают, 2019, *Евроњьюс*, 7 апреля.
- Донбас і Крим – ціна повернення: монографія, 2015 / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко, Київ: НІСД, 474 с.
- Драмина, Н., 2019, 70 мигрантов утонули у берегов Туниса, *Евроњьюс*, 11 мая.
- Эксперты предупреждают об опасности возвращающихся в Европу джихадистов ИГ, 25.10.2017. [Online]. Доступно: <https://m.dw.com/ru/> (дата звернення 4.07.2019).
- Ерман, Г., 2019. Жало скорпіона: як українці воюють з бойовиками у джунглях ДР Конго, *ББС*, 18 лютого.
- За пять лет в мире погибли или пропали без вести почти 57 тыс. мигрантов, 2018, *Демоскоп Weekly*, 1 ноября, №789–790.
- Зотов, Г., 2019. Очень темные силы..., 10 октября. [Online]. Доступно: <https://www.aif.ru/politics/world/> (дата звернення 4.07.2019).
- Зотов, Г., 2018. Африка в Италии, 22 ноября. [Online]. Доступно: <https://www.aif.ru/politics/world/> (дата звернення 4.07.2019).
- Иванов Глеб. Миллиарды для единиц. Как 26 человек оказались богаче половины населения Земли, 22.01.2019. [Online]. Доступно: <http://www.aif.ru/money/business/> (дата звернення 4.07.2019).
- Ившина, О., 2017. Молодые мусульмане в Британии: в роли агрессора и жертвы, *ББС*, 4 июля.
- ИНФОГРАФИКА – Накба – боль не стихающая 69 лет, 15.05.2017. [Online]. Доступно: <https://www.aa.com.tr/заголовки> - дня (дата звернення 4.07.2019).
- Иран: афганские дети – беженцы за школьными партами, 2017, *Евроњьюс*, 26 октября.
- Каждый второй школьник в Вене родом из семьи мигрантов, 16.09.2018. [Online]. Доступно: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2538873> (дата звернення 4.07.2019).
- Караван мигрантов: пропустит ли Мексика тысячи беженцев, идущих в США? 2018, *ББС*, 20 октября.
- Количество беженцев и переселенцев в мире выросло на 300 тыс. за полгода – ООН, 7.01.2019. [Online]. Доступно: <https://hromadske.ua/posts/> (дата звернення 4.07.2019).
- Конец войны: Эфиопия и Эритрея подписали мирный договор, 9.07.2018. [Online]. Доступно: <https://ria.ru/20180709> (дата звернення 4.07.2019).
- Лавер, О.Г., 2018. Війни та народонаселення країн світу у ХХ – ХХІ століттях (1900 – 2016 рр.): монографія / вид. 2-е, допов., Ужгород: РІК-У, 760 с.
- Лавер, О.Г., Матяшовська, Б.О., Шумило, Н.Я., 2018. Біженці, внутрішньо-переміщені особи та нелегальні мігранти на Африканському континенті (2001 – 2016 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ІСТОРИЯ*, Випуск 1(38), Ужгород: «Говерла», с. 65–74.
- Левчук, К., 2017. 9 из 10 беженцев сидят на швейцарской социалке, 23.12. [Online]. Доступно: <https://business-swiss.ch/2017/12/> (дата звернення 4.07.2019).
- Ливан на пороге социального взрыва, 4.05.2019. [Online]. Доступно: https://anfussian.com/В_мире/Ливан (дата звернення 4.07.2019).
- Международные мигранты в ЕС – 28..., 2017, *Демоскоп Weekly*, 6 ноября, №747–748.
- Мигранты: жизнь спасена, мечты разбиты, 2018, *Евроњьюс*, 26 октября.
- Миграционный кризис в Европе. Досье, 29.06.2018. [Online]. Доступно: <https://tass.ru/info/5336277/> (дата звернення 4.07.2019).
- МИД Афганистана пожаловался на массовое бегство дипломатов со службы, 16.10.2017. [Online]. Доступно: <https://fergananews.com/news/27042> (дата звернення 4.07.2019).
- Милокова, Я., 2019. ...О покупке гражданства, *Демоскоп Weekly*, 28 января, №799–800.
- Молдавия будет давать гражданство крупным иностранным инвесторам, 2017, *Демоскоп Weekly*, 25 сентября, №743–744.
- Насколько все плохо в Венесуэле? Объясняем в семи графиках, 2018, *ББС*, 28 января.
- Нигер: перевалочный путь мигрантов, 2018, *Евроњьюс*, 26 октября.
- Новые власти Италии отказывают мигрантам в убежище в 75% случаев, 2018, *Демоскоп Weekly*, 12 ноября, №792–792.
- Норвегия за три года приняла свыше 20 тысяч мигрантов из Сирии, 2018, *Демоскоп Weekly*, 24 февраля, №701–702.
- ООН возвращает беженцев в Бурунди, 2017, *Демоскоп Weekly*, 8 сентября, №735–736.
- ООН заявила о росте числа мигрантов в мире 2017, *Демоскоп Weekly*, 19 декабря, №753–754.
- ООН эвакуирует беженцев из Ливии, 2018, *Демоскоп Weekly*, 22 декабря, №755–756.
- ООН: в мире насчитывается 65,6 млн. вынужденно покинувших свои дома.... [Online]. Доступно: <https://news.rumbl.ru/world> (дата звернення 28.07.2019).
- Определена страна, из которой хотят уехать две трети населения, 2019, *Демоскоп Weekly*, 6 марта, №805–806.
- Папа Франциск пожертвовал \$ 500 тысяч на допомогу мігрантам у Мексиці, 2019, *Українська правда*, 28 квітня.
- Пентагон планує направити на кордон з Мексикою ще 300 військових, 2019, *Українська правда*, 28 квітня.
- Пожалеть или выслать: итальянцев расколол «мигрантский вопрос», 2018, *Евроњьюс*, 27 февраля.
- Поляки і румуни – найчисельніші нацменшини у Великобританії, 2018, *ББС*, 24 квітня.
- Польза мигрантов..., 2018, *Евроњьюс*, 10 октября.
- Работа за границей: как трудовая миграция меняет мир, 2018, *ББС*, 18 декабря.
- Руанда согласна принять беженцев по \$5 тысяч за человека, 27.11.2017. [Online]. Доступно: <https://www.kommersant.ru/doc/3480259/> (дата звернення 4.07.2019).
- США депортирует 57 тысяч мигрантов из Гондураса, 2018, *24 канал*, 5 квітня.
- Турция лидирует в мире по числу принятых беженцев, 20.06.2018. [Online]. Доступно: <https://www.dailysabah.com/Russian/turkey/2018/06/20> (дата звернення 4.07.2019).
- У Великій Британії перевіряють 700 росіян, які «купили» британську візу за мільйон фунтів, 2018, *24 канал*, 9 вересня.
- У Кале стріляли в п'ятьох мігрантів, 2018, *ББС*, 2 февраля.
- Четверть сельхозработников ЕС – нелегалы, 2017, *Евроњьюс*, 14 ноября.
- Чехия удвоила квоты для украинских трудовых мигрантов, 2019, *Демоскоп Weekly*, 4 июня, №. 817–818.
- Число беженцев во всем мире достигло рекордной отметки, 19.06.2018. [Online]. Доступно: <https://nv.ua/world/countries> (дата звернення 4.07.2019).

- Число беженцев из Венесуэлы по всему миру составило 3,4 млн. человек, 24.02.2019. [Online]. Доступно: <https://www.panorama.am/ru/news/2019/02/24/> (дата звернення 4.07.2019).
- Число беженцев из Сирии достигло 5,1 млн. ..., 26.05.2017. [Online]. Доступно: <https://eadaily.com/.../> Политика (дата звернення 4.07.2019).
- Число беженцев из ЦАР достигло «чудовищных» отметок, 2018, *Демоскоп Weekly*, 23 января, №757–758.
- Число новых мигрантов в Италии снизилось до исторического минимума, 14.03.2019. [Online]. Доступно: <https://regnum.ru/news/2591204.html> (дата звернення 4.07.2019).
- Число палестинцев, погибших в результате стычек в Газе, возросло до четырех, 4.05.2019. [Online]. Доступно: <https://ria.ru/20190504> (дата звернення 4.07.2019).
- Шелудкова, И., Pinna, M., 2018. Сектор Газа: жизнь в Ловушке, *Европьюс*, 6 декабря.
- Шелудкова, И., 2019. ООН: итоги миграционного кризиса 2018 года, *Европьюс*, 4 января.
- Шлях на Захід: чому українських працівників бояться та чекають у Польщі, 2018, *Українська правда*, 12 марта.
- Щербаков, С., 2019. Заложники войны: как живут беженцы в Эфиопии, *Европьюс*, 31 января.
- Як українці рятують польську економіку, 2018, *ББС*, 27 февраля.
- Смирнов, Ю., 2019. УВКБ ООН: количество вынужденных переселенцев достигло рекорда, *Европьюс*, 20 июня.
- 260 тысяч сальвадорцев придется покинуть США, 2018, *Демоскоп Weekly*, 8 января, №755–756.
- 5,9 миллионов палестинских беженцев в мире, 3.01.2018. [Online]. Доступно: <https://antizombylivejournal.com/> (дата звернення 4.07.2019).

References

- Afghanistan multi – year Protections and Solutions Strategy (2019 – 2021), 31.01.2019. Rezhym dostupu: <https://reliefweb.int/report/afghanistan/> (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- America team for Displaced Eritreans. Rezhym dostupu: <https://eritreanrefugees.org/refugee – stats> (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- Arabskiy yazyk stal vtorym po rasprostranennosti v Shvetsii [Arabic is the second most common language in Sweden.], 2018, *Demoskop Weekly*, 3.06, №771–772. (in Russian).
- Avstriya urezayet l'goty inostrantsam[Austria cuts benefits to foreigners], 2018, *Euronews*, 29.05. (in Russian).
- Blagodarya smartfonam v Pol'she poschitali chislo ukrainskikh migrantov [Thanks to smartphones in Poland counted the number of Ukrainian migrants], 2019, *Demoskop Weekly*, 7.03, №805–806. (in Russian).
- Chekhiya udvoila kvoty dlya ukrainskikh trudovykh migrantov [Czech Republic doubled quotas for Ukrainian labor migrants], 2019, *Demoscope Weekly*, 4.06, №817–818. (in Russian).
- Chetvert' sel'khozrabotnykov ES – nelehaly [A quarter of EU agricultural workers are illegal immigrants], 2017, *Euronews*, 14.11. (in Russian).
- Число беженцев из Сирии достигло 5,1 млн... [The number of refugees from Syria reached 5.1 million ...], 26.05.2017. Rezhym dostupu: <https://eadaily.com/.../Politika> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Число беженцев из TSAR достигло «чудовищных» отметок [The number of refugees from the Central African Republic has reached "monstrous" levels], 2018, *Demoskop Weekly*, 23.01, №757–758. (in Russian).
- Число беженцев из Венесуэлы по всему миру составило 3,4 млн. человек [The number of refugees from Venezuela worldwide amounted to 3.4 million people], 24.02.2019. Rezhym dostupu: <https://www.panorama.am/ru/news/2019/02/24/> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Число беженцев во всем мире достигло рекордной отметки [The number of refugees worldwide has reached a record high], 19.06.2018. [Rezhym dostupu: <https://nv.ua/world/countries> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Число новых мигрантов в Италии снизилось до исторического минимума [The number of new migrants in Italy has fallen to a historic low], 14.03.2019. Rezhym dostupu: <https://regnum.ru/news/2591204.html> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Число палестинцев, похыбшых в результате стычек в Газе, возросло до четырех [The number of Palestinians killed in clashes in Gaza has risen to four], 4.05.2019. Rezhym dostupu: <https://ria.ru/20190504> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Culbertson Shelly. Syrian Refugees Won't Be going home any time soon, 19.04.2019. Rezhym dostupu: <https://www.rand.org/blog/2019/04/>(date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- Daniya: 67 prepyatstviy dlya migrantov [Denmark: 67 obstacles for migrants], 2018, *Euronews*, 1.01 (in Russian).
- Detyam malyskykh bezhentsev neobkhodimo obrazovanye [Children of Malian refugees need education.], 2019, *Euronews*, 21.02. (in Russian).
- Dobrynin, V., 2018. Nekrestovyy pokhod v Yevropu [Nekrestovy campaign in Europe], *News*, 20.06. (in Russian).
- Donbas i Krym – tsina povnennia: [Donbass and the Crimea – the price of the return]: monohraphiia, 2015 / za.zah. red. V. P.Horbulina, O. S.Vlasiuka, E. M. Libanovoi, O. M. Liashenko, Kiev: НІСД, 474 с. (in Ukrainian).
- Doval', V., 2019. Hretsyya: myhranty ot-stupayut [Greece: Migrants are retreating], *Euronews*, 7.04. (in Russian).
- Dramyna, N., 2019. 70 myhrantov utonuly u berehov Tunysa [70 migrants drowned off the coast of Tunisia], *Euronews*, 11.05. (in Russian).
- Eritrean refugees in Efhioipia. – 28.02.2017. Rezhym dostupu: <https://www.odi.org/opinion/1040/>
- FAQs about Palestinian refugees. Rezhym dostupu: <http://al-awda.org/lear-more/> (date of treatment: 03.11.2019). (in English).
- Figures at a Glance – UNHCR. Kenya. Rezhym dostupu: <https://www.unhcr.org/ke/figures-at-a-glance> (date of treatment: 27.07.2019). (in English).
- Germaniya v 2018 godu potratila 23 mlrd. na bezhentsev [Germany in 2018 spent 23 billion on refugees.], 2019, *Demoscope Weekly*, 20.05, №815–816. (in Russian).
- Glava assotsiatsii promyshlennikov Italii predlozhyt zanyat'sya obucheniyem migrantov [The head of the Association of Industrialists of Italy proposed to engage in training migrants], 2019, *Demoskop Weekly*, 2.04, №809–810. (in Russian).
- Hans von der Valle. Novyy put' v Saryy Svet [New way to the Old World], 2018, *Euronews*, 30.11. (in Russian).
- INFOHRAFYKA – Nakba – bol' ne stykhayushchaya 69 let [INFOGRAPHICS - Nakba - the pain is not subsiding 69 years], 15.05.2017. Rezhym dostupu: <https://www.aa.com.tr/zaholovky - dnya> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Iran: afganskiye deti – bezhentsy za shkol'nymi partami [Iran: Afghan children - refugees at school desks], 2017, *Euronews*, 26.10. (in Russian).

- Ivanov, G., 2019. Milliardy dlya yedinit. Kak 26 chelovek okazalis' bogache polovini naseleniya Zemli [Billions for units. How 26 people were richer than half the population of the Earth], 22.01. Rezhym dostupu: <http://www.aif.ru/money/business/> 9. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Ivshina, O., 2017. Molodyye musul'mane v Britanii: v roli agresora i zhertvy [Young Muslims in Britain: in the role of aggressor and victim], *BBC*, 4.07. (in Russian).
- Karavan myhrantov: propustyt ly Meksyka tysyachy bezhentsev, ydushchykh v SSHA? [Migrant Caravan: Will Mexico Pass Thousands of Refugees Going to the USA?], 2018, *BBC*, 20.10. (in Russian).
- Kazhdyi vtoroy shkol'nik v Vene rodom iz sem'i migrantov [Every second student in Vienna comes from a migrant family], 16.09.2018. Rezhym dostupu: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2538873> (date of treatment: 4.07.2019) (in Russian).
- Kenya: reverse move to close refugee camp, 27.03.2019. Rezhym dostupu: <https://www.hrw.org/news/2019/03/27/> (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- Kolichestvo bezhentsev i pereselentsev v mire vyroslo na 300 tys. za polgoda – OON [The number of refugees and displaced persons in the world increased by 300 thousand in six months - UN], 7.01.2019. Rezhym dostupu: <https://hromadske.ua/posts/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian)
- Konets voyny: Efiopiya i Eritriya podpisali mirnyy dogovor [End of the war: Ethiopia and Eritrea signed a peace treaty], 9.07.2018. Rezhym dostupu: <https://ria.ru/20180709>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian)
- Laver, O.H., 2018. *Viiny ta narodonaselennia krain svitu u XX – XXI stolittiakh (1900 – 2016 rr.)* [Wars and population of the world in the twentieth-twenty first centuries (1900 – 2016)]: monohrafiia / vyd. 2-e, dopo, Uzhgorod: RIK-U, 760 p. ISBN 978-617-7692-07-1 (in Ukrainian).
- Laver, O.H., Matyashovs'ka, B.O., Shumylo, N.YA., 2018. Bizhentsi, vnutrishn'o-peremishcheni osoby ta nelegal'ni mihranty na Afrykants'komu kontynenti (2001 – 2016 rr.) [Biennies, domestic individuals and illegal migrants to the African continent (2001 – 2016 pp.)], *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya ISTORIYA*. Vypusk 1(38), Uzhhorod: «Hoverla», s. 65–74 (in Ukrainian).
- Levchuk, K., 2017. 9 iz 10 bezhentsev sidyat na shveysarskoy sotsialke [9 out of 10 refugees sit on the Swiss social sphere.], 23.12. Rezhym dostupu: <https://business-swiss.ch/2017/12/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Livan na poroge sotsial'nogo vzryva [Lebanon on the verge of a social explosion], 4.05.2019. Rezhym dostupu: https://anfrussian.com/V_mire/Livan. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Mezhdunarodnyye migranty v YES – 28... [International migrants in ES-28...], 2017, *Demoskop Weekly*, 6.11, №747–748. (in Russian).
- MID Afganistana pozhalovalsya na massovoye begstvo diplomatov so sluzhby [The Afghan Foreign Ministry complained about the exodus of diplomats from the service], 16.10.2017. Rezhym dostupu: <https://fergananews.com/news/27042>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Milyukova, Y., 2019. O pokupke grazhdanstva [About buying citizenship], *Demoskop Weekly*, 28.01, №799–800. (in Russian).
- Moldaviya budet davat' grazhdanstvo krupnym inostrannym investoram [Moldova will give citizenship to large foreign investors.], 2017, *Demoskop Weekly*, 25.09, №743–744. (in Russian).
- Myhranty: zhyzn' spasena, mechty rozbyty [Migrants: life saved, dreams rozbity], 2018, *Euronews*, 26.10. (in Russian).
- Myhratsyonnyy kryzys v Evrope. Dos'e [Migration crisis in Europe. Dossier], 29.06.2018. Rezhym dostupu: <https://tass.ru/info/5336277/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Naskol'ko vse plokho v Venesuele? Ob'yasnyayem v semi grafikakh [How bad is Venezuela? Explains in seven charts], 2018, *BBC*, 28.01. (in Russian).
- «New is not the time»: violence forces refugees to tlee Afghanistan again, 25.01.2018. Rezhym dostupu: <https://www.theguardian.com/global-development/2018/san/25/> (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- Norvegiya za tri goda prinyala svyshe 20 tysyach migrantov iz Sirii [Norway in three years has received over 20 thousand migrants from Syria], 2018, *Demoskop Weekly*, 24.02, №701–702. (in Russian).
- Novyye vlasti Italii otkazyvayut migrantam v ubezhishche v 75% sluchayev [The new Italian authorities deny asylum to migrants in 75% of cases.], 2018, *Demoskop Weekly*, 12.11, №792–792. (in Russian).
- Nyher: perevalochnyy put' myhrantov [Niger: migrants transshipment route], 2018, *Euronews*, 26.10. (in Russian).
- OON Évakuynet bezhentsev yz Lyvyi [UN evacuates refugees from Libya.], 2018, *Demoskop Weekly*, 22.12, №755–756. (in Russian).
- OON vozvrashchaet bezhentsev v Burundy [UN returns refugees to Burundi], 2017, *Demoskop Weekly*, 8.09, №735–736. (in Russian).
- OON zayavyla o roste chysla myhrantov v myre [The UN has reported an increase in the number of migrants in the world.], 2017, *Demoskop Weekly*, 19.12, №753–754. (in Russian).
- OON: v mire naschytyvayetsya 65,6 mln. vynuzhdenno pokinuvshikh svoi doma... [UN: 65.6 million people forced to leave their homes in the world]. Rezhym dostupu: <https://news.rumblor.ru/world> (date of treatment: 28.07.2019). (in Russian).
- Opredelena strana, yz kotoroy khotyat uekhat' dve trety naselenyya [A country has been identified from which two thirds of the population want to leave.], 2019, *Demoskop Weekly*, 6.03, №805–806. (in Russian).
- Papa Frantsysk pozhertvuvav \$ 500 tysyach na dopomohu mihrantam u Meksytsi [Pope Francis donates \$ 500,000 to help migrants in Mexico], 2019, *Ukrainian Truth*, 28.04. (in Ukrainian).
- Pentahon planuye napravyty na kordon z Meksykoyu shche 300 viys'kovykh [The Pentagon plans to send another 300 military men to the border with Mexico], 2019, *Ukrainian Truth*, 28.04. (in Ukrainian).
- Pinna M., 2019. Bezhentsy yz Maly: bez krova y edy [Mali refugees: without shelter and food], *Euronews*, 21.02. (in Russian).
- Polyaki i rumuni – naychisel'nishi natsmenschini u Velikobritanii [Poles and Romanians are the most numerous minorities in the UK], 2018, *BBC*, 24.05. (in Ukrainian).
- Pol'za myhrantov... [The benefits of migrants ...], 2018, *Euronews*, 10.10. (in Russian).
- Pozhalet' ili vyslat': ital'yantsev raskolol «migrantskiy vopros» [Regret or send: the Italians split the “migrant issue”], 2018, *Euronews*, 27.02. (in Russian).
- Refugee policy: Switzerland may send up to 3.200 Eritreans home... Rezhym dostupu: <https://www.thelocal.ch/20180405/>. (date of treatment: 15.07.2019). (in English).

- Robota za hranytsey: kak trudovaya myhratsyya menyaet myr [Robot Abroad: How Labor Migration Is Changing the World], 2018, *BBC*, 18.12. (in Russian).
- Ruanda sohlasna prinyat' bezhentsev po \$5 tysyach za cheloveka [Rwanda agrees to accept refugees at \$ 5,000 per person], 27.11.2017. Rezhym dostupu: <https://www.kommersant.ru/doc/3480259/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Sahrawi. Rezhym dostupu: <http://www.europarl.europa.eu/document> (date of treatment: 27.07.2019). (in English).
- Santos, M., 2019. Afrikanitskiy soyuz obsudil problemy bezhentsev [African Union discussed refugee issues], *Euronews*, 11.02. (in English).
- Shcherbakov, S., 2019. Zalozhnyky voyny: kak zhyvut bezhentsy v Éfyopyy [Hostages of the war: how refugees live in Ethiopia], *Euronews*, 31.01. (in Russian).
- Sheludkova, Y., 2018. OON: ytohy myhratsyonnoho kryzysa 2018 hoda [UN: Results of the 2018 Migration Crisis.], *Euronews*, 4.01. (in Russian).
- Sheludkova, Y., Pinna M., 2018. Sektor Haza: zhyzn' v Lovushke [Gaza Strip: Life in the Trap], *Euronews*, 6.12. (in Russian).
- Shlyakh na Zakhid: chomu ukrains'kikh pratsivnykiv boyat'sya ta chekayut' u Pol'shchi [The Way to the West: why Ukrainian workers are afraid and waiting in Poland], 2018, *Ukrainian Pravda*, 12.03. (in Ukrainian).
- Situation Horn of Afrika Somalia Situation. – Data unhr.org. Rezhym dostupu: <https://data2.unhcr.org/en/situations/horn>. (date of treatment: 1.07.2019). (in English).
- Situation Syria Regional Refugee Responce..., 14.03.2019. Rezhym dostupu: <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria>. (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- Smirnov, Y., 2019. UVKB OON: kolichestvo vyznuzhdenykh pereselentsev dostiglo rekorda [UNHCR: the number of IDPs reached a record], *Yevron'yus*, 20.06. (in Russian).
- SSHA deportiruyet 57 tysyach migrantov iz Gonduras [US deports 57 thousand migrants from Honduras], 2018, *24 channel*, 5.05. (in Russian).
- Statistics. – Ministry of Refugees and Repatriations. Rezhym dostupu: <https://morr.gov.af/page>. (date of treatment: 25.07.2019). (in English).
- Turtsiya lideruyet v mire po chislu prinyatykh bezhentsev [Turkey leads the world in the number of accepted refugees], 20.06.2018. Rezhym dostupu: <https://www.dailysabah.com/Russian/turkey/2018/06/20> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- U Kale strilyali v p'yat'okh migrantiv [In Calais, five migrants were shot], 2018, *BBC*, 2.02 (in Ukrainian).
- U Velikiy Britanii perevirayut' 700 rosiyan, yakі «kupili» britans'ku vizu za mil'yon funtiv [In the United Kingdom, there are 700 Russians who "bought" a million pound British visa], 2018, *24th Channel*, 9.09 (in Ukrainian).
- UNHCR. Afghanistan Operational Fact Sheet, 25.02.2019. Rezhym dostupu: <https://releifweb.int/report/Afghanistan>. (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- UNHCR. Figures at a Glance. Rezhym dostupu: <https://www.unhcr.org>. (date of treatment: 10.00.2019). (in English).
- V Avstryi soobshchily ob uhroze proryva v ES 20 tys. voozruzhennykh myhrantov [In Austria, reported the threat of a breakthrough in the EU 20 thousand. Armed migrants], 2018, *News*, 2.11. (in Russian).
- V Germanii uprostaty deportatsiyu bezhentsev, 2019. [In Germany, will facilitate the deportation of refugees], 17.04. Rezhym dostupu: <https://korrespondent.net/tad>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- V Minoborony RF podschitali kolichestvo siriyskikh bezhentsev v mire [The Ministry of Defense of the Russian Federation calculated the number of Syrian refugees in the world], 29.06.2018. Rezhym dostupu: <https://tvzvezda.ru/content>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- V OON podschitali kolichestvo bezhentsev vo vsem mire: kazhdy tretiy-siriys [The UN counted the number of refugees worldwide: every third Syrian], 2019, 7.01. Rezhym dostupu: <https://ru.tsn.ua/svit/> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- V teni kebabo, [In the shadow of the kebab ...], 2018, 29.03. Rezhym dostupu: <https://lenta.ru/articles/sweden>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- V Ytaly lehal'no zhyvut 5 myllyonov myhrantov [5 million migrants legally live in Italy], 2018, *Demoskop Weekly*, 6.10, №789–790. (in Russian).
- Venesuela – Kolumbiya, 2018 [Venezuela – Colombia], *Euronews*, 26.03 (in Russian).
- Why German pilots won't fly Afgan refugus hack to Afghanistan, 11.12.2017. Rezhym dostupu: <https://unhcr.org/58/aleoc/7.pdf>. (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- Wondwosen Tamrat and Samuel Dermas. Responding to the Needs of Eritrean Refugees in Efhioopia, 21.01.2018. Rezhym dostupu: <https://www.insidehighered.com/blogs/world-view/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- World Refugee Day 2018 Report: Palestinians are the largest population if Refugees, 21.07.2018. Rezhym dostupu: <http://imemc.org/article/world-refugee-day>. (date of treatment: 4.07.2019). (in English).
- Yak ukrainsi ryatuyut' pol'sku yekonomiku [How Ukrainians save the Polish economy], 2018, *BBC*, 27.02. (in Ukrainian).
- Yeksperty preduprezhdayut ob opasnosti vozvrashchayushchikhsya v Yevropu dzhikhadistov IG [Experts warn about the danger of returning to Europe, the jihadists of the IG], 25.10.2017. Rezhym dostupu: <https://m.dw.com/ru/> (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Yerman, G., 2019. Zhalo skorpiona: yak ukrainsi vouyut' z boyovikami u dzhunglyakh DR Kongo [The scorpion's grief: how Ukrainians are fighting fighters in the jungle of DR Congo], *BBC*, 18.02. (in Ukrainian).
- Za pyat' let v myre pohybly yly propaly bez vesty pochty 57 tys. Myhrantov [For five years, almost 57 thousand migrants died or went missing in the world.], 2018, *Demoskop Weekly*, 1.11, №789–790. (in Russian).
- Zotov, G., 2018. Afrika v Italii [Africa in Italy], 22.11. Rezhym dostupu: <https://www.aif.ru/politics/world/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- Zotov, H., 2019. Ochen' temnye syly... [Very dark forces ...], 10.10. Rezhym dostupu: <https://www.aif.ru/politics/world/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).
- 260 tysyach sal'vadortsev pridetsya pokinut' SSH [260,000 Salvadorans will have to leave the United States], 2018, *Demoskop Weekly*, 8.01, №755–756. (in Russian).
- 5,9 millionov palestinskikh bezhentsev v mire [5.9 million Palestinian refugees in the world], 3.01.2018. Rezhym dostupu: <https://antizomby.livejournal.com/>. (date of treatment: 4.07.2019). (in Russian).

SUMMARY

PROBLEM OF REFUGEES AND NON-LEGAL MIGRANTS IN
A LIGHT OF NEWEST STATISTICS

Oleksandr Laver

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Docent; Professor, Head of the Department of Computer Science, Physical and Mathematical Sciences
SHEE «Uzhhorod National University»

Beata Matyashovska

Senior Lecturer of Department of Information Science and Physics
and Mathematics Disciplines
SHEE «Uzhhorod National University»

Nataliya Shumilo

Senior Lecturer of Department of Information Science and Physics
and Mathematics Disciplines
SHEE «Uzhhorod National University»

The proposed publication examines the statistics of the number of refugees, internally displaced persons and asylum seekers, as well as the problems of illegal migration during 2017 – 2019. The statistics of the number of refugees, internally displaced persons and asylum seekers, as well as the problems of illegal migration (and migration processes) during 1900 – 2016, we were considered by us earlier. The proposed publication includes the following divisions: general data, the situation on the African continent, refugees and migrants in highly developed countries, the problems of migrant Muslims, migrants from Eastern Europe, major refugee groups, attempts to break through refugees and illegal immigrants at state borders. For each of these units, new statistical information for 2017 – 2019 is provided. Among the main refugee groups are Eritrean refugees, Syrian refugees, Afghan refugees, Venezuelan refugees, and Palestinian refugees. The dynamics of these groups of refugees for 2017 – 2019 is presented, as well as information on the main countries of their subsidence. It has been shown that the vast majority of refugees from wars and conflicts predominate in neighboring countries. Recent data on the number of migrants, including refugees and irregular migrants, are provided. In the last section of the proposed publication – attempts to break through the refugees and illegals of the state borders of highly developed countries, we have analyzed attempts to break the border of the United States of America (USA) on the side of Mexico with the so-called "caravans of migrants", mainly from Central American countries, attempts to break the external borders of the European Union in the Balkans sideways. refugees and migrants from Syria, Iraq and Afghanistan, as well as attempts to break the border between Israel and the Gaza Strip on the side of the Palestinian refugees who are in the curtain ESI in the Gaza Strip for more than 70 years. These factors significantly affect the security and stability of the regions, and therefore should be in the sight of the world community, which in turn should seek ways to resolve them peacefully.

Keywords: refugees, internally displaced persons, asylum seekers, major groups of refugees, attempts to break through state borders, trade in citizenship.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 336.71(477)

DOI: 10.24144/2523-4498.2(41).2019.185454

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕДИТНО-ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДЖЕРЕЛАХ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Радченко Наталія Миколаївна

кандидат історичних наук, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: nataradchenko117@ukr.net

Researcher ID: AAC-6450-2019

<http://orcid.org/0000-0002-8293-2359>

Проаналізовано інформаційний потенціал джерел особового походження в якості важливого джерела з історії становлення кредитно-банківської системи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сформований комплекс включає: мемуарну літературу, щоденники, листування та некрологи. До аналізу залучено матеріали банкірів, фінансистів, державних посадових осіб, громадських діячів і вчених. Критичне використання фактичного матеріалу, що містять джерела особового походження в зіставленні з іншими джерелами інформації дозволяє більш повно відтворити різні боки подій тієї епохи – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства і питань фінансів. Викладена в мемуарах, щоденниках та листах С. Ю. Вітте, Є. І. Ламанського, К. А. Скальковського та інших інформація містить такі дані, які неможливо знайти в інших джерелах. Умовно у джерелах особового походження можна виділити 3 групи інформації щодо діяльності кредитно-банківських закладів: 1) дані стосовно державної політики у даній галузі, створення та діяльності загальнодержавних банківських установ (найбільш змістовним у даному випадку є мемуари Є. І. Ламанського, П. Л. Барка та С. Ю. Вітте); 2) інформацію про окремі банкірські будинки Наддніпрянської України (серед установ Наддніпрянської України згадуються банки м. Києва та одеські банкірські будинки. Водночас практично відсутня інформація стосовно діяльності організації дрібного кредиту); 3) характеристику окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл (окрім детально описаних постатей Міністрів фінансів Російської імперії, спогади, щоденники та некрологи розкривають історію банкіра і промисловця О. К. Алчевського, банкірської династії Рафаловичів). Джерела особового походження, особливо мемуарна література та листування дозволяють розкрити особистості банкірів та фінансистів, які займалися торгівлею, страховою справою, активно грали на біржі, мали у своєму володінні акції промислових підприємств та залізниці, становили керівний персонал кредитно-банківських установ. Також, вони здатні показати закриті для офіційної публічної документації сторони роботи кредитно-банківських установ, адже у своїх спогадах діячі описували альтернативні (неофіційні) схеми фінансових угод, шляхи збагачення та можливі варіанти «обходу» закону.

Ключові слова: джерело особового походження, історичне джерело, кредитно-банківські установи, мемуари.

Постановка проблеми. Закарбовані у людській пам'яті події відрізняються емоційністю їх сприйняття на відміну від логічно сформованих образів історичної науки. Таке сприйняття та тлумачення окремих епізодів у пам'яті людини та у трактуванні нею історії неодноразово відзначали вчені. О. Коляструк зазначає, що «пам'ять коріниться у конкретному – у просторі, жести, образі й об'єкті. Історія ж співвідноситься тільки з часовими безперервностями, з еволюцією і змішаними відносинами речей» [Коляструк, 2008, с. 145]. Саме тому нашу увагу привернув комплекс джерел особового походження – мемуари, щоденники, листи та некрологи. Критичне використання фактичного матеріалу, що міститься у них у співставленні з іншими джерелами дозволяє більш повно відтворити різні сторони подій часу «індустріальної епохи» Російської імперії – від зовнішньої політики і міжнародних відносин до народного господарства та питань діяльності кредитно-банківської системи. Саме висвітлення історії останньої і є цікавим для нашого дослідження.

Злам епох, перехідний етап, закінчення і початок чогось нового, як закінчення ХІХ і початок ХХ ст. Дуже складно не провести відразу паралель із іншим більш сучасним зламом – закінченням ХХ і початком ХХІ ст. Аналогія стає все відчутнішою, коли розумієш, що змінилися не лише цифри відліку часу. Подібність впливає перш за все із характеру змін, які переживало суспільство. І якщо Україна у складі Російської імперії рухалася від напівфеодальної економіки до капіталістичної, то сучасна Україна вже понад 25 років намагається перейти від радянської системи господарювання до розвинутої ринкової економіки. Одним із основних об'єктів реформування в обидва періоди стала кредитно-банківська система, що являє собою три взаємопов'язані ланки: Центральний банк, комерційні банки та спеціалізовані кредитно-фінансові інститути. Надто схожими є процеси, що відбувалися у кредитно-банківській системі ХІХ ст., та в українській економіці 1990-х – початку 2000-х рр.

Спроби її модернізації принесли із собою чимало явищ, що були здебільшого пов'язані із намаганням швидкого збагачення та «запамороченням» голови від відкритих можливостей. І у минулому, і у сьогоденні, як зазначає дослідниця Г. М. Терещенко, ми спостерігаємо такі явища, як активна участь банків у біржовій грі, т. зв. «біржові лихоманки» та спекуляції, створення «кишенькових» банків, обтяження банківського портфеля акціями підприємств [Терещенко, 1998]. Безперечно, не може бути абсолютної схожості процесів в різні історичні періоди. Кредитно-банківська система Російської імперії містила чимало обмежень у банківській діяльності: за становою, релігійною, національною ознаками тощо. Та й загалом мали місце факти активного втручання держави до банківської сфери кредитування, інколи нав'язування невігідних й недопустимих методик операцій з метою отримання особистих матеріальних зисків.

Водночас, фактологічне наповнення змісту економічних відносин, опанування досвідом функціонування усєї фінансової системи є важливим для України, оскільки її економічні реформи вже близько тридцяти років не можуть привести до стабільного економічного зростання, підвищення рівня життя населення. Тож у цьому випадку звернення до джерел історичного досвіду розбудови фінансової галузі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст., і серед них до джерел особового походження, може стати одним із чинників для вирішення проблеми сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, джерела особового походження – особливий вид історичного джерела, яке відображає авторське розуміння минулих подій та історичне самопізнання особистості. У мемуарах та листах розповідь про минуле ґрунтується, у більшій мірі, на особистих враженнях авторів від тих подій які він спостерігав або був їхнім активним учасником, від їх особистого сприйняття. У своїх дисертаційних дослідженнях до нього зверталися дослідники економічної історії України та Росії [Казьмирчук, 2007; Краснікова, 1999; Новікова, 2009, Рудюк, 2005]. У праці Н. В. Рудюк «Банковские деятели России 1864 – 1914 гг.: источники и методы изучения биографических данных» об'єктом дослідження є керівний персонал дореволюційних акціонерних комерційних банків: засновники, члени правління, рад тощо. Авторка виділила та проаналізувала ряд джерел особового походження: автобіографії, спогади, листи, некрологи [Рудюк, 2005]. Проте подібних праць дуже мало, адже вивчаючи історію кредитної справи України вчені переважно віддають перевагу нормативно-правовим актам, статистичним матеріалам, діловодній та обліковій документації установ, залучають дані періодичних видань. Значно менше використовують джерела особового походження. Отже, метою даної роботи є аналіз інформаційного потенціалу джерел особового походження при висвітленні діяльності кредитно-банкових установ на підросійській Україні, оскільки вона була однією з економічно найрозвинутіших земель Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. По відношенню до економічної історії України XIX ст. комплекс джерел особового походження є можемо умовно розділити на чотири групи: 1) мемуари; 2) щоденники; 3) листування; 4) некрологи.

На жаль, жодних мемуарів безпосередньо банкіри чи керівники кредитних установ не залишили. Винятками є спогади управляючого Державним банком у 1867 – 1881 рр. Є. І. Ламанського та директора Петербурзької контори Державного банку у 1897–1905 рр. П. Л. Барка [Ламанський, 2015; Барк, 1965, с. 89–103]. Вони є цінним джерелом інформації щодо висвітлення поглядів сучасників на економіку імперії, ідей розвитку системи приватного кредитування та характеристики відомих фінансистів і банкірів Росії. Проте більшу частину спогадів лишили державні діячі – міністри фінансів, судові слідчі (до компетенції яких належав розгляд справ, пов'язаних із банківською сферою), та громадські діячі, вчені-краєзнавці, яких цікавили усі сторони життєдіяльності суспільства, у тому числі, й реалії кредитно-банківського життя.

Значний інтерес для дослідження представляють опубліковані у різні роки спогади державних діячів, високопоставлених чиновників, які керували фінансовою політикою держави у другій половині XIX – початку XX ст.: С. Ю. Вітте, Є. І. Ламанського, В. М. Коковцева, П. Л. Барка [Витте, 1924; Коковцев, 1933; Ламанський, 1995; Барк, 1965, с. 89-103]. Очевидно, що у своїх записках вони по різному висвітлювали історичні події. У деяких з них ми знаходимо чимало цікавої для нас інформації, а інколи вони дозволяють відтворити історію цілих банківських династій України. Мемуари, залишені банкірами та державними діячами, здатні надати унікальну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел. Вони проливають світло на причини прийняття певних державних рішень у кредитній галузі а, отже, розкривають історію формування законодавства у кредитно-банківській сфері. Вони значно розширюють наші знання про людей, які розбудовували банківську галузь та працювали у ній.

На сторінках мемуарів науковців, письменників, журналістів, громадських діячів і навіть слідчих постають і яскраві образи фінансистів та банкірів. Це спогади К. А. Скальковського, О. де-Рібаса, М. А. Любарської-Письменної, С. Г. Ярона, М. В. Стороженка та інших [Скальковский, 1890; де-Рибас, 1995; Любарская-Писменная, 1906; Ярон, 2017; Стороженко, 2005]. Вони неоднорідні за стилем, поглядами, різнобарвними оцінками, ступенем важливої для нашого дослідження інформації. Іноді це лише кілька речень (В. Д. Машуков) [Машуков, 1910], а іноді ціла праця (М. А. Любарська-Письменна) [Любарская-Писменная, 1906]. Частина з них розкриває особистості фінансових діячів і банкірів, наприклад, праця К. А. Скальковського «Наши государственные и общественные деятели» [Скальковский, 1890, с. 58], що містить характеристику власника Одеського торгового будинку барона А. Є. Маса. Окрім того, увесь четвертий розділ спогадів присвячено діяльності державних діячів, які обіймали у XIX ст. посаду Міністра фінансів.

З огляду на соціокультурний контент до вивчення кредитно-банківської справи, суттєве значення мають нариси-спогади про Одесу нащадка її засновника, Олександра де-Рібаса. У його праці останнього на увагу заслуговує висвітлення аспектів повсякденного життя верхівки одеського суспільства, деяких аспектів громадської і добродійної діяльності окремих купців та їхні короткі особистісні характеристики [де-Рібас, 1995]. Щоправда книга присвячена більш ранньому періоду історії міста й інформація лише стосовно окремих діячів 50 – 60 - х рр. XIX ст. стосується цього дослідження. Перш за все, це описи одеських купців-банк'єрів П. Ф. Родоконакі, Р. В. Орбинського та ін. [Радченко, 2017, с. 93].

На початку XX ст. у м. Харкові відбулися гучні пограбування банків. Так, навесні 1917 р. сталося пограбування банку т. зв. «варшавськими крадіями». Для його розслідування до міста прибув відомий московський слідчий Аркадій Францевич Кошко – «видатна людина, яка за родом своєї діяльності хоча і змушена була знаходитися в тіні, але завдяки досягнутим успіхам була добре знайома жителям обох російських столиць... йдеться про «російського Шерлока Холмса», начальника Московської пошукової поліції, статського радника Кошко Аркадія Францевича» [Михайлов, 2010, с. 44]. У своїх спогадах один із розділів А. Ф. Кошко присвятив пограбуванню у Харкові: «Ця справа мені особливо врізалася в пам'ять ... сума викраденого з банку була настільки великою, що в історії банківської справи в Росії подібних прецедентів не було» [Кошко, 1926, с. 170].

А. Ф. Кошко отримав у Департаменті поліції шифровану телеграму від заступника начальника харківського пошукового відділення Лапсіна, який повідомляв про крадіжку, вчинену в банку Харківського товариства взаємного кредиту. Викрадено було на 2 500 000 рублів відсоткових паперів і деяку, порівняно незначну, суму готівки. Лапсін повідомляв, що злодії, влаштувавши підкоп з двору сусіднього з банком будинку, потрапили через нього в сталеву кімнату банку і за допомогою невідомих йому (Лапсіну – Н. Р.) досі інструментів розпиляли сталеві вогнетривкі шафи, звідки і викрали вищевказані цінності. Слідів злодіїв виявити йому не вдалося, але один із службовців банку, запідозрений у співучасті в злочині, був затриманий і тимчасово заарештований [Кошко, 1926, с. 171]. По приїзду до Харкова відомому слідчому вдалося пов'язати злочин із бандою «варшавських крадіїв». На думку Кошка, ця порода злодіїв різко відрізнялася від інших: ці люди, «завжди прекрасно одягнені, ведуть дорогий спосіб життя, визнають лише першокласні готелі і ресторани. Йдучи на крадіжку, вони не розмінюють на дрібниці» [Кошко, 1926, с. 171]. Підготовка наміченої операції їм коштує великих грошей. Вони широко практикують підкуп, користуються вдосконаленими і вельми дорогими інструментами, які потім залишають на місці скоєння злочину. У спогадах слідчий описав не тільки злодіїв, а й приміщення банку.

Іноді спогади сучасників не надто змістовні, але вони допомагають встановити адресу банку. До таких епізодичних повідомлень у мемуарній

літературі можемо віднести спогади співробітників промислових підприємств Наддніпрянської України [Фенин, 1938; Янжул, 1910].

Значно менше у мемуарах згадуються установи дрібного кредитування. До тематики селянського кредитування у своїх спогадах звертається Ф. Ф. Воропонов. Федір Федорович Воропонов (1839 – 1919 рр.) був публіцистом, мировим посередником, членом ради Селянського поземельного банку, урядовим директором Владикавказької залізниці. У своїх спогадах Ф. Ф. Воропонов виступав активним прибічником організації доступного для селян земельного кредиту. Питання розвитку установ дрібного кредитування пов'язувалося Воропоновим винятково з роботою земств [Воропонов, 1900, с. 63–90].

Досить часто в своїх особистих нотатках мемуаристи описували не банківські установи, а постаті, причетні до даної галузі. Найбільше писали про О. К. Алчевського та події щодо його підприємств і банкрутства його банків. Так описував ті події у своїх спогадах К. Є. Ворошилов: «...Олексіївське гірничопромислове товариство, що тісно пов'язане з Донецько-Юр'ївським заводом також мало багатомільйонні борги. Звідусіль виробництво згоралося, і у цьому океані економічної кризи ДЮМО був певний час острівцем. Тут ще продовжували плавити чавун та сталь... на території продовжували рости купи чавунних відливок та металевих виробів... але робітників не звільняли... і тут не відчувалося у повній мірі те лихо, яке вже лютувало по всій імперії. Це дивно в умовах імперії явище було пов'язане з діяльністю Алчевського, який прагнув протистояти стихії... та полегшити становище робітників. Але його фінансові ресурси вичерпалися, і він виявився на межі банкрутства. Ходили чутки, що у зв'язку з цим Алчевський вирішив звернутися до Миколи II» [Ворошилов, 1968, с. 99–100].

Цікавим для висвітлення подій «харківського краху» є також наступний різновид джерел особового походження щоденники, як-то щоденник відомого журналіста та видавця О. С. Суворіна. Він вів «Щоденник» не постійно, а епізодично в періоди 1870 – 1880, 1911 – 1912 рр. На жаль, щоденники не дійшли до нас у повному обсязі; окремі зошити загубилися та й Суворіну, як він сам висловлювався, «не вистачало витримки» для такої роботи. І все-таки на сторінках щоденника залишилося чимало описів подій та фактів тогочасного життя. У тому числі він залишив своє бачення причин банкрутства О. К. Алчевського [Суворин, 2000, с. 272]. Суворин повідомляє чутки, які ширилися стосовно О.К. Алчевського та його трагічного фіналу: «...був граф Татішев. Про Алчевського була розмова. Граф вважає, що банк крав щорічно на користь правління більше 2 мільйонів рублів» [Суворин, 2000, с. 272]. Саме ці чутки, на думку автора, і стали причиною відмови С. Ю. Вітте у фінансовій допомозі банку Алчевського.

У свою чергу політичні рішення щодо розвитку кредитно-банківської галузі знаходять своє пояснення у листуванні, як-то листи Г. П. Галагана чи Є. І. Ламанського [ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 6922, арк.

35–36.; IP НБУВ, ф. I, оп. 1, спр. 6926, арк. 8; Ламанский, 2015, с. 315]. Зокрема, ці листи представляють яскраві зразки ділового та особистого листування свого часу й дозволяють досліджувати питання економічної історії Російської імперії.

Листування Є. І. Ламанського охоплює великий період з 1856 по 1881 р. В основному, Ламанський листувався з банкірами і чиновниками. Для нашого дослідження найбільш цікавими є його листи до міністра фінансів М. Х. Рейтерна (1862 – 1878 рр.). Ці листи датовані початком 1860-х рр., Ламанський пише перебуваючи у Європі й досліджуючи місцевий досвід створення кредитно-банківських систем: «під час сьогочасного мого перебування в Парижі і Лондоні я переважно вивчав систему відсоткових вкладів і розміщення капіталів в Jointstock-банках в Лондоні, в Comptoir d'Escompte, в Credit Commercial et Industriel, в Caisse d'Epargne et в Caisse d'Depots et Consignations» [Ламанский, 2015, с. 330]. Перш за все Ламанського зацікавило питання влаштування банківських рахунків та застосування банками і ощадними касами своїх капіталів. Порівнюючи окремі французькі банківські установи, як-то Caisse d'Depots, з російськими кредитними організаціями Ламанський доходить до висновку про їхню подібність. Ознайомившись з європейським досвідом Ламанський переконався в необхідності дещо змінити вітчизняні правила створення банківських вкладів. Він пише про необхідність ретельної перевірки стану існуючих банківських вкладів. Головною умовою існування кредитних установ Ламанський називає обмеження в прийомі дрібних сум, від бідного класу і зв'язок з «величезним» грошовим ринком. Під останнім він розуміє розвиток залізничних шляхів та промисловості.

У листах до російського промисловця Ф. В. Чіжова Є. І. Ламанський обмірковує участь російських банків у фінансуванні Миколаївської залізничної дороги. Для втілення проекту розвитку останньої він звертається до Московського купецького банку, а також до одеських банкірських будинків «Гінцбург» і «Рафалович». Проте як він повідомляє Чіжову справа рухається повільно і банки не виявляють особливої зацікавленості у вкладанні грошей. Ламанський вбачає у цьому певну ваду тогочасних російських фінансових кіл «... дійсно, російські торговельні капітали занадто забезпечені вигодами, щоб шукати нових каналів... У нас ще немає тієї потреби, яка дає людському розуму відвагу і винахідливість, яка змушує йти постійно вперед і дарує громадянську мужність і почуття незалежності в серце громадянина. Ми не вміємо ще самі продавати своїх продуктів і купувати безпосередньо потрібні нам товари з чужих країн» [Ламанский, 2015, с. 335]. Змінити ситуацію, на думку Ламанського можуть «молоде покоління та середні і дрібні капітали». Під останніми він розуміє розвиток Товариств взаємного кредиту які «виховують самостійність у людях», а також привчають до незалежності у справах. У той же час описуючи значний успіх у розвитку Товариства взаємного кредиту, Ламанський скаржить на заздрісне ставлення до Товариства банкірів, які намагаються

перешкоджати його роботі «...банкіри дивляться на нас вельми заздрісно і несприятливо... Розповідаючи свої побоювання на наш рахунок своїм клієнтам, вони в той же час самі шукають можливість потрапити до нас в члени і користуються нашими операціями. В цьому дійсно торжество нашої сили, яка через кілька років, поза всяким сумнівом, розгорнеться в форми стрункого і великого банку» [Ламанский, 2015, с. 335].

Цікавим є лист Є. І. Ламанського датований 1871 р. до відомого хіміка, автора теорії будови органічних речовин О. М. Бутлерова. Ламанський звертається до вченого з приводу підробки чека на значну суму, представленого в один з банків. Це стало підставою для банкових установ просити Ламанського, як очільника Державного банку, скликати банківських представників і сукупно обговорити заходи, які могли б бути прийняті як для попередження втрат, що можуть трапитися у результаті підробок. Для успішного вирішення питань, що підлягали обговоренню зборів, Ламанський вважає за необхідне освічене запросити відомих фахівців-хіміків і саме до О. М. Бутлерова «... дозволяю собі звернутися до Вас, шановний пане, з покірним проханням сприяти Вашими спеціальними знаннями вирішення цього важливого питання і для цього вшанувати своєю присутністю збори» [Ламанский, 2015, с. 339].

Тема шахрайства у банківській сфері, а саме підробка чеків, стає предметом обговорення у листах Є. І. Ламанського до очільника Московського купецького банку І. К. Бабста, датованих 1871 р. Мова йшла про кілька прикладів пред'явлення до Державного банку викупних свідоцтв і ренти, в яких суми, писані чорнилом, виявлялися переробленими. З цієї причини банк повинен був зробити спільне розпорядження по всім конторам і відділенням про неприйняття таких документів в заставу без попереднього погодження з банком. Ламанський відзначає, що на той момент в країні шахрайство з виправленими чорнилами у документах «розвинене у вищій мірі».

Листування у вищій мірі відображає прикмети історичної доби і листи Ламанського є тому підтвердженням як-то обмірковування проектів створення кредитних установ або ж нагальні проблеми захисту новоствореної галузі від шахраїв. Не менш прикметними є листи Г. П. Галагана. В приватному листуванні до своєї дружини Г. П. Галаган обговорює проблему створення банківської галузі. Листи датовані кінцем 1850-х рр. і написані напередодні запровадження фінансової реформи в Росії. Ліберальні кола активно обговорюють можливі зміни, має свою думку і Галаган: «Скажу тобі головне: більшість дрібнопомісних [дворян – Н. Р.] знаходяться в такому положенні, що при змінах залишаться навіть без хліба, тому потребують грошової винагороди [допомоги – Н. Р.] через влаштування дворянського банку (якщо уряд сам не схоче), в якому випущені були б з казни серії під заставу наших земель. Сума вийшла б невелика, а, між тим, цією фінансовою операцією ми прийдемо на допомогу більшості, яка

по відношенню до кількості селян становить меншість». Галаган вважав, що таким чином є можливість не обтяжуючи казну, покращити становище дрібнопомісного дворянства які можуть потрапити у скрутне становище через можливе проведення селянської реформи. Дружині він пише, що має доручення від місцевих поміщиків у Петербурзі дізнатися, до якої міри можливо сподіватися на успіх цієї пропозиції [«Я маю намір...», 2017, с. 31–32].

Корисну інформацію стосовно повсякденного життя банкірів, купців та фінансових діячів містять некрологи, які друкувалися на сторінках газет та журналів. Авторами некрологів зазвичай були колеги, учні, друзі, яких об'єднувала небайдужість до померлого. Змістом такого твору могли бути спогади про померлого або ж навіть науковий аналіз його праць чи політичної та громадської діяльності людини [Мищенко, 1888, с. 12; Биржевые ведомости, 1901, 10 мая, с. 1; Исторический вестник, 1895, т. 61, с. 509–512; The Russian Economist, 1921, Vol. II, №5, p. 1779–1780].

Некролог Г. П. Галагану написав відомий український історик, філолог Ф. Г. Міщенко. Їх об'єднувала не лише спільна праця у часописі «Киевская старина», в якому Міщенко редагував статті, а Галаган фінансував видання, а й Полтавщина де обидва народилися. Тож некролог Ф. Г. Міщенка це слова людини яка добре знала Г. П. Галагана, обставини його сімейного життя. Некролог відзначається емоційним ставленням до нього: «Григорій Павлович по народженню, початковому вихованню, фамільним традиціям, належав дореформенній, кріпосницькій Росії, вихований на основі особистих якостей своєї природи ревного громадського діяча в сенсі славних реформ минулого (Імператора Олександра II царювання). Потребу живої справи, згасла тільки з його смертю, він носив

її у самому собі; головним стимулом виявлення цієї потреби служила свідомість складних викликів часу; важке сімейне горе практично не паралізувало, навпаки, посилювало в ньому спрагу служіння суспільству і народу, він, відгукуючись особистою працею, щедрими пожертвами, серцевим участю на найрізноманітніші запити життя, як би поспішав створити гідний пам'ятник собі і ніжно улюбленому синові» [Мищенко, 1888, с. 12]. У некролозі наводяться біографічні дані життя Галагана, підкреслюється різноплановий характер його зацікавлень та діяльності.

Висновки. Таким чином, умовно у джерелах особового походження можна виділити три групи інформації про діяльність кредитно-банківських закладів: 1) дані стосовно державної політики у даній галузі, створення та діяльності загальнодержавних банківських установ. Найбільш змістовним у даному випадку є мемуари С. І. Ламанського, П. Л. Барка та С. Ю. Вітте; 2) інформацію про окремі банківські будинки Наддніпрянської України. Серед установ Наддніпрянської України згадуються банки м. Києва та одеські банківські будинки. Водночас практично відсутня інформація стосовно діяльності організацій дрібного кредиту; 3) характеристика окремих політичних, громадських діячів та представників фінансових кіл. Окрім детально описаних постатей Міністрів фінансів Російської імперії, спогади, щоденники та некрологи розкривають історію банкіра і промисловця О. К. Алчевського.

Отже, якщо мемуари банкірів та державних діячів розкривають історію банківської справи з боку державної політики, історії окремих установ чи ролі у цій сфері банкірів, то спогади громадських діячів та вчених дають переважно інформацію щодо окремого фахівця та інколи відображають ставлення суспільних кіл до кредитних установ.

Список використаних джерел

- Артур Германович Рафалович. Некролог, 1921, *The Russian Economist*, Vol. II, №5, p. 1779–1780.
- Барк, П. Л., 1965. Воспоминания. Последнего министра финансов Российского императорского правительства, *Возрождение*, № 162, с. 89–103.
- Бунге Николай Христианович (некролог), 1895, *Исторический вестник*, т. 61, с. 509–512.
- Витте, С. Ю., 1960. *1849 – 1894: Детство. Царствования Александра II и Александра III*, Москва, т. 1, 556 с.
- Воропонов, Ф. Ф., 1900. Крестьянская реформа в юго-западном крае (по личным воспоминаниям), *Вестник Европы*, № 10, с. 63–90.
- Ворошилов, К. Е., 1968. Рассказы о жизни. Воспоминания, кн. 1, Москва, с. 99–100.
- Галаган, М., 2005. *З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)*, Київ, 656 с.
- ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 6922, арк. 35–36.
- ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 6926, арк. 8.
- Казьмирчук, М. Г., 2007. *Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.)*. Автореф. дис. ... к.і.н. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 20 с.
- Кокорцев, В.Н., 1933. *Из моего прошлого. Воспоминания 1903 – 1919 гг.*: в 2-х т., Париж, т. 2, 504 с.
- Коляструк, О., 2008. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності, *Український історичний журнал*, № 2, с. 145–153.
- Кошко, А. Ф., 1926. *Очерки уголовного мира царской России. Воспоминания бывшего начальника Московской сыскной полиции и заведующего всем уголовным розыском империи*, Париж, 201 с.
- Краснікова, О. М., 1999. *Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917 рр.)*. Автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 17 с.
- Ламанский, Е. И., 2015. *Статьи. Воспоминания. Письма*, Москва, 376 с.
- Любарска-Письменная, М.А., 1906. *Клевета: Мой процесс с бароном Н.О. Тизенгаузеном*, Москва, XVIII.
- Машуков, В. Д., 1910. *Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.)*, Екатеринослав, 89 с.
- Михайлов, М. А., 2010. Аркадий Францевич Кошко и его «Очерки уголовного мира царской России», *Ученые записки*

- Таврического национ. у-та им. В.И. Вернадского*, т. 23(62), № 2, с. 44–51.
- Мищенко, Ф. Г., 1888. *Г. П. Галаган (15 авг. 1819–25 сент. 1888 г.)*, Київ, 12 с.
- Новікова, І. Е., 2009. *Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.)*, Автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 19 с.
- Радченко, Н. М., 2017. Кредитно-банківська система України другої половини XIX – початку XX ст. у спогадах сучасників, *Історичні і політологічні дослідження*, Вінниця, №2(61), с. 86–97.
- Рибас, де А., 1995. *Старая Одесса*. Репринтное издание, Москва, 480 с.
- Рудюк, Н. В., 2005. *Банковские деятели России 1864 – 1914 гг.: источники и методы изучения биографических данных*. Дис. ... канд. ист. наук. Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 286 с.
- Смерть А. К. Алчевского, 1901. *Биржевые ведомости*, 10 мая, с. 1.
- Скальковский, К. А., 1890. *Наши государственные и общественные деятели*, Санкт-Петербург, 586 с.
- Стороженко, В. М., 2005. *З мого життя*, Київ, 432 с.
- Суворин, А. С., 2000. *Дневник Алексея Сергеевича Суворина*, Москва-London, 667 с.
- Терещенко, Г. М., 1998. *Государственное регулирование системы России во второй половине XIX – начале XX веков*. Дис. ... канд. экон. наук. Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 247 с.
- Фенин, А. И., 1938. *Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883 – 1906)*, Прага, 198 с.
- «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини, 2017. М. Будзар, Є. Ковальов, І. Колесник, Київ: Вид-во ФОП Антоненко Л.І. «Streamline», 136 с.
- Янжул, И. И., 1910. *Воспоминания И. И. Янжула о пережитом и виденном в 1864 – 1909 гг.*, Санкт-Петербург, 189 с.
- Ярон, С., 2017. *Київ у 80-х роках. Спогади старожила*, Київ, 560 с.

References

- Artur Germanovich Rafalovich. Nekrolog [Arthur Germanovich Rafalovich. Obituary], 1921, *The Russian Economist*, Vol. II, №5, p. 1779–1780. (in Russian).
- Bark, P. L., 1965. *Vospominaniya. Poslednego ministra finansov Rossijskogo imperatorskogo pravitel'stva* [Memoirs. Last Minister of Finance of the Russian Imperial Government], *Vozrozhdenie*, № 162, s. 89-103 (in Russian).
- Bunge Nikolaj Hristianovich (nekrolog) [Bunge Nikolai Khristianovich (obituary)] 1895, *Istoricheskij vestnik*, т. 61, s. 509-512. (in Russian).
- Fenin, A.I., 1938. *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshhestvennogo i hozjajstvennogo razvitija Rossii (1883–1906)* [Memories of the engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883 – 1906)], Praga, 198 s. (in Russian).
- Ghalaghan, M., 2005. *Z mojih spomyniv (1880-ti – 1920 r.)* [From my memoirs (1880s – 1920s)], Kiev, 656 s. (in Ukrainian).
- IR NBUV, f. I, op. 1, spr. 6922, ark. 35–36 (in Ukrainian).
- IR NBUV, f. I, op. 1, spr. 6926, ark. 8 (in Ukrainian).
- «Ja maju namir z mojih lystiv do tebe zrobyty svij zhurnal...»: lysty Ghryghorija Galagana do druzhyny [“I intend to make my journal to you from my letters...”: Letters from Hryhoriy Galagan to his wife], 2017, М. Будзар, Je. Kovaljov, I. Kolesnyk, Kiev: Vyd-vo FOP Antonenko L.I. «Streamline», 136 s. (in Ukrainian).
- Janzhul, I. I., 1910. *Vospominaniya I. I. Janzhula o perezhitom i vidennom v 1864 – 1909 gg.* [Memoirs of I.I. Yangul about the experience and what was seen in 1864 – 1909], Sankt-Peterburg, 189 s. (in Russian).
- Jaron, S., 2017. *Kyjiv u 80-kh rokakh. Spoghady starozhyla* [Kyiv in the 80's. Memoirs of an old ma], Kiev, 560 s. (in Ukrainian).
- Kazjmyrchuk, M. Gh., 2007. *Socialjna dijalnistj lombardiv pidrosijskohoji Ukrajinj (1886 – 1917 rr.)* [Social activity of pawnshops in sub-Russian Ukraine (1886 – 1917)]. Avtoref. dys. ... k.i.n. Kyjivskij nacionaljnij un-t im. T. Shevchenka, 20 s. (in Ukrainian).
- Kokovcev, V. N., 1933. *Iz moego proshlogo. Vospominaniya 1903–1919 gg.* [From my past. Memoirs of 1903 – 1919]] v 2-h t., Parizh, т. 2, 504 s. (in Russian).
- Koljastruk, O., 2008. *Dokumenty osobovogho pokhodzhennja jak dzherala z istoriji povsjakdennosti* [Documents of personal origin as sources from the history of everyday life], *Ukrainjskijj istorychnyj zhurnal*, № 2, s. 145–153. (in Ukrainian).
- Koshko, A. F., 1926. *Ocherki ugolovnogo mira carskoj Rossii. Vospominaniya byvshego nachal'nika Moskovskoj sysknoj policii i zavedujushhego vem ugolovnym rozyskom imperii* [Essays on the criminal world of Tsarist Russia. Memoirs of the former head of the Moscow Detective Police and the head of the entire criminal investigation department of the empire], Parizh, 201 s. (in Russian).
- Krasnikova, O. M., 1999. *Finansy ta kredyt u siljskomu ghospodarstvi Livoberezhnoji Ukrajinj epokhy vilnogho pidpryjemnytva (1861 – 1917 rr.)* [Finances and credit in agriculture of the Left Bank Ukraine of the era of free enterprise (1861 – 1917)]. Avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk. Kyjivskijj nacionaljnij un-t im. T. Shevchenka, 17 s. (in Ukrainian).
- Lamanskij, E. I., 2015. *Stat'i. Vospominaniya. Pis'ma* [Articles. Memories. Letters], Moskva, 376 s. (in Russian).
- Ljubarska-Pis'mennaja, M. A., 1906. *Kleveta: Moj process s baronom N.O. Tizengauzenom* [Defamation: My trial with baron N. O. Tizengauzen], Moskva, XVIII (in Russian).
- Mashukov, V. D., 1910. *Vospominaniya ob Ekaterinoslave za poslednie dvadcat' tri goda ego sushhestvovanija (1887 – 1910 gg.)* [Memoirs of Yekaterinoslav for the last twenty-three years of its existence (1887 – 1910)], Ekaterinoslav, 89 s. (in Russian).
- Mihajlov, M. A., 2010. *Arkadij Francevich Koshko i ego «Ocherki ugolovnogo mira carskoj Rossii»* [Arkady Frantsevich Koshko and his "Essays on the Criminal World of Tsarist Russia"], *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacion. u-ta im. V.I. Vernadskogo*, т. 23(62), № 2, s. 44–51. (in Russian).
- Mishhenko, F. G., 1888. *G.P. Galagan (15 avg. 1819 – 25 sent. 1888 g.)* [G.P. Galagan (Aug. 15, 1819–25 Sept. 1888)], Kiev, s. 12. (in Russian).
- Novikova, I. E., 2009. *Rozvytok bankivskohoji systemy Ukrajinj v umovakh stanovlennja rynkovogho ghospodarstva (drughha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Development of the banking system of Ukraine in the conditions of market economy formation (second half of XIX – beginning of XX century)]. Avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk. Kyjivskijj nacionaljnij un-t im. T. Shevchenka, 19 s. (in Ukrainian).

Radchenko, N. M., 2017. Kredytno-bankivjska systema Ukrainy drugoji polovyny XIX – pochatku XX st. u spoghadakh suchasnykiv [Credit and banking system of Ukraine of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. in memoirs of contemporaries], *Istorychni i politologhichni doslidzhennja*, Vinnycja, №2(61), s. 86–97. (in Ukrainian).

Ribas, de A., 1995. *Staraja Odessa. Reprintnoe izdanie* [Old Odessa. Reprint edition], Moskva, 480 s. (in Russian).

Rudyuk, N. V., 2005. *Bankovskie deyateli Rossii 1864 – 1914 gg.: istochniki i metody` izucheniya biograficheskikh danny`kh*. [Banking figures of Russia 1864 – 1914: sources and methods of studying biographical data]. Dis... kand. ist. nauk. Moskovskij gos. un-t im. M.V. Lomonosova, 286 s. (in Russian).

Skal'kovskij, K. A., 1890. *Nashi gosudarstvennye i obshhestvennye dejateli* [Our statesmen and public figures], Sankt-Peterburg, 586 s. (in Russian).

Smert' A. K. Alchevskogo [The death of A.K. Alchevsky], 1901, *Birzhevyje vedomosti*, 10 maja, s. 1. (in Russian).

Storozhenko, V. M., 2005. *Z mogho zhyttja* [From My Life], Kiev, 432 s. (in Ukrainian).

Suvorin, A. S., 2000. *Dnevnik Alekseja Sergeevicha Suvorina* [Diary of Alexei Sergejevich Suvorin], Moskva- London, 667 s. (in Russian).

Tereshhenko, G. M., 1998. *Gosudarstvennoe regulirovanie sistemy Rossii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX veka* [State regulation of the Russian system in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Dis... kand. jekon. nauk. Moskovskij gos. un-t im. M. V. Lomonosova, 247 s. (in Russian).

Vitte, S. Ju., 1960. *1849 – 1894: Detstvo. Carstvovanija Aleksandra II i Aleksandra III* [1849–1894: Childhood. The reign of Alexander II and Alexander III], Moskva, t. 1, 556 s. (in Russian).

Voroponov, F. F., 1900. Krest'janskaja reforma v jugo-zapadnom krae (po lichnym vospominanijam) [Peasant reform in the southwestern region (according to personal memoirs)], *Vestnik Evropy*, № 10, s. 63–90 (in Russian).

Voroshilov, K. E., 1968. *Rasskazy o zhizni. Vospominanija* [Stories about life. Memories], kn. 1, Moskva, s. 99–100. (in Russian).

SUMMARY

ELUCIDATION OF ACTIVITIES OF CREDIT AND FINANCIAL INSTITUTIONS OF THE DNIEPER UKRAINE IN PERSONAL ORIGIN SOURCES (THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES)

Nataliya Radchenko

Candidate of History, Docent of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries
SHEE «Uzhhorod National University»

The information potential of sources of personal origin as an important source from the history of formation of the credit-banking system of the second half of XIX – beginning of XX centuries is analyzed. The formed complex includes: memoir literature, diaries, correspondence and necrologies. The materials of bankers', financiers, government officials, public figures and scientists are involved in the analysis. Critical use of factual material containing personal sources of origin in comparison with other sources of information makes it possible to reproduce more fully the different sides of events of that period – from foreign policy and international relations to the economy and issues of finance. Outlined in the memoirs, diaries and letters of S. Y. Witte, Y. I. Lamansky, K. A. Skalkovsky, and others. The information contains data that is not found in other sources. These kinds of sources of personal origin, as memoirs and correspondence allow us to reveal the identities of bankers and financiers, allow to reveal the identity of bankers and financiers, involved in trading, insurance, actively played on the exchange, had in their possession shares of industrial enterprises and railways, were the management staff of credit institutions. Also, they are able to show closed to official public documentation side of the work of credit institutions. The statesman described alternative (informal) schemes of financial agreements, ways of enrichment and possible options for "circumventing" the law. Conditionally, the sources personal groups can be divided into 3 information groups of credit institutions: 1) The data on public policy in this industry, creation and activity of nationwide banking institutions. The most meaningful in this case are the memoirs of Y. I. Lamansky, P. L. Barca and S. Y. Witte; 2) information about individual banking houses of the Dnieper Ukraine. Memories and correspondence most contain information on the activities of the State Bank of the Russian Empire. Among institutions of Dnieper Ukraine, there were mentioned the banks of Kyiv and Odessa banking houses. At the same time, there is no information regarding to activities of small loan organizations; 3) the characteristics of the individual political, public, and financial circles. Except detailed articles of the Ministers of Finance of the Russian Empire, diaries and obituaries reveal to the story of banker and industrialist O. K. Alchevsky, the banking dynasty of Rafalovich.

Keywords: source of personal origin, historical source, credit and banking institutions, memoirs.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 391 (477.87.77) 7.036.35

DOI: 10.24144/2523-4498.2(41).2019.185483

ТРАДИЦІЙНИЙ НАРОДНИЙ ОДЯГ БОРЖАВСЬКИХ ДОЛИНЯН ЗАКАРПАТТЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Коцан Василь Васильович

кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту, м. Ужгород,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: vasilkotsan@ukr.net

У статті на базі наявної літератури проведено комплексний аналіз всіх складових традиційного народного жіночого та чоловічого вбрання боржавських долинян Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. Даний локально-територіальний осередок етнографічної групи долинян Закарпаття поділяється на чотири етнографічні округності та охоплює окремі села Свалявського, Іршавського, Мукачівського та Виноградівського районів. У статті детально описано процес крою жіночих сорочок досліджуваного регіону: стану сорочки, рукавів, верхньої нагрудної частини передньої пілки, декоративних швів. Вишивкою оздоблювали вузький ошийник, рукави та манжети. Вишивка жіночих сорочок боржавських долинян виділялась, колоритом та структурою орнаментальної композиції. Одягнуту боржавську долинянку легко було виділити в натовпі від румунок, угорок, гуцулок, бойкинь, лемкинь та інших локальних осередків долинян Закарпаття за окремими складовими народного вбрання або їх конструктивними чи декоративними елементами: вирізом горловини на сорочці, поясом і верхнім плечовим вбранням, окремими елементами зачісок та головних уборів, поступовим витісненням спідниць фартухами, відсутністю плечового рукавного вбрання з фабричних матерій. Комплект традиційного чоловічого вбрання боржавських долинян не виявляв такої різноманітності форм та оздоблення як жіночий одяг. Долинянина ХІХ – початку ХХ ст., одягнутого у святкове вбрання у натовпі, румунів, угорців, гуцулів, бойків і лемків можна було виділити за короткою сорочкою з широкими рукавами, короткими, широкими полотняними штанами, білими сукняними штанами.

Ключові слова: народне вбрання, долиняни, сорочка, спідниця, пояс, фартух, шатни, безрукавка, верхній одяг, головні убори та взуття, етнографічно розмежувальні риси.

Постановка проблеми. У багатому розмаїтті українського одягу традиційне народне вбрання українців Закарпаття вирізняється своєрідністю комплексів, їх художніми особливостями та колоритом. Народний одяг Закарпаття формувався відповідно до природно-кліматичних і географічних умов, роду занять.

У межах ряду районів Закарпатської області проживала етнографічна група боржавських долинян. Вона поділялась на чотири етнографічні округності: довжанську (села Березники, Керецьки Свалявського та Лисичово, Кушниця, Суха, Бронька, Довге, Приборжавське Іршавського районів); іршавську (села Луково, Імстичево, Білки, Осій, Ільниця, Великий Раковець, Малий Раковець, Вільхівка, Дубрівка, Гребля Іршавського району); крайнянську (села Брід, Загаття, Чорний Потік, Підгірне, Дешковця, Локіть, Арданово, Доробратово Іршавського та села Завидово, Залужжя, Лалово, Коноплівці, Коропець Мукачівського районів); виноградівську (села Широке, Великі Ком'яти, Букове, Онок, Велика і Мала Копаня Виноградівського району). Найбільш архаїчну форму традиційний народний одяг зберіг у довжанських долинян. У вбранні іршавських, крайнянських та виноградівських долинян вже на початку ХХ ст. панівними стають елементи міського костюму, відчутними були іноетнічні взаємовпливи та взаємо-

запозичання [Грибаніч, 2001, с. 78–79; Тиводар, 1999, с. 39–40].

Метою даного дослідження є комплексний аналіз крою та оздоблення всіх складових традиційного жіночого та чоловічого вбрання боржавських долинян Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст., визначення їх етнографічно розмежувальних рис.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Основним джерелом для дослідження даної проблематики послужили польові матеріали автора, зібрані в етнографічних експедиціях та наукових відрядженнях. Цінні матеріали містять фондіві колекції етнографічних та краєзнавчих музеїв, в тому числі рукописні матеріали.

При дослідженні локальних особливостей народного одягу Закарпаття використано ряд публікацій історичного, етнологічного, мистецтвознавчого, краєзнавчого характеру, в яких подавалась інформація про традиційний народний одяг українців та етнічних меншин Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. Таких публікацій не багато. Варто зазначити, що майже до останньої чверті ХІХ ст. фрагментарні наукові розвідки про народне вбрання Закарпаття подавали науковці із-за меж краю і лише згодом місцеві автори починають досліджувати народну культуру українців Закарпаття, в тому числі й народне одяг. Пов'язано це з виходом газет, на

сторінках яких друкується чимало етнографічних матеріалів.

Значний внесок у вивчення традиційного народного одягу українців Карпат, в тому числі досліджуваного нами регіону, зробив Ю. Жаткович (1855 – 1920) [Жаткович, 2007, с. 120–122]. У 1915 р. угорською мовою виходить стаття І. Білака та Г. Стрипського «Dolha és vidékének néprajza» (Етнографія околиць Довгого) [Sztřípsky, 1915, с. 135–137]. Окрему частину автори присвятили традиційному народному вбранні боржавських долинян.

Певні зрушення у вивченні традиційного одягу українців Закарпаття помітні у 20 – 40-ві рр. ХХ ст. Важливим джерелом для дослідження нашої проблематики є праці чеських дослідниць народної культури М. Тумової [Тумова, 1924] та А. Кожмінової [Kožmínová, 1922]. На особливу увагу заслуговує дослідження російського мистецтвознавця С. Маковського (1877 – 1962) [Маковский, 1925]. 1926 р. на сторінках красознавчого журналу «Наш рідний край» А. Березинський опублікував замітку «Як одіваються русини в долині Боржави» [Березинський, 1926].

Важливою для нашого дослідження є стаття Ф. Потушняка «Руський народний костюм», опублікована угорською мовою у журналі «Зоря-Најна!» за 1943 рік [Potusnyak, 1943, с. 302–327]. Цю статтю майже не використовували наступні дослідники народного одягу українців краю, або ж використовували лише її резюме «русським язиком». Угорськомовний варіант статті було опрацьовано М. П. Тиводаром й опубліковано у збірнику матеріалів міжнародної наукової конференції «Науковий і мистецький світ Федора Потушняка» [Потушняк, 2010, с. 421–450].

Наприкінці 40-х – 50-х рр. ХХ ст. значну увагу вивченню особливостей народного вбрання боржавських долинян приділяли український етнограф І. Симоненко [Симоненко, 1948, с. 63–89; Симоненко, 1957, с. 56–85] та М. Шмельова [Шмелева, 1948, с. 130–146].

Із числа фундаментальних публікацій виділяється монографічне дослідження К. Матейко «Український народний одяг» [Матейко, 1977]. Дослідженню крою та оздоблення вишивкою, шкіряними аплікаціями хутрянних безрукавок, зокрема долинянських «бунд» присвятила кілька публікацій І. І. Карпинець [Карпинець, 1972, с. 52–53; Карпинець, 2003].

Із праць сучасних дослідників народного вбрання в загальноукраїнському контексті варто виділити монографічне дослідження Т. Ніколаєвої. В ньому подано загальний опис жіночого і чоловічого одягу українців Закарпаття [Ніколаєва, 2005]. Поділ народного одягу України на локальні комплекси, з виділенням Закарпаття в окремий, зустрічаємо у роботі З. Васіної «Український літопис вбрання» [Васіна, 2006].

Дослідженню окремих елементів традиційного народного вбрання українців Закарпаття ряд публікацій присвятила Є. Гайова. У 2005 – 2006 роках вона на основі фондів колекцій Національного музею народної архітектури та побуту

(м. Київ) та Закарпатського музею народної архітектури та побуту (м. Ужгород) опублікувала дві статті про жіночі сорочки долинян Закарпаття. Предметом дослідження стали жіночі додільні сорочки («довгані»), в тому числі боржавські [Гайова, 2006, с. 58–60; Гайова, 2005, с. 46–49].

Нами використано також кілька публікацій О. Федорчук, присвячених традиційним народним прикрасам з бісеру. У своїх статтях дослідниця висвітлює питання функціонального призначення прикрас з бісеру, їх типології, засади художньої виразності прикрас, характерні особливості прикрас окремих етнографічних регіонів України. Для нас цінним є монографічне дослідження О. Федорчук про народні прикраси з бісеру, в якому описуються одна та дводільні «силянки-коміри», «плетінки», «драбинки» Міжгірського району, «об'ємні плетінки» Тячівського району та «стрічкові гerdани» Іршавського району [Федорчук, 2007].

Чимало публікацій про народний одяг населення Українських Карпат, в яких згадуються й окремі елементи народного одягу українців Закарпаття, опублікувала Г. Стельмашук. У 2000 р. на основі обширного джерельного і фактологічного матеріалу Г. Стельмашук у співавторстві з М. Білан видали, а у 2011 р. перевидали ґрунтовне дослідження «Український стрій» [Білан, Стельмашук, 2011]. У ньому розглянуто комплекси стрій усіх етнографічних регіонів України та зв'язок строю із духовним життям народу. Наприкінці дослідження автори характеризують народний одяг українців Закарпаття. Вони виділили чотири локальні одягові комплекси. У дослідженні окремо описані чоловічий, жіночий стрій та весільне вбрання українців Закарпаття. Цінними є вміщені у дослідженні кольорові та чорно-білі фотографії із зображенням як окремих елементів вбрання, так і комплектів одягу різних етнографічних груп українців Закарпаття.

У період незалежності питання дослідження традиційного народного вбрання українців Закарпаття висвітлювалось й у публікаціях місцевих істориків, етнографів, красназців та мистецтвознавців. Так, М. Тиводар в історико-етнографічному нарисі «Етнографія Закарпаття» розглядає і традиційний народний одяг українців Закарпаття. Характеристику одягу бойків, лемків і долинян об'єднано в один параграф «Рівнинно-верховинський одяг». У ньому автором детально характеризується комплекс жіночого одягу з довгою додільною сорочкою («довганею»). Цінними є подані прямо у тексті фрагменти наукових публікацій, присвячених народному одягові українців Закарпаття, та чорно-білі й кольорові фотоілюстрації [Тиводар, 2011].

Детальний опис одягової вишивки українців Закарпаття у своїх публікаціях подав Р. Пилип. Свої статті він присвятив стану вивчення української одягової вишивки Закарпаття, композиції народної вишивки, художнім особливостям одягової вишивки марамороських долинян. Р. Пилип захистив кандидатську дисертацію на тему: «Художня вишивка українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст...» [Пилип, 2009]. Для нас цінним є четвертий розділ роботи, присвячений локальним особливостям

традиційної одягової вишивки гуцулів, долинян, бойків і лемків Закарпаття. На основі дисертаційного дослідження у 2012 р. Р. Пилип видав монографію «Художня вишивка українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст...» [Пилип, 2012].

Історико-етнографічні описи і характеристики народного одягу та одягової вишивки українців Закарпаття зустрічаємо в окремих публікаціях музейних співробітників. Чималу кількість описів народного одягу Закарпаття опублікував І. Грибанич. Дві з низ присвячені вивченню характерних особливостей народного вбрання боржавських долинян [Грибанич, 1993, с. 137–139; Грибанич, 2001, с. 78–84].

У 2015 р. у Віснику Закарпатського художнього інституту вийшла друком невеличка наукова стаття Г. Безик, у якій авторка коротко охарактеризувала основні складові жіночого та чоловічого вбрання боржавських долинян, наголосивши на його окремих етнографічних рисах [Безик, 2015, с. 140–142].

Спираючись на наявну літературу, можемо стверджувати, що традиційне народне вбрання Закарпаття, зокрема боржавських долинян у ній характеризувалось у загальних рисах. Лише в останні десятиріччя з'являються змістовні публікації, присвячені народному вбранню різних локальних осередків долинян Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. Зібрані матеріали ми подаємо, групуючи його за принципом розподілу статтю (жіночий та чоловічий), за видами (натільний, поясний, нагрудний, верхній, головні убори, взуття та прикраси). Окрему увагу автор звертає на таку класифікаційну ознаку одягу як його функціональне призначення (буденний, святковий, обрядовий).

У комплект жіночого народного вбрання боржавських долинян входили: сорочка, фартух («плат»), пояс («силянка»), безрукавка («реклик»), сукняна куртка («уйош»), гуня, головні убори, прикраси та взуття.

У селах Боржавської долини побутували довгі жіночі сорочки («довгані»). Довжина сорочок (105–120 см) залежала від росту жінки, але завжди була до кісток. Шили їх з відбіленого конопляного полотна, витканого на кроснах у дві ничильниці. Основа полотна сорочки конопляна, піткана бавовняними («памутовими») чи конопляними нитками. Основу сорочки формували два прямокутні шматки полотна (задня та передня пілки («поли»)), завдовжки 110–120 см. Задня пілка суцільна, а передня кроїлась з двох, рідше трьох частин. Верхня частина передньої пілки («пазуха») (70–80 см) являла собою шматок відбіленого конопляного полотна, витканого технікою «чинуватого ткання» в орнаментальні ряди «на коцьки». У верху «пазуха» завершувалась тканною червоною смужкою («краскою», «челленицею»), шириною 5–7 см. Рідше зустрічались сині ткані смуги. На тлі «краски» ткали 6–8 рядів чорних або синіх пунктирних ліній. До нижнього краю «пазухи» пришивали шматок простого домотканого полотна («підшивку», «підточку»). Таким чином передня пола складалась з двох частин: верхньої («пазухи») та нижньої («підточки»). На деяких сорочках поміж

ними пришивали вузький шматок грубішого домотканого полотна (10–15 см). Іноді верхню частину «підточки» ткали із невідбілених конопляних ниток, захищаючи сорочку від протирання внаслідок зав'язування фартухів чи поясів. У верхній частині задньої пілки робили поздовжній розріз («розпірку») (10–15 см), що зав'язувався на плетені шнурочки («шнурки») з китицями («бойтами») на кінцях. Наприкінці ХІХ ст. «розпірки» обшивали різнокольоровими «памутовими» нитками. До передньої та задньої пілок жіночих сорочок кінця ХІХ – початку ХХ ст. пришивали ще дві бічні. Подальша еволюція крою сорочок виражалась в тому, що частина цільних полотнищ стану замінювалась так званими «скосами». Подібним чином формувались бічні пілки, з яких кроїли чотири «скоси» [Воропай, 1993, с. 514; Грибанич, 2001, с. 79; Маркуш, 1926, с. 92; Симоненко, 1948, с. 74; Шмелева, 1948, с. 134].

Комірець («ошийник») і манжети («зап'ястники», «зарукавники») кроїли окремо від стану сорочки. Рукави збирали у дрібні складки навколо манжет на 4–6 ниток, а у верхній частині разом із пілками – на 2 нитки. У нижній частині, на місці з'єднання широкої пілки рукава з «розтічкою» робили поздовжній розріз («розшивку») (8–15 см). При потребі його розшивали чи зшивали для зручнішого носіння. Контури «розшивки» оздоблювали різними декоративними смугами. На жіночих сорочках з сіл Довге, Кушниця, Бронька, Лисичево Іршавського району «розшивку» зав'язували за допомогою плетених шнурочків. Сорочки із густими збірками навколо шиї та на рукавах були поширені і в болгар, поляків, словаків [Прилипо, 1964, с. 34].

Манжети та комірець кроїли з окремих шматків полотна, шляхом його загинання навпіл по ширині. Манжети пришивали до рукавів, а комірець до стану лише тоді, коли полотно у цих місцях було зібране у дрібні брижі («рами»). Товщина коміра сягала 1–1,5 см при ширині не більше 3 см. Комір та манжети оздоблювали вишивкою, виконаною червоними чи бордовими нитками. Орнаментальна композиція складалась з різних геометричних мотивів: «колісцят», «ліній», трикутників, ромбів, вишитих технікою «хрестик» у скісному положенні («смерековим нахилом»).

Пілки («поли») стану та рукавів сорочок зшивали простим ручним швом або ж узорчастим швом («циркою», «ціркою»). Рукавні, наплічні шви, розріз («розпірка») сорочок оздоблювались «обмітуванням», «стебелевим швом», «циркою», «декоративним зигзагом», «декоративними смужками». Способи скріплення окремих деталей жіночих боржавських сорочок у ХІХ ст. були простими. Їх зшивали простими ручними швами. На початку ХХ ст. для того, щоб зробити одяг міцнішим, шви почали укріплювати вишивкою кольоровими нитками. Таке скріплення прикрашувало сорочку, зміцнювало та маскувало шви. В. Білецька твердить, що «перехідну стадію від шва до оздоблення являють собою всякого роду мережки, простою формою яких є рубець, підшитий з одночасно перебраними нитками основи,

при втягнутих кількох нитках піткання» [Білецька, 1929, с. 80 і 100; Грибанич, 1993, с. 137].

Процес переходу від зміцнення шва до маскуванню та орнаменталізації добре простежується на сорочках боржавських долинян. У селах верхів'я р. Боржави існував звичай оздоблювати зовнішній шов рукава жіночої сорочки різнокольоровими нитками («петельчатим швом»). Густо покладені нитки утворювали нерозривну лінію. Нитки підбирали п'яти-восьми кольорів і чергували їх у певному порядку. Паралельно до обшитою шва, на відстані 3-4 см від нього, вишивали вертикальну смугу з ромбів різної конфігурації. Така вишивка утворювала гарне оздоблення та допомагала маскувати шов. З 30-х рр. ХХ ст. подібне зміцнення швів почали використовувати як прикрасу. Про це свідчить і поліхромність ниток, якими обкладались шви [Симоненко, 1957, с. 77].

У селах долини р. Боржави сорочки молодих жінок шили з відбіленого конопляного полотна за традиційним народним кроєм. Характерною їх особливістю було те, що всю сорочку, крім передньої пілки, по довжині збирали у дрібні вертикальні складки («рами») шириною 2-3 см. Сорочки старших жінок та бабусь збирали у поперечні складки («рами»), шириною 8-10 см. Такі сорочки Боржавської долини називали «збиранками» [Маковський, 1925, с. 43; Ф.П., 1943, с. 137-138].

Крім крою, етнографічно розмежувальну роль у жіночих сорочках боржавських долинян виконувала й вишивка. Жінки орнаментували вишивкою ті місця на сорочці, через які злі сили могли проникнути до людини. Магічним обереговим візерунком оздоблювали комір, рукави, манжети, розрізи. Сама тканина вважалась непроникною для злих духів, бо вона була виготовлена знаряддями праці (терлиця, куделя, ткацький верстат), оздобленими магічним орнаментом. З орнаментом вишивок пов'язані образи добра, краси, захисту від усього злого у житті. За орнаментальною композицією вишивки боржавські жіночі сорочки легко можна було відрізнити з-поміж сорочок інших етнографічних округностей долинян Закарпаття, гуцулів Рахівщини, лемків Велико-березнянщини. Рукави вишивали різнокольоровими нитками («запалоччю») по всій довжині та на плечах («долі рукавом»). Поперек рукава, біля плеча, вишивали смугу геометричного орнаменту («наплечник») завширшки 3-12 см. Під «наплечником» вишивали різного роду ромби. У народі даний елемент орнаменту отримав назву «хвостик». Вздовж заднього шва рукава, на відстані 3-6 см від нього, вишивали поздовжній ланцюжок з квадратів та ромбів. Таке поєднання орнаментальних смуг збереглося на рукавах жіночих сорочок сіл Довге, Кушниця, Бронька, Керецьки, Березники й до сьогодні [Захарчук-Чугай, 1988, с. 94; Пилип, 2010, с. 267].

Дитячі (дівочі та хлопчачі) сорочки («крижми») із сіл верхів'я р. Боржави кроїли із двох пілок домотканого лляного полотна. Розріз («розпірку») (10-12 см) робили на задній пілці. Довгі, широкі, із трикутною чи прямокутною вставкою («клином») рукави у плечовій частині збирали у дрібні складки.

З'єднувальні шви декорували ламаними лініями. Сорочки оздоблювали вишивкою рослинних мотивів, виконаною технікою «кучерявий стіб» на вузькому комірці, плечовій частині, обабіч «розпірки», внизу рукавів, вздовж бічних швів та по низу сорочки. На хлопчачих «крижмах» переважали темно-бордові кольори, а на дівочих – червоні. Як доповнення використовували голубі, рожеві, зелені. Орнаментальні композиції будувались на основі різноманітних ромбикових комбінацій.

Отже, боржавські «довгані» виділялись як певними особливостями крою, так і оздобленням вишивкою. Етноідентифікуючою ознакою крою жіночих сорочок сіл долини р. Боржави був спосіб кроєння передньої пілки з нижньої частини («підшивки») та верхньої – «пазухи» з червоною, рідше синьою тканиною смугою («краскою») у верхній частині. На відміну від жіночих сорочок терблеріцьких долинян, у яких «пазуху» у ХІХ ст. оздоблювали вишивкою поверх морщення, а з початку ХХ ст. – вишивкою по полотні, у боржавських долинян протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. «пазуху» оздоблювали «краскою» – тканим шматком полотна, що пришивався у верху на пазусі під комірцем. Етноідентифікуючою ознакою і водночас етнографічно розмежувальною рисою жіночих сорочок долини р. Боржави була орнаментальна композиція вишивки на рукавах. Усю композицію вишитого рукава можна побачити лише в розгорнутому вигляді, коли полотнище рукава було вишите, але не пришите до станка та комірця сорочки. Композиція вишитих рукавів таких сорочок завжди складалась з геометричних орнаментальних мотивів. В її основі лежали поперечна смуга («наплечник»), ромб («хвостик») та поздовжня смуга («на жабки»).

Певні особливості мало жіноче поясне вбрання боржавських долинян. До початку ХХ ст. у селах Боржавської долини побутовув звичай підперезувати жіночі сорочки плетеними або тканими вовняними поясами («силянками», «окрайками»), а поверх них одягати фартухи («плати»). З перших десятиліть ХХ ст. змінюється послідовність одягання даних видів жіночого поясного вбрання. На початку ХХ ст. домінуючими стали фартухи з фабричної атласної матерії, оздобленої квітковим орнаментом [Маркуш, 1926, с. 92].

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. жінки старшого віку почали носити фартухи («плати») із чорної фабричної матерії. Бічні сторони та низ фартуха декорували машинними швами («прутиками») у вигляді прямих швів та ламаних ліній («кривуль»), що перетинались. У нижніх кутах вишивали стилізовану квітку («косицю») (див. фото 8). Зустрічались фартухи декоровані поліхромною вишивкою. По низу та вздовж бічних країв фартухів вишивали стилізовану галузку («смерічки»), квітки («ромашки»), колечка («очка»), ромби з виступаючими кутами та «баранячі ріжки».

З початку ХХ ст. фартухи припинались тканими чи в'язаними поясами («пасинами», «силянками»). Довжина боржавських поясів сягала від 2 до 3 м. Ткали їх з покупних різнокольорових шерстяних

ниток («челлени»). Нитки основи компонували у смуги, які потім формували основу орнаментальної композиції поясів. У залежності від кольору ниток, які використовували для перетикання («потикання», «перебирання») основи виділяємо декілька видів поясів. У другій половині – наприкінці XIX ст. найпоширенішими були однотонні сині пояси («силянки»). На початку XX ст. поширюються поліхромні пояси.

Жіночим плечовим вбранням були різноманітні безрукавки. Свої особливості мали боржавські короткі (35-40 см) хутрянні безрукавки («реклики», «рехлики») з овечої шкірки хутром всередину. Їх крій складався з трьох піл. У плечовій частині передні пілки із спинкою з'єднували вузькими шматками хутра («плечима», «горішницями», «передницями», «ушиваними передницями»). Безрукавки мали прямокутний виріз горловини (16×20 см, 14×17 см, 17×19 см). Контури вирізу горловини, передніх пілок та спинки оздоблювали вузькою смужкою чорного або темно-коричневого ягнячого хутра. Далі пришивали смужки коричневого або рожевого сап'яну. Сап'янові смужки («ластки») на передніх пілках та вздовж розрізу декорували п'ятьма горизонтальними рядками з хрестиків. Між ними могли вишивати дрібні квітки («косиці»), зрідка пришивали декоративні гудзики («гомби»).

На початку 20-х рр. XX ст. масового поширення набувають різноманітні фабричні тканини, які використовували для пошиття безрукавок («камізелок», «лайбиків»), що одягались поверх сорочки. Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. у селах долини р. Боржави на свята та весілля жінки одягали коротку (46-50 см) безрукавку («плічки», «лайбик») з фабричної покувної різнокольорової матерії. Її довжина сягала 10-15 см нижче талії. Характерною ознакою таких безрукавок був глибокий виріз горловини та вирізані у формі зубчиків контури передніх пілок. «Зубці» зв'язували між собою шовковими нитками, створюючи вигляд «шнурівки», яку могли замінювати металеві петлі («скоби»). Багатші дівчата «зубчики» робили із шовкових стрічок («пантликів»), оздоблених металевими блискітками. «Лайбики» оздоблювали шовковими зигзагоподібними стрічками синього, білого кольору, обабіч яких нашивали три ряди квіток («косичок») з різнокольорових шматків фабричної матерії та дрібних бісерінок («пацьорок») білого та червоного кольорів. У селах Суха, Бронька та Кушниця «плічки» декорували також чотирма атласними стрічками («пантликами») рожевого та синього кольорів. У с. Лисичево зустрічались «плічки», круглий виріз горловини яких оздоблювали фабричною мережкою. До нижньої частини спинки пришивали трикутні або напівкруглі шматки матерії («клапти», «платки»). Подібні безрукавки були обов'язковим елементом весільного вбрання нареченої [Шмелева, 1928, с. 135].

Верхній одяг боржавських долинян не вирізнявся різноманітністю. У XIX ст. єдиним верхнім одягом як жінок, так і чоловіків була гуня. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поширились сукняні куртки («уйоші», «вуйоші»). Жіночі гуні відрізнялись від

чоловічих лише розмірами. Довжина жіночих гунь сягала від 60-62 до 95-100 см, а чоловічих – від 70-75 до 110-115 см. У селах верхів'я р. Боржави взимку як жінки, так і чоловіки одягали чорні гуні («петики»). Через носіння чорної гуні жителів сіл верхів'я р. Боржави часто називали «черняками». Білі гуні були поширені у селах пониззя р. Боржави.

Однією з основних складових традиційного жіночого вбрання долинян Закарпаття були головні убори. На їх розвиток впливали соціально-економічні фактори, географічні та кліматичні умови, історичний розвиток річкових долин, світоглядні уявлення та традиції. Різноманітністю форм та елементів декору виділялись дівочі головні убори, характерною особливістю яких було те, що маківка голови завжди залишалась відкритою. Тому й форма головного убору мала вінкоподібний вигляд. Вінки завжди оздоблювали волчковими уплітками, намистинами, монетами, дзеркальцями, листками барвінку, штучними квітами. Великою різноманітністю форм і оздоблень відзначались весільні головні убори дівчат. Повсюдно у долинян заміжнім жінкам не можна було ходити з відкритою головою. Невід'ємною частиною головного убору заміжньої жінки у долинян були чепці та хустки. Протягом XIX – у першій половині XX ст. традиційні жіночі головні убори долинянок виявляли ряд локальних особливостей.

У середині XIX – на початку XX ст. у селах долини р. Боржави жінки заплітали волосся в одну чи дві коси, вплітаючи в них ткани стрічки («пантлики») з плетеними шнурочками та китицями на кінцях чи шnurки («китиці») із шістнадцятьма різнокольоровими вовняними кульками («шариками») [Богатирьов, 1971, с. 43]. На спині коси зв'язували широкою шовковою стрічкою у бант («косицю»). Певні особливості мали весільні барвінкові вінки сіл верхів'я р. Боржави. Обов'язковим елементом вбрання заміжньої жінки були чепці («чепаци»), поверх яких одягали хустки («ширинки»).

Яскравим та художньо-виразним доповненням до комплекту жіночого вбрання долинян виступали нашійні, нагрудні та вушні прикраси. На початку 20-х рр. XX ст. у селах Боржавської долини поширились стрічкові нашійні прикраси («силянки») завдовжки 30-35 см, завширшки – 2 см. Завершувались «силянки» трьома-чотирма короткими нитками, кінці яких зв'язували й заплітали у шнурочок. Орнаментальна композиція стрічкових «силянок» мала як рослинний, так і геометричний орнамент. Основними орнаментальними мотивами виступали ромб із виступаючими кутами, ламані лінії («кривулі», «ужі», «гадюки», «кривульки», «пилки»), на стику яких формувались мотиви ромбів, чергування багатопелюсткових квіток та скісних хрестів. Стрічкові «силянки» носили як дівчата, так і жінки старшого віку. Наприкінці 20-х років XX ст. дівчата на свята почали одягати дводільні «силянки» або намисто («пацьорки»).

У XIX – на початку XX ст. основним видом взуття долинянок Закарпаття були постолі («лапти», «бочкори»). Скрізь їх виготовляли з волової, кінської, рідше коров'ячої та свинячої шкіри. Для жіночих

постолів бралася світліша шкіра, ніж для чоловічих. Розмір взуття скрізь визначався однаково – п'ядю. Мірка для дорослого переважно становила у ширину – п'ядь, у довжину – півтори. Виготовлення постолів було таким же як у гуцулів [Горинь, 1986, с. 39–40]. Перш ніж одягнути постолі, ноги обвивали прямокутним шматком конопляного або сукняного полотна («онучами», «обуванцями», «фосеклями») і обмотували білими шнурками, мотузками («волоками», «надтоками») чи полотняними зав'язками («паворозами»), які проходили через чотири дірки («остроки») постолів. У 20-30-х рр. XX ст. почали плести вовняні шкарпетки («капці», «штримфлі») білого, сірого, чорного кольорів, які одягали як жінки, так і чоловіки.

Ще навіть у 20-40-х рр. XX ст. поширеним видом взуття у долинян були «дерев'янки» та «личаки» з кори дерева або з соломі. Влітку, випасаючи худобу, дерли кору з береста шириною десь у три пальці. Дерти треба було знизу від кореня догори. Здерту кору замочували у воду і прямо сирію виплітали постолі («личаки»).

Шите взуття у порівнянні із стягнутим характеризується складністю крою, різноманітністю конструктивних елементів, а у зв'язку з цим більшою міцністю і зручністю. Суттєвою рисою зшитого взуття є окремо викроєна підошва. У долинянок повсюдно побутовували чоботи («бокочі», «ранцоші») та черевики («топанки»). Для селян чоботи завжди були мірилом достатку, тому вони намагались придбати хоча б святкові. Чоботи готували у придане донькам, у деяких районах Закарпаття на весіллі зять дарував чоботи тещі. Шили чоботи з добре виробленої чорної шкіри. Їх виготовляли місцеві майстри. Чоботи і черевики долинян були такими ж як у гуцулів.

Чоловічий одяг боржавських долинян за кроєм та оздобленням своїх складових більш-менш однаковий. В його основі були сорочки кількох різновидів, майже однаковий поясний одяг («гаті», «холошні», «череси»), плечовий («лайбик») та верхній («уйош», «гуня», «петек») одяг, взуття і головні убори.

Найдавнішим різновидом чоловічої сорочки з домотканого полотна у долинян Закарпаття була коротка сорочка, що у хлопців ледве сягала пупка, а в старших чоловіків – пояса. Шили такі сорочки з трьох пілок з вузьким стоячим комірцем. На початку – у другій половині XIX ст. у боржавських долинян побутовували короткі чоловічі сорочки («лайдані»). Їх характерними особливостями були короткий, вище пояса, стан, широкі рукави з розрізаною нижньою частиною, вишивкою і мережками, виконаними білими і чорними нитками.

Чоловічі довгі сорочки початку XX ст. шили з домотканого полотна чи фабричної матерії. Сорочки сіл верхів'я р. Боржави виділялись поєднанням декоративних загинок, зубчиків та вишивки білим-по-білому. Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. повсюдно чоловічі сорочки шили з фабричної матерії, з довгими, вузькими рукавами, що закінчувались манжетами. Вишивкою декорували вузенький комірець, манжети та пазуху. Стрічковий орнамент складався із мотивів ромба, хрестів,

«кривуль», що послідовно чергувались. Колорит вишивки боржавських сорочок – синього, зеленого, червоного та жовтого.

Поясним вбранням боржавських долинян Закарпаття були літні конопляні, лляні штани («гаті», «нагавиці») та зимові сукняні штани («холошні») білого, рідше чорного чи сірого кольорів. У другій половині XIX – першій половині XX ст. літні штани («гаті») шили з двох піл домотканого полотна, що із зовнішнього боку з'єднувались ручним мережаним або машинним швом. Ширина однієї штанини мала відповідати довжині постолів. Штанини з'єднувались між собою за допомогою ромбовидного чи квадратного «клина». Довжина гатей мала бути такою, щоб нитки («ройти») злегка торкались поверхні постолів. На талії гаті закріплювались за допомогою шнура («гачника»), сплетеного із 6-ти клочаних ниток, і втягнутого в «розпорку», утворену загинанням верхнього краю гатей. Низ штанин прикрашали вишивкою, виконаною білими нитками техніками «лічильна гладь», «низина», «вирізування». Наприкінці XIX – на початку XX ст. переважав геометричний орнамент у вигляді ромбів та скісних хрестів, що ритмічно повторювались, а з 20-х рр. XX ст. – рослинний у вигляді галузки з квіток та малих листочків. Крім вишивки, гаті оздоблювали декоративними швами, мережками («цірками») та стряпками. На деяких штанах над вишивкою робили 5-10 загинок («гайташиків»). Гаті були досить широкими. Обвід штанини досягав 100-130 см. Такий тип штанив відносився до святкового, весільного одягу. У будні чоловіки носили штани без стряпок («ройтів»). Лише зрідка низ штанин оздоблювали «дірчастим» швом.

У холодний період літа чи весни, поверх гатей одягали штани з цупкого домотканого клочаного полотна, а зимою – суконні білі штани («холошні») з щільного білого вовняного сукна. Штанини зшивались з 2-х піл або ж із однієї з «клином». Довжина «холошнів» мала бути такою, щоб їх нижні кінці торкалися постолів. Прикріплювались штанини до широкого пасу, що утворював задню спинку. Укріплювали холошні шкіряним поясом («ременем») в одну застіжку. Для втягування ремня в штани спереду робили два прорізи, поруч з якими вшивались дві кишені. На деяких холошнях ззаду, з правого боку, був розріз для кишені, що пришивалась із внутрішнього боку. З'єднувальні шви оздоблювали чорними або темно-синіми полотняними смужками. Машинним швом оздоблювали обкати штанин. Повсякденні штани були білими або фарбувались («дубились») у відварі кори вільхи.

Майже повсюдно у долинян в XIX – у першій половині XX ст. у комплект чоловічого вбрання входив шкіряний пояс («черес») на три-чотири пряжки. Виготовляли їх з обробленої («варжованої») волової шкіри. Найчастіше зустрічались жовто-коричневі пояси. Ширина пояса сягала 25-30 см, а довжина повинна була опоясувати власника череса. Крій та оздоблення долинянських «чересів» схожі до гуцульських «риминів» [Содомора, 2009, с. 129].

У XIX – першій половині XX ст. у долинян Закарпаття побутовували чоловічий плечовий безрукав-

ний одяг з домотканого полотна, хутра, сукна та фабричних матерій. На відміну від жіночого, чоловічий плечовий одяг не виділяється великою різноманітністю, менше збережений.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. старші чоловіки носили довге волосся, лише трохи підрізуючи його. Воно мало сягати до плечей. Молоді чоловіки та парубки підстригались коротко. Розчісували волосся гребінцем з волових рогів, роблячи проділ посередині голови. Від проділу волосся чесали вліво і вправо, закладаючи за вуха.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. традиційним літнім чоловічим головним убором долинян був чорний, сірий, темно-синій чи зелений капелюх («клебаня», «крисаня»). Капелюхи оздоблювали пір'ям тетерева («гатки»), гірського орла, сойки, пучками («дудочками») з волосся дикого кабана. Легіні прикрашали шапки «розмарінком», на який нав'язували китички із шерстяних кольорових ниток.

Влітку, крім «крисань», долиняни одягали солом'яні шапки («соломнянки»). Птели їх жінки із житньої соломи, яка після пропарювання у гарячій воді ставала еластичною і піддавалась плетінню. Щоб капелюхи довго носились, їх «засмолювали», тобто опускали у гарячу смолу. Засмолена «соломнянка» вагою до 2 кг не промокала, була теплішою [Ілько, 1973, с. 123].

Взимку чоловіки на голову одягали шапку («кучму», «ковпак», «ушанку») зі шкіри білих або чорних молодих ягнят, козенят. У селах долини р. Боржави свіжу шкіру надівали на глиняний горщик, добре обв'язуючи, щоб висихала. Потім її обрізували по колу, знімали з горщика і отримували шапку. Часто зимові чоловічі шапки шили з рукава чорної («ключканистої») гуні, зі шкіри сірого зайця, хутром наверх. Такий головний убір був круглої форми і називався «жугля» [Грибанич, 2001, с. 83].

У XIX – на початку XX ст. традиційним видом чоловічого взуття долинян Закарпаття були постолі з твердої волової шкіри. Їх крій та морщення такі ж, як і жіночих. Перед постолів був заокруглений, стягнутий ремінцем вздовж великого пальця. На ноги одягали прямокутні куски домотканого полотна («капці», «платянки»). Зимомо навивали на ногу сукняні онучі. Прив'язували постолі до ніг шкіряними мотузками («обуванками»), кінці яких були прикріплені до задньої морщини постолів. Інколи на постолі наносили тиснений візерунок.

Влітку часто ходили босими. Наприкінці 20-х рр. XX ст. у долинян Закарпаття поширились довбані «дерев'яники», що виготовлялись з суцільного шматка дерева. Часто дерев'яники носили протягом цілого року, оскільки вони довго носились, але були не зручними. Про ходіння у дерев'яниках селяни говорили: «От деревляникув дуже знали быти мозолі». У 40-х рр. XX ст. форма дерев'яників удосконалилась. До дерев'яної підшви пришивали шкіру або домоткане сукно. Такий вид взуття був значно зручнішим.

У 20-40-х рр. XX ст. хлопці («легіні»), молоді і старші чоловіки у святкові дні одягали шкіряні чоботи («чижми») з фарбованої у чорний колір шкіри. Чоботи шили майстри («чизмарі»). Кроєм та оздобленням вони були однакові по всьому Закарпаттю.

Висновки. Жіночий одяговий комплекс боржавських долинян у XIX – першій половині XX ст. складався з сорочки, фартуха, безрукавки, гуні, сукняної куртки, головних уборів, прикрас і взуття. У кількох попередніх і даній публікації автор вперше в українській етнографії робить спробу виявити етноідентифікуючі ознаки та етнографічно розмежувальні риси в народному вбранні боржавських долинян [Коцан, 2010, с. 244–257; Коцан, 2013, с. 52–60]. Зібраний матеріал чітко підтверджує, що одягнуту боржавську долинянку легко було виділити в натовпі від румунок, в яких сорочки мали не круглий, а прямокутний виріз горловини, замість фартухів побутували двоштанові пілки («задьє»), поясний одяг підперезувався довгими тканими поясами, переважали зелені, коричневі сукняні букльовані куртки. Від угорок одяговий комплекс боржавських долинянок відрізнявся конструктивними елементами крою сорочок, техніками вишивки, композиційною структурою орнаментальних мотивів, відсутністю мережива на сорочках, поясному і плечовому вбранні. Від гуцулок способами пришиття до стану сорочки бічних пілок, відсутністю уставкової вишивки, розміщенням розрізу пазухи, видами поясного вбрання, елементами оздоблення хутряних безрукавок, та сукняних курток, наявністю гунь, формами і розмірами весільних вінків, постолів. Від долинянок поріччя Тересви, і ряду сіл Виноградівського р-ну деталями крою сорочок, оздобленням безрукавного плечового вбрання, окремими елементами зачісок та головних уборів. Від перечинсько-березнянсько-свалевських і ужанських долинянок поступовим витісненням спідниць фартухами, відсутністю плечового рукавного вбрання з фабричних матерій.

Етнографічно розмежувальними рисами жіночого одягового комплексу боржавських долинянок були червона, рідше синя тканина смуга («краска») у верхній частині передньої пілки та орнаментальна композиція вишивки на рукавах, крій безрукавок з фабричних матерій, гунь, оздоблення сукняних курток, великі весільні вінки.

Комплект традиційного чоловічого вбрання боржавських долинян не виявляв такої різноманітності форм та оздоблення як жіночий одяг. Долинянина XIX –початку XX ст., одягнутого у святкове вбрання у натовпі, румунів, угороців, гуцулів, бойків і лемків можна було виділити за короткою сорочкою з широкими рукавами, короткими, широкими полотняними штанами, білими сукняними штанами.

Список використаних джерел

- Kožminová, A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 1922. 124 s.
- Potusnyak, Fedor, 1943. A guszín perviselet [Руський народний костюм], *Зоря – Hajnal*, Ужгород, Річник III, ч. 1–4. s. 302–327.
- Sztripsky, H., Bilak, I., 1915. Dolha es videkenek perrajza (Етнографія околиць Довгого), *Neprajzi osztalyanak Ertesitoje. Az «etnographia» melleklete XVI evflyam*, Uj: foljam: XL. s. 135–137.
- Безик, Г., 2015. Стилістичні особливості народного костюму боржавських долинян Закарпаття у міжвоєнний період ХХ ст. (оздоблення, мотиви та формоутворення вбрання), *Вісник Закарпатського художнього інституту*, вип. 7, с. 140–142.
- Березинський, А., 1926. Як удіваються русини в долині Боржави, *Наш родный край*, Рочник IV, число 6, Тячів, с. 92–93.
- Білан, М. С., Стельмащук, Г. Г., 2011. *Український стрій* [видання друге], Львів: ПП «Видавництво «Апріорі», 312 с.
- Білецька, В., 1929. Українські сорочки, їх типи, еволюція і орнаментация, *Матеріали до українсько-руської етнології й антропології*, Львів, т. XXI–XXII, с. 43–109.
- Богатырев, П., 1971. Магические действия, обряды и верования Закарпаття, *Вопросы теории народного искусства*, Москва, с. 36–52.
- Босий, О., 2010. Символічно-магічні функції пояса у звичаєво-обрядовій культурі українців, *Народна культура України: традиції і сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю Національного музею народної архітектури та побуту України*, Київ, с. 486–487.
- Васіна, З. О., 2006. *Український літопис вбрання. т. 2 XIII – початок ХХ ст.: Науково-художні реконструкції*, Київ: Мистецтво, 448 с.: іл.
- Воропай, О., 1993. *Звичай нашого народу. Етнографічний нарис*, Київ: «Оберіг», 590 с.
- Гайова, Є., 2005. Сорочки долинян Закарпаття у збірці ДМНАП (м. Київ) і ЗМНАП (м. Ужгород), *Народне мистецтво*, № 1–2, с. 46–49.
- Гайова, Є., 2006. Сорочки долинян Закарпаття, *Народне мистецтво*, № 1–2, с. 58–60.
- Гойда, А., 1930. Опис села Имстичева, *Наш родный край*, Рочник VIII, число 8, Тячево, с. 259–261.
- Горинь, Г. Й., 1986. *Шкіряні промисли західних областей України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)*, Київ: Наукова думка, 96 с.
- Грибанич, І., 1993. Жіноче народне вбрання українців Боржавської долини, *Календар «Просвіти» на 1993 рік*, Ужгород: ВВК «Патент», с. 137–139.
- Грибанич, І., 2001. Народний одяг українців верхньої та середньої течії ріки Боржави другої половини ХІХ – 50-х років ХХ ст., *Sagratisa-Karpatika*, вип. 9: *Науково-педагогічна та літературна творчість Федора Потушняка (до 90-річчя від дня народження)*, Ужгород: Ужгородський Національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства, с. 78–84.
- Жаткович, Ю., 2007. *Етнографический очерк угро-русских : Комплексне видання / Упоряд. і передм. О. С. Мазурка*, Ужгород, 392 с.: іл.
- Захарчук-Чугай, Р. В., 1988. *Українська народна вишивка: західні області УРСР*, Київ: Наукова думка, 191 с.: іл.
- Ілько, В. І., 1973. *Закарпатське село на початку ХХ ст. (1990 – 1919 рр.)*, Львів: Видавництво Львівського університету, 180 с.
- Карпинець, І. І., 1972. Кептарі Українських Карпат, *Культура та побут населення українських Карпат: матеріали республіканської наукової конференції, присвяч. 50-річчю утворення СРСР: тези доповідей і повідомлень*, Ужгород: Закарпат. обл. друкарня, с. 52–53.
- Карпинець, І. І., 2003. *Кептарі Українських Карпат*. Львів: Видавничий дім Панорама, 56 с.: іл.
- Коцан, В. В., 2010. Жіночі сорочки українців верхів'я р. Боржави кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., *Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого «Науковий і мистецький світ Федора Потушняка» (Ужгород, 15-16 квітня 2010 р.)*, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», с. 244–257.
- Коцан, В. В., 2013. Особливості традиційного чоловічого вбрання долинян Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст., *Дукля*, № 1. с. 52–60.
- Маковский, С. К., 1925. *Народное искусство Подкарпатской Руси*, Прага: Пламя, 156 с.: ил.
- Маркуш, О., 1926. Як удіваються русини в долині Боржави, *Наш родный край*, Рочник II, число 2, Тячів, с. 92.
- Матейко, К. І., 1977. *Український народний одяг*, Київ: Наукова думка, 224 с.: іл.
- Ніколаєва, Т. О., 2005. *Український костюм. Надія на ренесанс*, Київ: Дніпро, 320 с.
- Пилип Р. І., 2010. Локальні особливості традиційної народної вишивки сорочок українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст., *Науковий і мистецький світ Федора Потушняка : Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого / Упорядник Ігор Ліхтей*, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», с. 258–273.
- Пилип, Р. І., 2009. *Художня вишивка українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)*: Дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. «Декоративне і прикладне мистецтво», Львів, 269 с.: іл.
- Пилип, Р. І., 2012. *Художня вишивка українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)*, Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 466 с.
- Потушняк, Ф., 2010. Руський народний одяг (переклад з угорської: Хр. Кліса-Гальчак; передмова та примітки: Михайло Тиводар), *Науковий і мистецький світ Федора Потушняка: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого / Упорядник Ігор Ліхтей*, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», с. 421–450.
- Прилипка, Я. П., 1964. *Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян : (на матеріалі одягу)*, Київ: Наукова думка, 153 с.
- Симоненко, І. Ф., 1948. Быт населения Закарпатской области (По материалам экспедиции 1945 – 1947 гг.), *Советская этнография*, №1, с. 63–89.
- Симоненко, І. Ф., 1957. Народна вишивка Закарпаття, *Матеріали з етнографії та художнього промислу*, Київ, с. 56–85.

- Содомора, Х., 2009. Типологія металевих прикрас та шкіряних доповнень до традиційного чоловічого одягу в Українських Карпатах кінця XIX – початку XX ст., *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*, № 11, с. 121–133.
- Тиводар, М. П., 1999. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст.), *Carpatica-Karpatika*, вип. 6: *Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII – XX ст.*, Ужгород, с. 4–64.
- Тиводар, М. П., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.: іл.
- Тумова, М., 1924. Народная одежда на Подкарпатской Руси, *Подкарпатска Русь*, Рочник I, число 3, с. 72–79; число 4, с. 102–110.
- Ф. П., 1943. Праня платя у долинянь (околиця Блюкь), *Великий сільсько-господарський календарь Подкарпатського Общества Наук на рокь 1943*, Унгварь: Друкарня Подкарпатського Общества Наук, с. 137–138.
- Федорчук, О. С., 2007. *Українські народні прикраси з бісеру*, Львів: Свічадо, 120 с., іл.
- Фушич, М., 1927. Сільце, *Наш родный край*, Рочник V, число 9, Тячево, с. 227–229.
- Шмелева, М. Н., 1948. Типы женской народной одежды украинского населения Закарпатской области, *Советская этнография*, № 2, с. 130–146.

References

- Berezynskyj, A., 1926. Jak udivajutsja rusyny v dolyni Borzhavy [How the Ruthenians Dress in the Borzhava Valley], *Nash rodnyj kraj*, Rochnyk IV, chyslo 6, Tjachiv, s. 92–93. (in Ukrainian).
- Bezyk, Gh., 2015. Stylistychni osoblyvosti narodnogo kostjumu borzhavskykh dolynjan Zakarpattja u mizhvojenyj period XX st. (ozdoblennja, motyvny ta formoutvorennja vbrannja) [The stylistic features of the folk costume of the Borzhava valleys of Transcarpathia during the interwar period of the twentieth century. (decoration, motives and outfit design)], *Visnyk Zakarpatskogo khudozhnjogho instytutu*, vyp. 7, s. 140–142. (in Ukrainian).
- Bilan, M. S., Stelmashuk, Gh. Gh., 2011. *Ukrajinskyj strij* [Ukrainian system] [vydannja drughe], Ljviv: PP «Vydavnytvo «Apriori», 312 s. (in Ukrainian).
- Bilecika, V., 1929. Ukrajinsjki sorochky, jikh typu, evoljucija i ornamentacija [Ukrainian shirts, their types, evolution and ornamentation], *Materialy do ukrajinsko-rusjkoji etnologiji j antropologiji*, Ljviv, t. XXI – XXII, s. 43–109. (in Ukrainian).
- Bogatyrev, P., 1971. Magicheskie dejstvija, obrjady i verovanija Zakarpattja [Magical actions, rites and beliefs of Transcarpathia], *Voprosy teorii narodnogo iskusstvo*, Moskva, s. 36–52. (in Russian).
- Bosyj, O., 2010. Symvolichno-magichni funkciji pojasa u zvychajevy-obrjadovyj kulturi ukrajinciv [Symbolic-magical functions of the belt in the custom-ritual culture of Ukrainians], *Narodna kuljtura Ukrajiny: tradyciji i suchasnistj. Materialy Mizhnarodnoji naukoivoji konferenciji, prysvjachenoji 40-richchju Nacionaljnogho muzeju narodnoji arhitektury ta pobutu Ukrajiny*, Kiev, s. 486–487. (in Ukrainian).
- F.P., 1943. Pranja platja u dolynjanj (okolycy Bjlokj) [Laundry Dresses in the Valley (neighborhood Bilok)], *Velykyj seljsko-ghospodarskyj kalendarj Podkarpatkogho Obshhestva Naukj na rokь 1943*, Unghvar: Drukarnja Podkarpatkogho Obshhestva Naukj, s. 137–138. (in Ukrainian).
- Fedorchuk, O. S., 2007. *Ukrajinsjki narodni prykrasy z biseru* [Ukrainian folk beads jewelry], Ljviv: Svichado, 120 s., il. (in Ukrainian).
- Fushhych, M., 1927. Silce [Silce], *Nash rodnyj kraj*, Rochnyk V, chyslo 9, Tjachevo, s. 227–229. (in Ukrainian).
- Ghajova, Je., 2005. Sorochky dolynjan Zakarpattja u zbirci DMNAP (m. Kyjiv) i ZMNAP (m. Uzhhorod) [Transcarpathian valleys shirts in the collection of DMNAP (Kyiv) and ZNNAP (Uzhhorod)], *Narodne mystectvo*, № 1–2, s. 46–49. (in Ukrainian).
- Ghajova, Je., 2006. Sorochky dolynjan Zakarpattja [Shirts of Transcarpathian valleys], *Narodne mystectvo*, № 1–2, s. 58–60. (in Ukrainian).
- Ghojda, A., 1930. Opys sela Ymstycheva [Inventory of the village of Imsticheva], *Nash rodnyj kraj*, Rochnyk VIII, chyslo 8, Tjachevo, s. 259–261. (in Ukrainian).
- Ghorynj, Gh. J., 1986. *Shkirjani promysly zakhidnykh oblastej Ukrajiny (drugha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Leather crafts of western regions of Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century)], Kiev: Naukova dumka, 96 s. (in Ukrainian).
- Ghrybanych, I., 1993. Zhinoche narodne vbrannja ukrajinciv Borzhavskyj dolyny [Women's folk attire of Ukrainians of Borzhavskaya Valley], *Kalendar «Prosvity» na 1993 rik*, Uzhhorod: VVK «Patent», s. 137–139. (in Ukrainian).
- Ghrybanych, I., 2001. Narodnyj odjagh ukrajinciv verkhnoji ta serednoji techiji riky Borzhavy drughoji polovyny XIX – 50-kh rokiv XX st. [Ukrainian folk clothing of the upper and middle reaches of the Borzhava River in the second half of the 19th – 1950s], *Carpatica-Karpatyka*, vyp. 9: *Naukovo-pedagoghichna ta literaturna tvorchistj Fedora Potushnjaka (do 90-richchja vid dnja narodzhennja)*, Uzhhorod: Uzhhorodskyj Nacionalnyj universytet, Naukovo-doslidnyj instytut karpatoznavstva, s. 78–84. (in Ukrainian).
- Iljko, V. I., 1973. *Zakarpatsjke selo na pochatku XX st. (1990 – 1919 rr.)* [Transcarpathian village in the early twentieth century. (1990 – 1919)], Ljviv: Vydavnytvo Ljvivskogho universytetu, 180 s.
- Karpynej, I. I., 1972. Keptari Ukrajinskykh Karpat [Captains of the Ukrainian Carpathians], *Kuljtura ta pobut naseleennja ukrajinskykh Karpat: materialy respublikanskoji naukoivoji konferenciji, prysvjach. 50-richchju utvorennja SRSR: tezy dopovidej i povidomlenj*, Uzhhorod: Zakarp. obl. drukarnja, s. 52–53. (in Ukrainian).
- Karpynej, I. I., 2003. *Keptari Ukrajinskykh Karpat* [Kaptari of the Ukrainian Carpathians], Ljviv: Vydavnychyj dim Panorama, 56. : il. (in Ukrainian).
- Kocan, V. V., 2010. Zhinochi sorochky ukrajinciv verkhiv'ja r. Borzhavy kincja XIX – pershoji polovyny XX st. [Women's shirts of Ukrainians of the upper reaches of Borzhava River at the end of XIX - first half of XX century], *Materialy mizhnarodnoji naukoivoji konferenciji, prysvjachenoji 100-richchju vid dnja narodzhennja vydatnogho ukrajinskogho pysjmenyka i vchenogho «Naukovyj i mystecjkyj svit Fedora Potushnjaka» (Uzhhorod, 15 – 16 kvitnja 2010 r., Uzhhorod: Polighrafcentr «Lira», s. 244–257. (in Ukrainian).*

- Kocan, V. V., 2013. Osoblyvosti tradycijnogho cholovichogho vbrannja dolynjan Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. [Features of the traditional male dress of the valleys of Transcarpathia in the XIX - the first half of the twentieth century], *Duklja*, № 1, s. 52–60. (in Ukrainian).
- Kožminová, A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 1922. 124 s. (in Czech).
- Makovskij, S. K., 1925. *Narodnoe iskusstvo Podkarpatskoj Rusi* [Folk art of Subcarpathian Rus], Praga: Plamja, 156 s. : il.
- Markush, O., 1926. Jak udivajutsja rusyny v dolyni Borzhavy [How do the Ruthenians in the Borzhava Valley come to pass], *Nash rodnyj kraj*, Rochnyk II, chyslo 2, Tjachiv, s. 92. (in Ukrainian).
- Matejko, K. I., 1977. *Ukrajinsjkyj narodnyj odjagh* [Ukrainian folk clothing], Kiev: Naukova dumka, 224 s. : il. (in Ukrainian).
- Nikolajeva, T. O., 2005. *Ukrajinsjkyj kostjum. Nadija na renessans* [Ukrainian costume. Hope for a renaissance], Kiev: Dnipro, 320 s. (in Ukrainian).
- Potushnjak, F., 2010. Rusjkyj narodnyj odjagh [Russian folk clothing] (pereklad z ughorsjkoji: Khr. Klisa-Ghaljchak; peredmovna ta prymityky: Mykhajlo Tyvodar), *Naukovyj i mystecjkyj svit Fedora Potushnjaka: Materialy mizhnarodnoji naukovoji konferenciji, prysvjachenoji 100-richchju vid dnja narodzhennja vydatnogho ukrajinsjkojho pysjmennyka i vchenogho / Uporjadnyk Ighor Likhtej*, Uzhhorod: Polighrafcentr «Lira», s. 421–450. (in Ukrainian).
- Potusnyak Fedor, 1943. A ruszin perviselet [Русский народный костюм], *Zorya – Hajnal*, Uzhhorod, Richny'k III, ch. 1–4, s. 302–327. (in Hungarian).
- Prylypko, Ja. P., 1964. *Etnokuljturni zv'jazky bolghar i shkidnykh slov'jan: (na materialy odjaghu)* [Ethnocultural Relations between the Bulgarians and the Eastern Slavs: (on material of clothing)], Kiev: Naukova dumka, 153 s. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2009. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokalnymy osoblyvostjamy)* [Artistic embroidery of Ukrainians in Transcarpathia in the 19th – first half of the 20th century. (typology by purpose, artistic and local features)]: Dys. ... kand. mystectvoznavstva : spec. 17.00.06. «Dekoratyvne i prykladne mystectvo», Ljviv, 269 s.: il. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2010. Lokaljni osoblyvosti tradycijnoji narodnoji vyshyvky sorochok ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. [Local features of traditional folk embroidery of Ukrainians in Transcarpathian nineteenth-first half of the twentieth century], *Naukovyj i mystecjkyj svit Fedora Potushnjaka: Materialy mizhnarodnoji naukovoji konferenciji, prysvjachenoji 100-richchju vid dnja narodzhennja vydatnogho ukrajinsjkojho pysjmennyka i vchenogho / Uporjadnyk Ighor Likhtej*, Uzhhorod: Polighrafcentr «Lira», s. 258–273. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2012. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokalnymy osoblyvostjamy)* [Artistic embroidery of Ukrainians in Transcarpathia in the 19th - first half of the 20th century. (typology by purpose, artistic and local features)], Uzhhorod: PP «Povch R. M.», 466 s. (in Ukrainian).
- Shmeleva, M. N., 1948. Typy zhenskoj narodnoj odezhdy ukrainskogo naselenija Zakarpatskoj oblasti [Types of women's folk clothes of the Ukrainian population of Transcarpathian region], *Sovetskaja jetnografija*, № 2, s. 130–146. (in Russian).
- Simonenko, I. F., 1948. Byt naselenija Zakarpatskoj oblasti (Po materialam jekspedicii 1945-1947 gg.) [Life of the population of the Transcarpathian region (According to the materials of the expedition 1945 - 1947)], *Sovetskaja jetnografija*, № 1, s. 63–89. (in Ukrainian). (in Russian).
- Sodomora, Kh., 1929. Typologhija metalevykh prykras ta shkirjanykh dopovnenj do tradycijnogho cholovichogho odjaghu v Ukrajinsjkykh Karpatakh kincja XIX – pochatku XX st. [Typology of metal ornaments and leather additions to traditional men's clothing in the Ukrainian Carpathians of the late XIX - early XX centuries], *Visnyk Kharkivskoj derzhavnoj akademiji dyzajnu i mystectv*, № 11, s. 121–133. (in Ukrainian).
- Symonenko, I. F., 1957. Narodna vyshyvka Zakarpattja [Folk embroidery of Transcarpathia], *Materialy z etnografiji ta khudozhnjogho promyslu*, Kiev, s. 56–85. (in Ukrainian).
- Sztripsky, H., Bilak, I., 1915. Dolha es videkenek neprajza (Етнографія околиць Довгого), *Neprajzi osztalyanak Ertesitoje. Az «etnographia» melleklete XVI evflyam*, Uj: foljam: XL, s. 135–137. (in Hungarian).
- Tumova, M., 1924. Narodnaja odezha na Pôdkarpatskoj Rusi [Folk clothes in Podkarpatskaya Rus], *Podkarpatska Rus'*, Rochnik I, chislo. 3, s. 72–79; chislo. 4, s. 102–110. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 1999. Etnografichne rajonuvannja ukrajinciv Zakarpattja (za materialamy tradycijnoji kuljтуры drughoji polovyny XIX – pershoji polovyny XX st.) [Ethnographic zoning of Transcarpathian Ukrainians (based on the materials of traditional culture of the second half of the 19th - the first half of the 20th century)], *Carpatica - Karpatyka. vypusk 6: Etnichni ta istorichni tradyciji naseleennja Ukrajinsjkykh Karpat kincja XVIII – XX st.*, Uzhhorod, s. 4–64. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 2011. Etnografija Zakarpattja: Istoryko-etnografichnyj narys [Ethnography of Transcarpathia: An Historical and Ethnographic Essay], Uzhhorod: Ghrazhda, 416 s.: il. (in Ukrainian).
- Vasina, Z. O., 2006. *Ukrajinsjkyj litopys vbrannja. T. 2. XIII – pochatok XX st.: Naukovo-khudozhni rekonstrukciji* [Ukrainian Chronicle of Outfit. vol. 2. XIII - beginning of XX century: Scientific and artistic reconstructions], Kiev: Mystectvo, 448 s. : il. (in Ukrainian).
- Voropaj, O., 1993. Zvyhajni nashogho narodu. Etnografichnyj narys [The customs of our people. An ethnographic sketch], Kiev: «Oberigh», 590 s. (in Ukrainian).
- Zakharchuk-Chughaj, R. V., 1988. *Ukrajinsjka narodna vyshyvka: zakhidni oblasti URSR* [Ukrainian folk embroidery: western regions of the USSR], Kiev: Naukova dumka, 191 s. : il. (in Ukrainian).
- Zhatkovych, Ju., 2007. *Etnografichesjij ocherk ughro-russjkykh: Kompleksne vydannja* [An Ethnographic Essay of the Ugro-Russians: A Comprehensive Edition] / Uporjad. i peredm. O. S. Mazurka. Uzhhorod, 392 s. : il. (in Ukrainian).

SUMMARY

**TRADITIONAL PEOPLE CLOTHES OF THE BORZHAVA DOLYNIANS OF THE
TRANSCARPATHIAN REGION OF THE 19TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

Vasyl Kotsan

Candidate of History; Director of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, Uzhhorod;
Docent of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies
SHEE «Uzhhorod National University»

In the article on the basis of available literature, a comprehensive analysis all components of traditional folk women's and men's dress of Borzhavkys dolynians of the Transcarpathian of XIX – first half of XX century. This local-territorial center of the ethnographic group of Transcarpathian dolynians is divided into four ethnographic circles and covers separate villages of Svalyava, Irshava, Mukachevo and Vynohradiv districts. The article describes in detail the process of cutting women's shirts of the studied region: the status of the shirt, sleeves, upper chest of the front saw, decorative seams. The embroidery was decorated with a narrow collar, sleeves and cuffs. The embroidery of the women's shirts of Borzhavkys dolynians was distinguished by the color and structure of the ornamental composition. Dressed Borzhinskaya dolynian was easily distinguished in the crowd from the Romanian, the Hungarian, hutsulok, boutiques, lemkins and other local centers of the Transcarpathian valleys by separate constituents of folk dress or their constructive or decorative elements: neckline on the shirt, waist and lapel and hats, the gradual displacement of apron skirts, the absence of shoulder sleeves from factory fabrics. The set of traditional men's outfits of Borzhin valleys did not show such a variety of forms and decoration as women's clothing. The dolynian of the XIX – early XX centuries, dressed in festive attire in the crowd, Romanians, Hungarians, Hutsuls, bojkos and lemkos could be distinguished by a short shirt with wide sleeves, short, wide cloth pants, white dress pants.

Keywords: folk dress, dolynians, shirt, skirt, belt, apron, dresses, sleeveless jacket, outerwear, hats and shoes, ethnographically distinctive features.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Молода пара у традиційному народному вбранні боржавських долинян. Реконструкція, 2015 р.
Фото Я. Макара.

Рис. 2. Жіноча сорочка («довганя»), с. Кушниця, Іршавський р-н. Домоткане полотно, вишивка, «кучерявий стіб». Початок ХХ ст. (Фото з архіву автора).

3

4

Рис. 3, 4. Орнаментальні композиції вишивки на рукавах жіночих сорочок, села долини р. Боржави. Домоткане полотно, вишивка, «кучерявий стіб». 20-ті рр. ХХ ст. (Фото з архіву автора).

5

6

Рис. 5. Фартух («плат»), с. Довге, Іршавський р-н. Фабрична матерія, вишивка, низина. 40-ві рр. ХХ ст. (Фото з архіву автора).

Рис. 6. Пояси («пасини»), с. Довге, Іршавський р-н. Різнокольорові шерстяні нитки, ткания. 20-ті рр. ХХ ст. (Фото з архіву автора).

7

8

Рис. 7. Жіноча хутряна безрукавка («реклик», «рехлик»), с. Керецьки, Свалявський р-н. Овече хутро, шкіра, вишивка, гладь. 20-ті рр. ХХ ст. (Фото з архіву автора).

Рис. 8. Жіноча безрукавка («плічки», «лайбик»), с. Кушниця, Іршавський р-н. Фабрична матерія, стрічки. 20-ті рр. ХХ ст. (Фото з архіву автора).

9

10

Рис. 9. Чоловік у народному вбранні, с. Довге, Іршавський р-н. Початок ХХ ст. (Білан, М. С., 2011. *Український стрій* [видання друге], Львів: ПП «Видавництво «Апріорі», 2011. С. 284).

Рис. 10. Парубок у народному вбранні, с. Довге, Іршавський р-н. Реконструкція, 2012 р. (Фото з архіву автора).

11

12

Рис 11, 12. Чоловіча сорочка, с. Довге, Іршавський р-н. Домоткане полотно, вишивка, хрестик. 30-40-ві рр. ХХ ст. (Фото з архіву автора).

ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ НАРОДНОЇ ОДЯГОВОЇ ВИШИВКИ ЗАКАРПАТТЯ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ)

Сологуб-Коцан Тетяна Яківна

завідуюча відділу науково-освітньої роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту, м.
Ужгород, викладач кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: tetjana.so.ko@gmail.com

У статті на базі наявної літератури та фондової збірки Закарпатського музею народної архітектури та побуту проведено аналіз взірців одягової та інтер'єрної вишивки, зібраних Марією Грицак. Авторка здійснила спробу визначення найхарактерніших рис народної вишивки сіл Воловецького, Тячівського, Хустського, Виноградівського, Берегівського та Мукачівського районів. Більшу частину взірців складають фрагменти вишивки з жіночих та чоловічих сорочок. Це зібрана у складки нагрудна частина, вузенькі коміри, вишивка на рукавах та манжетах жіночих сорочок, а також нагрудники та комірці з чоловічих сорочок. Хронологічно вони датуються кінцем ХІХ – початку ХХ ст. Для бойків Закарпаття характерне вишивання жіночих сорочок поверх зібраної у складки нагрудної частини, верхньої плечової частини рукавів і манжет. Тут переважають одно або трирядові геометричні композиції, у 20-30-х рр. ХХ ст. поширюються – стилізовано-рослинні, зрідка зустрічаються – орноморфні. Народна вишивка тереблеріцьких долинян виділяється пишними орнаментальними композиціями на рукавах жіночих сорочок. За ними можна виділити кілька типів сорочок: «заспудниця», «рукави», «косиця», «білениця». На окрему увагу заслуговують взірці вишивки на нагрудній частині чоловічих святкових сорочок 20-40-х рр. ХХ ст. Характерною рисою вишивки королівських долинян було використання ниток різних кольорів. Для вишивок даного регіону характерні п'ять варіантів колориту. Для вишивки жіночих і чоловічих сорочок з с. Завидово Мукачівського району характерним було використання двох технік – «хрестик» та «низина». Найпоширенішими були геометризовані рослинні орнаментальні композиції. В одяговій вишивці с. Мужієво Берегівського району спостерігаємо взаємовпливи, що домінуючими є рослинні мотиви. Не дивлячись на угорські впливи, місцева вишивка все ж зберегла притаманну для традиційної вишивки українців Закарпаття геометризованість. Реалістичні форми зустрічаються дуже рідко.

Ключові слова: колекція, взірці вишивки, домоткане полотно, нитки, хрестик, низина, гладь, орнаментальні композиції, ромби, хрести, кола, розети, рослинні мотиви.

Постановка проблеми. Традиційна народна вишивка була чи не найбільш поширеною серед усіх видів декоративно-ужиткового мистецтва Закарпаття. Величезна кількість вишуканих взірців вишивок, що зберігаються в фондових збірках музеїв та приватних колекціях, свідчить про значний художній хист вишивальниць та широке використання у побуті. Різноманітність типів та видів вишивок Закарпаття має свої виразні характеристики, що зумовлено культурними взаємовпливами, значною кількістю вишивальних осередків, етнографічною мозаїчністю та природно-географічними умовами. На сучасному етапі розвитку етнографії, мистецтвознавства актуальним завданням у вивченні народної вишивки є виокремлення її етнографічно розмежувальних рис, а також етноідентифікуючих, загальноукраїнських ознак. Через часткове, а в окремих місцевостях Закарпаття, повне зникнення вишивальної традиції надзвичайно важливим є дослідження її локальних особливостей.

Збережені зразки вишивок ХІХ – початку ХХ ст. дають можливість стверджувати, що народні майстрині досягли вершини у розвитку орнаментального мистецтва. Вони розробили безліч варіантів зображення, різних елементів окреслень аж до

найскладніших рішень. За змістом та формою побудови орнаментальні мотиви в основному поділяються на геометричні, рослинні, зооморфні та антропоморфні. Поступово виробились складні орнаментальні системи, властиві тій чи іншій техніці виконання, матеріалу, призначенню виробів.

Прикладом подібних взірців одного із головних елементів народного мистецтва – вишивки – є колекція вишивки Марії Грицак, що зберігається у фондах Закарпатського музею народної архітектури та побуту. В ній зібрані взірці вишивки з різних районів Закарпаття: Рахівщини, Тячівщини, Хустщини, Виноградівщини, Берегівщини, Мукачівщини, Великоберезнянщини та Перечинщини.

Дослідженням даної колекції автор займається уже протягом кількох років. Результати досліджень були апробовані на щорічних Наукових читаннях закарпатського музею народної архітектури та побуту, а також у ряді наукових статтях у Міжнародному історичному журналі «Русин», літературно-мистецькому журналі «Дім і сім'я», «Науковому збірнику Закарпатського музею народної архітектури та побуту». У них на базі досліджуваної колекції з фондової збірки музею були охарактеризовані локальні особливості традиційної

народної вишивки гуцулів Рахівщини та лемків Великоберезнянщини і Перечинщини. Взірці автентичної вишивки саме з цих районів краю найбільш чисельно представлені у досліджуваній колекції.

Метою даного дослідження є спроба визначення найхарактерніших рис народної вишивки сіл Воловецького, Тячівського, Хустського, Виноградівського, Мукачівського та Берегівського районів. Ці райони у порівнянні із Рахівщиною, Великоберезнянщиною та Перечинщиною в колекції Марії Грицак представлені у значно меншій кількості. Саме тому їх аналіз подаємо в одному окремому дослідженні. Як і в попередніх наших наукових розвідках, в даній матеріал подається за історико-етнографічним принципом. У дослідженій нами колекції взірці вишивки представляють окремі населені пункти: Нижні Ворота Воловецького, Хижа Виноградівського, Завидово Мукачівського, Мужієво Берегівського районів. Більшою кількістю населених пунктів представлені Тячівський (Буштино, Вонігово, Кричево) та Хустський (Сокирниця, Боронява, Данилово, Іза) райони.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Перші фрагментарні відомості про народну вишивку Закарпаття, зокрема одягову, зустрічаються наприкінці XIX – на початку XX ст. у працях австрійського Дослідника І. Бідермана [Biedermann, 1862], а також Я. Ф. Головацького [Головацкий, 1877]. Із публікацій цього періоду варто виділити працю Ю. Жатковича «Етнографіческий очерк угорских» [Жаткович, 2007], в якій описано народне вбрання Закарпаття та способи його декорування вишивкою.

Серед публікації 20-40-х рр. XX ст. варто виділити дослідження чеського мистецтвознавця Марії Тумової [Тумова, 1924]. Дослідниця вперше спробувала згрупувати народне одяг Закарпаття за його певними ознаками – за комплексами. Однак, вона лише фрагментарно звернула увагу на орнаментальні особливості й колорит виділених нею одягових комплексів. Колорит місцевої вишивки досліджував й російський вчений, історик В. Саханєв [Саханев, 1936]. Він, зокрема виділив шість взірців колориту закарпатської вишивки – ясінянських, богданський, тересвянський, керецький, мараморсько-хустсько-синевирийський, ужоцький та туринський. Питання дослідження закарпатської вишивки піднімає й чеський педагог та інспектор промислових шкіл Ф. Шпала [Spala, 1936].

Серед дослідників народної культури українців Закарпаття виділяємо й чеського етнографа та педагога А. Кожмінову, яка підготувала монографічне дослідження «Podkarpatska Rus. Práce a život lidu» [Kožminová, 1922]. Авторка окреслила місце знаходження вишивки на жіночих, чоловічих та дитячих сорочках, у загальних рисах описала їх колорит й подала перелік назв основних орнаментів. З мистецтвознавчих праць на особливу увагу заслуговує дослідження російського мистецтвознавця С. Маковського [Маковский, 1925]. Дослідник виділив чотири територіальні райони поширення вишивки: верховинський, туринський,

мараморський та гуцульський. Схеми крою жіночих і чоловічих сорочок, місце розміщення на них вишивок і схематичні зображення орнаментальних мотивів із закарпатської Гуцульщини, мараморської Верховини та долинянських сіл Закарпаття у своїй статті подає Ф. Потушняк [Potusnyak, 1943].

Дослідження народної вишивки Закарпаття в радянський період пов'язане із розгортанням етнографічних експедицій 1946 – 1947 рр. Тоді в Закарпатті працювало кілька фольклорно-етнографічних експедицій Інституту мистецтво-знавства фольклору та етнографії АН УРСР (м. Київ) та Інституту етнографії АН СРСР (м. Москва). Учасників експедицій були український етнограф І.Ф. Симоненко [Симоненко, 1957] та М. Шмельова [Шмельова, 1948]. Серед радянських дослідників народної вишивки Закарпаття варто виділити О. В. Полянську, К. Матейко, Г. Г. Стельмащук.

Серед сучасних історико-етнографічних описів народної вишивки краю виділяємо ряд публікацій наукового співробітника Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького І. Грибанича [Грибанич, 1992]. Крім детального опису складових одягу, у своїх статтях він визначає місце розташування орнаментальних мотивів та колорит вишивки.

Не можна оминати й історико-етнографічний нарис «Етнографія Закарпаття» М. П. Тиводара [Тиводар, 2011]. У ньому автор розглядає і традиційну народну вишивку українців Закарпаття. Окремо описується одягова вишивка, зокрема детально йдеться про орнаментальні мотиви та колорит вишивки гуцулів, бойків, лемків і долинян Закарпаття. Цінними є подані прямо у тексті фрагменти наукових публікацій, присвячених народній одяговій вишивці українців Закарпаття, та чорно-білі й кольорові фотоілюстрації.

Детальний опис одягової вишивки українців Закарпаття у своїх публікаціях подав Р. І. Пилип. Дві статті він присвятив стану вивчення української одягової вишивки Закарпаття [Пилип, 2006a, с. 78–89; Пилип, 2006b, с. 256–266], дві статті – композиції народної вишивки [Пилип, 2007, с. 306–310; Пилип, 2008a, с. 182–197]. Крім того, він у двох публікаціях розглянув локальні особливості одягової вишивки гуцулів Закарпаття, а в 2008 р. оприлюднив статтю про орнаментальні мотиви одягової вишивки українців Закарпаття [Пилип, 2008b, с. 154–166]. Згодом Р. Пилип захистив кандидатську дисертацію на тему: «Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст...» [Пилип, 2009]. Для нас цінним є четвертий розділ дисертаційного дослідження, присвячений локальним особливостям традиційної одягової вишивки гуцулів, долинян, бойків і лемків Закарпаття. На основі дисертаційного дослідження у 2012 р. Р. Пилип видав монографію «Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст...» [Пилип, 2012].

Особливостям народного вбрання та вишивки жителів села Хижа Виноградівського району присвячена стаття О. Гал [Гал, 2011, с. 64–67]. Авторка подає детальну характеристику жіночого одягу, поділяючи його на дівочий, вбрання молодичь

та літніх жінок. Головною особливістю жіночих сорочок дослідниця називає прямокутний виріз горловини («пуслик»), яскраву поліхромну вишивку навколо горловини та на рукаві.

Серед досліджень загальноукраїнського характеру нами використано монографію Р. Захарчук-Чугай [Захарчук-Чугай, 2006]. Дослідниця наголошує, що збережені карпатськими українцями традиційні ознаки орнаментально-композиційної структури вишивок, розвивались на основі культури Київської Русі. Вона подала характеристику одягової вишивки всіх етнографічних груп карпатських українців, доповнила текст ілюстраціями фрагментів вишивок з різних областей Західної України, в тому числі Закарпаття.

Питання особливостей одягової вишивки українців Карпатського регіону у своїх публікаціях піднімала Л. Семчук. У невеликій статті дослідниця вивчає геометричні орнаменти у народній вишивці, наголошує, що в Українських Карпатах переважає геометричний орнамент [Семчук, 2002, с. 142–145]. Дослідниця зауважила, що в Закарпатті, окрім геометричних, поширені ще й геометризований рослинний та квітково-рослинний орнаменти. У 2010 р. Л. Семчук публікує статтю про розташування вишивок на компонентах одягу українців Карпатського регіону. У статті також проаналізовано оздоблення нижньої частини рукавів жіночих сорочок воловецьких бойків дрібними складками та вишивкою, нижньої частини спідниць («білеників», «ршеників») лемків Великоберезнянщини вишивкою квітково-рослинних орнаментів, одного із кутів білих хусток турянських долинян вишивкою та складками («загинками»), способи розміщення орнаментальних смуг на чоловічих сорочках гуцулів Рахівщини та бойків Міжгірщини, окремі елементи оздоблення кептарів гуцулів Закарпаття [Семчук, 2009-2010, с. 144–154].

Матеріали досліджуваної нами колекції взірців народної вишивки Закарпаття із згаданих вище дослідників у своїх публікаціях використовували тільки Роман Пилип. Однак, ним описані в основному взірці одягової вишивки гуцулів Закарпаття, побіжно вишивка бойків та лемків Закарпаття. Тому для нас важливим було вивчення цілої колекції, адже в ній представлені взірці вишивки із таких слабо досліджених районів краю як Виноградівщина, Мукачівщина, Березівщина. Вони дають можливість виокремити характерні особливості структури орнаментальних композицій, визначити домінуючі та допоміжні орнаментальні мотиви, народні смаки та уподобання, щодо колористичного вирішення вишивки.

Виклад основного матеріалу. Закарпатські бойки населяють Воловецький район (села Розтока і Кічерний відносять до бойківсько-лемківського етнографічного порубіжжя), Міжгірський район (за винятком верхів'я р. Тереля з центром у селах Колочава, Міжгір'я і Вучкове в долині р. Ріки) та села Тихий, Гусний, Сухий, Ужок, Волосянка Великоберезнянського району у верхів'ях р. Уж, які розташовані в бойківсько-лемківсько-долинянському порубіжжі [Скорик, 2005, с. 38; Худаш, 1998, с. 300].

У досліджуваній нами колекції закарпатська Бойківщина представлена взірцями одягової вишивки з с. Нижні Ворота Воловецького району. Основою як жіночого, так і чоловічого строю у бойків Закарпаття була сорочка. У XIX ст. бойківські жіночі сорочки традиційно оздоблювались геометричним орнаментом. Основними орнаментальними мотивами були ромби, квадратики, шести- або восьми-пелюсткові розети. Доповненням до них служили вільно укладені ламані лінії («кривулі»). З кінця XIX – на початку XX ст. набувають поширення стилізовані геометричні та рослинні орнаменти, а протягом 20-40-х рр. XX ст. вишивка жіночих сорочок збагатилась ще й елементами квітково-рослинних мотивів. Характерною особливістю бойківських вишивок було біле незаповнене тло, що надавало вишивкам легкості та певної елегантності [Ляшецька, 2005, с. 255–256; Парлаг, 1968, с. 8–9; Сікора, 1998, с. 167–168].

Буденні сорочки оздоблювали скромною вишивкою або не оздоблювали взагалі. Святкові сорочки обов'язково декорували вишивкою, виконаною технікою низини («протігано») чи хрестиком («на зирнята»), а з 20-х рр. XX ст. й гладдю («снованя») поверх морщення нагрудної частини, плечової частини рукавів, на пришивних манжетах та поверх морщення біля них. Хрестиком і низинкою вишивались геометричні та стилізовано-рослинні орнаментальні мотиви, гладдю – рослинні. У XIX ст. сорочки оздоблювали вишивкою, виконаною домашніми пряденими нитками чорно-червоних, синьо-червоних чи червоних кольорів, а з кінця XIX – початку XX ст. поширюється багатобарвна вишивка. При оздобленні сорочок враховувався вік жінок, їх сімейний стан тощо. Найпишніше оздоблювались дівочі та весільні сорочки [Гонтар, 1975, с. 67; Грибанич, 1992, с. 309; Федака, 1996, с. 84].

Вишивання по збірках бойківських жіночих сорочок виконувалось відразу двома голками. Одну грубу нитку протягували швом, як при тканні, а другу – тонку нитку – закручували у сігчастий орнамент. «Кривулі» на морщенні краще скріплювали «рями», ніж прості стібки. У першій половині XIX ст. вони переважно виконувались білими нитками, які не виділялись на білому полотні, а отже, не несли вираженого декоративного навантаження.

У досліджуваній колекції зберігається декілька взірців вишитої морщеної нагрудної частини жіночої сорочки. Узорчаті збірки збирали на міцну білу (зрідка кольорову) нитку із вузликом на кінці, прокладену по узору стібками вперед. Притримуючи нитки на місці узору, другою рукою стягували тканину, внаслідок чого утворювався опуклий візерунок («рями», «брижі»). Із представлених у колекції взірців бачимо, що при вишиванні по збірках бойкинями Воловеччини найчастіше застосовувались техніки «низини», «лічильної гладі», рідше «кучерявого стібку». За структурою орнаментальної композиції переважають прямо-лінійні багатострічкові візерунки. Основними орнаментальними мотивами виступають прості

стовпчикові рядки, ромби, хрести та ламані лінії («кривулі») (див. рис. 1).

Більшість взірців з с. Нижні Ворота Воловецького району – це вишивка у верхній плечовій частині рукавів та на манжетах жіночих сорочок. Варто відмітити й той факт, що серед всіх взірців велика кількість відноситься до кінця XIX – початку XX ст. Про це свідчить двоколірна (червоно-синя) кольорова гама, яка панувала в цей період у бойківській вишивці.

Орнаментальні композиції являють собою трирядові, рідше однорядові візерунки. Зазвичай, центральна орнаментальна смуга була широкою, а дві бічні, що виконували обрямляючу функцію, вузькі. Найпростішим варіантом заповнення внутрішньої площини центральної широкої смуги були ламані лінії («кривулі»), доповненням до яких могли виступати трикутники, ромбики тощо (див. рис. 2). Основними ж мотивами центральної смуги виступали ромби зі вписаними в них дрібнішими мотивами або восьмипелюсткові розети. У колекції зустрічається й мотив берегині («головкастий взор») (див. рис. 3).

У 20-30-х рр. XX ст. сорочки дівчат та молодих жінок декорували вишивкою стилізовано-рослинних мотивів, виконаною технікою «хрестик» різнокольоровими бавовняними нитками. Найчастіше орнаментальними мотивами виступали окремі квітки, стебла з листочками, трілисники, з'єднані у композиційну смугу, або ж стилізовані галузки. Зрідка зустрічались також буденні дівочі сорочки із скромною вишивкою у вигляді вузької орнаментальної смуги (1-2 см) [Парлаг, 1968, с. 9].

Зрідка у вишивці жіночих сорочок бойків Воловеччини зустрічались пташині мотиви. Так, в основі орнаменту вишивки плечової частини рукавів жіночих сорочок із сіл Котельниця, Тишів, Нижні Ворота, Верхні Ворота, Лази та Скотарське лежали пташки («голуби»), що сидять на гілці із двома великими квітками та дрібними бутонами. На сорочках з с. Скотарське вишивали пташок («голубів»), розміщених попарно й розділених стилізованою квіткою [Пилип, 2012, с. 408].

Є у колекції й взірці вишивки зі скатертин і рушників з с. Нижні Ворота Воловецького району. Традиційно тканини інтер'єрного призначення, в тому числі й скатертини, декорували вишивкою по периметру виробу або ж на поздовжніх чи поперечних краях. Досліджувані нами взірці являють собою як прості, так і більш складні геометриззовані та стилізовані рослинні композиції. У всіх них центральним мотивом виступає велика квітка («косиця»), яка за допомогою дрібніших стебел та листочків утворює цілісну композицію (див. рис. 4).

Народна вишивка тереблеріцьких долин'янок.

Етнографічний район тереблеріцьких долин'янок охоплює села межиріччя Тереблі та Ріки в Хустському, Тячівському та Міжгірському районах. В окресленому районі побутували довгі, широкі жіночі сорочки («довгані») прямого крою з довгими широкими рукавами та розрізом («розпіркою») ззаду [Пилип, 2012, с. 103; Чопик-Микунда, 2008, с. 89].

У середині XIX – на початку XX ст. полотно під коміром тереблеріцьких довгань збирали у дрібні складки («рями») на 6-10 ниток. Поверх рямок вишивали прямокутну орнаментальну смугу («пазуху») (16×8 см; 16×6 см; 13×6 см; 15×5 см). Найпростішим варіантом орнаментальної композиції було обшивання («обмітування») складок нитками. У залежності від чергування обшитих та не обшитих складок, використання одного (червоного) чи двох (червоного та синього) кольорів, формувались декілька поперечних орнаментальних рядків з дрібних квадратиків, ромбів, хрестиків, ламаних ліній («кривуль»). Розмежувальну або обрямляючу функцію виконували прямі лінії, виконані стебелевим швом. Більш складні орнаментальні композиції формувались з різних за формою та розмірами ромбів, трикутників, баранячих ріжок, розет тощо.

Найпишнішою вишивкою тереблеріцькі долинянки оздоблювали рукави власних сорочок. За структурою орнаментальної композиції та колоритом вишивки на рукавах виділяється декілька типів сорочок. Найпишнішою на рукавах була суцільна, рапортна вишивка, яку долиняни називали «заспульницею». Розміри вишитих чи затканих прямокутників на рукавах («заспульниць») були різними: 16×28 см, 30×32 см, 30×35 см. Вишивка починалась від плеча і сягала до ліктя. До початку XX ст. заспульниці були однотонними. Потім поле прямокутника почали ділити на 9-12 великих квадратів, злегка вводили 2-3 кольори, але домінуючими залишалися червоний, синій, білий. Квадрати заповнювали геометричними орнаментами: квадратами, прямокутниками ромбами, квітками («косицями»), зірками («звіздами»), прямими та скісними хрестами, ламаними лініями («кривулями»). Орнаментальні мотиви «заспульниць» вишивали із виворітного боку полотна техніками «кучерявий стіб» («стег»), «низь поза йглу», «низинка», «вирізування», «хрестик», «занизування». У 20-30-ті рр. XX ст. поділ «заспульниць» ставав дедалі дрібнішим і багатобарвнішим. Оскільки вишитий прямокутник заповнювали багатьма кольорами, то сорочку називали «мішана заспульниця». Якщо ж заспульницю вишивали технікою хрестик і орнаментували хрестом, то її називали «хрестата заспульниця». У 20-30-х рр. XX ст. у селах межиріччя Тереблі та Ріки полотно під «заспульницею» збирали у 2-3 поперечні складки («гайташики») (див. рис. 5) [Гайова, 2006, с. 59; Демян, 1913, с. 11; Коцан, 2007, с. 120].

У будні дні жінки носили сорочки («рукави»). На їх рукавах вишивали дві поперечні смуги: вузьку (1-2 см) на плечі і ширшу – на рівні ліктя (4-5 см). На святкових сорочках («рукавах») смуги були ширшими (8-10 см). У селах Буштино, Вонігово, Кричево Тячівського, Велятино, Сокирниця, Боронява, Данилово Хустського та Синевир, Синевирська Поляна, Колочава Міжгірського районів додавали ще й вертикальну орнаментальну смугу з «косиць», ромбів, а у селах Кошельово, Липча, Липовець Хустського району – дві загинки («гайташики»), поміж якими вишивали дрібний

ромбик або квіточку. Як і у «заспудниціях», так і на «рукавах» основними орнаментальними мотивами виступали ромби, хрести та ламані лінії («кривулі») [Гайова, 2006, с. 59; Коцан, 2007, с. 122].

З 20-х рр. ХХ ст. масово поширились жіночі сорочки («косиці»), у верхній плечовій частині рукавів яких вишивали великий ромб («косицю»). У 20-30-х рр. ХХ ст. до «косиці» додавали вишиту поперечну смугу або менший ромбик нижче ліктя. Багатоваріантність і розмаїття заповнення ромба залежали від техніки вишивання. Особливою красою виділялися сорочки («косиці», «косички на плечах»), у яких контури ромба обрамляли потрійними смугами вирізування. Вирізуванням або кучерявим стібом («загрядка», «косичка») вишивали «скісний хрест» у центрі ромба. Інколи контури ромба обрамляли суцільною однотонною широкою смугою, виконаною «кучерявим стібом». У 20-30-х рр. ХХ ст. ромб втрачає свою монументальність. Він стає багатобарвним, заповнюється 9-20-ма дрібними квадратиками, які обрамляла однотонна контурна смуга. Барвіста орнаментальна композиція складається з 20-45-ти дрібних квадратиків (див. рис. 6).

У 20-х рр. ХХ ст. серед жителів межиріччя Ріки та Теремлі поширилися сорочки («біленіці», «ромованки»), в яких передню полу і рукав вишивали білими нитками техніками гладі та вирізування. Орнаментальна композиція формувалась з трьох-чотирьох поздовжніх смуг геометричних мотивів: ромбів, розеток, скісних хрестів, трикутників, квадратів. Такі сорочки були елементом весільного вбрання. У 30-40-х рр. ХХ ст. до білих ниток додавали червоні, сині, жовті, зелені, якими вишивали допоміжні орнаментальні мотиви. Оздоблення сорочок вишивкою «білим по білому» було досить поширеним явищем на усій території України [Гургула, 1966, с. 27; Коцан, 2007, с. 122].

На окрему увагу заслуговують взірці вишивки на нагрудній частині чоловічих святкових сорочок 20-40-х рр. ХХ ст. з с. Іза Хустського району. При їх вишиванні найчастіше використовували техніки «хрестик» і «низина». «Нагрудники» являють собою замкнуті по периметру, трирядові орнаментальні композиції. Зазвичай, центральна смуга ширша, а дві інші вузчі. Зустрічались і нагрудники з однаковими за шириною смугами. Геометризований рослинний орнамент складався з великих квіток, розет, трилисників. Обрамляючу функцію виконували вузькі стебелеві шви («путки»). Досить часто контури нагрудників декорували різнокольоровим обмітуванням («кониками»).

Орнаментальні мотиви вишивки королевських долинян

Локально-територіальна група королевських долинян проживала у селах лівобережжя р. Тиси від села Велятино Хустського району до села Хижа та його околиць Виноградівського району. На формування матеріальної культури даного регіону впливали контакти місцевого населення із румунами та змадяризованими русинами-українцями. Найповніше місцеві відмінності проявились у традиційному народному вбранні та одяговій вишивці.

Буденні сорочки королевських долинян декорувались вузькими орнаментальними смугами. Вишивали ручнопряденими вовняними та конопляними нитками («коциками»), сплетеними шнурками («суканками»), а з початку ХХ ст. ще й шовковими, срібними нитками, бісером, стрічками. Для вишивки жіночих сорочок королевських долинян кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. було характерне поєднання багатьох технік. Найпоширенішою була низина («низь»), якою вишивали складні орнаментальні мотиви: ромби з прямими виступаючими кутами («кнегинькові ромбики»), ромби із загнутими під прямим кутом ріжками («пекурівки»), ряди із виступаючих зубчиків («ріжки»).

Найпишніше оздоблювали прямокутну вставку («пуслик»). Орнамент на неї наносився по всьому периметру рядочком («за шориком»). Це могла бути щільна вишивка стрічкового орнаменту або симетрична композиція як геометричного, так і рослинного орнаменту. Саму ж горловину оздоблювали вузькою смужечкою («ошийником») з ламаних ліній («кривульок»), ромбиків, трикутників, що виконувались технікою «набирування», «косі гладі» та обмітувались петельним швом. Уже безпосередньо на сорочці «пруслик» оздоблювали багатим різнокольоровим мереживом. У 20-40-х рр. ХХ ст. контури прямокутного вирізу горловини оздоблювали рубцюванням. Інколи його оздоблювали облямівкою дрібного геометричного чи квітково-рослинного орнаменту (див. рис. 7) [Коцан, 2008а, с. 190; Коцан, 2008b, с. 146–147]. На рукавах вишивку розміщували по всій довжині. Верхню частину («плечики») декорували вишитими смугами геометризованого чи квітково-рослинного орнаменту, а манжети – вузькими смугами геометричного чи геометризованого квітково-рослинного орнаменту, рубцюванням та різноманітними швами. Посередині рукава вишивали поздовжній рядок ромбиків або квітів («партицю», «партичку»). Звичайно вишивку розміщували на тих частинах сорочки, які не закривав плечовий одяг.

Характерною рисою вишивки королевських долинян було використання ниток різних кольорів. Для вишивок даного регіону характерні п'ять варіантів колориту. У першому домінували чорні барви з вкрапленнями жовтих, білих, синіх та рожевих, у другому – червоно-чорні з вкрапленнями жовтих, синіх, зелених, у третьому – синьо-коричнево-зелені кольори при відсутності чорного, у четвертому – коричневі з вкрапленнями синього, зеленого, червоного, жовтого, у п'ятому – жовто-зелено-фіолетові з вкрапленнями червоного та синього.

Особливості традиційної вишивки с. Завидово Мукачівського району

Згідно загальноприйнятого історико-етнографічного районування Закарпаття с. Завидово Мукачівського району відноситься до локально-територіальної групи крайнянських долинян. Вони проживають у понад 30 селах низькогір'я, передгір'я і рівнини Іршавського і Мукачівського районів між с.

Кам'янським на сході до р. Латориці на заході. Основну роль у складанні крайнянських долинян відіграли процеси заселення, соціально-правовий статус місцевих сіл «волоського» поселенського права, їх господарський і побутовий розвиток. Первісно десять сіл цієї території (Арданово, Доробратово, Завидово, Загаття, Колодне, Коноплівці, Коропець, Лалово, Мідяниця, Станово) входили до територіально-адміністративного утворення, що з 1378 року відоме під назвою «Березька Країна». До крайнянських долинян належать мешканці сіл середньої течії р. Латориці. Найбільшими з них є села Верхня Визниця, Обава, Чинадієво, Кленовець, Кольчино, Бистриця, Куштановиця, Кучава, Лавки та ін. [Тиводар, 1999, с. 38].

Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. для сіл Мукачівського району були характерні короткі (50-60 см) жіночі сорочки, пошиті з домотканого конопляного чи лляного полотна. У XIX – на початку XX ст. полотно ткали із конопель, а з кінця 20-х рр. XX ст. – з використанням бавовняних («памутових») ниток [Рубіш, 2007, с. 106].

Із взірців досліджуваної колекції бачимо, що в 20-40-х рр. XX ст. для вишивки жіночих і чоловічих сорочок з с. Завидово Мукачівського району характерним було використання двох технік – «хрестик» та «низина». Найпоширенішими були геометризовані рослинні орнаментальні композиції. За структурою та колоритом вишивка з досліджуваного села має багато спільного із гуцульським, бойківським і лемківським барвистим орнаментом.

Як і гуцульські уставки, так і верхня плечова частина рукавів («плічки») жіночих сорочок з с. Завидово, виділялись трирядовістю орнаментальної побудови, наявністю розмежувальних ліній («пуюток»), використання чорних ниток для фону та окреслення контурів основних мотивів орнаменту. На одному із взірців в основі центральної широкої смуги лежать ромби з усіченими верхнім та нижнім кутами. Внутрішня площина ромбів закомпонована геометризованими квітками. На стику ромбів утворюється мотив скісного хреста, який гармонійно поєднаний з дрібними хрестиками та баранячими різками. Основним орнаментальним мотивом вузьких бічних смуг («поверхниць») виступають трикутники з різками («трубки», «бочарки») (див. рис. 8).

Ще один поширений на Рахівщині мотив зустрічаємо на взірці з с. Завидово. Тут основним мотивом є восьмипелюсткова квітка, пелюстки якої вишиті різнобарвними нитками, з серцевиною у вигляді хреста. Пелюстки квітки утворюються за допомогою пересікання прямого та скісного хрестів. Дані квіти послідовно чергуються з меншими квітами та дрібними хрестами. 3-поміж інших дана вишивка виділяється використанням багатьох кольорів (див. рис. 9).

Ряд взірців із досліджуваного села мають спільні орнаментальні композиції лемківською вишивкою кінця XIX – першої половини XX ст. Так, на одному із взірців в основі центральної широкої смуги лежить

галузка, що складається із квіток, стебел та листочків, викладених у формі хвилястої лінії («кривулі»). Ця композиція привертає увагу також підходом до підбору кольорів. Основа подана бордовою, контури та основні деталі орнаментальних мотивів – яскравими чорними, синіми та зеленими нитками, як доповнення використані – жовтий та рожевий кольори. Такий підбір кольорів, не дивлячись на те, що основні орнаментальні мотиви досить великі, візуально створює ефект дрібно узорної площини.

Заслужують на увагу й орнаментальні композиції «плічок» молодих заміжніх жінок. На чорному тлі вишивались геометризовані рослинні чи рослинні мотиви. Основі центральної смуги лежали великі квітки чи галузки, а на поверхниці домінували дрібні листочки та галузки зі стебел і квіточок.

На «плічках» святкових сорочок першої чверті XX ст. часто вишивали стилізовані квітки («троянди», «ромашки»). Характерною особливістю подібних «плічок» було те, що квітки розміщували в ряд у лежачому положенні.

Є у збірці й взірці вишивки нагрудної частини чоловічих сорочок з с. Завидово Мукачівського району. Як і на жіночих, так і на чоловічих сорочках основними техніками були «хрестик» і «низина». Орнаментальні композиції складались із двох широких смуг, внутрішню площину яких закомпоновували викладеними в ряд ромбами. На їх стику формувались мотиви скісних хрестів. Всередині ж ромбів, зазвичай вишивали геометризовані квітки. Допоміжними мотивами виступали розмежувальні лінії («пуютки», «снурки»), трикутники, баранячі різки, хрестик, ромбики (див. рис. 10–11).

Традиційна народна вишивка в с. Мужієво Берегівського району

Село Мужієво Берегівського району розташоване на стику українських та угорських сіл. Тому в одяговій вишивці спостерігаємо взаємовпливи. Із взірців з колекції Марії Грицак чітко видно, що домінуючими є рослинні мотиви. Не дивлячись на угорські впливи, місцева вишивка все ж зберегла притаманну для традиційної вишивки українців Закарпаття геометризованість. Реалістичні форми зустрічаються дуже рідко.

Наприкінці XIX – першій половині XX ст. в Мужієві та його околицях побутовали короткі жіночі сорочки. Основним місцем їх декорування були вузькі комірки, верхня плечова частина рукавів та пришивні манжети. У верхній плечовій частині рукавів вишивали поперечні орнаментальні трирядові смуги. Основними орнаментальними мотивами виступали великі квітки, стебла та листочки, а обрамляючу функцію виконували розмежувальні смуги («снурки») або ламані лінії («кривулі») (див. рис. 12).

Орнаментальна композиція на пришивних манжетах досить часто співпадала з орнаментом на центральній широкій смугі вишивки у верхній плечовій частині рукавів. Тут також домінували

галузки з квітів стебел та листочків.

Вузенські ошийники («обшивки») мужіївських жіночих сорочок виділялись білим фоном на якому яскравими кольорами вишивали геометризвані рослинні галузки з квітів стебел та листочків (див. фото 47).

Привертають увагу ще два взірці з с. Мужієво Берегівського району. Це вишивка на скатертині. На першому взірці вишити стилізований вазон з букетом трьох квіток з стеблами та трилисниками. Квітки розміщені у формі трикутника. Орнаментальна композиція на іншому взірці виконана техніками «вирізування», «обмітування» та «низини». Подібна вишивка була притаманна для українських сіл Іршавського, Виноградівського та Мукачівського районів. У даному випадку основними орнаментальними мотивами виступають ромби та трикутники.

Висновки. Багаторічне комплексне дослідження колекції взірців традиційної народної вишивки

українців Закарпаття, яку збирила Марія Грицак, ще раз підтверджує багатогранність одягової вишивки краю. Результати попередніх й пропонованого досліджень вказують на особливі та відмінні ознаки й риси орнаментальних мотивів вишивки різних етнографічних груп українців Закарпаття. Кожен куточок нашого краю мав свою специфіку розвитку одягових традицій, в тому числі й у вишивці. Поряд з тим, бачимо чималу кількість однотипних взірців у різних локально-територіальних районах краю. Цей факт ще раз підтверджує, що у свої основі народна вишивка українців Закарпаття має спільні корені. Геометричний орнамент (ромби, хрести, трикутники, кривулі...) був панівним по всій території області. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. (у різних районах по-різному) під впливом різних явищ та факторів поширюється рослинна орнаментика. Слід відмітити й той факт, що навіть нібито один і той же мотив чи орнаментальна композиція подавались різними вишивальницями з певними модифікаціями.

Список використаних джерел

- Biedermann, H-I., 1862. *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*, Innsbruck, Bd. 1, 140 s.
- Kožminová, A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s.
- Potusnyak, F., 1943. A ruszin nepviselet [Руський народний костюм], *Зоря – Найна*, Ужгород, Річник III, ч. 1-4, s. 302–327.
- Sahanev, V., 1936. Narodni ornament na Podkarpanske Rusi, *Podkarpatska Rus*, Bratislava, s. 255–258.
- Spala, F., 1936. Domácky prumysl na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus*, Bratislava, s. 152–158.
- Гайова, С., 2006. Сорочки долинян Закарпаття, *Народне мистецтво*, № 1-2, с. 58–60.
- Гал, О., 2011. Особливості народного вбрання села Хижа Виноградівського району, *Культурологічні джерела*, № 2, с. 64–67.
- Головацкий, Я. Ф., 1877. *О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и Северо-Восточной Венгрии*, Санкт-Петербург, 85 с.
- Гонтар, Т. О., 1975. Художні особливості народного одягу українців західних областей УРСР (кінець XIX – початок XX ст.), *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*, Київ: Наукова думка, с. 66–83.
- Грибанич, І., 1992. Народний одяг бойків Воловецького району, *Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 р.)*, Ужгород: Закарпат. крайове т-во «Просвіта», Закарпат. краєзнав. музей, с. 308–311.
- Гургула, І., 1966. *Народне мистецтво західних областей України*, Київ: Наукова думка, 78 с.
- Демян, І., 1913. Крестини на Верховині, *Наука*, 15 мая, с. 8–11.
- Добрянська, І. О., Симоненко І.Ф., 1983. Типи та колорит західноукраїнської народної вишивки, *Народна творчість та етнографія*, № 4, с. 75–83.
- Жаткович, Ю., 2007. Етнографічний очерк угро-руських: Комплексне видання / Упоряд. і передм. О.С. Мазурка. Ужгород: Мистецька лінія, 392 с., іл.
- Захарчук-Чугай, Р. В., 2006. Вишивка, *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4-х томах. Т. II. Етнологія та мистецтвознавство / гол. ред. С.П. Павлюк*, Львів : НАН України, с. 649–667.
- Захарчук-Чугай, Р. В., 1988. *Українська народна вишивка: західні області УРСР*, Київ, 191 с.
- Захарчук-Чугай, Р. В., 1997. Хрест як символ віри в народних тканинах і вишивках, *Українська хрестологія. Спеціальний випуск народознавчих зошитів інституту народознавства НАН України*, Львів, с. 87–94.
- Коцан, В. В., 2008а. Іноетнічні запозичання та їх вплив на формування народного одягу долинян Мараморощини, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*, Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 20, с. 188–198.
- Коцан, В. В., 2008б. Народний костюм румунського населення Закарпаття кінця XIX – початку XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*, Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 21, с. 144–154.
- Коцан, В. В., 2007. Народний одяг українців пониззя р. Терєблї кінця XIX – першої половини XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*, Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», вип. 19, с. 118–127.
- Литвинець, Е. М., 2004. Українське народне мистецтво вишивання та нанизання, Київ: Вища школа, 335 с.
- Лящецька, О., 2005. Дещо про бойківські вишивки, *Літопис Бойківщини : Записки, присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені [Упоряд., підг. до публ., за заг. ред., вступне слово Р. Данчич; Худож. офрмл. І. Пуги]*, Львів : Каменяр, с. 252–259.
- Маковський, С. К., 1925. *Народное искусство Подкарпатской Руси*, Прага: Пламя, 155 с.
- Парлаг, М. І., 1968. *Народні вишивки 1920-1943 рр. в с. Буковець*, Мукачеве, 1968. 38 с.
- Пилип, Р. І., 2007. Композиційні принципи побудови орнаменту одягової вишивки гуцулів Закарпаття, *Народознавчі зошити*, вип. 3-4, с. 306–310.
- Пилип, Р. І., 2008. Композиція традиційної вишивки українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст., *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, Львів : ЛНАМ, Спецвипуск. Другі Ерделівські читання, с. 182–197.

- Пилип, Р. І., 2008. Орнаментальні мотиви традиційної народної вишивки українців Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*, Ужгород : Видавництво УжНУ «Гюверла», вип. 21, с. 154–166.
- Пилип, Р. І., 2006а. Стан вивчення української вишивки у Закарпатті, *Мистецтвознавчий автограф*, Львів: ЛНАМ, вип. 1, с. 78–89.
- Пилип, Р. І., 2006б. Українська вишивка Закарпаття у джерелах кінця XIX – першої половини XX ст., *Вісник Львівської національної академії мистецтв*, Львів : ЛНАМ, вип. 17, с. 256–266.
- Пилип, Р. І., 2009. *Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)* : Дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.06. «Декоративне і прикладне мистецтво», Львів, 269 с. : іл.
- Пилип, Р. І., 2012. *Художня вишивка українців Закарпаття XIX – першої половини XX ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями)*, Ужгород: ПП «Повч Р. М.», 466 с.
- Рубіш, Ф. Ф., 2007. *Великі Лучки : історико-етнографічне дослідження*, 2-ге вид., переробл. та допов. Ужгород : Патент, 506 с.
- Семчук, Л., 2002. Геометричні форми у вишиванках карпатського регіону, *Народознавчі зошити*, № 1-2, с. 142–145.
- Семчук, Л., 2009-2010. Розташування вишивок на компонентах одягу етнографічних груп українців Карпатського регіону: порівняльний аспект, *Вісник Прикарпатського університету. Серія Мистецтвознавство*, Івано-Франківськ, вип. 17–18, с. 144–154.
- Симоненко, І. Ф., 1957. Народна вишивка Закарпаття, *Матеріали з етнографії та художнього промислу*, Київ, с. 56–85.
- Сікора, О., 1998. Убрання українців Бойківщини, *Бойки : Видання науково-культурологічного товариства «Бойківщина»*, Дрогобич, с. 166–176.
- Скорик М., 2005. Про назву «БОЙКИ», *Літопис Бойківщини : записки, присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені [упоряд., підг. до публ., за заг. ред., вступне слово Р. Данчич; худож. офрмл. І. Пуги]*, Львів : Каменяря, с. 32–46.
- Тиводар, М. П., 1999. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст.), *Carpatica-Karpatika. вип. 6: Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII – XX ст.*, Ужгород, вип. 6, с. 4–64.
- Тиводар, М. П., 2011. *Етнографія Закарпаття : Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.: іл.
- Тумова, М., 1924. Народная одежда на Подкарпатской Руси, *Подкарпатска Русь*, Рочник I, число. 3, с. 72-79; число. 4, с. 102–110.
- Федака, П. М., 1996. Краса народного вбрання, *Пам'ять рідної землі*, Ужгород : Закарпат краєзнав. музей, Закарпат. крайове т-во «Просвіта», с. 77–88.
- Худаш, М., 1998. До питання про походження назв бойки, гуцули, лемки, *Народознавчі зошити*, № 3, с. 299–318.
- Чопик-Микунда, І., 2008. Історія і культура села Теребля, Мукачєво: Карпатська вежа, 199 с.
- Шмелева, М. Н., 1948. Типы женской народной одежды украинского населения Закарпатской области, *Советская этнография*, № 2, с. 130–146.
- Шпала, Ф., 1920. *Подкарпатские вышивки. Гуцульское вышиване на низину и другие*, Прага, 24 с.

References

- Biedermann, H-I., 1862. *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*, Innsbruck, Bd. 1, 140 s. (in German).
- Chopyk-Mykunda, I., 2008. *Istoriya i kuljtura sela Tereblja* [History and culture of Tereblya village], Mukachevo : Karpatsjka vezha, 199 s. (in Ukrainian).
- Demjan, I., 1913. Krestiny na Verhovini [Baptisms at Verkhovyna], *Nauka*, 15 maja, s. 8–11. (in Ukrainian).
- Dobrjans'ka, I. O., Simonenko I.F., 1983. Tipi ta kolorit zahidnoukraїns'koї narodnoї vishivki [Types and color of Western Ukrainian folk embroidery, Folk art and ethnography], *Narodna tvorčist' ta etnografija*, № 4, s. 75–83. (in Ukrainian).
- Fedaka, P. M., 1996. Краса народногo вбрання [Beauty of the People's Outfits], *Pam'jatj ridojji zemli*, Uzhghorod : Zakarpat krajeznav. muzej, Zakarpat. krajeznav. muzej t-vo «Prosvita», s. 77–88. (in Ukrainian).
- Ghajova, Je., 2006. Sorochky dolynjan Zakarpattja [Shirts of Transcarpathian valleys], *Narodne mystectvo*, № 1-2, s. 58–60. (in Ukrainian).
- Ghal, O., 2011. Osoblyvosti narodnogho vbrannja sela Khyzha Vynohradivskogho rajonu [Features of the folk dress of the village Hut of the Vynohradiv district], *Kuljturologhični dzherela*, № 2, s. 64–67. (in Ukrainian).
- Ghontar, T. O., 1975. Khudozhni osoblyvosti narodnogho odjaghu ukrajinciv zakhidnykh oblastej URSR (kinecj XIX – pochatok XX st.) [Artistic features of folk clothing of Ukrainians of the western regions of the USSR (end of XIX - beginning of XX centuries)], *Materialy z etnografiji ta mystectvoznavstva*, K. : Naukova dumka, s. 66–83. (in Ukrainian).
- Ghrybanych, I., 1992. Narodnyj odjagh bojkiv Volovecjkogho rajonu [Folk clothing of fighters of the Volovets district], *Materialy mizhnarodnoji naukovoji konferenciji, prysvjachenoji pam'jati Ivana Panjkevycha (23-24 zhovtnja 1992 r.)*, Uzhghorod : Zakarpat. krajevo t-vo «Prosvita», Zakarpat. krajeznav. muzej, s. 308–311. (in Ukrainian).
- Ghurghula, I., 1966. *Narodne mystectvo zakhidnykh oblastej Ukrajiny* [Folk Art of the Western Regions of Ukraine,], Kiev: Naukova dumka, 78 s. (in Ukrainian).
- Golovackij, Ja. F., 1877. *O narodnoj odezhde i ubranstve rusinov ili russkih v Galichine i Severo-Vostochnoj Vengrii* [On folk clothing and clothing of the Rusyns or Russians in Galicia and North-Eastern Hungary], Sankt- Petersburg, 85 s. (in Russian).
- Khudash, M., 1998. Do pytannja pro pokhodzhennja nazv bojky, ghuculy, lemky [On the question of the origin of the names of fights, hutsuls, lemmas], *Narodoznavchi zoshyty*, № 3, s. 299–318. (in Ukrainian).
- Kocan, V. V., 2007. Narodnyj odjagh ukrajinciv ponyzzya r. Terebli kincja XIX – pershoji polovyny XX st. [National clothing of Ukrainians of the lower Terebli River at the end of XIX - first half of XX century], *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija : Istorija*, Uzhghorod : Vydavnyctvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 19, s. 118–127. (in Ukrainian).
- Kocan, V. V., 2008a. Inoetnichni zapozychannja ta jikh vplyv na formuvannja narodnogho odjaghu dolynjan Maramoroshhyny [Innoethnic borrowings and their influence on the formation of folk clothing of Maramoroshchyna valleys], *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho universytetu. Serija : Istorija*, Uzhghorod: Vydavnyctvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 20, s. 188–198. (in Ukrainian).

- Kocan, V. V., 2008b. Narodnyj kostjum rumunskjogho naselennja Zakarpattja kincja XIX – počatku XX st. [Folk costume of the Romanian population of Transcarpathia at the end of XIX – beginning of XX centuries.], *Naukovyj visnyk Uzhgorodskjogho universytetu. Serija : Istorija*, Uzhgorod : Vydavnyctvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 21, s.144–154. (in Ukrainian).
- Kožminová, A., 1922. *Podkarpatska Rus. Práce a život lidu*, Praha, 124 s. (in Czech).
- Ljashecjka, O., 2005. Deshho pro bojkivjski vyshyvky [Something about Boyko's embroidery], *Litopys Bojkivshhyny : Zapysky, prysvjacheni doslidam istoriji, kultury j pobutu bojkivskjogho plemeni [Uporjad., pidgh. do publ., za zagh. red., vstupne slovo R. Danchych; Khudozh. ofrml. I. Pughy]*, Ljviv : Kamenjar, s. 252–259. (in Ukrainian).
- Lytvynej, E. M., 2004. *Ukrajinsjke narodne mystectvo vyshyvannja ta nanyzuvannja* [Ukrainian folk art of embroidery and stringing], Kyjiv: Vyshha shkola, 335 s. (in Ukrainian).
- Makovskij, S. K., 1925. *Narodnoe iskusstvo Podkarpatskoj Rusi* [Folk art of Subcarpathian Rus], Praga: Plamja, 155 s. (in Russian).
- Parlagh, M. I., 1968. *Narodni vyshyvky 1920-1943 rr. v s. Bukovecj* [Folk embroidery 1920-1943 in the village. Bukovets.], Mukacheve, 1968. 38 s. (in Ukrainian).
- Potusnyak, F., 1943. A ruszin nepviselet [Rus'ky`j narodny`j kostyum], *Zorya – Hajnal*, Uzhgorod, Richny`k III, ch. 1-4, s. 302–327. (in Hungarian).
- Pylyp, R. I., 2006a. Stan vyvchennja ukrajinsjkoji vyshyvky u Zakarpatti [State of study of Ukrainian embroidery in Transcarpathia], *Mystectvoznavchij avtohrاف*, Ljviv : LNAM, vyp. 1, s. 78–89. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2006b. Ukrajinsjka vyshyvka Zakarpattja u dzherelakh kincja XIX – pershoji polovyny XX st. [Ukrainian Embroidery of Transcarpathia in the Sources of the End of XIX – First Half of XX Century.], *Visnyk Ljvivskjokji nacionalnoji akademiji mystectv*, Ljviv: LNAM, vyp. 17, s. 256–266. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2007. Kompozycijni pryncypy pobudovy ornamentu odjaghovoji vyshyvky ghuculiv Zakarpattja [Compositional principles of ornamentation of garment embroidery of Hutsuls of Zakarpattia], *Narodoznavchi zoshyty*, vyp. 3-4, s. 306–310. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2008a. Kompozycja tradycijnoji vyshyvky ukrajinciv Zakarpattja kincja XIX – pershoji polovyny XX st. [Composition of traditional embroidery of Ukrainians in Transcarpathia at the end of XIX - first half of XX century], *Visnyk Ljvivskjokji nacionalnoji akademiji mystectv*, Ljviv: LNAM, Specvypusk. Drughi Erdelivjski chytannja, s. 182–197. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2008b. Ornamentalni motyvy tradycijnoji narodnoji vyshyvky ukrajinciv Zakarpattja kincja XIX – pershoji polovyny XX st. [Ornamental motifs of traditional folk embroidery of Ukrainians in Transcarpathia at the end of XIX – first half of XX century.], *Naukovyj visnyk Uzhgorodskjogho universytetu. Serija : Istorija*, Uzhgorod: Vydavnyctvo UzhNU «Ghoverla», vyp. 21, s. 154–166. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2009. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokalnymy osoblyvostjamy)* [Embroidery of Ukrainians in Transcarpathia in the 19th - the first half of the 20th century. (typology by purpose, artistic and local features)]: Dys. ... kand. mystectvoznavstva : spec. 17.00.06. «Dekoratyvne i prykladne mystectvo», Ljviv, 269 s. : il. (in Ukrainian).
- Pylyp, R. I., 2012. *Khudozhnja vyshyvka ukrajinciv Zakarpattja XIX – pershoji polovyny XX st. (typologhija za pryznachennjam, khudozhnimy ta lokalnymy osoblyvostjamy)* [Embroidery of Ukrainians in Transcarpathia in the 19th - the first half of the 20th century. (typology by purpose, artistic and local peculiarities)], Uzhgorod: PP «Povch R.M.», 466 s. (in Ukrainian).
- Rubich, F. F., 2007. *Velyki Luchky: istoryko-etnograficne doslidzhennja* [Big Luchki: historical and ethnographic study], 2-ghе vyd., pererobl. ta dopov, Uzhgorod: Patent, 506 s. (in Ukrainian).
- Sahanev, V., 1936. Narodni ornament na Podkarpanske Rusi, *Podkarpatska Rus*, Bratislava, s. 255–258. (in Czech).
- Semchuk, L., 2002. Gheometrychni formy u vyshyvankakh karpatskjogho reghionu [Geometric shapes in embroideries of the Carpathian region], *Narodoznavchi zoshyty*, № 1-2, s. 142–145. (in Ukrainian).
- Semchuk, L., 2009-2010. Roztashuvannja vyshyvok na komponentakh odjaghу etnograficnykh ghrup ukrajinciv Karpatskjogho reghionu: porivnalnyj aspekt [Location of embroidery on clothing components of ethnographic groups of Ukrainians of Carpathian region: comparative aspect], *Visnyk Prykarpatskjogho universytetu. Serija Mystectvoznavstvo*, Ivano-Frankivsk, vyp. 17-18, s. 144–154. (in Ukrainian).
- Shmeleva, M. N., 1948. Typy zhenskoj narodnoj odezhdy ukrainskogo naselennja Zakarpatskoj oblasti [Types of women's folk clothes of the Ukrainian population of Transcarpathian region], *Sovetskaja jetnografija*, № 2, s. 130–146. (in Russian).
- Shpala, F., 1920. *Podkarpatskie vyshivki. Gucul'skoe vishivane na nizinu i drugie* [Subcarpathian embroidery. Hutsul Embroidery on the Lowland and others], Praga, 24 s. (in Ukrainian).
- Sikora, O., 1998. Ubrannja ukrajinciv Bojkivshhyny [Dressing Ukrainians in Boykivshchyna], *Bojky: Vydannja naukovokuljturologhichnogho tovarystva «Bojkivshhyna»*, Droghobych, s. 166–176. (in Ukrainian).
- Skoryk, M., 2005. Pro nazvu «BOJKY» [On the name «BOIKI»], *Litopys Bojkivshhyny : zapysky, prysvjacheni doslidam istoriji, kultury j pobutu bojkivskjogho plemeni [uporjad., pidgh. do publ., za zagh. red., vstupne slovo R. Danchych; khudozh. ofrml. I. Pughy]*, Ljviv: Kamenjar, s. 32–46. (in Ukrainian).
- Spala, F., 1936. Domácky prumysl na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus*, Bratislava, s. 152–158. (in Czech).
- Symonenko, I. F., 1957. Narodna vyshyvka Zakarpattja [Folk embroidery of Transcarpathia], *Materialy z etnografiji ta khudozhnjogho promyslu*, Kiev, s. 56–85. (in Ukrainian).
- Tumova, M., 1924. Narodnaja odezha na Pôdkarpatskôj Rusi [Folk clothes in Podkarpatskaya Rus], *Podkarpatska Rus'*, Rochnik I, chislo. 3, s. 72–79; chislo. 4, s. 102–110. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 1999. Etnograficne rajonuvannja ukrajinciv Zakarpattja (za materialamy tradycijnoji kultury drughoji polovyny XIX – pershoji polovyny XX st.) [Ethnographic zoning of Ukrainians in Transcarpathia (based on the materials of traditional culture of the second half of the nineteenth and first half of the twentieth century)], *Carpatica-Karpatyka*, vyp. 6: *Etnichni ta istorychni tradyciji naseleennja Ukrajinsjkykh Karpat kincja XVIII – XX st.*, Uzhgorod, vyp. 6, s. 4–64. (in Ukrainian).
- Tyvodar, M. P., 2011. *Etnografija Zakarpattja: Istoryko-etnograficnyj narys* [Ethnography of Transcarpathia: An Historical and Ethnographic Essay], Uzhgorod: Ghrazhda, 416 s.: il. (in Ukrainian).
- Zakharchuk-Chughaj, R. V., 1988. *Ukrajinsjka narodna vyshyvka: zakhidni oblasti URSR* [Ukrainian Folk Embroidery: Western Regions of the USSR], Kyjiv, 191 s. (in Ukrainian).

Zakharchuk-Chughaj, R. V., 1997. Khrest jak symbol viry v narodnykh tkanynakh i vyshyvках [Cross as a symbol of faith in folk fabrics and embroideries], *Ukrajinsjka khrestologhija. Specialjnyj vypusk narodoznavchych zoshytiv instytutu narodoznavstva NAN Ukrajinny, Ljviv*, s. 87–94. (in Ukrainian).

Zakharchuk-Chughaj, R. V., 2006. Vyshyvka [Embroidery], *Etnoghenez ta etichna istorija naselenja Ukrajinjskykh Karpat : u 4-kh tomakh. T. II. Etnologhija ta mystectvoznavstvo / ghol. red. S.P. Pavljuk, Ljviv: NAN Ukrajinny, s. 649–667*. (in Ukrainian).

Zhatkovich, Ju., 2007. *Etnograficheskij ocherk ugro-russkih: Kompleksne vidannja / Uporjad. i peredm. O. S. Mazurka. Uzhgorod: Mistec'ka linija, 392 s., il.* (in Russian).

SUMMARY

ORNAMENTAL MOTIVES OF NATIONAL CLOTHING EMBROIDERY OF THE TRANSCARPATHIA OF THE END OF THE XIX - FIRST HALF OF THE XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE FUND COLLECTION OF THE TRANSCARPATHIAN MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE)

Tetyana Sologub-Kotsan

Head of the Department of Scientific and Educational Work of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, Uzhhorod; Teacher of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies SHEE «Uzhhorod National University»

The article on the basis of available literature and fund collection of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life analyzes the patterns of clothing and interior embroidery collected by Maria Hrytsak. The author attempts to identify the most characteristic features of folk embroidery of the villages of Volovets, Tyachiv, Khust, Vynohradiv, Berehiv and Mukachevo districts. Most of the designs are fragments of embroidery from women's and men's shirts. This is a pleated part, narrow collar, embroidery on the sleeves and cuffs of women's shirts, as well as bibs and collar of men's shirts. They are chronologically dated to the late XIX and early XX centuries. For the Boykos of Transcarpathia, the embroidery of women's shirts is characterized by the embroidery of the chest part, the upper shoulder part of the sleeves and cuffs. One or three-row geometric compositions are dominate, in the 20-30's of the XX century stylized plants, rarely ornithomorphic were distributed. Folk embroidery of Dolinians of Tereblia is distinguished by lush ornamental compositions on the sleeves of women's shirts. There are several types of shirts that can be distinguished: "zaspulnytsia", "rukavy", "kosutsia", "bilenitsia". Special attention is deserved to the patterns of embroidery on the chest of men's festive shirts of the 20's and 40's of the XX century. A characteristic feature of the embroidery of the Dolinians of Korolevo was the use of threads of different colors. The embroidery of this region is characterized by five color variants. For embroidery of women's and men's shirts from the village Zavydovo of the Mukachevo district was characterized by the use of two techniques - the "cross" and the "nyzyna". The most common were geometric floral ornamental compositions. In the embroidery of the village of Muzhievo in the Berehiv district, we observe mutual influences, as plant motives are dominant. Despite the Hungarian influences, the local embroidery still retains the geometric characteristic of the traditional Ukrainian embroidery of Transcarpathia. Realistic forms are very rare.

Keywords: collection, patterns of embroidery, home-made cloth, threads, cross, nyzyna, smooth, ornamental compositions, rhombuses, crosses, circles, rosettes, plant motifs.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Морщена нагрудна частина («пазухи») на жіночій сорочці з с. Нижні Ворота Воловецького району.

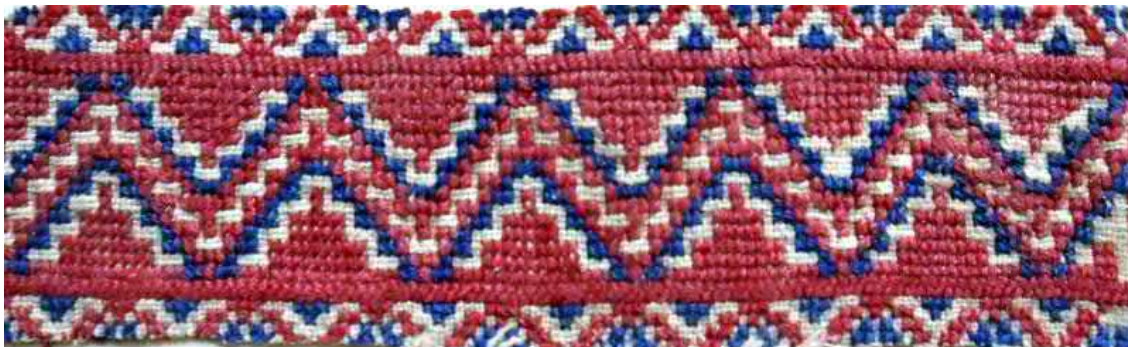

Рис. 2. Орнаментальна композиція вишивки верхньої плечової частини рукава жіночої сорочки з с. Нижні Ворота Воловецького району. Основний мотив – ламана лінія («кривуля»).

Рис. 3. Орнаментальна композиція вишивки верхньої плечової частини рукава жіночої сорочки з с. Нижні Ворота Воловецького району. Основний мотив – «головкастий взор».

Рис. 4. Орнаментальна композиція вишивки на скатертинах з с. Нижні Ворота Воловецького району.

5

6

Рис. 5. Заспудниця на рукаві жіночої сорочки тереблеріцьких долинян.

Рис. 6. Орнаментальні композиції вишивки на рукавах жіночих сорочок («косиць») тереблеріцьких долинян.

Рис.7. Орнаментальні мотиви вишивки на прямокутному вирізі горловини жіночої сорочки з с. Хижа Виноградівського району.

Рис. 8. Орнаментальна композиція вишивки на жіночій сорочці з с. Завидово Мукачівського району. Основний мотив – трикутники з ріжками («трубки», «бочарки»).

Рис. 9. Орнаментальна композиція вишивки на жіночій сорочці з с. Завидово Мукачівського району. Основний мотив – восьмипелюсткова квітка.

10

11

Рис. 10-11. Орнаментальні мотиви вишивки на чоловічих сорочках з с. Завидово Мукачівського району.

Рис. 12. Орнаментальна композиція вишивки на жіночій сорочці з с. Мужієво Берегівського району.
Основні орнаментальні мотивами – великі квітки, стебла та листочки.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904:393.1:27-72:728.28(477.87)"04/14"
DOI: 10.24144/2523-4498.2(41).2019.185746

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОХОВАНЬ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЦЕРКВІ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ (ВИЯВЛЕНИХ 2018 РОКУ)

Долженко Юрій Володимирович

молодший науковий співробітник відділу біоархеології,
ІА НАН України, м. Київ
E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Мойжес Володимир Валерійович

кандидат історичних наук, директор Археологічного музею ім. проф. Е. А. Балагури
факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 57190844415
<http://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

У статті подані результати антропологічного аналізу поховань, що були виявлені під час археологічних досліджень руїн середньовічної церкви на території Ужгородського замку експедицією Ужгородського національного університету у 2018 році. Розкопки проводились на площі апсиди. Тут було виявлено три поруйновані крипти, за межами яких містились поховання. Повністю або частково збережених кістяків зафіксовано 18. Датуються вони XV–XVI ст. У запропонованій роботі проводиться короткий опис та статевовікове визначення, з чого встановлено – 9 чоловічих, 7 жіночих та 2 дитячі захоронення. Статі похованих встановлено за особливостями будови черепа, тазових кісток та посткраніального скелету. Вік встановлювався комплексно за ознаками на скелеті, черепі, черепних швах і зубах. Особливу увагу звернено на характеристиці морфології черепів похованого населення, міжгруповому багатовимірному аналізу та етнічній краніоскопії. Автори зауважують, що до аналізу також залучено виявлені черепи понищених крипових поховань XV–XVII ст. Ці методика дають можливість виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода, яка географічно представляє Центральну Європу, та визначити її місце у системі антропологічних типів населення Східної Європи XV–XVII ст. (окрім Кавказу). Проведений аналіз дав змогу зробити такі загальні висновки: чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе. За даними краніометрії, при зіставленні досліджуваної групи методом багатовимірного канонічного аналізу в двовірному просторі простежено певний зв'язок з вибіркою черепів з Собору в Рівному. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки з яких децю переважають останні, оскільки в серії Ужгород зафіксовано малий відсоток підорбітного візерунку типу II.

Ключові слова: Ужгородський замок, середньовічна церква, археологічні дослідження, поховання, антропологічний аналіз, краніометрія, етнічна краніоскопія.

Постановка проблеми. У польовому сезоні 2018 р. археологічна експедиція ДВНЗ «Ужгородський національний університет» досліджувала руїни середньовічної церкви на території Ужгородського замку, в південній частині його двору (рис. 1). Метою цих робіт було уточнення хронології і встановлення стратиграфії пам'ятки, а також виявлення архітектурних складових та етапів їх будівництва [Мойжес, 2019, 20–21].

З огляду на поставлені перед експедицією завдання у 2018 р. розкоп було закладено в апсиді (рис. 2). Відзначимо, що у східній її частині збереглася підлога XVII ст., викладена з цегли, та залишки вівтаря, вимуруваного з каменю. Цю невелику ділянку апсиди було вирішено не руйнувати, тож дослідницькі роботи проводили на

решті її площі (рис. 3).

Верхній шар розкопу (до 0,6 м від рівня підлоги церкви) складався виключно з завалу каміння, цегли, будівельного розчину, штукатурки та уламків нервюру від готичного склепіння. Весь зібраний тут матеріал вкладається в XVI–XVIII ст.

З глибини 0,4–0,6 м від рівня підлоги вже фіксувалися верхівки стін трьох крипт, які різняться розмірами й технікою мурування. Їх звели неодноразово – від XV до XVII ст. Склепіння, вимурувані з цегли, зруйновані, ймовірно, ще в середині XVIII ст., коли крипти пограбували. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання. Отже, площа всіх крипт була заповнена будівельним сміттям, що містило і хаотично розкидані людські кістки.

За межами крипт містився шар коричневого

грунту. В ньому виявлено 16 поховань XV–XVI ст., які залягали на глибини від 0,6 м до 1,65 м від рівня підлоги церкви. Окремі з них зазнали пошкодження під час пізніших похоронів або були перерізані стінами крипти XVII ст. (крипта №3) (рис. 3).

Також одне захоронення містилось під пізніше домурованою до крипти №1 стіною (поховання № 18) та ще одне – нижче рівня її підлоги (поховання № 17) (рис. 3). Залягали вони на глибині 2,15 м і за стратиграфією та супровідним матеріалом датуються XV ст. Отже, загалом на дослідженій площі у 2018 році зафіксовано 18 позакриптових поховань.

З огляду на те, що антропологічні матеріали та застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити ряд питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність проведення аналізу зазначених поховань. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані у результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів, що мали місце в минулому [Сегада, 2001, с. 3]. Отже, метою нашого дослідження є характеристика антропологічного складу людей, похованих у XV–XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку.

Виклад основного матеріалу. *Матеріали і методика.* Всього з площі апсиди зруйнованої середньовічної церкви Ужгородського замку 2018 р. було зафіксовано 18 поховань, які виявилися повністю або частково збереженими (9 чоловічих, 7 жіночих та 2 дитячих). Усі вони являються позакриптовими похованнями і датуються XV–XVI ст. (рис. 3). Окрім цього, до аналізу було залучено й 33 виявлені черепи з понищених криптових поховань XV–XVII ст., які, як встановлено нами, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Все це дало підстави об'єднати їх у одну серію.

Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у приміщенні лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Вимірювалися черепи за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [Martin, 1928] указувалася нумерація ознак, а назомалярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Алексеев, Дебец, 1964, рис. 14, с. 55]. Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [Алексеев, Дебец, 1964]. Стаття похованих визначалася за особливостями будови черепа [Пашкова, 1958], тазових кісток, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на скелеті, черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [Никитюк, 1960, с. 118–129; Brothwell, 1972; Vallois, 1937].

Для порівняльної характеристики антропологічних особливостей похованих, а також, щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода та визначити її місце в системі

антропологічних типів населення України XV–XVII ст. проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [Дерябин, 2008].

Також для характеристики краніологічної серії з Ужгорода використано методіку, яка відноситься до однієї з галузей расознавства – етнічної краніоскопії. Запропонував її О. Г. Козінцев [Козінцев, 1988; Kozintsev, 1992]. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучалися.

Короткий опис позакриптових поховань:

Поховання № 1. Представлено верхньою частиною посткраніального скелета, ребрами, фрагментами тазових кісток, лопаток тощо. Черепна коробка (склепіння) посмертно деформована, збереженість її незадовільна, колір кісток світло-жовто-коричневий. Стертість зубів слабка, як і м'язовий рельєф довгих кісток. Визначено, що поховання належить жінці, що померла у віці 25–30 років.

Поховання № 2. Представлено верхньою й нижньою частиною посткраніального скелета, частиною склепіння та обличчя, які збережені незадовільно. Збереженість Humerus, Radius і Ulna добра. Крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом. Фрагменти нижньої частини посткраніального скелета й тазових кісток підтвердили, що поховання належить жінці 25–30 років.

Поховання № 3. Представлено верхньою та нижньою частиною посткраніального скелета, частиною склепіння без обличчя, яке збереглося незадовільно. Збереженість верхніх кінцівок добра (Humerus, Radius та Ulna). Нижня частина в незадовільному стані (Femur, Tibia). Відсутні епіфізи, є тільки центральна частина кісток. Тазові кістки та ребра збереглися задовільно. Колір кісток світло-коричневий. Фрагменти нижньої частини посткраніального скелета, морфологія тазових кісток і виміри склепіння, заростання внутрішніх черепних швів склепіння вказують, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 4. Представлено верхньою й нижньою частиною посткраніального скелета (нижня частина фрагментована), тазові кістки в хорошому стані. Череп відсутній. Колір кісток як світло-коричневий, так і темно-коричневий. Визначено, що поховання належить жінці 25–28 (30) років.

Поховання № 5. Збереглися ребра та частина хребта. Колір кісток світло-коричневий. Визначено, що поховання належить новонародженій дитині.

Поховання № 6. Представлено верхньою щелепою, ребрами, хребтом, частково пошкодженими тазовими кістками, а також верхнім і нижнім поясом кінцівок. Визначено, що поховання належить жінці 28–30 років.

Поховання № 7. Представлено склепінням, ребрами, хребтом, тазовими кістками, а також верхнім та нижнім поясом кінцівок. Стан збереженості посткраніального скелета дуже гарний. Визначено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 8. Збереглася частина склепіння (більше – ліва сторона), фрагменти верхньої та нижньої щелепи з молочними зубами. Посткраніальний скелет представлений майже повністю. Кістки світлого жовто-коричневого кольору. За розмірами стегнової кістки та зубами встановлено, що це дитина 10–12 років.

Поховання № 9. Збереглися тазові кістки, дві стегнові кістки, верхня частина скелета (права плечова) й ключиці. Череп не зберігся. Присутня нижня щелепа без правого виростка. Кістки жовто-коричневого кольору. За морфологією тазових кісток встановлено чоловічу стать і вік похованого, який становить 45–55 років.

Поховання № 10. Представлено пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт (без носової частини), ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками, а також верхнім та нижнім поясом кінцівок. Кістки світлого жовто-коричневого кольору. Морфологія черепної коробки й тазових кісток більше вказує на чоловічу стать. Вік похованого визначено за стертістю зубів та облітерацією черепних швів – 30–35 років.

Поховання № 11. У похованні збереглися дрібні уламки ребер, хребта й лопатки. Задовільно збереженою виявилася плечова кістка. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз більше вказує на чоловічу стать похованого, а його вік становить 45–55 років.

Поховання № 12. Збереглися хребет і ребра. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз вказує на чоловічу стать похованого, а його вік – 40–50 років.

Поховання № 13. Представлене пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт (без носової частини), ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками. Кістки світлого жовто-коричневого кольору. Морфологія тазових кісток (крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом; великий сідничний отвір широкий) вказує на жіночу стать похованої віком 40–50 років.

Поховання № 14. Від поховання збереглися дві стегнові, дві великі гомілкові кістки та два надколінника. Також є добре збережені тазові кістки. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз вказує на чоловічу стать похованого, а його вік становить 40–50 років.

Поховання № 15. В наявності всі тазові кістки та нижній і верхній комплекс посткраніального скелета. Крижова кістка хорошої збереженості. Присутній хребет та частина ребер. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз вказує на жіночу стать, а вік – 40–50 років.

Поховання № 16. Є всі тазові кістки та нижній і верхній комплекс посткраніального скелета, хребет і частина ребер. В наявності кістки зап'ястя та фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз вказує на чоловічу стать похованого, а його вік становить 45–55 років.

Поховання № 17. Присутній хребет і частина ребер. В наявності кістки зап'ястя й фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз вказує на жіночу стать та вік 18–20 років.

Поховання № 18. Представлене повним черепом

з нижньою щелепою. Фрагментами збережений верхній пояс кінцівок посткраніального скелета. Тазові кістки зруйновані, лопатки та хребет у наявності, але збереженість їх незадовільна. Колір кісток темно-коричневий. Визначено, що поховання належить чоловіку 30–35 років.

Краніометрія. Характеристика краніологічного типу населення. Чоловічі черепи з середньовічної церкви Ужгородського замку складаються в серію з 31 поховання (як уже зазначалося, до аналізу залучено всі виявлені черепи, як зі збережених поховань, що залягали за межами крипт, так і від понижених криптових поховань). Але у зв'язку з тим, що деякі представлені фрагментами, ми отримали групу з 28 черепів (табл. 1). Загалом вони мають черепну коробку, яка характеризується помірною довжиною, висотою та великою шириною. В серії є один доліхокранний (пох. № 3), три мезокранні (пох. № 7, черепи 10 і 15) та 12 брахікранних черепів. У 15 випадках форму черепної коробки не визначено, адже не вдалося виміряти поздовжній діаметр.

Загалом, за черепним показником (83,2) серія належить до категорії брахікранних. Висотний діаметр склепіння (від базіона) помірний. Вушна висота теж середня, на межі з великими категоріями розмірів (табл. 1). Довжина основи черепа помірна. Відношення висоти до поздовжнього діаметра (75,0) свідчить про високу загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (гіпсікранія), так само як і відношення висоти до поперечного діаметра (89,5) – акрокранія. Потилиця широка. Лобна кістка за абсолютними розмірами характеризується великими категоріями, широтно-лобний показчик малий, а лобно-поперечний виявився помірним. Висота вигину чола помірна (26,0). Профілювання лоба від краніологічної точки назіон характеризується великим кутом. Таким чином, лоб ближчий до прямої форми.

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії з Ужгородського замку велика, позаяк виличний діаметр, виміряний у 12 черепів, становить 138,1 мм. Верхня висота обличчя – мала (67,9 мм). За верхнім лицьовим індексом (49,7), обличчя широке (еурен). Назомалярний кут дуже малий (табл. 1), отже, обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є один череп із помірним горизонтальним профілюванням (череп 18). Зигмаксиллярний кут у цілому вкладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носові ості (*spina nasalis anterior*). Загальний лицьовий індекс (83,5) виміряно тільки на одному черепі.

Помірна висота й велика ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс, що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (48,5) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (28,3°). Перенісся високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом.

Зіставлення квадратичних відхилень за 50 основними ознаками та індексів чоловічих черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку зі стандартними становить: перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення за 20

ознаками (41,6%); заниження – за 17 ознаками (35,4%). І лише 11 ознак середньоквадратичного відхилення (22,9%) вкладаються в стандартні норми (табл. 1). Це свідчить про певну неоднорідність серії.

Табл. 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань середньовічної церкви в Ужгородському замку (XV–XVII ст.).

Tabl. 1. Average measurements and indexes of male skulls from the burials in medieval church of Uzhhorod castle (15th – 17th century).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,7	19	6,3	1,45	1,02	166,0	190,0
8	Поперечний діаметр	148,9	17	4,5**	1,09	0,77	140,0	154,0
17	Висотний діаметр	132,2	10	6,0*	1,89	1,33	124,0	140,0
5	Довжина основи черепа	99,9	7	4,8*	1,81	1,28	93,0	107,0
9	Найменша ширина лоба	99,0	28	4,6	0,87	0,62	92,0	106,0
10	Найбільша ширина лоба	127,4	14	4,8	1,30	0,92	117,0	134,0
11	Ширина основи черепа	130,9	8	5,4*	1,91	1,35	126,0	143,0
12	Ширина потилиці	114,6	9	4,9*	1,65	1,17	107,0	124,0
29	Лобна хорда	109,0	15	5,1*	1,32	0,93	98,0	115,0
45	Виличний діаметр	138,1	12	6,3*	1,82	1,29	127,0	148,0
40	Довжина основи обличчя	92,0	5	5,8*	2,61	1,84	87,0	102,0
48	Верхня висота обличчя	67,9	7	3,7**	1,40	0,99	63,0	74,0
47	Повна висота обличчя	112,3	1	–	–	–	–	–
43	Верхня ширина обличчя	107,9	10	4,3*	1,38	0,97	100,0	112,5
46	Середня ширина обличчя	93,4	5	4,3**	1,90	1,34	88,0	99,0
55	Висота носа	52,5	7	3,8*	1,44	1,02	46,4	58,0
54	Ширина носа	25,2	9	2,2*	0,75	0,53	22,0	28,4
51	Ширина орбіти	43,2	9	2,2*	0,73	0,52	40,0	46,5
52	Висота орбіти	33,8	9	2,3*	0,77	0,54	29,8	37,0
20	Вушна висота	120,7	3	2,2**	1,24	0,88	118,3	122,4
SC (57)	Симотична ширина	8,5	11	1,8	0,55	0,39	6,0	12,0
SS	Симотична висота	4,2	11	0,8	0,25	0,18	3,0	5,1
MC (50)	Максилофронтальна ширина	17,9	8	2,4	0,85	0,60	15,0	23,0
MS	Максилофронтальна висота	7,9	8	1,5	0,54	0,38	6,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,3	9	3,1*	1,04	0,74	21,0	31,0
DS	Дакріальна висота	14,5	9	1,5	0,49	0,34	13,0	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-3,9	8	1,6*	0,56	0,40	-2,0	-8,0
31	Потилична хорда							
32	Кут профілю лоба від nas.	85,3	3	–	–	–	–	–
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,0	3	–	–	–	–	–
72	Кут загальнолицьовий	89,7	3	–	–	–	–	–
73.	Кут середньої частини обличчя	93,3	3	–	–	–	–	–
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	70,0	3	–	–	–	–	–
75(1).	Кут випинання носа	28,3°	6	5,4*	2,22	1,57	24,0°	37,0°
77.	∠ Назомалярний кут	134,2°	12	3,9	1,14	0,80	128,0	143,0
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	129,9°	9	7,2	2,40	1,70	118,0	143,0
	Надперенісся	2,2	20	0,7	0,15	0,10	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,6	19	0,5	0,11	0,08	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	2,1	17	1,0	0,24	0,17	0,0	3,0
	Соскоподібний відросток	2,7	19	0,5	0,12	0,08	1,7	3,0
	Передньоносова ость	3,7	6	1,0	0,42	0,30	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	524,0	9	8,7*	2,91	2,06	512,0	536,0
60	Довжина альвеолярної дуги	52,6	6	5,2*	2,14	1,5	47,0	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	64,3	7	4,2*	1,59	1,13	59,0	70,0

Індекси:								
8:1	Черепний	83,2	16	3,4	0,86	0,61	74,7	87,4
17:1	Висотно-поздовжній	75,0	10	3,8*	1,20	0,85	70,3	80,5
17:8	Висотно-поперечний	89,5	10	4,1**	1,30	0,92	84,2	97,2
9:8	Лобно-поперечний	67,3	16	1,9**	0,48	0,34	62,6	70,1
20:1	Висотно-поздовжній	65,3	10	2,5**	0,79	0,56	62,2	69,8
20:8	Висотно-поперечний	79,7	10	2,2**	0,69	0,49	75,8	83,3
10:8	Коронарно-поперечний	85,3	9	2,0**	0,66	0,46	81,6	87,5
9:10	Широтний лобний	78,8	14	2,2**	0,58	0,41	74,2	83,1
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,3	12	2,7**	0,77	0,54	88,5	97,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,5	5	3,5	1,58	1,12	46,8	55,9
9:45	Лобно-виличний	72,4	12	2,5**	0,72	0,51	67,0	76,6
10:45	Коронарно-виличний	92,1	8	2,1**	0,76	0,54	89,0	96,1
40:5	Випинання обличчя	92,9	5	3,2**	1,45	1,02	87,3	95,3
47:45	Загальний лицьовий	83,5	1	–	–	–	–	–
48:45	Верхній лицьовий	49,7	6	2,0**	0,83	0,59	46,6	52,6
54:55	Носовий	48,5	7	4,0	1,49	1,06	44,0	54,7
DS:DC	Дакріальний	60,3	9	7,5**	2,52	1,78	50,0	73,9
SS:SC	Симотичний	50,0	11	6,0**	1,80	1,28	41,7	62,5
MS:MC	Максифронтальний	44,7	8	9,9	3,50	2,48	31,6	61,1
52:51	Орбітний	78,3	9	5,2	1,74	1,23	69,3	85,3
63:62	Піднебінний	81,3	8	8,7*	3,08	2,18	70,9	91,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	122,3	6	10,5*	4,29	3,04	106,6	133,3

M — середня арифметична величина; **n** — кількість випадків; **σ** — середні квадратичні відхилення; **m** (**M**) — похибка середньої арифметичної величини; **ms** — помилка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих в церкві Ужгородського замку. Щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода, яка географічно представляє Центральну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної Європи XV–XVII ст. (окрім Кавказу), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [Дерябин, 2008].

Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи з Ужгорода з 54 вибірками території Східної Європи (виняток становить Кенігсберг та відсутні вибірки Кавказу) за даними краніометрії методом канонічного [Дерябин, 2008, с. 212–230] та кластерного аналізу [Дерябин, 2008, с. 230–276], до якого залучались: Лютеняка XVII–XVIII ст. [Долженко, 2012, с. 487–507], Київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст. [Долженко, Тараненко, не опубліковані дані]; Луцьк (збірна серія) XVII–XX ст. [Долженко, Мазурик, 2015, с. 368–386]; київський Арсенал [Долженко, 2010, с. 11–17; Долженко, 2011, с. 118–134; Івакін, Балакін, 2007, с. 17–26; Івакін, Балакін, 2008, с. 9–23; Козак, Хасанова, Дзনেладзе, Вікторова, 2008, с. 169–171]; Рівне [Долженко, Прищепа, 2015, с. 7–16]; Ратнів XIV–XV ст. [Долженко, Златогорський, 2016, с. 11–22]; Жовнино XVI–XVIII ст. [Dolzhenko 2014, с. 119–132; Долженко, Прядко 2014, с. 43–50], Батурин XVII–XVIII ст. [Dolzhenko, 2014a, с. 40–56]; Кенігсберг XVII–XIX ст. [Березина, 2010, с. 872]; Могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст. [Соколова, 1963, с. 144]; Козіно XVIII ст. [Евтеєв,

2011, с. 433–440]; Новгород XVI–XVIII ст. [Евтеєв, Олейников, 2015, с. 176–192]; Чигирин XVI–XVII ст. [Рудич 2014, с. 170–171]; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [Рудич 2014, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [Рудич, 2014, с. 185]; Меджибіж XIV–XVI ст. [Рудич, 2010, с. 129–130]; білоруси, росіяни (Орловська губернія), Себеж, Стара Ладога, українці (південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст. [Алексеев, 2008, с. 311–336]; Стара Ладога-2 [Моисеев, Григорьева, Ширококов, Хартанович, 2016, с. 390–399]. Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова – Леймані [Денисова, 1977, с. 241–243], Пургайлі XVIII ст. [Денисова, 1977, с. 255–258], Мартинсала XIV–XVII ст. [Денисова, 1977, с. 223–228]; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В.П. Алексеев: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 [Алексеев, 2008, с. 226–231] та однією – Г. В. Зариня – Орманкаліс XIX ст. [Зариня 1990, с. 117]. Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (XIV–XV ст.) [Великанова, 1975, Табл. 85, с. 144–145]. Залучалися також Ярославль XVII ст., Дмитров XII–XVI ст. [Гончарова, 2011, с. 205–206]; Псков XIV–XVI ст. [Санкіна, 2000, с. 14–15]; литовці [Алексеев, 2008, с. 234–235]; чотири вибірки естонців: Отепя XIV–XVI ст. [Марк, 1956, с. 221–223], Кабіна XVII ст. [Марк, 1956, с. 221–223], Кохтла-Ярве XVII–XVIII ст. [Марк, 1956, с. 221–223], Варбола XIV–XVII ст. [Марк, 1956, с. 191–192, 221–223]. Усього – 55 чоловічих серій (табл. 2).

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій за першим канонічним вектором (КВ) припадає 22,3% загальної мінливості. Чоловіча група з Ужгородського замку з дуже великими від'ємними значеннями I КВ (-2,212) слабо подібна до вибірки черепів з костелу Святого Антонія в Рівному (-1,511) (табл. 3) [Долженко, Прищепа, 2015, с. 7-16].

Табл. 2. Розташування 55 чоловічих серій у двовимірному просторі за даними краніометрії. 1 – Орловська губернія; 2 – Себеж; 3 – східні українці; 4 – Курська губернія; 5 – Леймані; 6 – Кабіна; 7 – Кохтла-Ярве; 8 – естонці; 9 – Латвиї-2; 10 – Старий Орхей; 11 – Лютенська.

Tabl. 2. Location of 55 male series in two-dimensional space according to the craniometric data.

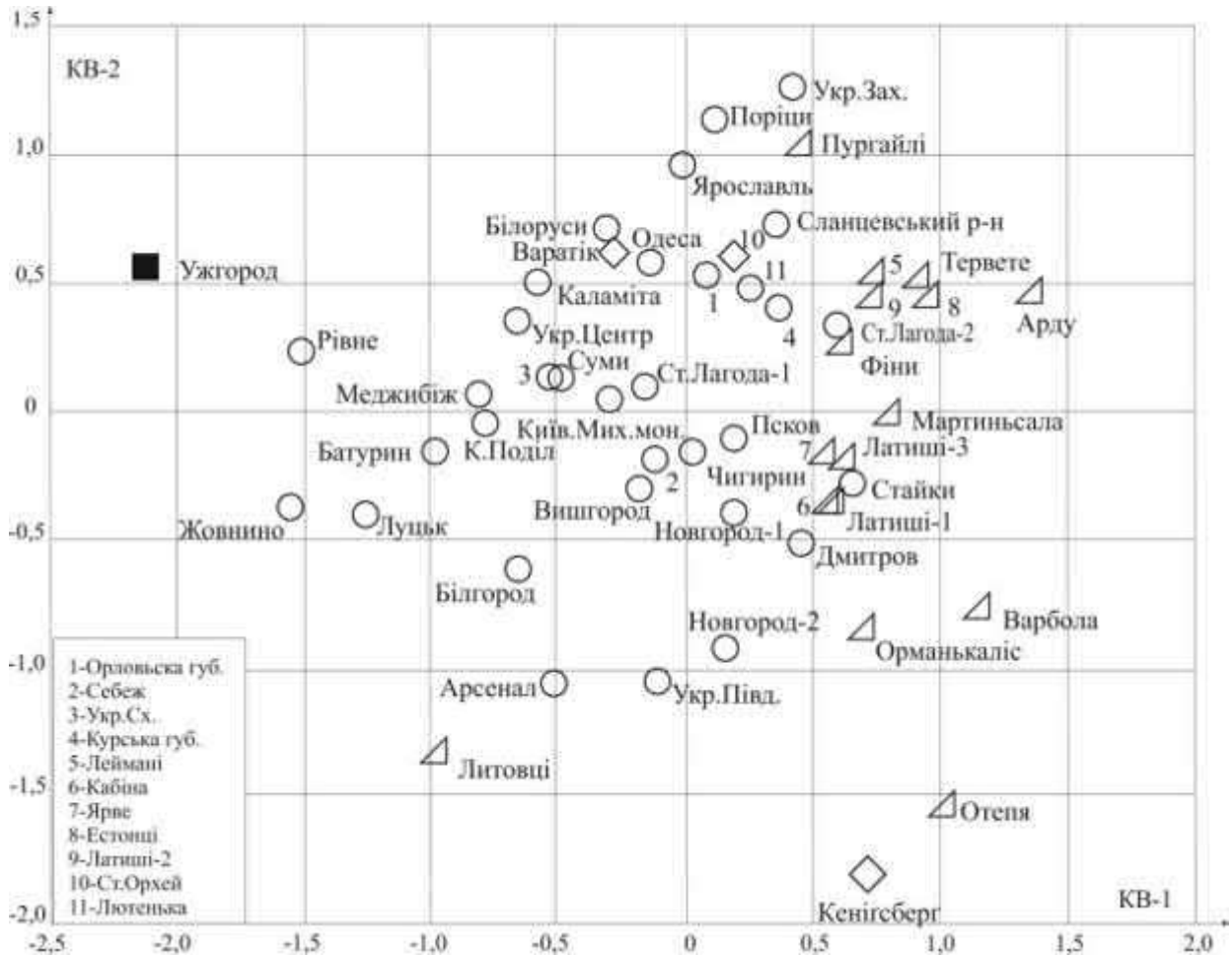

Табл. 3. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань у собора Св. Антонія у Рівному (кінець XVI – початок XVIII ст.).

Tabl. 3. Average cranial index and size of the male skulls from the burial at Saint Anthony Cathedral in Rivne (late 16th – early 18th centuries).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	182,3	11	8,4*	2,53	1,79	170,0	202,0
8	Поперечний діаметр	145,6	12	10,1*	2,92	2,07	123,0	162,0
17	Висотний діаметр	135,1	9	6,9*	2,29	1,62	119,0	144,0
5	Довжина основи черепа	102,3	9	4,9*	1,63	1,15	91,0	107,0
9	Найменша ширина лоба	100,1	12	4,3	1,25	0,88	92,4	105,3
10	Найбільша ширина лоба	123,2	12	4,5	1,29	0,91	118,0	132,0

45	Виличний діаметр	137,4	12	6,3*	1,81	1,28	127,0	147,0
40	Довжина основи обличчя	97,5	8	4,2**	1,49	1,06	91,5	103,6
48	Верхня висота обличчя	69,0	10	4,3	1,36	0,96	61,1	73,5
47	Повна висота обличчя	120,3	3	4,4**	2,52	1,78	115,3	122,9
43	Верхня ширина обличчя	107,7	9	3,4**	1,14	0,81	104,7	114,4
46	Середня ширина обличчя	98,7	9	6,0*	2,01	1,42	93,0	111,0
55	Висота носа	53,1	10	2,5**	0,80	0,57	49,1	56,8
54	Ширина носа	25,2	10	1,6**	0,52	0,37	22,3	27,2
51	Ширина орбіти	42,9	11	2,0*	0,60	0,42	40,6	47,1
52	Висота орбіти	32,6	11	2,8*	0,86	0,61	29,7	39,7
20	Вушна висота	116,0	8	5,0*	1,75	1,24	109,2	123,6
SC (57)	Симотична ширина	9,8	10	2,2*	0,70	0,50	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,3	9	1,0	0,33	0,23	3,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	21,1	10	1,4	0,44	0,31	18,0	23,0
MS	Максифронтальна висота	8,1	9	1,6	0,53	0,38	5,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,9	10	1,9**	0,59	0,42	22,0	28,0
DS	Дакріальна висота	13,6	9	1,3**	0,42	0,30	12,0	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,4	7	1,8*	0,69	0,84	-1,0	-6,0
31	Потилична хорда	95,3	10	5,5*	1,74	1,23	88,0	103,0
32	Кут профілю лоба від nas.	85,1°	7	4,7*	1,79	1,27	78,0°	93,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	75,9°	7	6,5*	2,45	1,73	66,0°	86,0°
72	Кут загально лицьовий	87,1°	7	4,6*	1,72	1,22	80,0°	94,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,7°	7	5,1*	1,91	1,35	80,0°	96,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	81,1°	7	7,3*	2,76	1,95	72,0°	93,0°
75(1).	Кут виступання носа	25,6°	8	4,6	1,63	1,15	17,0°	32,0°
77.	∠ Назо-маларний кут	133,8°	10	4,8*	1,52	1,08	128,0°	142,3°
∠ Zm.	Зигомаксиларний кут	128,9°	9	4,4**	1,47	1,04	123,5°	136,5°
	Надперенісся	2,5	12	0,9	0,27	0,19	1,3	5,0
	Надбрівні дуги	1,9	12	0,4	0,13	0,09	1,3	3,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,1	11	0,6	0,17	0,12	1,0	2,0
	Соскоподібний відросток	2,5	12	0,7	0,19	0,14	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,5	10	0,8	0,27	0,19	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	523,6	10	17,9*	5,65	4,0	499,0	559,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,7	7	1,3**	0,50	0,35	52,5	56,0
61	Ширина альвеолярної дуги	65,6	7	3,4	1,28	0,90	61,5	71,1
Індекси:								
8:1	Черепний	79,8	11	6,5*	1,96	1,38	71,3	92,1
17:1	Висотно-повздовжній	74,0	9	4,0*	1,33	0,94	66,1	79,3
17:8	Висотно-поперечний	94,1	9	8,1*	2,71	1,92	81,5	108,9
9:8	Лобно- поперечний	69,0	12	5,1*	1,47	1,04	63,0	82,4
20:1	Висотно-повздовжній	63,4	8	3,2*	1,13	0,80	59,6	69,3
20:8	Висотно-поперечний	80,8	8	5,2*	1,84	1,30	74,8	90,3
10:8	Коронарно-поперечний	84,9	12	4,9*	1,43	1,01	75,5	95,9
9:10	Широтний лобний	81,3	12	2,7**	0,78	0,55	78,3	86,3
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	94,6	12	5,1*	1,48	1,04	89,7	107,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,3	8	3,4	1,22	0,86	45,6	54,7
9:45	Лобно-виличний	73,0	12	4,2*	1,21	0,86	63,5	78,8
10:45	Коронарно-виличний	89,8	12	4,5*	1,30	0,92	81,0	96,5
40:5	Виступання обличчя	95,5	8	4,3*	1,52	1,08	88,8	101,0
47:45	Загальний лицьовий	86,2	3	2,9**	1,65	1,17	83,5	89,2
48:45	Верхній лицевий	49,9	10	2,5**	0,78	0,55	46,1	53,5
54:55	Носовий	47,6	10	3,0**	0,94	0,66	44,4	54,3
DS:DC	Дакріальний	53,2	9	5,7**	1,89	1,33	43,6	60,4
SS:SC	Симотичний	45,0	9	10,0**	3,33	2,36	28,2	62,5
MS:MC	Максифронтальний	38,9	9	8,8	2,92	2,07	21,7	50,0

52:51	Орбітний	76,0	11	4,9	1,49	1,05	71,5	88,0
63:62	Піднебінний	86,4	8	6,7	2,38	1,69	74,5	98,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,9	7	6,4**	2,41	1,70	112,4	129,5

За КВ II (15,5% загальної дисперсії) можна відзначити подібність досліджуваної групи (табл. 2) з додатними значеннями вектора (0,565) до таких слов'янських серій як Одеса (0,582), Орловська губернія (0,533), латиських Леймані (0,544), Тервете (0,534) та молдавських: Варатік (0,627) і Старий Орхей (0,607).

За III КВ (13,7% загальної дисперсії) чоловіча вибірка з Ужгорода з дуже великими помірними додатними значеннями вектора (1,096) подібна до латиських груп Тервете (1,560) та Леймані (1,213). Отже, схожість з балтійськими народами, яку ми спостерігали за даними етнічної краніоскопії, підтверджується, але не так яскраво.

Етнічна краніоскопія. Краніоскопічні дані значно доповнюють результати краніометричного аналізу при вивченні раних етапів генезису населення краю. Тут для характеристики черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку використовувалась система краніоскопічних ознак за вже вище згаданою нами методикою [Козинцев, 1988; Kozintsev, 1992].

До серії ввійшло 39 черепів (чоловіки й жінки) з розкопок 2018 р. Враховувались тільки шість традиційних краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ); задньовиличний шов (далі – ЗВШ); надорбітні отвори (далі – НО); потиличний індекс (далі – ПІ); частота підорбітного візерунку типу II (далі – ПОВ II). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані склалися без урахування статі, для КВШ враховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень. Відсотки підраховувалися за допомогою авторської програми, котру створив російський антрополог А. В. Громов (табл. 4).

Як відомо, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ІППШ. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак [Моисеев, Ширококов, Крийска, Хартанович, 2012, с. 71–79]. Проаналізуємо досліджувану вибірку.

Табл. 4. Частки краніоскопічних ознак у серії XV–XVII ст. Ужгород, %
Tabl. 4. The shares of cranioscopic features in the series of 15th – 17th centuries. Uzhhorod, %

ПІ	Рад.	ПОВ II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
0 (48)	0,395	39,1 (23)	1,359	7,6 (26)	0,605	30,3 (48)	1,314	78,2 (15)	2,150	21,7 (69)	0,977

ПІ – потиличний індекс; **ПОВ II** – підорбітний візерунок типу II; **ЗВШ** – задньовиличний шов; **КВШ** – клиноподібний-верхньощелепний шов, **ІППШ** – індекс поперечного піднебінного шва; **НО** – надорбітні отвори; Рад. – радіани. В дужках вказано загальну кількість спостережень.

Потиличний індекс (ПІ), який указує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та водночас лямбдоподібного шва становить 0% (48 спостережень) і, таким чином, у похованих з Ужгорода виявився низьким (північний та західний напрямок зв'язків).

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом частіше трапляється у європеїдів, ніж у монголоїдів [Козинцев, 1988, с. 55]. Таким чином, досліджувана серія з показником у 30,3% (48 спостережень) має трохи занижені відсотки цієї ознаки, враховуючи, що середня статистична норма КВШ для європеїдів – 32,9% [Козинцев, 1988, с. 55].

Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах з Ужгорода становить малий відсоток – 7,6% (26 спостережень), що свідчить про європеїдність групи; Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) в досліджуваній серії становить 39,1% (23 спостереження). Можна констатувати малий відсоток ПОВ-II на черепах, що вкладається в межі незважених середніх величин південних європеїдів (не вище за 45,0%) [Козинцев, 1988, с. 86]. Такий результат може бути й через невелику кількість черепів.

Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – високий (78,2 %). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9% [Козинцев 1988, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, яка впевнено вкладається у європеїдні показники за даною ознакою.

Відсотки надорбітних отворів (НО) [Томашевич, 1988, с. 119–128] на черепах із Ужгорода – малі (табл. 4) – західно-північний напрямок зв'язків.

Таким чином, за результатами нашого дослідження краніоскопічних ознак, на черепах з Ужгорода простежуються певні західні, північні та південні прояви. Отже, групу можна назвати змішаною.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі загальні **висновки**:

1. Чоловіча вибірка з середньовічної церкви Ужгородського замку помірно брахікранна. У середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе.

2. За даними краніометрії, при зіставленні досліджуваної групи методом багатовимірного канонічного аналізу в двомірному просторі

простежено певний зв'язок з вибіркою черепів з Собору в Рівному.

3. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) встановлено, що обстежена група є змішаною. Простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких переважають останні, оскільки в серії Ужгород зафіксовано малий відсоток підорбітного візерунку типу II.

Однак, зазначений результат може бути й через невелику кількість, виявлених на сьогодні черепів.

Подальші археологічні дослідження пам'ятки дадуть можливість отримати необхідний антропологічний матеріал, що збільшить вибірку для об'єктивного і повного проведення характеристики антропологічного складу людей, похованих у XV–XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку, виявити основні напрямки етногенетичних зв'язків популяції з Ужгорода та визначити її місце в системі антропологічних типів тогочасного населення Європи.

Список використаних джерел

- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London, 194 p.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial, *Modern Science – Moderni věda*. Praha, № 4, s. 119–132.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries, *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 6, вип. 18 (21), с. 40–56.
- Kozintsev, A., 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach. Ethische Epigenetik*, vol. 43/3, Jena, New York, p. 213–244.
- Martin, R., 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden für studierende, ärzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage. Bd 2: kranilogie, osteology*, Jena, 1062 s.
- Vallois, H. V., 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, vol. 47, p. 499–532.
- Алексеев, В. П., 2008. *Происхождение народов Восточной Европы*. Избранное, т. 4, Москва, 343 с.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г.Ф., 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*, Москва, 128 с.
- Березина, Н. Я., 2010. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII–XIX вв., *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928-2009)*, Москва, с. 867–875.
- Великанова, М. С., 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*, Москва, 284 с.
- Гончарова, Н. Н., 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна, *Вестник антропологии*, вып. 19, с. 202–216.
- Денисова, Р. Я., 1977. *Этногенез латышей: (по данным краниологии)*, Рига, 359 с.
- Дерябин, В. Е., 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*, Москва, 332 с.
- Долженко, Ю. В., 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенька, *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*, Луганськ, с. 487–507.
- Долженко, Ю. В., 2010. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*. Київ, вип. 25, с. 11–17.
- Долженко, Ю. В., 2011. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст., *Болховітинівський щорічник*, Київ, с. 118–134.
- Долженко, Ю., Златогорський, О., 2016. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія, Тернопіль, вип. 1, ч. 4, с. 11–22.
- Долженко, Ю., Мазурик, Ю., 2015. Краниологія населення Луцька XVII–XX ст., *Український історичний збірник*, вип. 18, с. 368–386.
- Долженко, Ю. В., Прищеп, Б.А., 2015. Краниологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст., *Археологічні студії Межибіж. Науковий щорічник*, Хмельницький, вип. 4, с. 7–16.
- Долженко, Ю. В., Прядко, О. О., 2014. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині, *Етнічна історія народів Європи*, вип. 44, с. 43–50.
- Долженко, Ю., Тараненко, С. Краниологічна характеристика вибірки з крипти «убієнних Батием» Ближніх печер Києво-Печерського монастиря, не опубліковані дані.
- Евтеев, А. А., 2011. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа, *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, т. 7, с. 433–440.
- Евтеев, А. А., Олейников, О. М., 2015. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде, *Российская археология*, № 1, с. 176–192.
- Зариня, Г.В., 1990. Антропологический состав населения Аугшезме XVI–XIX вв., *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*, Рига, с. 109–123.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2007. Поховання в склепах та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII–XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, вип. 19, с. 17–26.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2008. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років, *Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, с. 9–23.
- Козак, О. Д., Хасанова, К. О., Дзюладзе, О. С., Вікторова, П. С., 2008. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р., *Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007*, Київ, с. 169–171.
- Козинцев, А. Г., 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*,

Ленинград, 165 с.

Марк, К. Ю., 1956. Палеоантропология Эстонской ССР, *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*, т. 32, с. 170–227.

Моисеев, В. Г., Григорьева, Н. В., Ширококов, И. Г., Хартанович, В. И., 2016. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладоге. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, с. 390–399.

Моисеев, В. Г., Ширококов, И. Г., Крийска, А., Хартанович, В. И., 2012. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург, с. 71–79.

Мойжес, В., 2019. Результати археологічних досліджень церков м. Ужгорода у 2018 році, *Збірник тез IV міжнародної науково-практичної конференції до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка «Пам'ятки Тустани в контексті освоєння Карпат. Проблеми їх збереження та використання»*, Львів, с. 20–21.

Никитюк, Б. А., 1960. Определение возраста человека по скелету и зубам, *Вопросы антропологии*, вып. 3, с. 118–129.

Пашкова, В. И., 1958. *Определение пола и возраста по черепу*, Ставрополь, 24 с.

Рудич, Т. О., 2010. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2, *Толкачова Ю.І. Меджибізька фортеця*. Київ, с. 122–130.

Рудич, Т. О., 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології*, Київ, 298 с.

Санкина, С. Л., 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*, Санкт-Петербург, 105 с.

Сегеда, С., 2001. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*, Київ, 256 с.

Соколова, К.Ф., 1963. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини, *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини, Київ, с. 124–159.

Томашевич, Т. В., 1988. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека, *Вопросы Антропологии*, вып. 80, 1, с. 119–128.

References

Alekseev, V. P., 2008. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy. Izbrannoe [Genesis of the Ethne of Eastern Europe], t. 4. Moskva, 343 s. (in Russian).

Alekseev, V. P., Debec, G. F., 1964. *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij* [Cranioimetry. Methods of Anthropological Studies], Moskva, 128 s. (in Russian)

Berezina, N. Ja., 2010. Antropologicheskie osobennosti naselenija Kenigsberga XVIII–XIX vv. [Anthropological characteristics of Koenigsberg population in the XVIIIth – XIXth AD], *Chelovek i drevnosti. Pamjati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928–2009)*, Moskva, s. 867–875. (in Russian).

Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones. London*, 194 p. (in English).

Denisova, R. Ja., 1977. *Jetnogenez latyshej: (po dannym kraniologii)* [Ethnogenesis of the Latvians], Riga, 359 s. (in Russian).

Derjabin, V. E., 2008. *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov* [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists], Moskva, 332 s. (in Russian)

Dolzhenko, Ju.V., Pryshhepa, B. A., 2015. Kraniologhija pokhovanykh u Rymo-katolyckomu kosteli sv. Antonija mista Rivnogho XVI–XVII st., [Craniology of the burials in the Roman Catholic Church of St. Antony of the city of Rivne XVI–XVII centuries], *Arkheologhichni studiji Mezhybizh. Naukovyj shhorichnyk, Khmel'nyckyj*, vyp. 4, s. 7–16. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. Taranenko, S. Kraniologhichna kharakterystyka vybirky z krypty «ubijennykh Batyjem» Blyzhenik pecher Kyjevo-Pecherskoghho monastyrja, ne opublikovani dani [Craniological Characteristic of the Series from the Crypt of «murdered by Batu» in Near Caves of Kyiv Caves Monastery], ne opublikovani dani (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2010. Do pytannja pro nemetrychni oznaky na ljuds'kykh cherepakh iz Kyjivskoghho Arsenalu XVII–XVIII st. [On the Issue of Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Lavrs'kyj Aljmanakh. Kyjevo-Pechers'ka lavra v konteksti ukrajins'koji istoriji ta kultury. Zbirnyk naukovykh pracj*. Kiev, vyp. 25, s. 11–17. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2011. Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyjivskoghho Arsenalu XVII–XVIII st. [Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Bolkhovitinovskij shhorichnyk*, Kiev, s. 118–134. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2012. Antropologhichni materialy moghyl'nyka kozackoghho chasu Ljutenjka [Anthropological Materials from Burial Ground of Cossack Period Liunenka], *Problemy doslidzhennja pam'jatok arkheologhiji shhidnoji Ukrajiny (pam'jati S. N. Brachtenka)*, Lughans'k, s. 487–507. (in Ukrainian)

Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*. Praha, № 4, s. 119–132. (in English).

Dolzhenko, Yu. V., Pryadko, O. O., 2014. Istoryko-antropologhichnyj narys pokhovanj XVII–XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashhyni [Historical and Anthropological Essay of the Entombments of XVI–XVIII Centuries in the Village of Zhovnyno], *Etnichna istorija narodiv Jevropy*, vyp. 44, s. 43–50. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Mazuryk, Yu., 2015. Kraniologhija naseleennja Lucjka XVII–XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII–XX Centuries], *Ukrajins'kyj istorichnyj zbirnyk*, vyp. 18, s. 36–386. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Zlatohorsky, O., 2016. Antropologhichni materialy XIV–XV st. z rozkopok u s. Ratniv [XIV–XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv], *Naukovi zapysky Ternopil'skoghho nacional'noghho pedagoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka*. Serija: Istorija. Ternopil', vyp. 1, ch. 4, s. 11–22. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. Nizhyn'ska starovyna: Zbirnyk regional'noji istoriji ta pam'jatkoznavstva. (Seriya «Pam'jatkoznavstvo Pivnichnogo regionu Ukrajiny»), № 6, vyp. 18 (21), s. 40–56. (in English).

- Evteev, A. A., 2011. Kraniologicheskaja serija XVIII veka iz nekropolja sela Kozino (Moskovskaja oblast'): vnutrigruppovaja izmenchivost' i predvaritel'nye rezul'taty mezhruppovogo analiza [Craniological series of the 18th Cent. from the Necropolis of Kozino village (Moscow region): Within-group Variability and Preliminary Results of Inter-group Analysis], *Arheologija Podmoskov'ja: Materialna nauchnogo seminaru*, t. 7, s. 433–440. (in Russian).
- Evteev, A. A., Olejnikov, O. M., 2015. Arheologicheskie i paleoantropologicheskie issledovanija na Dan'slavle ulice v Velikom Novgorode [Archaeological and Paleoanthropological Studies on Danslavke Street in Veliky Novgorod], *Rossijskaja arheologija*, №1, s. 176–192. (in Russian).
- Goncharova, N. N., 2011. Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazija srednevekovykh gorodov: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cities: Jaroslavl, Dmitrov, Kolomna], *Vestnik antropologii*, vyp. 19, s. 202–216. (in Russian).
- Ivakin, Gh. Ju., Balakin, S. A., 2007. Pokhovannja v sklepakh ta na ceghljanykh vyrostkakh Voznesenskogo nekropolja XVII–XVIII st. [Crypt and Brick Outbuildings Entombments of Voznesensky Necropolis of the 17th – 18th Cent.], *Lavrskij almanakh. Kyjevo-Pecherska lavra v konteksti ukrajinskoj istoriji ta kultury. Zbirnyk naukovykh pracj*, vyp. 19, s. 17–26. (in Ukrainian).
- Ivakin, Gh. Ju., Balakin, S. A., 2008. Rozkopky na terytoriji Starogho kyjivskogo Arsenalu 2005–2007 rokiv [Excavations on the Territory of an Old Kyiv Arsenal in 2005–2007], *Lavrskij almanakh, Kyjevo-Pecherska lavra v konteksti ukrajinskoj istoriji ta kultury. Zbirnyk naukovykh pracj*, s. 9–23. (in Ukrainian).
- Kozak, O. D., Khasanova, K. O., Dzeladze, O. S., Viktorova, P. Je., 2008. Antropologichni doslidzhenja pokhovanj z terytoriji Arsenalu v m. Kyjevi u 2007 r. [Anthropological Studies of the Entombments from the Territory of Arsenal in Kyiv in 2007], *Arkheologichni doslidzhenja v Ukrajinu. 2006-2007*, Kiev, s. 169–171. (in Ukrainian).
- Kozincev, A. G., 1988. *Jemicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka* [Ethnic Craniology: Race Variability of the Sutures on the Contemporary Human Skull], Leningrad, 165 s. (in Russian).
- Kozintsev, A., 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach. Ethische Epigenetik*, vol. 43/3, Jena, New York, p. 213–244. (in English).
- Mark, K. Ju., 1956. Paleoantropologija Jestonskoj SSR [Paleoanthropology of the Estonian SSR], *Baltiiskij jetnograficheskij sbornik trudov Instituta jetnografii AN SSSR*, t. 32, s. 170–227. (in Russian).
- Martin, R., 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden für studierende, ärzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage. Bd 2: kraniologie, osteologie*, Jena, 1062 s. (in German).
- Moiseev, V. G., Grigor'eva, N. V., Shirobokov, I. G., Hartanovich, V. I., 2016. Kraniologicheskie materialy iz raskopok u cerkvi Svjatogo Georgija v Staroj Ladoge [Craniological Materials from the Excavations in the St. George Church in Staraya Ladoga]. *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2015 g.* Sankt-Peterburg, s. 390–399. (in Russian).
- Moiseev, V. G., Shirobokov, I. G., Krijska, A., Hartanovich, V. I., 2012. Kraniologicheskaja harakteristika srednevekovogo naselenija Jestonii [Craniological Characteristic of the Medieval Population of Estonia]. *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2012 g.*, Sankt-Peterburg, s. 71–79. (in Russian).
- Moizhes, V., 2019. Rezul'taty arheologichnykh doslidzhenj cerkov m. Uzhgoroda u 2018 roci [The Results of Archaeological Studies of the Churches in Uzhgorod in 2018], *Zbirnyk tez IV mizhnarodnoj naukovykh-praktychna konferenciji do 80-ricchja vid dnja narodzhenja Mykhajla Rozhka «Pam'jatky Tustani v konteksti osvojenja Karpat. Problemy jikh zberezhennja ta vykorystannja»*, Ljviv, s. 20–21. (in Ukrainian).
- Nikitjuk, B. A., 1960. Opredelenie vozrasta cheloveka po skeletu i zubam [Skeleton and Teeth Test of Human Age], *Voprosy antropologii*, vyp. 3, s. 118–129. (in Russian).
- Pashkova, V. I., 1958. Opredelenie pola i vozrasta po cherepu [Skull Test of Human Sex and Age]. Stavropol', 24 s. (in Russian).
- Rudych, T. O., 2010. Antropologichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological Materials from the Excavations in Medzhybizh]. *Dodatok 2, Tolkachova Ju. I. Medzhybizska fortetca*, Kiev, s. 122–130. (in Ukrainian).
- Rudych, T. O., 2014. *Naselenija Serednjogo Podniprovia I–II tysjacholittja za materialamy antropologii* [Population of Central Dnipro River Region in the 1st – 2nd Mill. According to Anthropological Data], Kiev, 298 s. (in Ukrainian).
- Sankina, S. L., 2000. *Jemicheskaja istorija srednevekovogo naselenija Novgorodskoj zemli po dannym antropologii* [Ethnic History of Medieval Population of Novgorod Land According to Anthropological Data], Sankt-Peterburg, 105 s. (in Russian)
- Segeda, S., 2001. *Antropologichnyj sklad ukrajinskogo narodu: etnogenetichnyj aspekt* [The Anthropological Composition of the Ukrainian People: Ethno – Genetic Aspect], Kiev, 256 s. (in Ukrainian).
- Sokolova, K. F., 1963. Antropologichni materialy mogyljnykh Inkermanskoj dolyny [Anthropological Materials from the Burial Grounds of Inkerman Valley], *Arkheologichni pam'jatky URSR*, t. XIII. Starodavni pam'jatky Inkermanskoj dolyny, Kiev, s. 124–159. (in Ukrainian).
- Tomashevich, T. V., 1988. Zakonomernosti raspredelenija chastot nadglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka [Consistent Pattern of the Supraorbital Canals on the Human Skull Frequency Allotment], *Voprosy Antropologii*, vyp. 80, 1, s. 119–128. (in Russian).
- Vallois, H. V., 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, vol. 47, p. 499–532. (in French).
- Velikanova, M. S., 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ja* [Paleoanthropology of the Region between Prut and Dnister], Moskva, 284 s. (in Russian).
- Zarinja, G. V., 1990. Antropologicheskij sostav naselenija Augshezme XVI–XIX vv. [Anthropological Compound of the Population of Augshezme in the 16th – 19th Cent.], *Balty, slavjane, pribaltiiskie finny: Jetnogeneticheskie processy*, Riga, s. 109–123. (in Russian).

SUMMARY

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE BURIALS FROM THE MEDIEVAL CHURCH IN THE CASTLE OF UZHGOROD (FOUND IN 2018)

Yuriy Dolzhenko

Junior Researcher of department of bioarcheology Institute
of Archaeology National Academy of Sciences, Kiev

Volodymyr Moizhes

Candidate of History, Director of prof. E. Balahuri Archeological Museum,
Faculty of History and International Relations
SHEE «Uzhhorod National University»

The article is devoted to anthropological analysis of the burials, discovered during the archeological studies of the ruins of the medieval church on the territory of the castle of Uzhhorod by expedition of Uzhhorod National University in 2018. The works have been carried out in an apse. Three ruined crypts with the burials outside them were excavated there. 18 completely or partially preserved skeletons were found and dated by 15th – 16th century. The article contains their short description, as well as gender and age identification. In general, 9 of them were defined as male, 7 as female, and 2 as infant burials. The gender has been identified based on the structural features of the skull, pelvic bone, and post-cranial skeleton. The age has been determined using comprehensive features of the skeletons, skulls, cranial sutures, and teeth. The special attention is paid to the characteristic of the craniological type of buried population, intergroup multidimensional analysis and ethnic craniology. The skulls from the damaged crypt burials of 15th – 17th century were included into this analysis. This approach suggests the main directions of ethnic relations of local population, which geographically represents Central Europe, and its place in a system of anthropological types of Eastern Europe of 15th – 17th centuries (except the Caucasus). Preliminary analysis suggests the following conclusions: the male sample is moderately brachycranial. In average it is broad-faced with low face strongly profiled on the level of orbits and alveolar process. The orbits are wide. The nose is medium with moderately protruded nose and high nasal bridge. The craniometric data, obtained by comparison of probed group by the method of multidimensional canonical analysis in two-dimensional space, suggests certain relationship with the series of skulls from the Cathedral in Rivne. The data received by using of two methods (craniometry and craniology) suggests that the studied group is mixed and combines western, northern, and southern features. Nevertheless, a low percentage of infraorbital patterns of the second type in Uzhhorod series argue for a slight predominance of southern features.

Keywords: Uzhhorod castle, medieval church, archeological studies, burials, anthropological analysis, craniometry, ethnic craniology.

ІЛЮСТРАЦІЇ

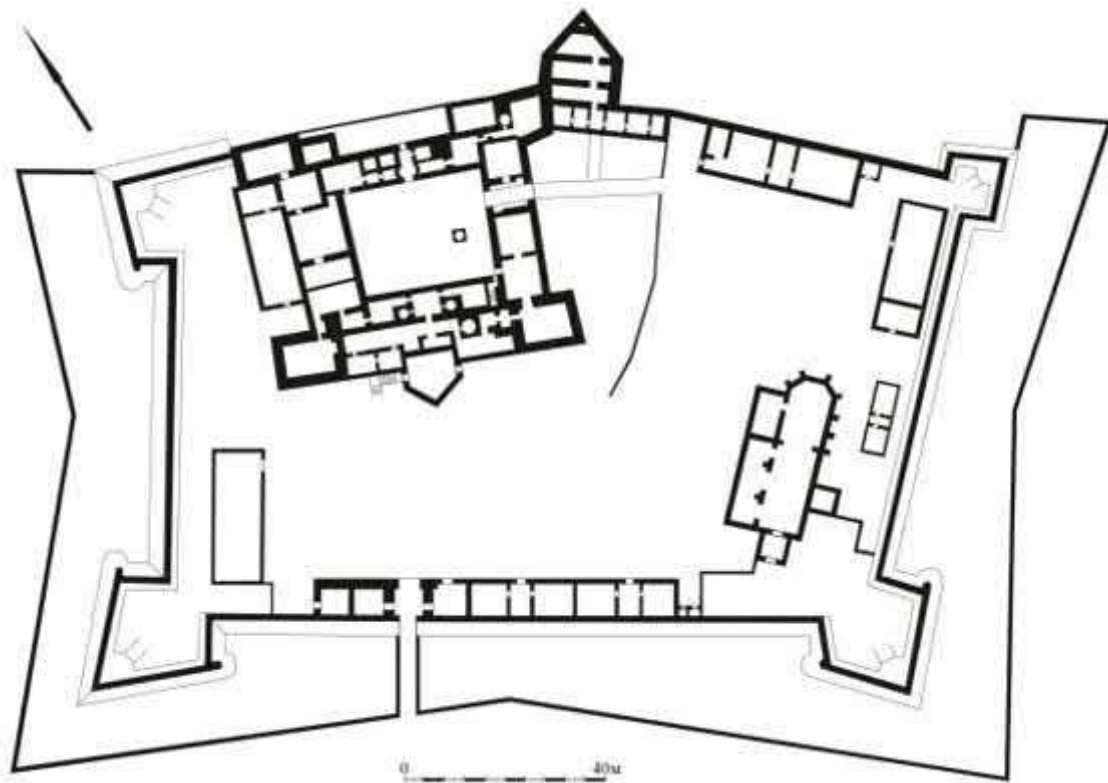

Рис. 1. Ужгородський замок. Ситуаційний план.
Fig. 1. The castle of Uzhhorod. Contingency plan.

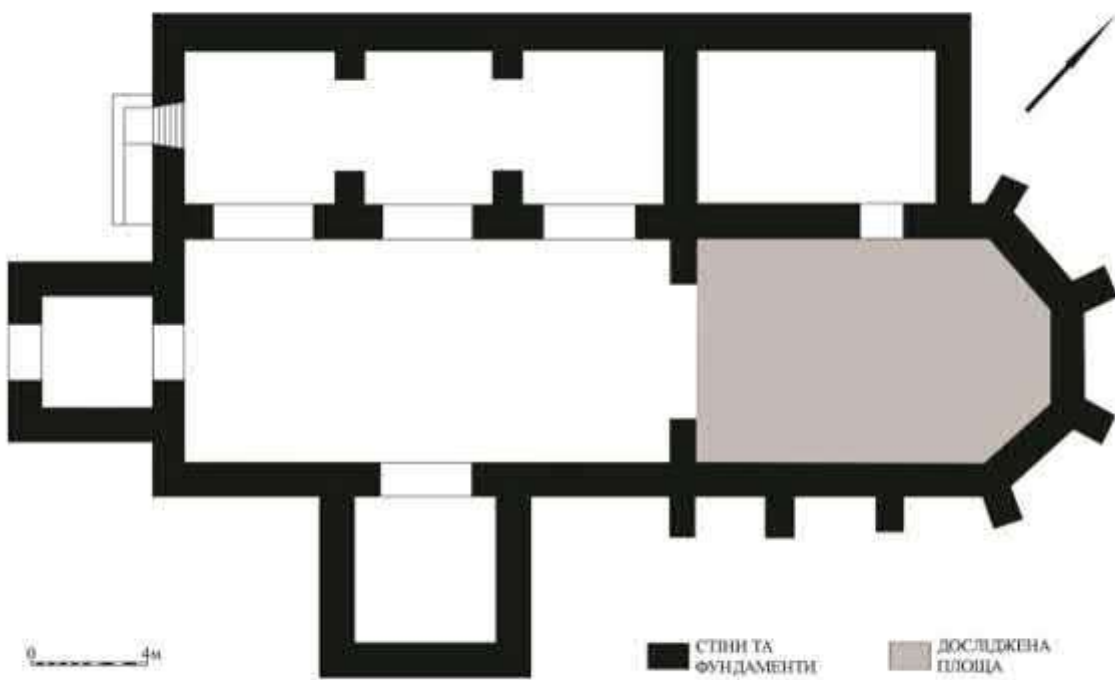

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.
Fig. 2. The castle of Uzhhorod. The ground plan of the church and the site.

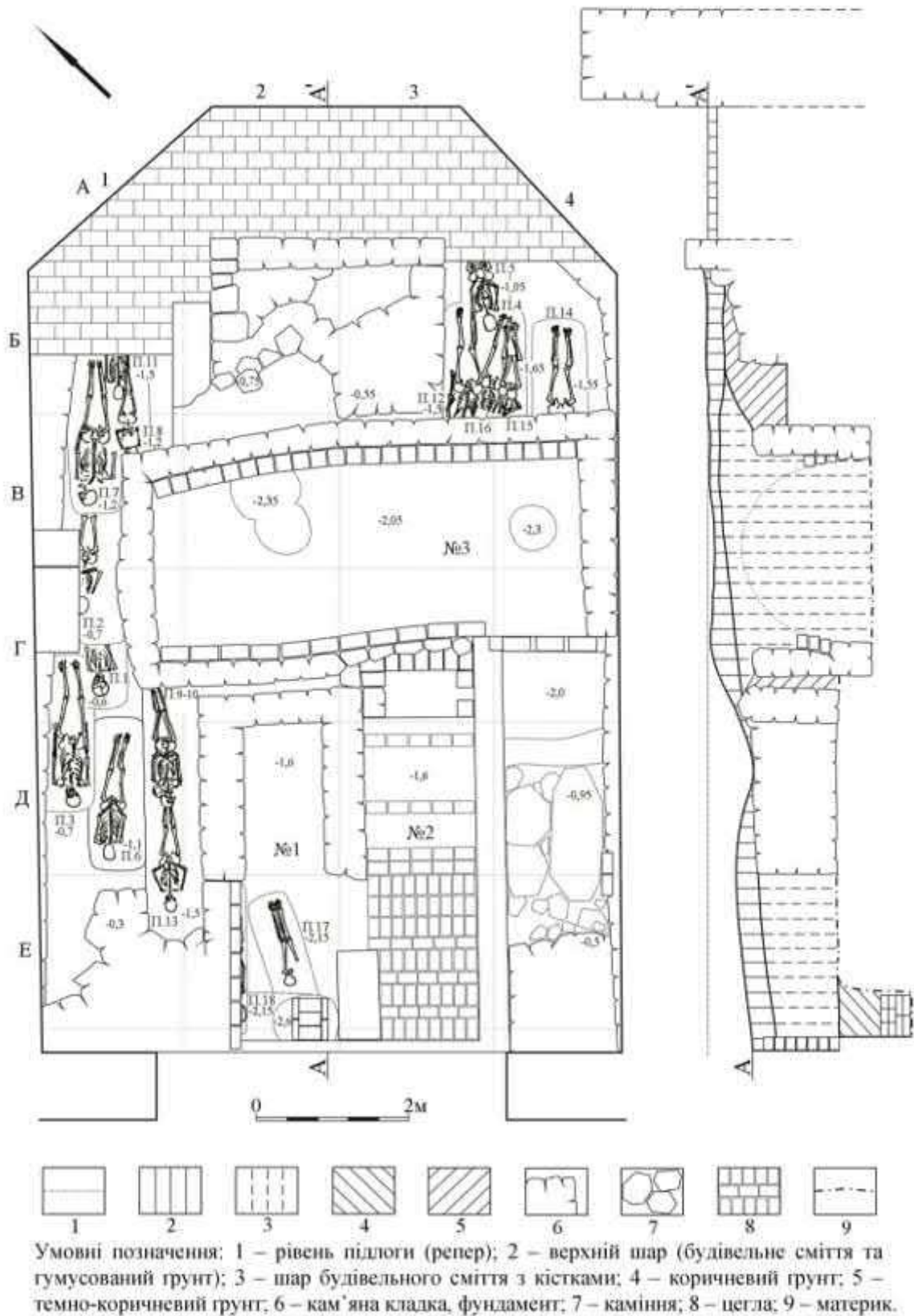

Рис. 3. Ужгородський замок (Руїни церкви). План та розріз розкопу.
 Fig. 3. The castle of Uzhhorod (Church ruins). The ground plan of excavation site.

ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ ХУСТСЬКОГО ЗАМКУ

Прохненко Ігор Анатолійович

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: prohnenkoigor@ukr.net
Scopus Author ID: 56922162200
<http://orcid.org/0000-0002-9100-3914>

Жиленко Марія Анатоліївна

лектор-екскурсовод Археологічного музею ім. Е. А. Балагури,
факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: mashazhylenko@gmail.com

За останні десятиріччя значно зросла кількість польових археологічних досліджень середньовічних та ранньомодерних місцезнаходжень на території Закарпатської обл. України. Середньовічний загін експедиції Ужгородського національного університету основну увагу приділив вивченню пам'яток в Хусті, Виноградіві, Королеві, Середньому, Броньці, Квасові, Сільці, Вишкові та Чинадієві. До групи пам'яток з потужним культурним шаром, складною стратиграфією та значною кількістю знахідок відноситься замок, який знаходиться в місті Хуст. Історія фортеці широко представлена в науковій літературі. Однак тільки в незначній кількості публікацій наведені факти підтверджені даними письмових джерел. Особливо це стосується раннього періоду функціонування Хустського замку, який слабо представлений в документах. Судячи з першої згадки, кам'яні фортифікації центрального палацу і додаткова захисна лінія були зведені на замковій горі в середині XIV сторіччя. Саме з цього часу можна називати хустське укріплення замком. Незважаючи на насичену подіями історію фортеці, на ній і в її найближчій окрузі проводилися тільки незначні археологічні роботи. З 2019 року за вивчення пункту взялася експедиція Ужгородського національного університету. У польовому сезоні в центральній частині пам'ятки були закладені два розкопи загальною площею більше 102 кв. м. Потужність культурного шару коливалася від 1,2 до 5,0 м. Під час робіт була зібрана значна кількість масового та індивідуального матеріалу, зокрема: сотні фрагментів керамічного посуду, кахлі, вироби зі скла та металу (домашнє начиння, елементи одягу, прикраси, монети та зброя). Загальне датування виявлених на досліджених ділянках знахідок – друга половина XV – XX сторіччя. Отримана хронологічна колонка не суперечить даним письмових джерел, але має суттєві відмінності з представленим у вітчизняній науковій та науково-популярній літературі датуванням. Продовження археологічного дослідження і аналіз більшої кількості письмових джерел дозволить отримати додаткову інформацію про історію цієї ключової регіональної пам'ятки.

Ключові слова: Хуст, замок, письмові джерела, датування, кераміка, кахлі, монети, зброя.

Постановка проблеми. У науковій літературі зафіксовано більше десятка замків на території сучасної Закарпатської області України. Час виникнення більшості з них у якості городищ, як правило без належної аргументації, визначається IX – X ст. І начебто вже в X – XI ст., зі зведенням кам'яних стін, вони стають безпосередньо замками. Таке датування ключових пам'яток не узгоджується з часом утворення подібних кам'яних фортифікацій у північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, ранній етап яких пов'язаний з кінцем XIII – першою половиною XIV ст. [Prohnenko, Mojzsesz, Zsilenko, 2013, old. 203–250].

У цій ситуації, для вирішення питань хронології, зокрема, для встановлення часу зведення укріплень на землях Закарпаття, виникла необхідність критичного аналізу свідчень письмових джерел і приділення більшої уваги археологічним даним. У 2006 році був утворений спеціальний загін археологічної експедиції Ужгородського національного університету, робота якого зосереджу-

валася на вивченні середньовічних та ранньомодерних пам'яток, які до того не мали конкретного археологічного матеріалу. Це стосується Варієва, Виногорова, Королева, Броньки, Середнього, Сільця, Квасова, Чинадієва та Хуста. Основна мета першого етапу досліджень – утворення стратиграфічних колонок і встановлення на їх основі реальної хронології пам'яток. Розкопки більш ніж десяти польових сезонів підтвердили доцільність застосування такої методики початкового вивчення фортифікаційних споруд.

Значні матеріали були отримані на Хустському замку (рис. 1–3). Їх аналіз і співставлення хронологічних колонок з даними письмових джерел є основною **ціллю** публікації. Планування захисних споруд пам'ятки визначило продовгувате плато на вершині гори, витягнуте в довжину за лінією північ-південь. Фортифікації поділені на верхню та нижню тераси, нижній двір в свою чергу теж складався з двох відокремлених частин. На час завершення функціонування замку до його оборонних ліній були

вписані шість бастіонів і чотири вежі. Хустський замок можна сміливо зараховувати до групи ключових пам'яток Закарпаття періоду пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Незважаючи на це, в силу низки причин, його систематичне археологічне дослідження поки не проводилося. Здійснені в минулі десятиріччя місцевими ентузіастами земляні роботи носили аматорський характер і не завершувалися фіксацією стратиграфії та публікацією отриманих матеріалів. Подібні дії привели до знищення культурних горизонтів і руйнуванню окремих елементів самих укріплень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Історія вивчення Хустського замку тісно переплетена з історіографією Марамороша, а її розгляд доречно розпочати власне з рукописних праць. Першими дослідниками історії краю на зламі XVII – XVIII ст. були представники місцевої інтелігенції: священники, вчителі, чиновники магістратів та соляної комори. Втім, перша історична праця, про яку справді варто згадати, з'являється лише на зламі XVIII – XIX ст. Її автором став І. Шімончич, монах, викладач Сігетської гімназії піарів. *Noctium Marmaticarum vigiliae* – це збірка статей про історію краю, в якій приділено особливу увагу мармороським коронним містам. Нажаль, крім невеликої частини, яка присвячена історії Сігету, праця друком не вийшла [Simonchicz, 1806]. Рукопис своєї історії Марамороша в 1803 р. автор передав до Національної бібліотеки Угорщини, а згодом вона потрапила до Національного музею.

Крім католицьких монахів досить помітний вплив на розвиток культури та історії краю протестантської інтелігенції, як в цей час мешкали переважно у містах. Серед них слід згадати П. Гарі, угорського реформатського письменника, педагога, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. викладача, згодом директора Сігетської реформатської школи. Його праця, присвячена історії Хустського замку, нажалі, залишилась тільки у форматі рукопису, а з точки зору окремих дослідників робота має «локальний характер та невелике значення» [Gulyás, 2014, old. 9]. До угорських реформатських авторів належить і Я. Товт, мешканець Хуста, комітатський адвокат і землевласник, який у 1850-х роках, натхнений руїнами, що височіють над містом, також написав власну історію Хустського замку. Нажаль, і його робота досі не видана, але рукопис користувався чималою популярністю, а Я. Товта в тогочасних науково-популярних публікаціях згадують, як «літописця історії комітату» [Szathmáry, 1863, old. 334].

Першим фаховим істориком, якого зацікавила історія Марамороша, став Г. Венцел [Wenzel, 1857], одна з найбільш визначних постатей тогочасної угорської історичної науки, упорядник багатотомного видання *Árpádkori Új Okmánytár*. Він опрацював чимало джерел з історії комітату, та опублікував їх з власними коментарями. Крім документів, які зберігалися в будапештських архівних установах, автор долучив матеріали лелеського конвенту, до юрисдикції якого належав регіон. Г. Венцел не виключає існування Хустського замку у першій половині XIV ст., але зазначає, що

достовірних джерел з історії укріплення даного періоду не існує.

Сплеск зацікавленості історією рідного краю серед місцевих дослідників спостерігається після революції 1848 – 49 рр. та в епоху австро-угорського компромісу (*Kiegyezés*). Серед визначних постатей епохи слід згадати І. Сіладі, директора Сігетського реформатського ліцею, який започаткував збір архівних документів, що містилися у приватних та відомчих архівах краю, заклавши, тим самим, основу для створення єдиного архіву комітату. І. Сіладі повинен був стати автором розділу монографії про ранню історію Марамороша, але нажалі, вдалося написати тільки коротке дослідження про XII – XIII ст. [Szilágyi, 1889] та опублікувати окремі документи. З точки зору військової історії Хустського замку цікавим є дослідження І. Сіладі про останнє татарське нашествя 1717 р. [Szilágyi, 1860].

Огляд фахової літератури XIX ст. був би не повним без імені А. Комаромі. Хоча більшість науковців вважають його дослідником Угочанщини та окремих шляхетних родів, чимало публікацій цього автора дотичні до окремих аспектів історії Хустського замку. Згадаймо хоча б публікацію у часописі «*Századok*» про фальшивомонетництво у Північно-Східній Угорщині [Komáromy, 1893].

Серед представників румунської інтелігенції епохи варті уваги в першу чергу І. Мігалі та його збірка документів «*Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*». До неї увійшли грамоти з сімейних архівів місцевих аристократичних родин, документи комітатського архіву та лелеського конвенту. Продублював він і окремі, вже опубліковані джерела XIV – XV ст. Збірка повинна була стати першим кроком до написання монографії про комітат [Mihályi, 1900].

До представників тогочасної румунської історіографії належить і греко-католицький священник Й. Поп. Він став автором історії Марамороша угорською мовою «*Adalékok Máramaros történetéhez*» [Pap, 1909], одною з важливих складових якої була власне історія Хустського замку. Хронологічні рамки роботи охоплюють період від середньовіччя до 1776 р. і дають справді цілісну картину історії краю, якій, хоч і без оформленого наукового апарату, притаманні певні риси науковості. Автор критично ставиться до загальноприйнятої на той час думки про зведення Хустської фортеці в епоху Ласло Святого близько 1090 р. (А. Ваї, Г. Вараді) та датує її за першою письмовою згадкою 1353 роком [Pap, 1909, old. 22–24]. Він вважає, що з розвитком Хустського замку Вишково і замок Нялаб поступово втратили своє стратегічне значення. Перший занепав, а другий перетворився у центр домінії. Хустське укріплення ж стало на захист коронних міст, торгівельних шляхів та судноплавства по річці Тиса.

На основі багатоджерельної бази, використовуючи популярні на той час методи етнічної та соціальної історії досліджував історію та шляхи колонізації комітату Мараморош угорський дослідник першої половини XX ст. В. Белаї. Виникнення Хустського замку він датує 1351 роком і

зазначає, що Хуст був центром королівського комітату [Bélay, 1943, old. 26]. Розглядає автор і юрисдикцію хустського каштеляна, відзначає тісний зв'язок соляної комори та домінії. В. Белаї вважає, що посади керівника соляної комори та жупана Мармороського комітату, зазвичай, обіймала одна людина.

Приблизно в цей самий період виходить монографія румунського науковця А. Філіпеску, присвячена проблемам ранньої історії Марамороша [Filipaşcu, 1940].

Дослідник угорського середньовіччя, Е. Фюгеді вважає, що замок у Хусті перейняв роль оборонної фортеці від Вишкова, і був збудований після повстання палатина Копоса, тобто після 1318 р. Підкреслює він і стратегічне значення укріплення, яке збудоване поруч з місцем впадання р. Ріки до р. Тиси [Fügedi, 1977, old. 144].

У сфері дослідження економічної історії Марамороша, слід згадати в першу чергу печського науковця Л. Глюка, який присвятив цілий ряд публікацій розвитку видобування та торгівлі сіллю [Glück, 2008, old. 11–37; 2009, old. 31–81; 2012, old. 459–469]. Цьому регіону присвячене і його дисертаційне дослідження, а саме розвитку суспільних відносин коронних міст у ранньомодерну епоху. Серед основних джерел дослідження – урбарії Хустської домінії 1600-х рр. [Glück, 2013].

Подібну тематику досліджує і клужький історик Л. Саболч Гуляш. У своїй нещодавно опублікованій монографії, присвяченій розвитку мармороських міст у середньовіччі, він розглядає питання привілеїв, наданих містам та самоврядування, проблеми колонізації регіону, економічного розвитку (переважно через призму видобування солі) юрисдикції магістратів та правовий статус містечок [Gulyás, 2014]. Не оминає увагою і Хустський замок, який слідом за іншими дослідниками датує першою половиною XIV ст., посилаючись на грамоту 1353 р. і підкреслює, що той перейняв роль Вишкова у захисті соляних копалень та торговельних шляхів. Також він відзначає, що замок поступово стає центром великої королівської домінії, яка виникла на території Мараморошу. Крім того, дослідник вважає, що Хустський замок відіграв роль і в захисті кордонів Угорського королівства [Gulyás, 2014, old. 21–22].

Серед сучасних закарпатських угорськомовних дослідників Марамороша варто згадати викладача Берегівського угорського інституту Д. Чотарі, який зосереджується на публікації архівних документів з історії краю, зокрема публікація довідника архівних документів п'яти мармороських коронних міст. Досліджує проблеми виникнення та ранньої історії замків регіону і Л. Зубанич у своїх краєзнавчих збірках. На думку науковця фортифікація на замковій горі в Хусті бере свій початок у період після монголо-татарського нашестя, а перша письмова згадка про замок та його каштеляна датована 1353 роком [Zubánics, 2007, old. 38; 2015, old. 13]. Нажаль, глибокі краєзнавчі дослідження цього автора носять виключно науково-популярний характер, без належно оформленого наукового апарату.

У завершенні огляду фахової літератури на

угорській мові слід відзначити дослідницю, яка протягом останніх десятиліть стала автором цілому ряду публікацій з історії Хустського замку. Співробітниця Інституту військової історії у м. Будапешт Е. Солецкі у своїх працях розглядає проблеми ролі Хустського замку в оборонній системі Угорського королівства, питання іконографії замку, дає детальний огляд окремих подій або етапів історії фортеці [Szoleczky, 2002; 2005; 2005a; 2008]. Власне історії Хустського замку присвячена і дисертація Е. Солецкі, захист якої відбувся у 2005 році. Особливу увагу в ній приділено економічним (розвиток видобування солі, торгівля, логістика), військовим (гарнізон, озброєння, військові дії, підкреслюючи при цьому пасивний характер оборони) аспектам, етапам будівництва фортеці. Окремим розділом розглядає авторка історію хустської домінії та її роль у матеріальному забезпеченні укріплення, побут мешканців замку, та навіть дає огляд присвяченої замку художньої літератури. У додатках крім документів берегівської філії ДАЗО можемо переглянути лист італійського архітектора Ч. Порта із зображенням замку, коротку історію замку авторства П. Гарі, уривки із спогадів, щоденників, тощо.

Одночасно з виходом ґрунтовних робіт угорськомовних дослідників, які в переважній більшості випадків носили науковий характер і містили розгляд конкретних письмових джерел, існування Хустського замку в вітчизняній популярній, науково-популярній, а згодом і науковій літературі швидко обростає легендами і видумками. Особливо це стосується визначення часу первинного будівництва та раннього етапу функціонування пам'ятки. Зокрема, історія фортеці в переважній кількості публікацій починалась з X – XI ст., іноді з XII ст. [Панця, 1998; Поп, Поп, 1971; 2007; Поп, 2001; Троян, 1980], що помітно вступало в протиріччя з даними документів.

В останній час, з переглядом археологами основних періодів фортифікаційної активності на території Північно-Східної Угорщини почали з'являтися праці вітчизняних архітекторів з підтвердженням джерелами датуванням [Seregny, 2018], хоча в основній масі науково-популярної і популярної літературі все ще зберігається тенденція до відстоювання міфічної хронології як самого міста Хуст, так і розміщеного в його адміністративних межах замку.

В умовах існування різних варіантів датування фортеці особливу вагу отримують археологічні матеріали, які найбільш точно відбивають хронологічні реалії даного пункту.

Виклад матеріалу: 3 22 липня по 21 серпня 2019 року археологічна експедиція Ужгородського національного університету за підтримки Фонду Л. Телекі, громадської організації «ФОЙТА» та Хустської мерії розпочала дослідження замкової території. Основне завдання польового сезону – утворення стратиграфічних колонок пам'ятки на окремих ділянках верхнього замку та замкового дворика.

Розкоп I (3,70 x 6,0 м) був закладений в південній частині верхнього замку (рис. 4). Його площа

визначалася ледь помітними стінами невеликого приміщення, позначеного номером 1. Від реперної нульової відмітки в північно-східному куті приміщення до глибини 2,0 м фіксувалися завали каміння та штукатурки, які утворилися в результаті порівняно недавнього руйнування верхніх частин стін. Самі ж стіни найбільше збереглися з північного боку приміщення. З південного вони були значно зруйновані із-за вимивання вапнякового розчину, тому що були відкриті скарбощукачами до глибини 1,5 м. Вхід до кімнати знаходився в південній частині західної стіни. На глибині 1,6 м, в 1,07 м від південної стіни, була простежена ще одна стіна, яка примикала до попередньої. Вона виникла в результаті найбільш пізнього будівництва на цій ділянці. Нова стіна скоротила площу приміщення і відповідно розкопу до розмірів 3,70 x 4,93 м. Про житловий характер будівлі свідчили два шари штукатурки. Перший – товщиною 2,0 – 3,0 см, був вкритий жовтою фарбою і в нижній частині обкладений руберойдом, верхній – більш потужний, товщиною 7,0 – 8,0 см – вкритий білою фарбою. Підлога приміщення чітко визначалася за тонким пісочним шаром на глибині 2,0 м, під яким фіксувалися залишки п'яти дерев'яних лаг (основа підлоги), укладених паралельно північній і південній стінам. На рівні підлоги виявлені ложка, ніж, фрагменти скляних пляшок і ціла серія гільз. Всі ці речі пов'язані з перебуванням на Хустському замку в 1939 році угорських військових, які, ймовірно, використовували і це приміщення. Необхідно відзначити знахідки серед завалів, в основному в північно-східному куті, значної кількості уламків черепиці початку XX ст. з зображенням ведмедя і вказаним місцем виробництва (рис. 11). Виходячи з аналізу знахідок верхнього горизонту можна говорити про використання деяких приміщень замку і на початку XX ст., і в 1939 році.

З глибини 2,0 м до 5,0 м на площі розкопу зафіксовані спеціально завалені будівельним сміттям підвали, позначені на картах XVIII ст. як «підвали коменданта». Їх основа – горизонтально вирівняна скеля. На поверхні підлоги інвентар відсутній. Це пояснюється тим, що все з приміщень було винесене ще до руйнування їх стелі, зведеної з легких туфових блоків. Вони збереглися в конструкції зруйнованих арочних проходів. В одному з них, який знаходився в північній частині західної стіни, зафіксований прохід. Можна припустити, що після руйнування туфового перекриття була втрачена цілісність всієї конструкції і почалася деструкція самих опорних стін. Єдиним виходом у даній ситуації для жителів замку стало засипання підвалів будівельним сміттям до рівня закінчення зводів. Стратиграфічно чітко простежується, що воно здійснювалось починаючи з північно-східного кута. Про час даного засипання наприкінці XVII ст. або в XVIII ст. свідчить поливна кераміка та кахлі, виявлені в нижніх шарах уламків керамічної частини трубки для паління другої половини XVII ст. (рис. 10, 8), а також монета XVII ст. (рис. 7, 4). У завалах будівельного сміття загалом виявлено десять монет, серед яких домінували номінали другої половини XV – початку

XVI ст. (рис. 6).

Отримані матеріали дозволяють зробити попередні висновки про стратиграфію пам'ятки на даній ділянці. Будівництво споруд в цій частині почалося, скоріше за все, в епоху Матяша Корвіна. На зрівняній скельній основі були зведені просторі підвальні приміщення, висотою до 3,0 м. Все навантаження конструкції припадало на ряд опорних стовпів, від яких в різних напрямках розходилися арки і куполоподібні частини стелі, зведені з туфових блоків. Зверху підвальних приміщень були зведені кам'яні стіни кімнат. Скоріше за все, після пожежі на замку в 1766 році найбільше постраждала конструкція даху і дощова вода стала проникати до самих кімнат. З часом із-за цього були зволожені та відповідно зруйновані перекриття підвальних приміщень. Після цього підвали повністю засипали будівельним сміттям, а в верхній частині здійснили перепланування стін. В результаті площа дослідженого нами приміщення значно зменшилася. Останнє використання кімнати фіксується в 1939 році і пов'язане воно з перебуванням на замковій горі угорських військових.

Розкоп II (4,0 x 14,0 м) закладений в центральній частині замкового дворика (рис. 5). Орієнтований з півдня на північ. Потужність культурного шару від 1,2 м в північних квадратах до 1,6 м в південних. Скельний материк простежений по всій площі розкопу. Заповнення культурного шару представлене горизонтальними підсипками, нижні з яких склалися переважно з дрібного битого каміння, а верхні з розсипчастої глини зі значним вмістом будівельного сміття. Хроноіндикатори дозволяють визначити початок вирівнювання площі XVI ст. Наступні горизонти підсипки чітко ідентифікуються з XVII і XVIII ст. Основні знахідки: кераміка, кахлі, монети (рис. 7-8), заготовки для карбування фальшивих монет (рис. 9), кулі та їх напівфабрикати, арбалетні болти, уламки трубок для паління. Верхній, доволі значний горизонт, насичений сучасним сміттям, яке залишили туристи. Відзначимо і значну кількість глибоких прокопів скарбощукачів, які суттєво пошкодили культурний шар.

Висновки: Зведений в XIV ст. порівняно невеликий Хустський замок в результаті періодичних масштабних перебудов на XV – XVII ст. перетворився в значний за розмірами складний комплекс захисних, житлових і господарських споруд. Фортеця, як і саме місто Хуст, заснована у період відбудови Угорського королівства після монголо-татарського нашествия. З неї відмінно контролювалася долина р. Тиси і тому укріплення функціонально замінили вишківську дозорну площадку на горі Варгедь. Хустський замок був покликаний захищати навколишні села новоствореного Мармороського комітату та соляний шлях, які приносили суттєвий прибуток до королівської скарбниці.

Привілеєм Карла Роберта 1329 року Хуст, разом з ще з 4-ма населеними пунктами, отримав міське право та статус головного над ними. Містечко, яке заселяли німецькі поселенці, отримало ідентичні Севлюшу права, який ще за часів Гейзи II та Бели III

колонізували саксонські госпіти.

Перше письмове свідчення про замок датоване 1353 роком. В документі згадується каштелян Домокош Мачка, який на цей час командував і Нялабом (Королівський замок). У 1365 році король Сигізмунд подарував мармороські землі волоським воєводам Балку та Драгу, щоб захистити прикордоння від нападів молдавського воєводи Богдана, але замком вони володіли нетривалий період. Згодом Сигізмунд передав фортецю своєму канцлеру Імре Перені (требішовська гілка), що стало однією з причин багаторічної ворожнечі між двома родами.

На кінець XV ст. Хуст, разом з соляними шахтами повернувся до корони. У 1498 році фортецю знов отримують Перені (але вже нялабська гілка) в особі Габор Перені. Під час селянського повстання Дьєрдя Дожі 1514 року місцеві дворяни знаходили притулок у Хустському замку, який повстанцям так і не вдалося взяти штурмом. Після повстання замок знов повертається до корони.

З моменту розпаду Угорського королівства на три частини, замок перебував переважно у володінні трансільванських князів. Після битви під Могачем Хустська фортеця кілька разів міняла власників. Певний час нею володів Томаш Надошді, але реальним господарем тут був відомий своєю жорстокістю каштелян Кріштоф Каваші, який тримав у страху населення трьох комітатів. У 1546 році замок захопили війська Фердинанда I Габсбурга.

У 1556 році війська королеви Ізабелли штурмували фортецю, але укріплення вдалося захопити тільки після того, як у гарнізоні скінчилися запаси харчів. Згідно зі шпеерською угодою замок відійшов до Трансільванського князівства, став одним з його опорних пунктів. У своєму заповіті Ян Сигізмунд відписав фортецю Мігалю Чакі, Гашпару Бекешу та Кріштофу Гадьмаші, який з 1557 по 1564 роки був каштеляном замку. Після повстання Бекеша проти новообраного трансільванського князя Іштвана Баторі, він був змушений передати Хуст останньому. У подальшому заможна домінія залишається у володінні трансільванських князів.

Габор Бетлен дарував її своєму молодшому брату, мармороському жупану Іштвану. Після шлюбу доньки Бетлена з Ференцом Реді, замок перейшов до останнього. Цей період вважають “золотим віком” історії Хустської фортеці.

Син Ференца Реді, Ласло помер у 1667 р. в Хусті, після чого титул Мармороського жупана і разом з ним всю домінію отримав Мігаль Телекі.

Під час спроби перевороту Вешелені, у 1670 р. тут базувалася частина війська Ференца Ракоці I, а згодом замок став одним з центрів руху куруців. З початком визвольної війни у 1703 р. одному з прихильників Ференца Ракоці II вдалося проникнути до замку, та перекупити німецький гарнізон. У 1706 р. саме тут був підписаний договір трансільванських та угорських станів про визнання Ракоці трансільванським князем. Після укладення сатмарського мирного договору в Хусті розмістили австрійські війська, а згідно параграфу ХСІІ закону 1715 року Мармороський комітат був приєднаний до Угорського королівства.

3 липня 1766 року замок спалахнув від удару блискавки, вогонь досягнув і порохової вежі, яка вибухнула, зруйнувавши більшість будівель і частину замкових стін. Жупанат спробував зберегти замок, почав ремонт, але ця справа виявилася безнадійною. У 1773 році імператриця Марія Терезія направила свого сина Йосифа оглянути укріплення. В результаті було прийняте рішення про виведення гарнізону з Хустської фортеці і вона остаточно припинила своє існування.

В 1798 році чергова буря пошкодила останню вежу замку. Влада дала місцевій громаді дозвіл розбирати укріплення на будівельне каміння для спорудження католицької церкви та різних офіційних споруд міста.

Отже, виходячи з критичного аналізу документально підтвердженої інформації можна говорити про зведення перших споруд Хустського замку в XIV ст., активні перебудови в XV та XVI ст. і завершення використання основної частини житло-вих приміщень наприкінці XVIII ст.

Список використаних джерел

- Bélay, V., 1943, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*, Budapest, 224 old.
- Filipașcu, A., 1940, *Istoria Maramureșului*, București, 240 p.
- Fügedi, E., 1977, *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*, Budapest, 218 old.
- Glück, L., 2008, A máramarosi só kereskedelmének útvonalai a 16. század közepén, *Történelmi Szemle*, 50, old. 11–37.
- Glück, L., 2009, A máramarosi sókamara igazgatása és gazdálkodása a Szepesi Kamara fennhatósága idején (1600–1604, 1614–1615), *Revista Arhivei Maramureșene*, 2, old. 31–81.
- Glück, L., 2012, Egy sókamara hivatalnok a 16. század közepén: Szigeti Szabó György deák. Tiszteletkőr, *Történelmi tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András*, Budapest, old. 459–469.
- Glück, L., 2013, *Az öt máramarosi város társadalma a 16-18. században. PhD-értekezés*, Pécs, 425 old.
- Gulyás, L.Sz., 2014, *Városfejlődés a középkori Máramarosban*, Kolozsvár, 156 old.
- Komáromy, A., 1893, Egy hamis pénzverő a XVI. században, *Századok*, 27, old. 647–667, 748–759.
- Mihályi, J., 1900, *Máramarosi diplomák a XIV és XV. századból*, Máramaros-Sziget, 674 old.
- Pap, J., 1909, *Adalékok Máramaros történetéhez*, Máramarossziget, 368 old.
- Prohnenko, I., Mojzsesz, V., Zsilenko, M., 2013, Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása, *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, Nyíregyháza, 2013, LV, old. 203–250.
- Seregij, B., 2018, Huszt vára – a századok mélyéből, *Történelmi földrajzi közlemények*, 6, Évfolyam, 3-4. Szám, old. 96–114.
- Simonchicz, I., 1806, *Monumentum politicum Marmatiæ seculi decimi sexti*, V acii, 40 p.
- Szathmáry, P. K., 1863, A Tisza bölcsője, *Vasárnapi Újság*, Tizedik évfolyam, 38. Szám, old. 334–335.

- Szoleczky, E., 2002, A huszti vár ábrázolás-történetéhez, *FOLIA HISTORICA*, 23/2, old. 8–53.
- Szoleczky, E., 2005, Huszt várának helye és szerepe Magyarország védelmi rendszerében. Hausner Gábor (szerk.), *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*, Budapest, Argumentum Kiadó, old. 699–729.
- Szoleczky, E., 2005a, *A Huszti vár története. PhD-értekezés*, Budapest.
- Szoleczky, E., 2008, Az igazi huszti kaland, *Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, Budapest, old. 281–291.
- Szilágyi, I., 1860, Az utolsó tatárjárás, *Szigeti Album*, old. 284–318.
- Szilágyi, I., 1889, Máramarosmegye általános történelméből. (A XII. és XIII. század.), *Századok*, 23. pótfüzet, old. 10–26.
- Wenzel, G., 1857, Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez, *Magyar Akadémiai Értesítő*, 17, Pest, old. 313–400.
- Zubánics, L., 2007, *Víz tükrére történelmet írni... Helytörténeti írások*, Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 92 old.
- Zubánics, L., 2015, *Világok végein. Északkelet-Magyarország a XVI–XVIII. században: politika, gazdaság, kultúra*, Ungvár, 161 old.
- Панця, О., 1998, *Хустський замок: Історичний нарис*, Ужгород, 44 с.
- Поп, Д. И., Поп, И. И., 1971, *В горах и долинах Закарпатья*, Москва, 135 с.
- Поп, Д. И., Поп, И. И., 2007, *Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси*, Ужгород, 184 с.
- Поп, И., 2001, *Энциклопедия Подкарпатской Руси*, Ужгород, 430 с.
- Троян, М. В., 1980, *Хустський замок. Історико-краєзнавчий нарис*, Ужгород.

Referenses

- Bélay, V., 1943, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*, Budapest, 224 old. (in Hungarian).
- Filipașcu, A., 1940, *Istoria Maramureșului*, București, 240 p. (in Rumanian).
- Fügedi, E., 1977, *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*, Budapest, 218 old. (in Hungarian).
- Glück, L., 2008, A máramarosi só kereskedelmének útvonalai a 16. század közepén, *Történelmi Szemle*, 50, old. 11–37. (in Hungarian).
- Glück, L., 2009, A máramarosi sókamara igazgatása és gazdálkodása a Szepesi Kamara fennhatósága idején (1600–1604, 1614–1615), *Revista Arhivei Maramureșene*, 2, old. 31–81. (in Hungarian).
- Glück, L., 2012, Egy sókamarai hivatalnok a 16. század közepén: Szigeti Szabó György deák. Tiszteletkőr, *Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András*, Budapest, old. 459–469. (in Hungarian).
- Glück, L., 2013, *Az öt máramarosi város társadalma a 16–18. században. PhD-értekezés*, Pécs, 425 old. (in Hungarian).
- Gulyás, L.Sz., 2014, *Városfejlődés a középkori Máramarosban*, Kolozsvár, 156 old. (in Hungarian).
- Komáromy, A., 1893, Egy hamis pénzverő a XVI. században, *Századok*, 27, old. 647–667, 748–759. (in Hungarian).
- Mihályi, J., 1900, *Máramarosi diplomák a XIV és XV. századból*, Máramaros-Sziget, 674 old. (in Hungarian).
- Panczja, O., 1998, *Husztiskij zamok: Istorichnij naris* [Huszt Castle: Historical Sketch], Uzhhorod, 44 s. (in Ukraine).
- Pap, J., 1909, *Adalékok Máramaros történetéhez*, Máramarossziget, 368 old. (in Hungarian).
- Pop, D., Pop, I., 1971, *V gorah i dolinah Zakarpattja* [In mountains and valleys of Transcarpathia], Moscow, 135 s. (in Russian).
- Pop, D., Pop, I., 2007, *Puteshestvie po arhitekturnim pamjatnikam Podkarpatskoj Rusi* [Travel the architectural monuments of UnderCarpathian Rus], Uzhhorod, 184 s. (in Russian).
- Pop, I., 2001, *Enciklopedija Podkarpatskoj Rusi* [Encyclopedia of UnderCarpathian Rus], Uzhhorod, 430 s. (in Russian).
- Prohnenko, I., Mojzsesz, V., Zsilenko, M., 2013, Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatásá, *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, Nyíregyháza, 2013, LV, old. 203–250. (in Hungarian).
- Seregij, B., 2018, Huszt vára – a századok mélyéből, *Történeti földrajzi közlemények*, 6, Évfolyam, 3-4. Szám, old. 96–114. (in Hungarian).
- Simonchicz, I., 1806, *Monumentum politicum Marmatiae seculi decimi sexti*, V acii, 40 p. (in Latine).
- Szathmáry, P. K., 1863, A Tisza bölcsője, *Vasárnapi Újság*, Tizedik évfolyam, 38. Szám, old. 334–335. (in Hungarian).
- Szilágyi, I., 1860, Az utolsó tatárjárás, *Szigeti Album*, old. 284–318. (in Hungarian).
- Szilágyi, I., 1889, Máramarosmegye általános történelméből. (A XII. és XIII. század.), *Századok*, 23. pótfüzet, old. 10–26. (in Hungarian).
- Szoleczky, E., 2002, A huszti vár ábrázolás-történetéhez, *FOLIA HISTORICA*, 23/2, old. 8–53. (in Hungarian).
- Szoleczky, E., 2005, Huszt várának helye és szerepe Magyarország védelmi rendszerében. Hausner Gábor (szerk.), *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*, Budapest, Argumentum Kiadó, old. 699–729. (in Hungarian).
- Szoleczky, E., 2005a, *A Huszti vár története. PhD-értekezés*, Budapest. (in Hungarian).
- Szoleczky, E., 2008, Az igazi huszti kaland, *Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, Budapest, old. 281–291. (in Hungarian).
- Trojan, M., 1980, *Husztiskij zamok. Istoriko-kraeznavchij naris* [Huszt Castle: Historical and Local History Sketch], Uzhhorod. (in Ukraine).
- Wenzel, G., 1857, Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez, *Magyar Akadémiai Értesítő*, 17, Pest, old. 313–400. (in Hungarian).
- Zubánics, L., 2007, *Víz tükrére történelmet írni... Helytörténeti írások*, Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 92 old. (in Hungarian).
- Zubánics, L., 2015, *Világok végein. Északkelet-Magyarország a XVI–XVIII. században: politika, gazdaság, kultúra*, Ungvár, 161 old. (in Hungarian).

SUMMARY

THE QUESTION OF HUSZT CASTLE'S DATING

Igor Prokhnenko

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Culturology
SHEE «Uzhhorod National University»

Maria Zhylenko

Lector of the Archaeological Museum of E. Balaguri,
Faculty of History and International Relations
SHEE «Uzhhorod National University»

Within last decade a significant increase in number of field archeological studies of medieval and early modern times' sites is evident in Zakarpats'ka oblast of Ukraine. The medieval group of expedition of Uzhhorod National University, led by Igor Prokhnenko, scientists' main attention has been drawn to study of fortified points in Huszt, Vynohradiv, Korolevo, Serednye, Bron'ka, Kovaszo, Siltse, Visk and Chynadievo. The castle of Huszt is located in the town of Huszt is distinguished by a very rich cultural layer, a complicated stratigraphy, and a significant number of finds. The history of the castle is well represented in the scientific literature. However there are only few publications of actual facts proven by data from the written sources. It is especially true about the early periods of Huszt castle functioning which are represented by rare single mentions in documents. Stone-made fortifications around the central fortified palace had been raised at the middle of XIV century and Huszt fortifications turned into castle. Since that time and till the beginning of XV – XVIII centuries its owners had frequently changed. In spite of very rich history of the castle, only irregular minor archeological studies took place on the site and its surroundings in the past. Since 2019 expedition of Uzhhorod National University started studying. During excavation season two excavation sites have been set up in central part of the monument on the area of 102 sq. m. The depth of the cultural layer varied from 1.2 to 5.0 m. A significant collection of materials has been found during the works, in particular: hundred fragments of ceramic utensils, the stove-tiles, glass and metal products (household items, fragments of clothing, decorations, coins, and weapons). The general dating of the finds is the second half of XV – XX centuries. This dating does not contradict the written sources, but seriously contradict with data represented in the scientific literature. Undoubtedly further archeological studies and analysis of a large number of written sources will provide additional information and specify the history of this key regional fortification.

Keywords: *Huszt, castle, written sources, dating, ceramics, stove-tiles, coins, weapons.*

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Хустський замок. Фото з квадрокоптера С. Кузнева.

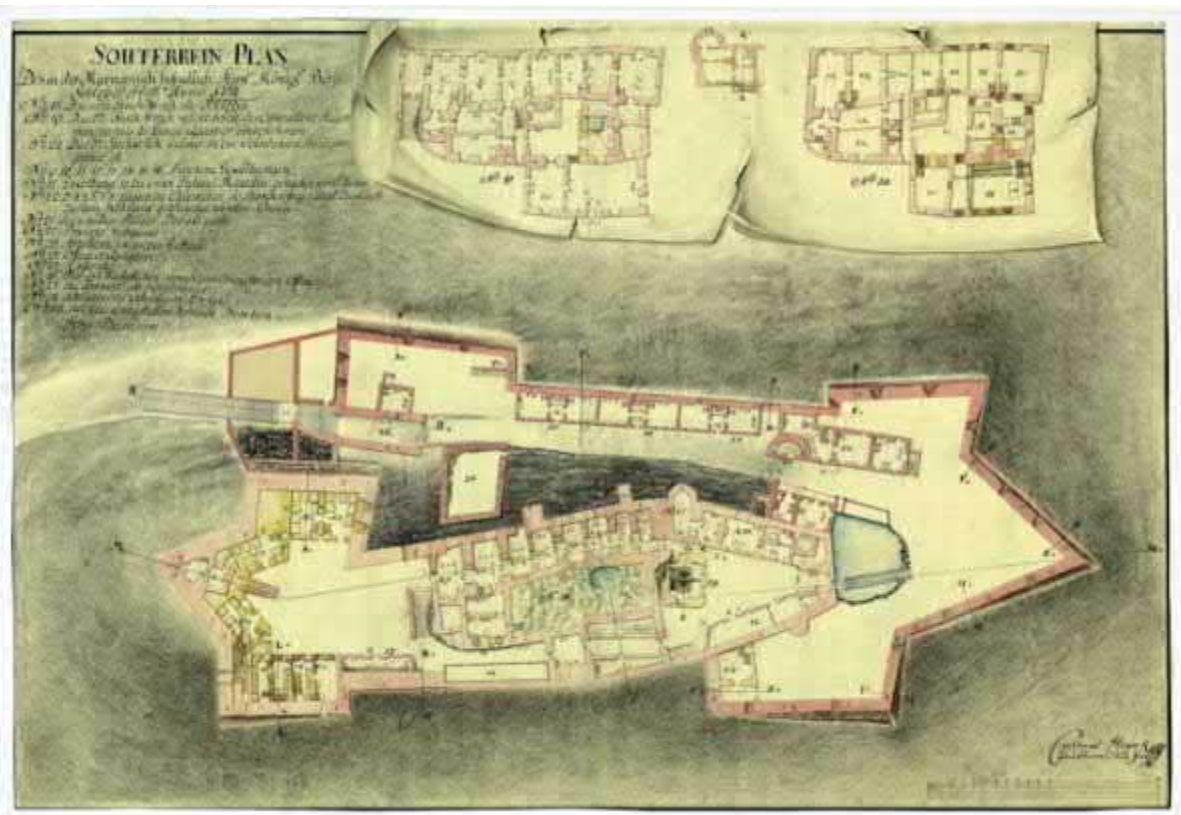

Рис. 2. План Хустського замку.

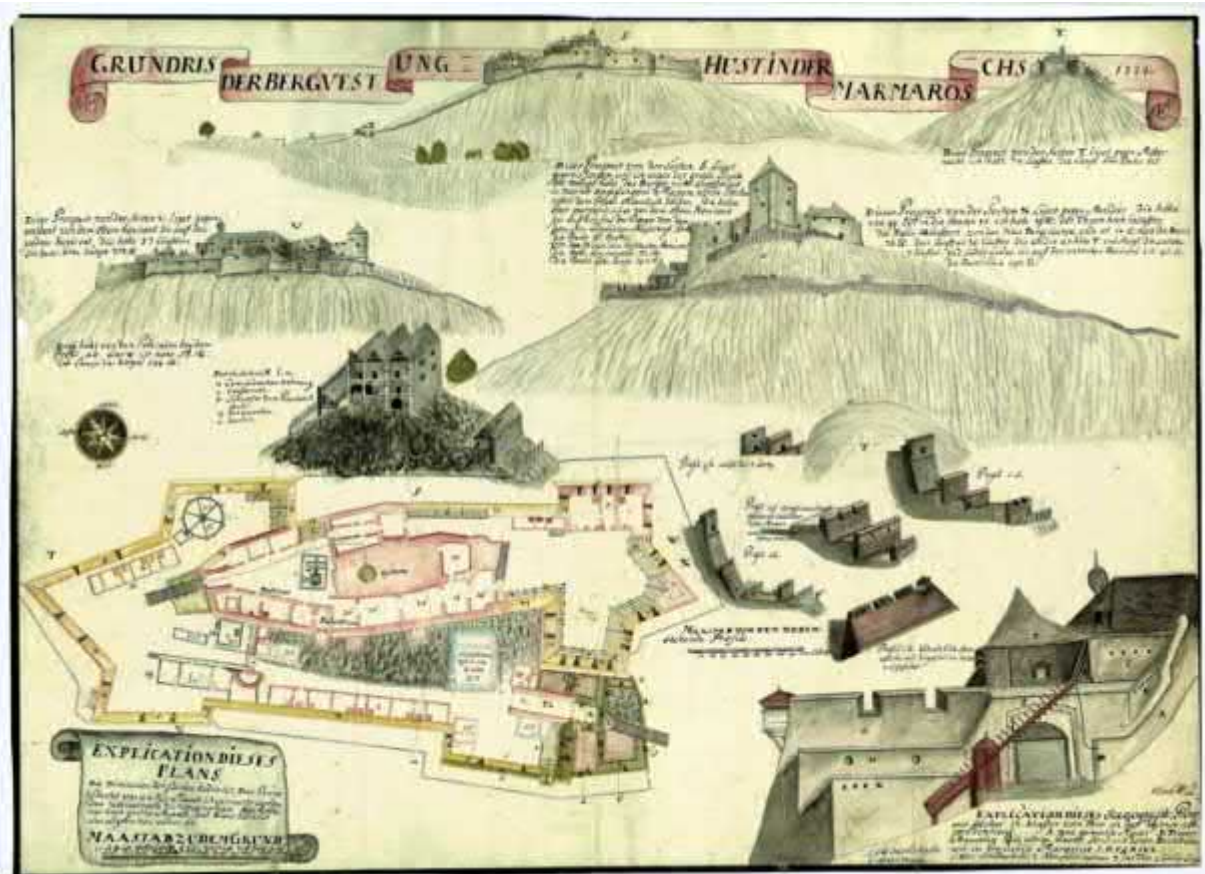

Рис. 3. План Хустського замку. Національний архів Австрії. Inland C.V. Huszt No.2. 485/5.b. НТТ G1h3359

Рис. 4. Хустський замок. Розкоп І.

Рис. 5. Хустський замок. Розкоп II.

Рис. 6. Хустський замок. Монети.

Рис. 7. Хустський замок. Монети.

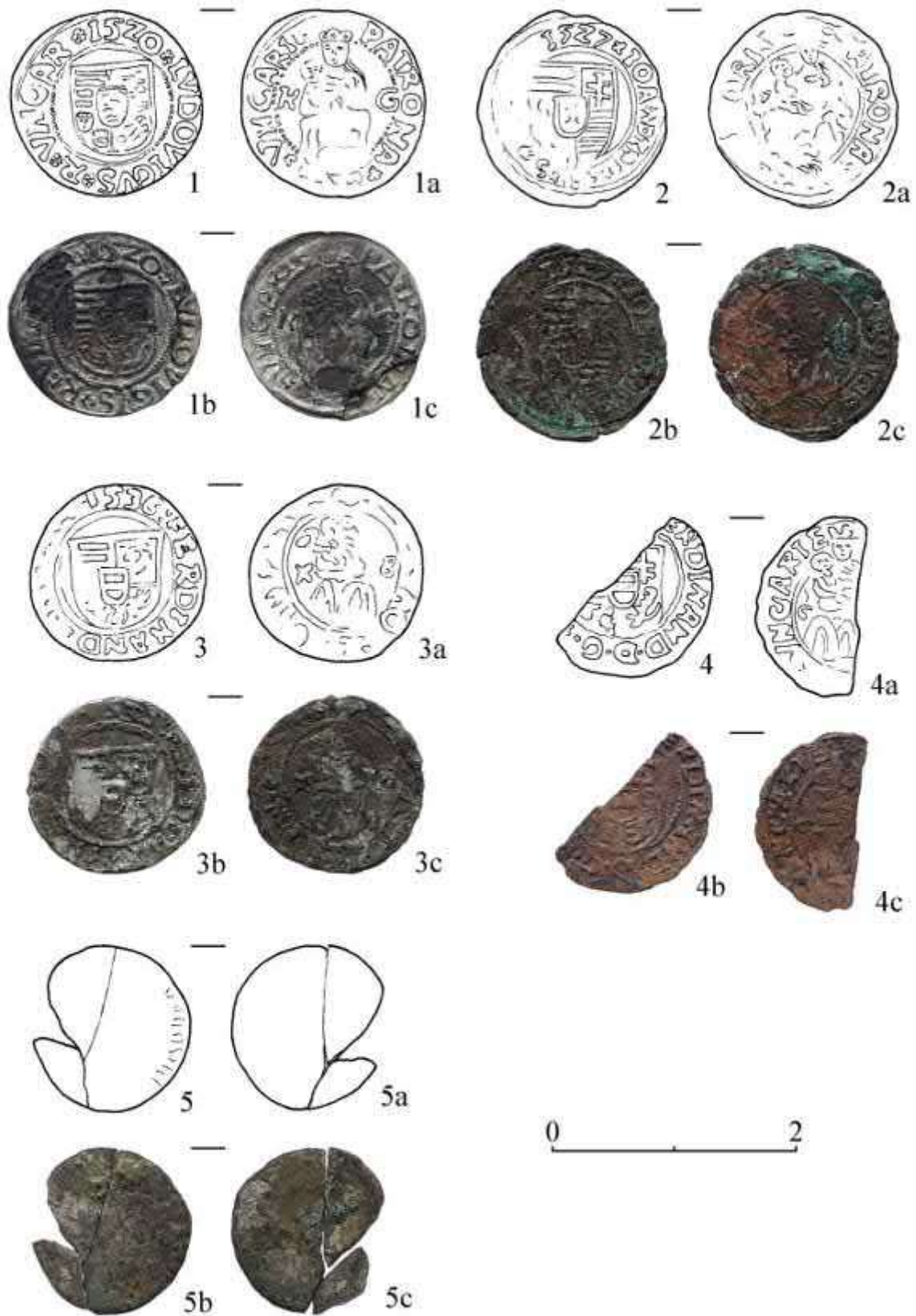

Рис. 8. Хустський замок. Фальшиві монети.

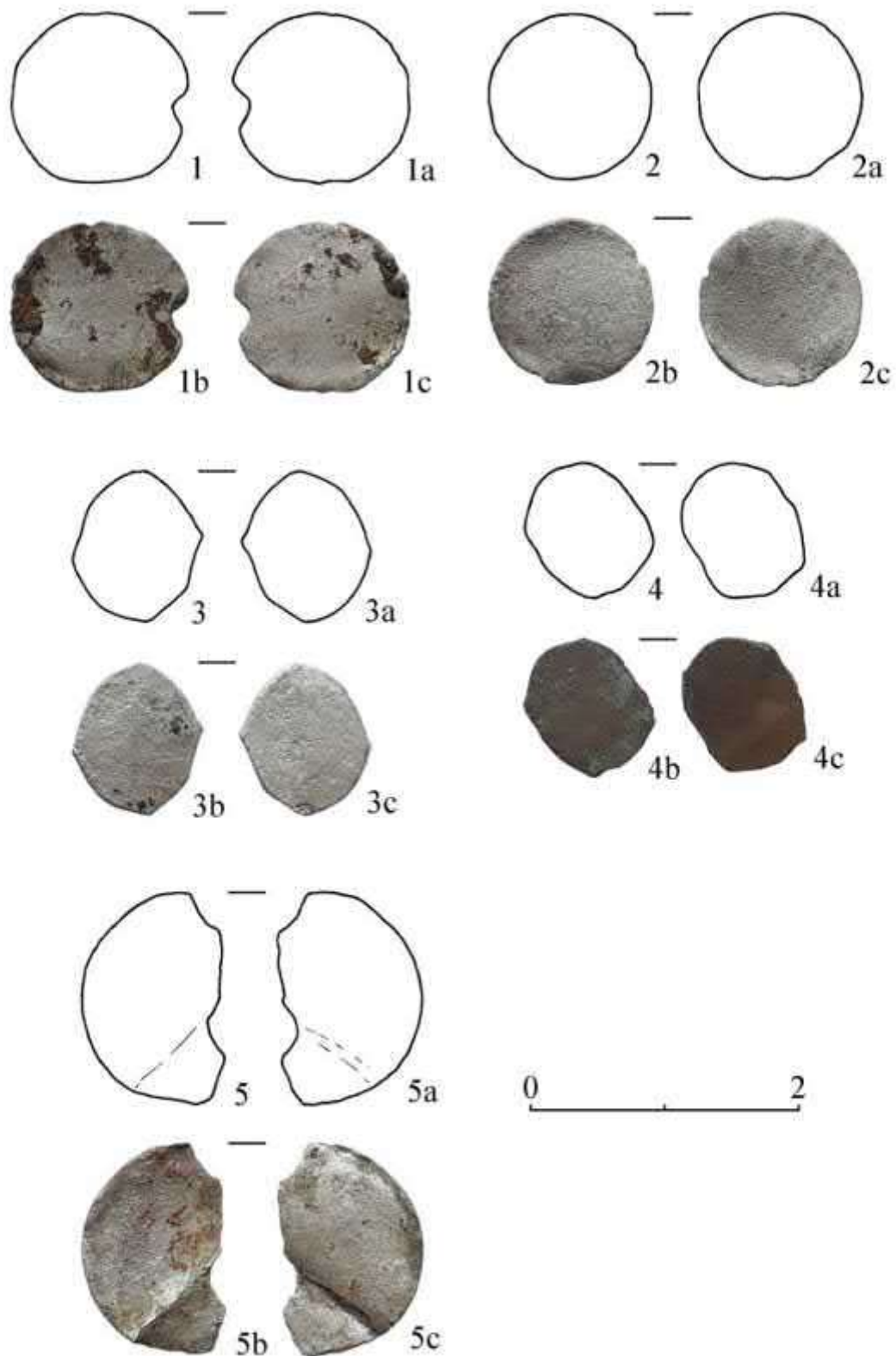

Рис. 9. Хустський замок. Заготовки для виготовлення фальшивих монет.

Рис. 10. Уламки трубок для паління.

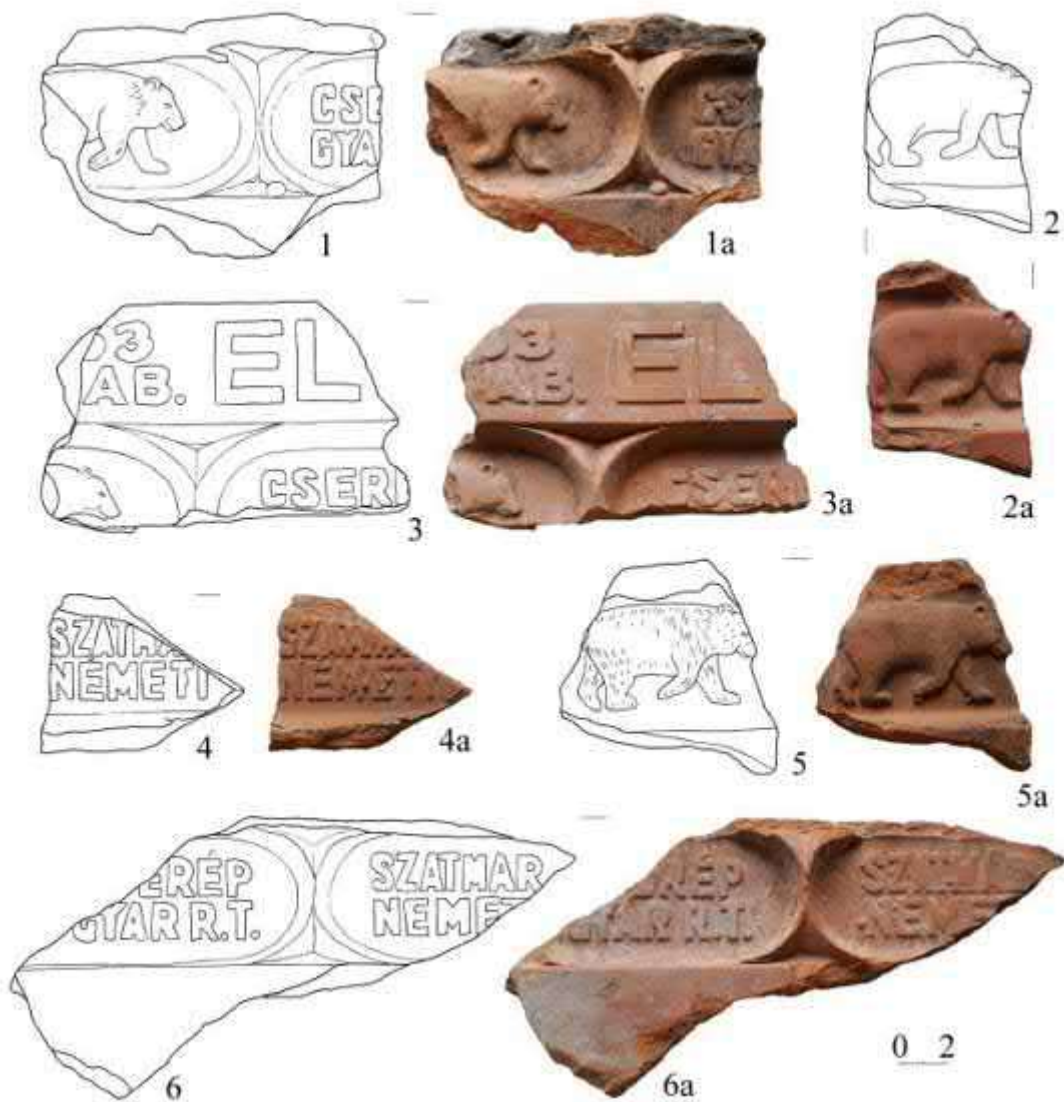

Рис. 11. Уламки черепиці.

ВІДГУКИ, ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

КНИГА ПРО СВЯЩЕННОМУЧЕНИКА ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА

A BOOK ABOUT Hieromartyr Josaphat Kuntsevych

Кречун Павло Михайло, ЧСВВ. Святий Йосафат Кунцевич (1580–1623) як свідок віри в епосі релігійної контрверсії. Жовква: Місіонер, 2013, 264 с. + 12 с. вкл.

Мороз Володимир Романович

кандидат історичних наук (PhD),

науковий співробітник Інституту Історії Церкви,

Український католицький університет

E-mail: moroz.volodymyr@ucu.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0002-0852-4285>

Volodymyr Moroz

Candidate of History, Research fellow at the Institute of Church History

Ukrainian Catholic University

Процес написання цілісного життєпису уродженця Володимира Волинського, полоцького архієпископа свмч. Йосафата Кунцевича, ЧСВВ в українській історіографії зайняв сотні років, що пройшли від його смерті у 1623 р. та появи у 1624 р. першого нариса про нього, автором якого вважають київського унійного митрополита Йосифа Веляміна Рутського, до видання монографії василіян-науковців Мелетія Соловія та Атанасія Великого у 1967 р. [Соловій, Великий, 1967]. У передмові до останньої книги – досі найповнішого опису перебігу земного шляху свмч. Йосафата, автори, відзначивши пріоритет джерел розділ інтерпретаціями, зауважили: *«Правдива історія, як наука, розрізняє два поняття: “забути” і “простити”, і доходить до правди та є вчителькою життя, і майбутнього»* [Соловій, Великий, 1967, с. XV]. Також названі дослідники вказували: *«Контрверсійність Йосафата – це історичний та актуальний факт. Але ця контрверсійність його особи не в ньому; а тільки в оцінці сучасників і наступників. Людина сама в собі є дуже послідовна: є і виявляється в своїх основних заложеннях і в їх логічному та органічному здійсненні. [...] Головним елементом контрверсійності Йосафата являється еклесіологія, тобто засаднича постава до проблеми одності Церкви і в минулому, і сьогодні. І в розв’язці цієї проблеми буде і розв’язка контрверсійності постаті Йосафата»* [Соловій, Великий, 1967, с. XIII–XIV].

Автори праці 1967 р. мали за мету подати якнайповнішу біографію св. Йосафата «українською мовою і для українського читача». Осмислення ж внутрішнього світу, життєвих принципів і мотивів співреформатора Василіянського Чину та полоцького архієпископа-мученика – досі актуальне завдання. Спробі наближення до його виконання присвятив свою монографію ієромонах д-р Павло (Михайло) Кречун, ЧСВВ – ієромонах Провінції св. Миколая Василіянського Чину в Україні. Як він сам зазначає у книзі, *«...ми, з одного боку, намагатимемось проаналізувати причини та суть релігійної контрверсії з історичного погляду, а з іншого – на основі свідчень дослідити Йосафатову віру та її значення в часі його епохи, а також актуальність постаті мученика в сучасному світі»* [Кречун, 2012, с. 12]. *«Мета цього дослідження – представити Йосафата Кунцевича як свідка віри в нелегкій релігійній контрверсії, а також проаналізувати богословську спадщину святого, яка є цінним здобутком для Церкви»* [Кречун, 2012, с. 12]. Утім, з різних причин видання, що побачило світ у 2013 р., незадовго до 400-річчя реформи василіянського чернецтва Йосифом Велямином Рутським та Йосафатом Кунцевичем (2017 р.), зазнало не такої уваги дослідників, як цього можна було сподіватися. Ця констатація своєю чергою посилює потребу оглядів та рецензій на книгу о. Кречуна.

Отож, приступаючи до аналізу книги «Святий Йосафат Кунцевич (1580 – 1623) як свідок віри в епосі релігійної контрверсії», варто передусім зазначити, що в її основу лягла докторська дисертація автора, захищена у 2010 р. на кафедрі Православ’я Люблінського католицького університету. У своєму дослідженні о. Кречун підійшов до розгляду постаті св. Йосафата із застосуванням історико-богословського та еклесіологічно-догматичного методів, витримавши науковий стиль та уникнувши полемічності, яка у

численних інших розвідках як католицьких, так православних авторів притемнювала різнобічність особистої духовності і спадщини полоцького архієпископа. Уже ці риси слід відзначити, бо вони дозволили дослідникові приглянутися до св. Йосафата з відчутною свіжістю власної думки, хоча й без відриву від попередньої традиції. У праці о. Кречуна Йосафат Кунцевич постає передусім як людина, що прагнула втілити заповіт Христа «Щоби всі були одно»; людина, роль і спадок якої потрібно об'єктивно розглянути у вимірах сучасного екуменічного руху [Кречун, 2012, с. 11]. Услід за своїми попередниками оо. Соловієм та Великим і в їхніх же категоріях автор також відзначає, що *«священномученик є героїчною та контроверсійною постаттю»* і водночас: *«святий Йосафат може стати прикладом у відновленні та впровадженні екуменічного діалогу»* [Кречун, 2012, с. 11, 12]. На перший погляд, особливо православному читачу, може видатися, що обидва твердження суперечать одне іншому. Насправді ж, прочитавши книгу, починаєш розуміти, що дослідник має підстави так говорити, відштовхуючись від джерельної бази. З іншого боку, дисертаційне минуле тексту і композиції аналізованої книги також дається взнаки і виражається у її структурі та необхідності доволі стисло, з огляду на типові допустимі розміри дисертацій, описувати добу і конкретні обставини діяльності історичної постаті, аналізувати події і процеси, що вже добре висвітлені попередніми вченими. До речі, у своєму підході до джерельної бази та бібліографії дослідження василіянин-науковець дотримується того ж підходу, що оо. Соловій та Великий у книзі 1967 р.: ділить джерела на 1) документацію і 2) інтерпретацію [Кречун, 2012, с. 12; Соловій, Великий, 1967, с. XX – XXI].

Структурно книга складається з чотирьох розділів. Проблематику першого з них відображає його назва: «Історично-релігійна ситуація у слов'янській Європі в XVI – на початку XVII століття» (с. 18–61). Саме в цій частині видання показано історичне тло діяльності свмч. Йосафата Кунцевича. Тут автор аналізує наслідки Віленського церковного собору 1509 р., зловживання ієрархів на митрополичому престолі, брак церковної дисципліни, стан ієрархії, вплив поширеного права патронату на чернече життя, діяльність світського духовенства, братств, роль Вселенського константинопольського патріархату, а також наслідки реформаційних та контрреформаційних процесів у житті Київської Церкви. У цьому ж розділі мова йде про Берестейську унію та реакцію на неї православних.

Другий розділ книги має назву «Святий Йосафат Кунцевич як свідок віри» (с. 64–110). Уже на його початку автор висловлює застереження щодо обмежень у дослідженні внутрішнього світу історичної постаті, які постають перед науковцем: *«Усвідомлюємо, що аналізуючи характерні риси Йосафата, здебільшого використовуємо гіпотетичні припущення, на підставі яких спробуємо описати особливі риси Святого. Сподіваємось, однак, що свідчення очевидців та сучасників дозволять відстежити реальну схему життя Йосафата»* [Кречун, 2012, с. 12]. Загалом у цьому розділі дослідник прагне проаналізувати середовище походження майбутнього реформатора чернецтва і архієпископа, його духовну формацію у монастирі, душпастирську та організаційну діяльність. Оскільки в наші дні часто ведуть мову про кризу чернечої ідентичності, спричинену різними факторами, у тому числі мало не «постмодерном» загалом, цікавими є спостереження автора про модель плекання самототожності Йосафата Кунцевича, який вступив на монашу дорогу якраз у чергову темну добу Київської Церкви. *«Молодий чернець не переймається загальним занепадом монашого життя в монастирській спільноті, він також не шукає товариства серед прихожан церкви, а веде абсолютно усамітнений спосіб життя посеред гамірного середовища міської обителі»* [Кречун, 2012, с. 85]. Своім східним і нетиповим для доби сарматизму етосом, своєю радикальністю, переконливістю і запальною щирістю Йосафат-чернець привертав увагу і привабив до храму багатьох – це був початок його праці щодо виведення руського чернецтва з доби змертвіння. До слова, о. Кречун у цьому контексті, відштовхуючись від джерел, веде мову і про походження дуже поширеної характеристики священномученика – «душехват»: віленські міщани називали ченця душехватом своїх синів, які під його впливом вступали до монастиря: *«...батьки згаданих молодців публічно і приватно на нього нарікали, вживаючи оте “душехват”, та згодом, після повернення синів із студій, тішилися та дякували Святому»* [Кречун, 2012, с. 92]. Відтак уже і православна ієрархія та духовенство забороняли вірним слухати проповіді василіянина, щоби ті не переходили до унійної Церкви [Кречун, 2012, с. 95]. Про ці та подібні моменти автор книги веде мову виважено, дошукуючись коренів походження історичних явищ.

Третій розділ книги – «Свідоцтво мученика» (с. 111–165). На відповідних сторінках о. Кречун прагне не тільки висвітлити і переказати, але й зрозуміти та пояснити дії свмч. Йосафата Кунцевича під час міжконфесійних суперечок, увиразнити його позицію щодо захисту унійної Церкви проти закидів світської державної влади, зокрема литовського канцлера Лева Сапіги. Державна влада дійсно, керуючись своїми політичними мотивами, тлумачила унійну ідею та унійну Церкву як тимчасове явище – на цьому моменті навіть у наші дні зупиняються автори окремих текстів. Утім, ведучи про це мову, дослідникам варто йти далі та пам'ятати передусім про власну позицію унійної Церкви. Автор книги описує, як полоцький архієпископ активно захищав цю Церкву та унійну ідею загалом, незважаючи не лише на ворожі державні чинники, а й на те, що польські латинські єпископи також пропонували Апостольському престолові в Римі підтримати інтереси польської держави, скасувати Берестейську унію, а східних католиків перевести у латинський обряд [Кречун, 2012, с. 136]. Від себе додаю, що у XX ст. подібну практику намагався проводити СРСР. У час виходу УГКЦ з підпілля радянська система пропонувала поділити греко-католиків між РКЦ та РПЦ: ті, кому миліший східний обряд, мали, за їх задумом, лишитися в РПЦ, а ті, кому важливіша єдність з папою – стати латинниками. У світлі сказаного досвід свмч. Йосафата, який був готовий дотримуватися своєї віри, незалежно від політики, яскраво перегукується з викликами сучасного екуменічного руху, який покликаний турбуватися про єдність

християн, але зі збереженням їхніх ідентичностей. Недарма св. Йосафат писав до Лева Сапіги: «Перше Ваша милість казав мені мати на увазі Москву, пізніше турецьку навалу, а тепер якісь козацькі погрози...» [Кречун, 2012, с. 128]. На переконання ієрарха, реалізація церковного об'єднання є справою єпископів, а не державної політики [Кречун, 2012, с. 184]. Кунцевич у реаліях свого часу розумів, що він стоїть на шляху до мученичої смерті, але не зійшов з нього. Уже в нових умовах цим же шляхом пройшла УГКЦ. Тож її ієрархи, відчувши тиск тоталітарної комуністичної влади і намагання тлумачити її не як Церкву, а тільки як «спільноти вірних», дотрималися логіки свмч. Йосафата і заявили про межі влади: «Українська Греко-Католицька Церква шанує владу так довго, як довго вона не буде діяти проти Божого права» [Коваленко, 2008, с. 12].

Аналіз змісту трьох перших розділів книги і роздуми над ними, приводить до думки про потребу ще одного розділу – того, який має бути присвячений синтезу досвіду Йосафата Кунцевича, його переосмисленню з огляду на сучасні обставини, пошуку у житті історичного діяча тих рис, які є особливо важливими читачу представленого видання. І такий четвертий розділ – «Йосафат Кунцевич та сучасний екуменічний рух» (с. 168–209). На його початку автор, і тут знову бачимо данину дисертаційному минулому поданого дослідження, розглядає основи і тенденції сучасного екуменічного руху. Далі о. Кречун переходить до теми «Екуменічна діяльність Йосафата»: експлікує конкретний історичний унійний вибір Кунцевича у добу, коли «...питання єдності [...] не було актуальним, його, зазвичай, трактували як бажання кожної з християнських конфесій залучити на свій бік опонентів» [Кречун, 2012, с. 177–178]. По тому автор пояснює думки свмч. Йосафата про те, що «унія була від самих початків святої віри на Русі» [Кречун, 2012, с. 178, 183], тобто, якщо говорити сучасними поняттями: Русь-Україна прийняла хрещення тоді, коли Церква була неподіленою. Архієпископ полоцький резонно нагадував, що навіть по розколі, спричиненому подіями 1054 р., «в тутешніх землях руського благочестя про це не чули» [Кречун, 2012, с. 196–197]. Він розумів цю обставину так, що Київська Церква має залишатися у єдності з Апостольським престолом. Кунцевич говорив, що готовий віддати свою катедру православному опоненту (і одному з головних переслідувачів) архієпископу Мелетію Смотрицькому, якщо той також прийде до єдності [Кречун, 2012, с. 184]. Смитрицький дійсно перейшов до унійної Церкви, але уже потому, як Кунцевича вбили. І тут варто згадати, як у ХХ ст. митрополит Андрей Шептицький також оголосив, що готовий поступитися своїм престолом Главі майбутньої єдиної української Церкви, але у єдності з Апостольським престолом у Римі [Шептицький, 2010, с. 157–158]. Так виходячи за рамки книги о. Кречуна, але дивлячись на зібрані та обдумані ним матеріали, можна чітко побачити, які стрижневі думки формували сучасну УГКЦ ще тоді, коли вона звалася Руською Церквою і Київською з'єдиненою митрополією.

Особливо цікавими і вартими уваги є параграфи книги, присвячені богословським поглядам свмч. Йосафата: питанню першості Римського архиєрея, походження Святого Духа, Святих Тайн, Літургії. Це все теми, серйозні дослідження яких в Україні після десятиліть тоталітаризму та атеїзму тільки розпочинаються. Як демонструє о. Кречун, Кунцевич старанно вишукував і вивчав традицію саме Київської Церкви і, наприклад, у сфері літургійного богослов'я був «строгим консерватором» [Кречун, 2012, с. 209].

Загалом працю о. Кречуна слід розглядати як ланку у низці дослідницьких наближень до розуміння джерел ідентичності Київської унійної Церкви і Церков, початок яким вона дала. Обравши відому за іменем, але досі мало вивчену постать свмч. Йосафата Кунцевича, опершись на першоджерелах, автор однозначно закрив умови для того, що його праця здатна відкрити потенційним читачам багато обставин і процесів XVI–XVII ст., як також пояснити їх наслідки, що даються взнаки і в наші часи. Можна з певністю сказати, що до спадщини великого реформатора Василянського Чину та діяча Київської Церкви дослідники ще неодноразово звертатимуться.

Список використаних джерел

- Коваленко, Л. (ред.), 2008. *Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989 – 2008)*, Львів, 710 с.
- Кречун, М., 2013. *Святий Йосафат Кунцевич (1580 – 1623) як свідок віри в епосі релігійної контрверсії*, Жовква, 264 с.
- Соловій, М., Великий, А., 1967. *Святий Йосафат Кунцевич*, Торонто, 463 с.
- Шептицький, А., 2010. 1941 р., грудень, Львів. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства та народу «Наша державність», *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1899 – 1944*, т. 3: *Пастирські послання 1939 – 1944*, Львів, с. 131–159.

References

- Kovalenko, L. (red.), 2008. *Socijalno zorientovani dokumenty Ukrajinskoji Ghreko-Katolyckoji Cerkvy (1989 – 2008)* [Socially oriented documents of the Ukrainian Greek Catholic Church (1989 - 2008)], Ljviv, 710 s.
- Krechun, M., 2013. *Svjatij Josafat Kuncsevich (1580 – 1623) jak svidok viry v eposi religijnoji kontroversij* [St. Josaphat Kuntsevich (1580 - 1623) as a Witness of Faith in the Era of Religious Controversy], Zhovkva, 264 s.
- Solovij, M., Velykyj, A., 1967. *Svjatij Josafat Kuncsevich* [St. Josaphat Kuntsevich], Toronto, 463 s.
- Sheptyckyj A., 2010. 1941 r., ghruđenj, Ljviv. Pastyrskie poslannja Mytropoljta Andreja do dukhovenstva ta narodu «Nasha derzhavnistj» [1941, December, Lviv. The pastoral message of Metropolitan Andrew to the clergy and the people of Our Statehood], *Mytropoljt Andrej Sheptyckyj. Dokumenty i materialy 1899–1944, t. 3: Pastyrskji poslannja 1939 – 1944*, Ljviv, s. 131–159.

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК ЗАКАРПАТСЬКОГО
МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ

SCIENTIFIC COLLECTION OF THE TRANSCARPATHIAN MUSEUM OF FOLK
ARCHITECTURE AND LIFE

*Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Вип. 6 [Текст] /
упоряд.: В. В. Коцан, М. І. Мегела. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019, 468 с.: іл.*

Коцан Василь Васильович

кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту, м. Ужгород,
доцент кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Vasyl Kotsan

Candidate of History; Director of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, Uzhhorod;
Docent of the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies
SHEE «Uzhhorod National University»

Наукові дослідження в будь-якому музеї є обов'язковою умовою його функціонування, оскільки їх результати визначають рівень науково-фондової, експозиційної, просвітницької та освітньої діяльності музею.

Останні кілька років були успішним для Закарпатського музею народної архітектури та побуту у всіх напрямках музейної справи, в тому числі й науково-дослідної роботи. Наукові співробітники музею публікували власні дослідження на сторінках фахових видань у Львові, Києві, Харкові, Ужгороді. Як і в попередні роки, спільно з викладачами та студентами-істориками Ужгородського національного університету була проведена комплексна наукова експедиція на Мукачівщину. Започаткований у 2017 р. проект «Музейний календар» мав своє продовження у вигляді перекидного календаря на 2019 р. «Вільхівські гончарі». Свої напрацювання наукові співробітники використовували в проведенні тематичних лекцій, екскурсій по музейній експозиції просто неба для відвідувачів музею, студентів Ужгородського національного університету, Ужгородського коледжу культури та мистецтв, учнів шкіл міста Ужгорода.

Знаковою подією для Закарпатського музею народної архітектури та побуту у 2018 р. стала реалізація грантового проекту «Стежками традицій закарпатської кераміки» за фінансової підтримки Українського культурного фонду. В рамках проекту в ужгородському скансені урочисто під час фестивалю було відкрито гончарну майстерню. Крім практичної, культурно-освітньої, проект мав й науково-дослідну складову. Науковими співробітниками музею були підготовлені два видання. Це каталог «Вільхівські гончарі», що презентує один із провідних гончарних центрів Закарпаття середини ХХ ст., а також дитяче видання «Гончарство. Абетка для дітей».

27 листопада 2018 р. у Закарпатському музеї народної архітектури та побуту в рамках реалізації грантового проекту від Українського культурного фонду відбувся семінар «Проблеми збереження традиційного гончарства». Участь у роботі семінару взяли науковці, викладачі Закарпатської академії мистецтв та коледжу ім. А. Ерделі, музейні працівники, майстри народної творчості, зокрема Михайло Белень, Мирослава Росул, Роман Пилип, Тетяна Шпонтак, Наталія Попова, Ольга Гал. Ними піднімалися питання історії розвитку гончарства на Закарпатті та Україні в цілому, професійної української кераміки на початку ХХІ ст., експонування керамічних виробів у провідних музеях України та Німеччини. Напрочуд жвавими виявились доповіді Еми Левадської про глину та способи її формування, Юлії Сгорової-Рогової про майстер-класи з гончарства, Оксани Метзгер про традиції розпису закарпатської кераміки. Семінар проводився на базі виставки керамічних виробів з фондової колекції Закарпатського музею народної архітектури та побуту. На ній експонувались роботи майстрів трьох провідних осередків гончарства на Закарпатті другої половини ХХ ст.: с. Вільхівка Іршавського району, с. Драгово Хустського району, а також с. Дубовинка Виноградівського району. На виставці також були представлені роботи сучасних гончарів – О. Дворака, Е. Гіді, І. Ендрік.

Саме матеріали цього семінару, а також наукові розвідки співробітників Закарпатського музею народної архітектури та побуту, Національного музею народної архітектури та побуту України (Київ), Музею народної архітектури та побуту ім. А. Шептицького у Львові, Чернівецького обласного музею народної архітектури та побуту, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України (Київ), Інституту народознавства НАН України (Львів), Київського національного педагогічного університету ім. П. Драгоманова, Київської державної академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну, Львівського національного університету ім. І. Франка, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Коледжу інформаційних технологій та землевпорядкування Національного авіаційного університету, Ужгородського національного університету, Карпатського університету ім. Волошина (Ужгород), Коледжу мистецтв ім. А. Ерделі Закарпатської академії мистецтв ввійшли до шостого випуску Наукового збірника музею.

Подані до збірника матеріали були згруповані в дев'ять розділів. Крім того в ньому міститься передмова та Хроніка Закарпатського музею народної архітектури та побуту за 2018 р. Перший розділ склали наукові розвідки виголошені під час вже згаданого вище семінару з проблем розвитку гончарної справи. Чотири статті присвячені традиціям гончарної справи на Закарпатті. В. Коцан, директор ужгородського скансену, узагальнив форми і методи популяризації гончарної справи на прикладі діяльності Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Автором описані такі форми культурно-освітньої роботи музею як майстер-класи (для учнівської та студентської молоді) та виставки. Михайло Белень охарактеризував виставку, присвячену 26-й річниці Незалежності України, яка у 2017 році була розгорнута у виставкових залах Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Тоді частину експозиції склали рідкісні гончарні житкові посудини із музейної колекції Михайла Беленя. Матеріали власних польових досліджень з питань традицій виготовлення і використання гончарних виробів у побуті жителів міста Виногорова та сіл Виноградівського району опублікувала Ольга Гал. Характерні особливості закарпатської кераміки на прикладі трьох гончарних осередків – села Вільхівка Іршавського, Дубовинка Виноградівського районів, а також міста Хуст у своїй статті подає Оксана Метзгер.

Заслужують на увагу публікації з цього ж розділу, присвячені розвитку гончарної справи в окремих регіонах України. Співробітниця київського скансену Людмила Костенко подає детальну характеристику розвитку гончарського промислу на Лівобережному Поліссі у кінці ХІХ – на початку ХХІ століття. При цьому автор звертає увагу на види, форми, призначення глиняного посуду та його орнаментування. Варто також відмітити статті Олени Клименко, наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Т. М. Рильського, а також Тетяни Шпонтак, заступник директора коледжу мистецтв ім. А. Ерделі Закарпатської академії мистецтв. Обидві наукові розвідки присвячені розвитку як традиційної, так і професійної української кераміки на сучасному етапі. Окрему увагу привертає стаття Романа Пилипа, доцента Закарпатської академії мистецтв, у якій автор дає порівняльну характеристику виставок кераміки в українських та зарубіжних музеях. Дослідник розглядає еволюцію виставок кераміки, класифікує їх за цілями та функціями, з'ясовує роль візуальної подачі матеріалу в експозиціях, висвітлює основні вимоги до експонування кераміки в музеях.

Дві публікації даного випуску Наукового збірника музею присвячені історії створення та перспективам розвитку музеїв. Про історію створення Чернівецького обласного музею народної архітектури та побуту йдеться у публікації Івана Пілата, директора чернівецького скансену. Автор наводить дані про час та особливості формування музейної експозиції, подає характеристику її основних об'єктів: вітрових млинів, полонинської стайні, житлових, громадських та технічних споруд. Історії створення одного із перших в Україні музеїв під відкритим небом – Закарпатському музею народної архітектури та побуту, присвячена стаття його провідного екскурсовода Нелі Грицюк. На основі архівних матеріалів та наявної літератури авторка розповідає про людей, які взяли участь у створенні музею, характеризує поетапне формування музейної експозиції та особливості накопичення фондової збірки ужгородського скансену.

Вже традиційно для Наукового збірника Закарпатського музею народної архітектури та побуту насиченим на матеріали є розділ, присвячений фондовим колекціям та експозиціям музеїв. Цього разу до нього ввійшло дев'ять наукових статей, присвячених фондовим збіркам та експозиціям ужгородського та київського скансенів. Наукові співробітники Закарпатського музею народної архітектури та побуту Вікторія Симкович, Тетяна Рачкулинець, Андріана Тайглер, Мар'яна Мегела, Сільвія Полак і Світлана Борова подали розгорнуті матеріали

про знаряддя праці, посуд, пов'язані з виноробством, традиційні землеробські знаряддя праці для обробітку ґрунту та сівби, традиційний бондарний посуд, дерев'яні скрині, бойківські рушники, постолі, що зберігаються у фондах музею. Цікавою є стаття Марії Найпавер, старшого наукового співробітника відділу фондів, про технологічні конструкції зведення зрубів дерев'яних хат кінця XVIII – початку XX ст. на прикладі експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Дві статті до даного розділу подали наукові співробітники Національного музею народної архітектури та побуту України. Євгенія Гайова описує особливості відродження матеріальної культури Великоберезнянщини в експозиції «Карпати». Взірцям традиційного ткацтва Північної Одещини кінця XIX – XX ст. з фондової збірки київського скансену присвячена стаття Ніни Зозулі.

Одним із важливих завдань сучасного музею є належне збереження, реставрація та консервація музейних об'єктів. Саме тому вже не вперше в Науковому збірнику музейні реставратори та заступник директора по господарській роботі нашого музею публікують матеріали про основні види робіт у цьому напрямку. Галина Бігуняк подає своєрідний зріз по основним напрямкам господарської роботи музею за 2018 р. Квітослава Денишич, реставратор по тканині, описує основні методи забезпечення збереженості та реставрації музейних предметів із групи «Текстиль». Ксенія Лошак, провідний науковий співробітник відділу реставрації, характеризує хіміко-консерваційні та реставраційні роботи на музейному об'єкті садибі-гражді з села Стебний Рахівського району.

Тематика матеріалів даного випуску охоплює й питання вивчення традиційного народного житла, одягу та промислів. Роман Радович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України подав статтю про вибір місця та час спорудження житла за польовими етнографічними матеріалами з Покуття. Дослідник з'ясовує спільні загальноукраїнські, регіональні риси та локальні особливості цього процесу. Дві статті присвячені народному вбранню. Олена Козакевич, кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник відділу народного мистецтва Інституту народознавства НАН України, розглядає художні особливості мереживних очіпків кінця XIX – початку XXI століття з західноукраїнських теренів. Увагу авторки зосереджено на декорі, який підкреслює унікальні й універсальні ознаки артефактів окресленої території. Марія Верговська, науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України, подала огляд традиційного чоловічого одягу історичної Уманщини кінця XIX – початку XX століть. Авторка розглядає різновиди натільного, поясного та верхнього одягу. Окремо хочеться виділити статтю Василя Геца, у якій розглянуто різні типи хрестів кушницького осередку каменярства, виготовлених починаючи з 20-х років XIX і до 40-х років XX ст.

Лєвова частка матеріалів увійшла до розділу «Календарна та родинна обрядовість, народні знання та світоглядні уявлення». Календарно-обрядовій поезії українців Придунав'я присвячена стаття Олега та Надії Ануфрієвих з Києва. Тетяна Сологуб-Коцан подала наукову розвідку про передріздвяну обрядовість лемків Закарпаття кінця XIX – першої половини XX ст. У двох публікаціях піднімається питання родинної обрядовості. Детальну характеристику весільної обрядовості долинян села Синевир Міжгірського району здійснила Ангеліна Дебель, студентка 4-го курсу факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». У статті Людмили Главацької, співробітниці Національного музею народної архітектури та побуту України, на основі польових етнографічних матеріалів автора, зібраних в Рожнятівському та Долинському районі Івано-Франківської області, етнографічної літератури всебічно проаналізовано поховальні голосіння населення Східної Бойківщини. На базі авторських польових етнографічних матеріалів підготовлені статті Михайла Рекрут'яка, Зоряни Ципишевої, Володимира Конопки. Вони присвячені шлюбним відносинам гуцулів села Ясіня, народній санітарії та гігієні українських горян, народній культурі села латірка Воловецького району відповідно. Народним знанням присвячені наукові розвідки Михайла Красікова з Харкова та Ели Чанцевої з Ужгорода, народній демонології - Василя Короля та Галини Рейтій з Ужгорода.

Роман Тарнавський, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Львівського національного університету ім. І. Франка у своїй публікації порушив питання дослідження звичаїв трудової взаємодопомоги. В окремий розділ виведені статті Павла Леня, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет», про творення офіційних місць пам'яті на Закарпатті в радянські часи, а також Оксани Галько, кандидата історичних наук, начальник НДВ «Українське село 60-70-х рр. XX ст.» Національного музею народної архітектури та побуту України, про культурна пам'ять (усну історію) містечок Галичини міжвоєнного періоду.

У даному випуску наукового збірнику нашого музею ми продовжили публікувати рукописи Михайла Парлага, народного вчителя з с. Лохово Мукачівського району. На цей раз це матеріали, присвячені будівництву традиційних народних хат та житлових будинків 60-70-х рр. XX ст. у селі Лохово Мукачівського району Закарпатської області. До рукопису додається альбом фотознімків давніх та сучасних жител.

Завершується збірник хронікою Закарпатського музею народної архітектури та побуту за 2018 р., а також інформацією про авторів статей.

Сподіваємось, що даний випуск Наукового збірнику нашого музею стане в нагоді всім, хто цікавиться традиційною народною культурою, розвитком музейної справи. Матеріали збірнику покликані допомогти у справі збереження відродження та подальшого розвитку культурної спадщини українського народу.

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА І. Ф. КОРОЛЯ

IN MEMORY OF PROFESSOR IVAN KOROL

Олашин Микола Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University»

Колектив факультету історії та міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть доктора історичних наук, професора Івана Федоровича Короля, яка настала 10 серпня 2019 року після важкої хвороби.

Він народився 11 липня 1937 року в селі Кибляри (тепер Ужгородського району Закарпатської області) у багатодітній сім'ї. Через три місяці помер батько. Мати залишилась одною з 6 дітьми. Іван закінчив місцеву семирічну школу (1952) та Хустський культосвітній технікум (1956). Відслужив строкову службу в армії (м. Бійськ Алтайського краю РРФСР) (1959). У серпні 1959 року він став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету. Вчився дуже добре, а ще виконував чимало громадських доручень (заступник голови профкому, лектор-міжнародник, інструктор з туризму тощо). Через п'ять років закінчив істфак з відзнакою і одержав кваліфікацію «Історик. Учителю історії та суспільствознавства». Згодом (1972) закінчив аспірантуру по кафедрі історії КПРС Київського політехнічного інституту (тепер Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»). Захистив кандидатську (1972) і докторську (1987) дисертації. Йому було присвоєно вчене звання доцента (1979) та професора (1990).

Трудову діяльність розпочав у вересні 1963 року завідувачем відділу культосвітніх установ управління культури Закарпатського обласного виконавчого комітету. Деякий час (1967 – 1969) був помічником голови Ужгородського міськвиконкому. У листопаді 1972 року почав працювати в Ужгородському університеті, де пройшов шлях від завідувача кабінету історії КПРС до професора кафедри нової і новітньої історії та історіографії. У 2001 – 2016 роках був професором кафедри країнознавства (тепер кафедра міжнародних студій та суспільних комунікацій).

Спочатку Іван Федорович досліджував політичну історію Закарпаття. Поступивши в аспірантуру, він під керівництвом професора Н.В. Черненка взявся за вивчення теми «Поширення марксистсько-ленінських ідей на Закарпатті та їх роль у формуванні класової солідарності трудящих (1917 – 1924 рр.)». Аспірант поринув у роботу. Працював у архівах, книгосховищах, опрацьовував опубліковані документи, мемуари, статистичні дані, періодику тощо. Взагалі, в дисертаційній роботі використано матеріали 67 фондів 9 архівів. Було опубліковано 4 праці. Успішний захист відбувся у листопаді 1972 року на засіданні Вченої ради кафедри історії КПРС Львівського державного університету ім. І. Я. Франка.

Після захисту кандидатської дисертації Іван Федорович продовжував активно займатись науковою роботою. Взявся досліджувати ідейно-політичну діяльність Компартії Чехословаччини. Наполегливо працював в архівах (використав матеріали 72 фондів 11 архівів), бібліотеках, опрацьовував нечисленні праці попередників, періодичні видання... А ще виступав на конференціях, публікував наукові статті тощо. Крім того, був автором двох монографій: «Переможна сила братерства: Солідарність народів Країни Рад з революційною боротьбою трудящих Закарпаття (1917 – 1945)» (Львів, 1979) та «Ленінізм натхнені: [Про поширення марксистсько-ленінських ідей на Закарпатті у 20 – 30-х рр. ХХ ст.]» (Ужгород, 1985). Логічним наслідком наукових пошуків історика став захист 6 квітня 1987 року докторської дисертації «Творче використання історичного досвіду КПРС в ідейно-політичній діяльності Компартії Чехословаччини (1921 – 1938 рр.)» на

засіданні спеціалізованої ради при Московському державному педагогічному інституті ім. В. І. Леніна (тепер Московський педагогічний державний університет).

Після здобуття Україною незалежності Іван Федорович змінив наукові пріоритети. Так, у співавторстві з В. І. Мацолою і Г. В. Павленком вийшла його монографія «Участь України в миротворчій діяльності ООН» (Ужгород, 1995). Через 10 років науковець повернувся до згаданої теми і видав нову працю «Гарант миру і безпеки» (Ужгород, 2005, 2007; два видання). Автор доводив, що роль ООН у вирішенні міжнародних відносин дедалі зростає. Тут дається аналіз ролі ООН у боротьбі з тероризмом, співробітництво згаданої організації з НАТО та Європейським Союзом. Окремо висвітлює тему «Україна під блакитним прапором ООН», згадує, що вона обиралася непростим членом Ради Безпеки тощо. Автор вірить, що ООН адаптується до змін, які відбуваються у світі, і успішно виконуватиме свої завдання.

У 1996 році у співавторстві з М. М. Вегешом опублікували розвідку «Біля джерел Повстанської армії: історичні нариси». Тут висвітлено становище західноукраїнських земель у 1939 – 1941 роках, а також військову діяльність УПА «Поліська Січ». Через два роки в Ужгороді І.Ф. Король разом з колегами В. І. Гирею та М. М. Вегешом опублікували монографію «Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.)», яка присвячена «діяльності» угорських терористів у нашому краї та дії проугорської «п'ятої колонії» напередодні Другої світової війни (1938 – 1939).

Науковець цікавився подіями угорської революції 1956 року. Цій проблемі присвятив монографію «Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів» (Ужгород, 2002, 2003; два видання). Автор вважав, що сталінська модель соціалізму, яку обрала Угорщина, призвела до глибокої соціально-економічної, політичної і духовної кризи, яка стала причиною революційних потрясінь. В Москві добре розуміли, що це підриває підвалини усього соціалістичного табору, і вдалися до її військового придушення. Але незважаючи на поразку, події 1956 року в Угорщині мали вплив на країни Центральної та Південно-Східної Європи.

В деякій мірі продовженням попередньої теми є монографія «Празька весна» 1968 року і реакція світової громадськості» (Ужгород, 2010). Історик доводить, що революція 1968 р. в Чехословаччині була подібною до подій 1956 р. в Угорщині. Народне повстання було придушено військами п'яти країн Організації Варшавського Договору (СРСР, Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини). Однак, «празька весна» викликала значний резонанс світової спільноти і засвідчила серйозні тріщини в країнах соціалістичного табору.

Наукові праці професора І.Ф. Короля вирізняються значною джерельною базою, логічністю викладу матеріалу, вдалою структурою, аргументованістю висновків. Тому його публікації (в крайньому випадку, окремі з них) надовго збережуть наукову цінність.

Іван Федорович запам'ятався як здібний педагог вищої школи. Викладав нормативні курси: «Історія КПРС», «Новітня історія країн Європи і Америки», «Соціальна і політична історія ХХ ст.», «Історія Угорщини», «Міжнародні відносини у новітній час» та спецкурси: «Міжнародні відносини і колоніальна політика європейських держав (друга половина XVII – XVIII ст.)», «Міжнародні відносини в 1918 – 1939 рр.», «Міжнародні відносини в роки Другої світової війни», «Політичні системи країн світу» та ін. Він добре знав фактичний матеріал курсів, викладав їх послідовно, опираючись на раніше вивчені теми, враховував вікову психологію студентської молоді. Умів доступно пояснити студентам найскладніші питання світової історії новітнього часу. Був справедливим і вимогливим викладачем. Користувався заслуженою повагою у колег та вихованців.

Свій багатий педагогічний досвід він частково оформив у вигляді науково-методичних студій. Серед них назвемо такі: «Методичні рекомендації по ідейно-політичному вихованню студентів» (Ужгород, 1984), «Методичні поради по вивченню матеріалів ХХVII з'їзду КПРС в курсі історії КПРС...» (Ужгород, 1986), «Програма нормативного курсу «Історія новітнього часу країн Європи і Америки (1945 – 1997 рр.)» (Ужгород, 1998), «Тематика семінарських занять з новітньої історії країн Європи і Америки...» (Ужгород, 1998), «Міжнародні відносини країн Центральної і Південно-Східної Європи наприкінці ХІХ – ХХ ст.» (Ужгород, 2001), «Проблеми національної та глобальної безпеки країн Центральної та Південно-Східної Європи...» (Ужгород, 2002) та ін.

Колега був активним і у громадській роботі. Уже в студентські роки обирався заступником голови профкому вишу і вирішував матеріальні проблеми студентської молоді. На старших курсах був позаштатний лектором Ужгородського міського Компартії України і читав лекції з міжнародних питань. А ще став інструктором з туризму (щоліта проводив 4-5 туристичних груп по маршруту «Лісисті Карпати», який пролягав із Мукачева до Ясіня завдовжки 180 км). Був деканом факультету громадських професій, членом та головою редколегії «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Історія» (1998 – 2003). До усіх громадських доручень відносився відповідально та виконував їх добросовісно і в строк.

Небіжчик прожив багатогранне життя, в якому були і радість, і проблеми. Він сам говорив: «Життя – не Невський проспект». Але у будь-якій ситуації залишався людиною, був доступний, готовий прийти на допомогу кожному, хто її потребував.

Висловлюємо шире співчуття родині професора Івана Федоровича Короля. Сумуємо разом з вами. Нехай закарпатська земля буде йому пухом, а пам'ять надовго збережеться в серцях і думках рідних, колег, студентів, друзів, усіх тих, хто знав вченого, педагога і просто непересічну людину.

ПАМ'ЯТІ ДОЦЕНТА Г. І. ІГОЛЬНИКОВОЇ

IN MEMORY OF DOCENT HANNA IHOLNYKOVA

Олашин Микола Васильович

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри античності,
середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: olasyn2017@gmail.com

Mykola Olashyn

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient, Middle
Ages and premodern History of Ukraine
SHEE «Uzhhorod National University»

Колектив факультету історії та міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» з глибоким сумом повідомляє про смерть кандидата історичних наук Ганни Іванівни Ігольникової, яка настала 27 вересня 2019 року на 81 році життя.

Ганна Чеп'юк народилася 25 січня 1939 р. у селі Пилипівка (тепер Чуднівського району Житомирської області) в сім'ї колгоспників. Закінчила бібліотечний відділ Дубнівського культосвітнього технікуму (Рівненська область) (1955), історичний факультет (1963) та аспірантуру по кафедрі історії СРСР (1974) Ужгородського державного (тепер національний) університету.

Трудову діяльність розпочала бібліотекарем Вербської районної бібліотеки (Рівненська область) (1955 – 1958). Після закінчення університету працювала завідувачем загального сектору комітету комсомолу УЖДУ (1963 – 1967), старшим лаборантом кафедри загальної історії (1967 – 1968) та кафедри наукового комунізму (1968 – 1971). З вересня 1974 р. перебувала на викладацькій роботі в Ужгородському університеті: викладач (1974 – 1980), старший викладач (1980 – 1988) та доцент (1988 – 1992) кафедри історії СРСР. У 1992 – 2013 рр. – доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків.

Поступивши в аспірантуру, Ганна Іванівна під керівництвом доцента Сергія Олексійовича Міщенка досліджувала процес формування робітничих кадрів в західних областях України, зміни в їх культурно-технічному рівні, ставлення до виробничих обов'язків, участь у русі винахідників та раціоналізаторів тощо. У листопаді 1985 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Київському державному (тепер національний) університеті імені Т. Г. Шевченка захистила кандидатську дисертацію «Робітничий клас західних областей Української РСР і його боротьба за технічний прогрес (1959 – 1970 рр.)».

Студентам вона викладала нормативні курси: «Історія СРСР», «Історія Росії», «Народознавство України» та спецкурс «Культура Росії IX – XVIII ст.». Добре володіла фактичним матеріалом та методикою викладання у вищій школі. До студентів ставилася з повагою. Заохочувала їх пізнавальну активність. Була вимогливим, але справедливим викладачем. За це здобула авторитет у студентів та колег.

Відзначалась активністю у громадській роботі. Керувала первинною організацією товариства «Знання», довгий час була проформом кафедри.

Висловлюємо щире співчуття родині Г. І. Ігольникової. Нехай закарпатська земля буде їй пухом, а пам'ять надовго збережеться в серцях колег, студентів, друзів, усіх, хто знав цю високопорядну та інтелігентну людину.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, російська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті. doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису – від 12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша – А4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа – 2 см. Абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**;
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **резюме українською та англійською мовами, кожне обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Резюме (Summary)** повинно бути структурованим, містити відомості про мету дослідження, застосовані методи, основні одержані висновки; якщо стаття подається російською мовою, то обов'язково подаються анотації трьома мовами.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходить до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; Стаття присвячена пильній аналізу ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...

- **ключові слова** українською (російською) та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел**. Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті.

Приклади оформлення:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, том III, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
 - Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, №10, с. 49-61.
 - *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
 - *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
 - Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
 - Волковъ, Л., 1913. Русские въ Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1-2.
 - Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vihovanny> (дата звернення: 23.05. 2018).
 - Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019)
 - Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- **References**. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References** не **потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Pernu, R., 2006. *Krestonoscy [Crusaders]*, Moskva, 320 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
- Rua Zh., Misho Zh., 2007. *Istoriya rycarstva [The History of Chivalry]*, Moskva, 448 s. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blisk i vbogist' seredn'ovichchja [Glitter and Wretchedness of the Middle Age]*, L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>).

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 34; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- лапки використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);
- у цифрових даних, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
 - **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
 - formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
 - **an outline of the main research material** with a full substantiation of the scientific results obtained;
 - **conclusion** from this study and prospects for further research.
- Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. **The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of:** a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **The summary** should be structured, contain information about the purpose of the study, the methods applied, the main conclusions obtained; if an article is submitted in Russian, then abstracts must be submitted in three languages.
- **Phrases recommended for writing an annotation to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**

- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, том III, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, №10, с. 49-61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волковъ, Л., 1913. Русские въ Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1-2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya//1407-vikhovannu> (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019)
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the Russian language – use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian – "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (<http://translit.kh.ua/?passport>); for sources in Russian – "TRANSLIT.CC" (<http://translit.cc>) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 2 (41)

Верстка та макетування – Тополянський С.І.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 2 (41). 235 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 27,3. Зам. № 27. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
Тел.: (095) 212-76-89; e-mail: hoverla@i.ua; goverlaprint@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія 3т № 32*